

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KÜRT SORUNU

KÖKENİ VE GELİŞİMİ

KEMAL KİRİŞÇİ
GARETH M. WINROW

5.
BASKI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İki bilim insanının
gerçekleştirdiği bu çalışma,
tarafsızca değerlendirilmesi
gereken Kürt sorununa birçok
yönüyle büyüteç tutuyor;
sorunun kökenini ve olası
çözümlerini geçmişten geleceğe
uzanan bir zaman yelpazesinde
irdeliyor. Kitap, "etnisite",
"ulus", "azınlık", "halk", "azınlık
hakları" gibi can alıcı
terimlerdeki karışıklıkları
giderirken, okura Türk ve Kürt
milliyetçiliklerinin gelişme
çizgilerini de izleme fırsatı
veriyor. Kürt sorunu üzerine
akademik çalışmalar şimdiye
kadar çoğunlukla yabancılar
tarafından büyük oranda ikincil
ve yabancı kaynak temelinde
yapıldı. Bu kitap, uluslararası
akademik literatüre Türkiye'den
bir katkı niteliği taşıyor.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr

ISBN 978-975330043-3
9 789753 330633

**KÜRT SORUNU
KÖKENİ VE GELİŞİMİ**

Zindankapı, Değirmen Sokak, No: 15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Fax: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı

*The Kurdish Question and Turkey:
An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*

© 1997, Routledge/ Taylor & Francis

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kapak Resmi

Kürt Süvarileri
(L. Chapon, H. Deyrolle)
Russes et Turcs: la guerre d'Orient
Paris, 1878 c.1

Yayın Hazırlayan

Hamdi Can Tuncer

Kitap Tasarımı

Haluk Tunçay

Kitap Uygulama

Canan Balcı

Kapak Uygulama

Harun Yılmaz (Myra)

Baskı

Firma İletişim Ltd. Şti.
Tel: (0212) 629 06 07

Birinci Basım: Nisan 1997

İkinci Basım: Ağustos 1997

Üçüncü Basım: Mart 2000

Dördüncü Basım: Ekim 2002

Beşinci Basım: Eylül, Kasım 2007

Haziran 2008, Ocak 2009

ISBN 978-975-333-063-3

KÜRT SORUNU KÖKENİ VE GELİŞİMİ

KEMAL KİRİŞÇİ - GARETH M. WINROW

ÇEVİREN
AHMET FETHİ

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Prof. Gareth M. Winrow Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Türkiye'nin dış politikası ve enerji güvenliği konularında birçok çalışması bulunan Winrow, Londra merkezli Chatham House'un üyelerindendir. *Turkish Studies* dergisinin yayın kurulunda yer alan Winrow'un diğer kitapları arasında *Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns* (London: Chatham House, 2000) ve *Dialogue with the Mediterranean: The Role of NATO's Mediterranean Initiative* (New York: Garland, 2000) sayılabilir.

Prof. Dr. Kemal Kirişçi, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi ve Avrupa Birliği Çalışmaları Merkezi Müdürüdür. Akademik ilgi alanı daha çok Türkiye'nin dış ilişkileri ve güvenlik sorunları, TürkiyeAB ilişkileri ve göç ile sığınma konuları üzerinde yoğunlaşan Kirişçi'nin basılmış kitapları arasında *The PLO and World Politics* (1986), *The Political Economy of Cooperation in the Middle East* (Çarkoğlu ve Eder ile, 1998), *Turkey In World Politics: An Emerging MultiRegional Power* (2001), *Turkey in the European Area of Freedom, Security and Justice* (Apap ve Carrera ile, 2004) ve *Turkish Foreign Policy in Turbulent Times* (2006) sayılabilir. Ayrıca, R. Erzan ile birlikte *Turkish Studies* dergisinin "Türkiyeli Göçmenlerin Avrupa Birliği'ne Göç ve Entegrasyonunun Belirleyicileri" konulu Mart 2006 sayısını yayıma hazırlamıştır.

TEŞEKKÜR

Bu kitabı yazmamız için birkaç neden vardı. Kürt sorunu üzerine uluslararası akademik literatüre Türkiye'nin katkısının yetersizliği açıkça görülmüyordu. Literatür büyük oranda, genellikle yabancı ve/veya ikincil kaynaklara itimat eden yabancı akademisyenlerin egemenliğindedir. Biz bu çalışmada, Kürt kaynakları da dahil olmak üzere, Türkçe yayımlanmış birincil kaynakları kullanmaya çalıştık. Uluslararası akademik camia tarafından kabul görececek bir kitap yazmak da bizim için çok önemliydi. İngiltere'deki Frank Cass Yayınevi, akademik bir inceleme sürecinden sonra kitabı yayımlamayı kabul ettiğinde, bu mümkün oldu. "Etnisite", "ulus", "azınlık", "halk", "azınlık hakları", "kendi kaderini tayin hakkı" gibi can alıcı terimlerin üzerindeki bazı karışıklıkları gideceğini umduğumuz çözümlememize, bu kitapta kavramsal bir boyut kazandırmaya da çalıştık. Bu kitap aynı zamanda, İspanya'daki Bask sorunu gibi, dünyanın başka yerlerindeki etnik sorunlarla Kürt sorunu arasındaki benzerlik ve farklılıkları inceleyerek, çözümlememize karşılaştırmalı boyut kazandırma çabasıdır. Bu kitap, ayrıca, etnik çatışmaların olası çözüm yollarının eleştirel bir çözümlemesidir. Ancak amacımız bunlardan birini önermek değil; bunun yerine, her bir olası çözümün içerdiği karmaşıklığa ve güçlüklerle okurun dikkatini çekebilmek. Herhangi bir etnik çatışmanın çözümü için sabit bir formül önermenin zorluğu ortadadır.

Bir kitabı tercüme etmek kolay değildir. Tarih Vakfı yetkin bir iş çıkardı, kitabın Türkiyeli okurlara sunulmasındaki katkısını takdirle karşılıyoruz. Metnin mümkün olduğu kadar düzgün olması için büyük çaba harcadı. Hâlâ tercüme sorunları varsa, tabii ki tüm sorumluluk bizimdir. Okurların kitaptan yararlanabileceklerini umuyoruz.

1993 sonlarında başlayan bir araştırmanın ürünü olan bu kitap, Birleşik Devletler Barış Enstitüsü'nün (United States Institute of Peace - USIP) araştırma bursuyla ortaya çıktı. Bu burs bize Türk ve Kürt gazetelerini tarayabilme; Türkiye içinde ve dışında seyahat ederek çeşitli yetkililer, akademisyenler, politikacılar ve sokaktaki insanlarla görüşebilme

olanağı sağladı. Araştırma görevlisi olarak bize yardım eden İsmail Kaplan ve Boğaç Erozan'a teşekkür borçluyuz. İki seçkin tarihçi, Mete Tunçay ve Zafer Toprak bize manevi destek verdiler; geç dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet tarihinin Kürt sorunuyla ilgili ayrıntılarını biçimlendirmemizde yol gösterici oldular. Arkadaşımız ve meslektaşımız Ali Çarkoğlu, 1995 Genel Seçimi hakkında topladığı verileri kullanmamıza nazikçe izin verdi.

Son üç yılda bize destek veren ve yardım eden birçok kişinin adını burada tek tek anmak olanaksız, ancak bazılarına özellikle teşekkür etmemiz gerekiyor. Görüşlerimizi tartıştığı ve paylaştığı için Sencer Aya-ta'ya (ODTÜ); Hakkari ve Van'da seyahat etmemizi ve görüşmeler yapmamızı sağlayan Anadolu Kalkınma Vakfı yetkilileri ve Helsinki Yurttaşlar Meclisi Türkiye şubesine; yardımları için Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'ne; olanaklarını bize cömertçe ve dostça sunan İstanbul Amerikan Kütüphanesi personeline; sabır ve hoşgörülerini için öğrencilerimize; metnin ilk halini dikkatlice okuyan ve değerlendiren Andrew Mango ve Sylvia Kedourie'ye; kitabın Türkçe yayımlanmasını kolaylaştıran Frank Cass Yayınevi'ne ve yayımlayan Tarih Vakfı'na; tercümede karşılaştığımız güçlükleri aşmamızda bize yardımcı olan Koray Çalışkan'a; ve son olarak, dikkatleri, manevi destekleri ve anlayışları sayesinde bu araştırmanın tamamlanmasını sağlayan Candan, Nazan, ve Marc Sinan'a teşekkür borçluyuz. Bu kitabı onlara adıyoruz.

Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow
Şubat 1997

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	ix
Tablolar	x
Birinci Bölüm - Giriş	1
Ulus Nedir? Etnik Grup Nedir?	6
Ulusların ve Etnik Grupların Oluşumu	14
Devlet-Ötesi Etnik Çatışmalar	23
İspanya’da Baskların Durumu	27
Türkiye’de Kürtler ve Türkler	31
İkinci Bölüm - Azınlık Hakları ve	
Kendi Kaderini Tayin Sorunu	36
Azınlık Nedir?	38
Bir Azınlığın Hakları Nelerdir?	41
Azınlık Hakları Sorunları	50
Kürtler ve Türkiye’de Azınlık Hakları	53
“Halk” Nedir?	61
Kendi Kaderini Tayin Ne Anlama Gelir?	63
Kendi Kaderini Tayin İlkesi ve Hakkının Gelişimi	65
Kendi Kaderini Tayin Sorunları	71
Kendi Kaderini Tayin, Türkiye ve Kürtler	76
Üçüncü Bölüm - Kürt Sorununun Kökeni	78
Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması	78
İktidar Mücadelesi ve Sınırların Yeniden Çizilmesi	80
Bir Ulusal Direniş Hareketinin Doğuşu ve	
Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu	89
Kürtlerin Birleşik Bir Ulusal Hareket Oluşturma Çabaları	93
Dördüncü Bölüm - Türkiye’de Kürt Sorunun Gelişimi	104
Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri	105
Osmanlı Yurtseverliğinden	
Türk Milliyetçiliğine 1919-1923	107
Türk Milliyetçiliği 1923-1938	111
Kürt Milliyetçiliği 1923-1938	123
İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de	
Kürt Milliyetçiliğinin Gelişimi	126

Beşinci Bölüm - Türkiye’de Kürt Sorunu ve Son Gelişmeler	138
Günümüz Türkiye’inde Kürt Sorunu: Ön Belirlemeler	138
Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Türkiye’de Kürt Sorunu	142
Şiddet ve Türkiye’de Kürt Sorunu	146
Göç ve Türkiye’de Kürt Sorunu	156
Türk Hükümetinin Rolü ve Kürt Sorunu	160
Türkiye’de Siyasi Partilerin Rolü ve Kürt Sorunu	166
 Altıncı Bölüm - Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu	181
Huzur Operasyonu’nun Başlaması	181
Türkiye ve Kuzey Irak’taki Durum	186
Kürt Sorunu ve Türkiye’nin	
Ortadoğu’daki Komşularıyla İlişkileri	194
Kürt Sorunu ve Türkiye’nin Batıyla İlişkileri	200
 Yedinci Bölüm - Kürt Sorununun Olası Çözümleri	212
Ayrılma	214
Ortaktoplumluluk	218
Özerklik Biçimleri	222
Federal Şemalar	225
Özel Hakların Sağlanması	229
Daha Fazla Demokratikleşme	232
Çokkültürlülük	238
Sekizinci Bölüm - Sonuç	241
Kaynakça	250
Dizin	265

KISALTMALAR

AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ARMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DDP	Demokrasi ve Değişim Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
DEİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
ETA	Euskadi ta Askatasuna (Euskadi ve Özgürlük)
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GP	Güven Partisi
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
HYM	Helsinki Yurttaşlar Meclisi
İHD	İnsan Hakları Derneği
İHV	İnsan Hakları Vakfı
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KDP	Kürdistan Demokrat Partisi
KKP	Kürdistan Komünist Partisi
KYB	Kürdistan Yurtseverler Birliği
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
ÖZDEP	Özgürlük ve Demokrasi Partisi
PKK	Partiya Karkeren Kurdistan (Kürdistan İşçi Partisi)
PNV	Partido Nacionalista Vasco (Bask Milliyetçi Partisi)
RP	Refah Partisi
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TKSP	Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
YDH	Yeni Demokrasi Hareketi
YTP	Yeni Türkiye Partisi

TABLÖLAR

4.1 Ülke Geneli ve 1965 Genel Nüfus Sayımında Anadillerinin Kürtçe Olduğunu Bildirenlerin Yüzde 15'ten Fazla Olduğu 15 İl İçin 1950, 1954 ve 1957 Genel Seçimlerinde Oyların Siyasi Partilere Dağılımı ve Seçimlere Katılım Oranları	127
4.2 Ülke Geneli ve 1965 Genel Nüfus Sayımında Anadillerinin Kürtçe Olduğunu Bildirenlerin Yüzde 15'ten Fazla Olduğu 15 İl İçin 1982 Halkoylamasına Katılım Oranları ve Oyların Ortalaması	133
5.1 1990'da Tahmini Kürt Nüfusun Coğrafi Bölgelere Dağılımı	139
5.2 1985'te Okuryazar Olmayanların Oranının ve 1990'da 1000 Kişiye Düşen Doktor Sayısının Bölgelere Göre Dağılımı	142
5.3 1991'de Türkiye'de Yeni Kayıtlı Otoların Bölgelere Göre Dağılımı ve Marmara ve Ege Bölgelerine Göre 1979 ve 1986'da Kişi Başına GSMH (1979 Sabit Fiyatlarıyla)	143
5.4 1986-1990 Arası Ulusal Bütçede Gelirler Üzerinden Harcama Oranları ve 1983-1992 İçin Kişi Başına Kamu Yatırımı Harcamaları	144
5.5 Bölgelere Göre 1991 İçin Toplam Banka Mevduatı ve Kredileri Oranı ve 1992 İçin Yatırım İzinleri Oranı	145
5.6 1984-1995 Arasında Kayıplar (PKK, Siviller ve Güvenlik Güçleri)	146
5.7 1980-1990 Arasında Bölgelere Göre Net Göç Oranları	156
5.8 Doğu ve Güneydoğu'da Göç Alan Önemli Kent Merkezlerinin 1990 ve 1994'teki Nüfusları	157
5.9 Ülke Geneli ve 1965 Genel Nüfus Sayımında Anadillerinin Kürtçe Olduğunu Bildirenlerin Yüzde 15'ten Fazla Olduğu İller İçin 1991 ve 1995 Genel ve 1994 Yerel Seçimlerine Katılım ve Oyların Partilere Dağılım Oranları	167

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Türk yetkililer, Türkiye'nin güneydoğusunda PKK'ye (Partiya Kar-keren Kurdistan/Kürdistan İşçi Partisi) karşı şiddetli bir mücadele vermektedir. Birçok masum sivil, PKK ve Türk güvenlik güçlerinin ateşi arasında kalırken, köyler boşaltılmakta ya da yakılıp yıkılmaktadır. Ter-rörist eylemler, ülkenin diğer bölgelerindeki kent merkezlerini ve turis-tik alanları hedeflemektedir. PKK, geniş Kürt toplulukların da yaşadığı komşu İran ve Irak'taki üslerden yararlanabilmektedir. Mart 1995'te, PKK'nin Irak'taki üslerini yok etmeye çalışan Türk Silahlı Kuvvetleri, Kuzey Irak'taki Kürt isyancılara karşı o zamana kadar gerçekleştirilen en kapsamlı saldırıyı başlatmıştı. Bunu, birkaç ay sonra, Kuzey Irak'a yapı-lan daha küçük çaplı bir operasyon izledi. PKK'nin Aralık 1995'te ilan ettiği tek taraflı ateşkes, bölgedeki askeri-siyasi gerilim üzerinde fazla etkili olmadı.

1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ciddi güç-lüklerin yol açtığı gelişmeler dikkate alınmadığında, Türk devleti ile PKK arasında -Türkiye sınırlarının dışına da taşan- devlet-ötesi etnik bir çatışma olarak adlandırılabilir bu sorunun çözümüne ulaşamayaca-ktır. Pek çok Türk yetkili, Türkiye'deki Kürt sorununun barışçı bir çözümünün Türkiye'nin dışarıdaki imajını iyileştireceğinin ve örneğin, Türkiye'nin AB'ye tam üye olarak kabul edilme olasılığını güçlendire-ceğinin farkındadır.

Türk hükümetlerinin resmi çizgisi, Türkiye'de ayrı bir Kürt varlığı-nı reddetmek olmuştur. Önde gelen bazı Türk politikacılar, Türkiye'de bir Kürt "realite"sini ancak son yıllarda kabul etmektedir. 1923 tarihli Lozan Antlaşması, sadece gayrimüslim azınlıkların (Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler) varlığına işaret etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun "mil-let" sistemine göre, gayrimüslim topluluklara bir ölçüde özyönetim iz-ni veriliyordu; fakat Müslüman ahali, "İslam ümmeti"nin üyeleri olarak

birleşik kabul ediliyordu ve bu nedenle, Halifeleri de olan Sultan'ın tebaasıydılar. Arnavutlar, Araplar, Boşnaklar, Çerkezler, Lazlar, Pomaklar, Tatarlar ve Türklerle birlikte Kürtler de, tek bir İslam ümmeti içinde gruplandırılıyordu. Bugün Türk yetkililer, Türkiye vatandaşları olarak Türk vatandaşlığının tüm haklarından yararlanan ya da yararlanması gereken Kürt kökenli insanların varlığını kabul etmeye hazır görünmektedirler. Buna uygun olarak resmi çevrelerde, Kürt kökenli insanların Türkiye vatandaşları olarak zaten bütün haklara sahip oldukları, bu yüzden Kürt azınlığın tanınması ve azınlık haklarının verilmesi taleplerinin gereksiz olduğu ileri sürülüyor. Ankara'daki bazı yetkililerin görüşüne göre, "haddi zatında" bir Kürt meselesi ya da sorunu yoktur. Sorun, yalnızca PKK destekli terörizm sorunudur.

Şubat 1995'te Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi, Türkiye İnsan Hakları Vakfı Başkanı Yavuz Önen ve Vakfın yürütme kurulu üyesi Fevzi Argun aleyhine açılan davada önemli bir karar verdi. İkisi de, İşkençe Dosyası başlıklı bir broşürde ayrılıkçı propaganda yapmakla suçlanıyordu. Mahkeme kararı, "Kürt halkı" ifadesinin ayrılıkçı propaganda yapma suçu kapsamına girmediğini, bu nedenle Terörle Mücadele Yasasının 8. maddesinin 1. fıkrasına aykırı olmadığını belirtiyordu.¹ Bu madde, daha sonra, Ekim 1995'te gözden geçirilecekti. Demek ki, Türk yetkililer "Kürt halkı" ifadesini, dolayısıyla kavramını hoşgörmeye hazırdı. Kürt "realite"sinin kabulü, açıkça göze çarpyordu.

Bir Kürt olmanın ne anlama geldiği sorusunu ele almanın yanı sıra, bununla bağlantılı olarak, bir Türk olmanın ne anlama geldiği sorusu da cevaplanmaya çalışılmalıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün en ünlü deyişlerinden biri, "Ne Mutlu Türküm Diyene"dir. Bu deyiş Türkiye'deki bütün okullara gururla yazılır. Büyük harflerle yazılı bu sözcükler Güneydoğu'daki tepeleri süsler. Bu nedenle, dönemin başbakanı Tansu Çiller'in Ocak 1995'te Karabük'teki bir konuşmasında "Ne mutlu

1 TDN, 9 Şubat 1995. Terörle Mücadele Yasasının ilk biçiminin (12 Nisan 1991) 8. maddesinin 1. fıkrası şöyleydi: "Hangi yöntem, maksat ve düşünceyle olursa olsun, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda ile toplantı, gösteri ve yürüyüş yapılamaz." Yasanın tam metni için bkz. *Yürürlükteki Kanunlar Külliyesi*, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1988, (EK-15; [Şubat] 1993), 6, s. 7215-17.

Türkiye vatandaşımı diyene” ifadesini kullanması özellikle ilginç ve çarpıcıydı.² Burada, geçmişte “Türk” tanımına yapılan göndermede ortak vatandaşlığın öneminin yeterince vurgulanmadığı iması vardı. Mustafa Kemal, “Türk” derken tam olarak neyi kastetti? Fiilen etnik bir grup, Türklerden oluşan etnik bir grup mu ima edildi? Yoksa, “Türk” terimi, kendisine Türk diyen herkesin Türk olabileceğine işaret eden kucaklayıcı ve kapsayıcı bir terim miydi? Bu elbette, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nde bireylerin kendilerini Türk olarak algılamadıklarında nasıl davranacakları sorununu açıkta bırakıyordu. Türkiye Cumhuriyeti’ndeki diğer resmi yetkililer Türk terimini nasıl yorumladılar?

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Aralık 1994’teki basın toplantısında, anlamlı bir şekilde, Türkiye Cumhuriyeti anayasalarının, vatandaşlık ya da “ulusal aidiyet” temeli olarak köken, inanç ya da dil belirtmediğini ifade etti. Türk ulusuna mensupluk, yalnızca Türk vatandaş olmayı gerektiriyordu.³ Bu nedenle, Türkiye vatandaşı olan herhangi biri Türktü. Dolayısıyla, “Kürt Türkleri” terimine yani, şu anda Türkiye vatandaşı olan farklı bir kökenden insanları işaret etmeye uygulamada izin verilebilirdi. Diğer yanda, Türklüğe karşıt olarak Kürtlüğü vurgulayan “Türk Kürdü” terimi, Ankara’daki yetkililer için çok daha sorunlu olacaktı.

Kürt sorunu -ve daha özgül olarak, Türk devleti ile Türkiye’deki Kürtler arasındaki ilişkiler sorunu- Batılı bilim insanlarının ve yorumcuların giderek daha fazla ilgisini çeken konulardır. Çözümlemelerin çoğu, Kürtlere sempatik ve Türk devletinin politikalarına düşman bir tutum geliştirir. Burada Türkleri, Kürtleri ve Türk devletini monolitik varlıklar olarak inceleme eğilimi vardır. Türkiye’dekiler de dahil yorumcular, çoğu zaman, Türkiye’deki Türk ve Kürt seçkinlerin amaç ve hedeflerini, Türk ve Kürt kitlelerin görüş ve kanaatlerini ayırıştırma yönünde fazla çaba göstermiyorlar. Aslında, Türkiye’de kendilerini Kürt olarak algılayan bireyleri saptamak kolay değildir. Bazı insanlar, kendilerini hem Türk hem Kürt olarak tanımlayabilir. Bireylerin görüş ve kanaatleri de zamanla değişir. Dahası, İstanbul’da yaşayan bir Kürdün ya-

2 TDN, 4 Ocak 1995.

3 *ağg*, 30 Aralık 1994. Mayıs 1994’te Cumhurbaşkanı Demirel de benzer şekilde Türkiye için “anayasal vatandaşlık” teriminin önemini vurgulamıştı.

şam tarzı ve değerleri, Güneydoğu'da toprakta çalışan bir Kürdün yaşam tarzı ve davranışlarıyla keskin bir karşıtlık içinde olabilir. Güneydoğu'da Kürt gruplar arasında aşiretlere göre bölünmeler de vardır.

Kürtlere “devletsiz ulus”, “ülkesiz halk” denildi ve Ortadoğu'da devletsiz en büyük ulusal grup olarak işaret ediliyor.⁴ Kürtler, örneğin Basklar, Sihler ve Tamiller gibi, “etno-ulusal bir hareket” ya da “proto-ulus” örneği olarak sıralandılar. Proto-uluslar, kendi devletlerini kurmaya çalışan “devletsiz uluslar” olarak tanımlandılar.⁵ Peki, her şeyden önce bir ulus nedir? Uluslar fiilen devlet kurar mı? Belli etnik gruplar içindeki kilit bireylerin ve seçkinlerin rolü önemli gibi görünüyor.

Özgül Türkiye örneği ve Kürt sorunu üzerinde yoğunlaşan biri, “proto-ulus” ve “devletsiz ulus” gibi terimlerin muğlak kullanımından kaçınmalıdır. Elimizdeki, örneğin “ulus” ve “etnik grup” gibi, kavramsal araçlar bir halk içindeki bireylerin ve grupların savunduğu kimlik kavramını ya da çokkimliklilik biçimlerini ifade etmeye yeterli değildir. Özellikle “ulus” terimi siyaset yüklüdür. Bu terimin, bilim insanları, gazeteciler, yorumcular tarafından liberalce kullanımı, bir devletin merkezi yetkilileriyle halkın kendisini ayrı bir kimlikle algılayan kesimi arasındaki muhtemelen zaten gergin olan ilişkileri daha da kötüleştirir. Diğer devletlerdeki politikacılar, söz konusu sözde ulus ya da etnik grubun davasına sahip çıkmaya bu vesileyle teşvik edilirse, gerilimler daha da artabilir.

Türkiye ve Kürtler örneğinde, tek etkenli ya da tek nedenli açıklamaların, gerçekte oldukça karmaşık olan devlet inşa etme ve ulus inşa etme süreçlerinin tamamen kavranmasını sağlayamadığı da görülecektir. Gerçi, Türk devleti ile Kürt unsurlar arasında devam eden şiddetli çatışma hesaba katıldığında ve bu devlet-ötesi etnik çatışmanın görünüşte başa çıkılması güç doğası dikkate alındığında, acele değer yargılarından kaçınmak, Türkiye’de ve ötesinde egemen olan köklü ve uzun süreli popüler önyargılardan etkilenmemek kolay değildir.

Modernleşme ve toplumsal hareket teorileri, başlangıçta, iletişim ve ulaşımındaki ilerlemelerin, kitlesel eğitim ve okuma yazma programlarındaki gelişmelerin devletler içinde artan kentleşmeyle birlikte, ayrı etnik

4 C. G. MacDonald (1993), s. 124.

5 Örneğin bkz. Hobsbawm (1990), s. 65; Eriksen (1993), s. 14.

kimlikleri fiilen eriyen gruplar arasında daha yoğun etkileşimlere yol açacağını ileri sürdüler.⁶ Uygulamada tersi gerçekleşebilir. Modernleşmenin gerektirdiği süreçler, artık tecrit edilmek istemeyen ve kendileri ile aynı devlet içindeki diğer etnik gruplarla farklılıklarının giderek daha fazla ayırdına varan ayrı etnik grupların sürekli varlığını tehdit edebilir.⁷ Tehdit edilen bu etnik grupların mensupları, özellikle Türkiye'deki Şeyh Sait isyanı örneğinde olduğu gibi ayrıcalıklı seçkinler, kültürlerinin devletin saldırısı altında olduğunu hissedebilirler. Bu gruplar, devleti, çoğunluk/egemen bir etnik grubun/ulusun çıkarlarıyla özdeşleşmiş gibi algılayabilirler.

Kuşkusuz, 1960'ların başından bu yana Bretonlar, Katalanlar, Basklar ve Fransız Kanadalılar gibi gruplar, kendi devletleri içinde özerklik mücadelesi vermektedirler. Hatta ayrılmaya bile kalkıştılar. Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşü ve Yugoslavya ile Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, milliyetçilik ve etnisite konularının, yakın gelecekte Avrupa siyasetinin belirgin bir özelliği olarak kalması olasıdır. Birçok Marksist, sosyalizmin gelmesiyle etnik bilincin ve bununla bağlantılı gerilim ve çatışmaların ortadan kalkacağına inanmıştı. Uluslararası topluluğun, bütün halkların temel hakkı olarak kendi kaderini tayin hakkı sorununa son yıllarda artan ilgisinin ve insan hakları örgütlerinin, belirli rejimlerin etnik gruplara karşı uyguladığı ayrımcılığı ve baskıyı izleme ve önlemeye verdikleri önemin de, daha önce "sakin olan topluluklar"ın etnik hareketlenmesini teşvik etmesi olasıdır.⁸

Türkiye ve Kürt sorununa ilişkin milliyetçilik ve etnisiteyle bağlantılı sorunların, kısa ve orta erimde ortadan kalkması olası değil. Türkiye'deki Kürtlerin gelecekteki manzarasına üç olası seçeneğe göre bakılabilir: Hirschman'ın orijinal terimlerini Gurr'un kullandığı gibi kullanırsak, "terk", "ses" ve "sadakat".⁹ "Terk" nihai ayrılmayı gerektirebilecektir. "Ses", Türkiye'deki Kürtlerin koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan protestoları içerebilir. "Sadakat"a gelince: Kürtler, Türki-

6 Örneğin bkz. Deutsch (1966).

7 Connor, "Nation-Building or Nation-Destroying", Connor (1994)'ün içinde, s. 29-66.

8 Jalali ve Lipset, "Racial and Ethnic Conflicts: A Global Perspective", *Political Science Quarterly*, 107, 4, (1992-1993), s. 605.

9 Gurr (1993), s. 87. Terimin orijinal kullanımı için bkz. Hirschman (1970).

ye'deki siyasi sistemi sorgulamayacak, fakat Türk siyasi toplumunda sağlanan fırsatlardan yararlanarak kendi paylarını arttırmaya çalışacaklardır. Ne var ki, Türkiye'deki Kürt nüfus içindeki farklı unsurlar, her şeyden önce kendi kimliklerinin bilincinde oldukları varsayılırsa, aynı anda bu üç seçeneğin peşinde koşuyor olabilirler. Üç seçenek, birbirini dışlamak zorunda da değildir: "Sadakat" diyen gruplar, devletteki işlerin seyri içinde daha fazla "ses" de talep edebilirler. Her seçenek kendi içinde çeşitli olası permutasyonlar barındırabilir.

Ulus Nedir? Etnik Grup Nedir?

Bir ulusu tanımlarken öznel ölçüte mi yoksa nesnel ölçüte mi daha fazla önem verilmesi gerektiği konusunda bir tartışma sürmektedir. Bir sava göre, bir ulusun üyeleri kendilerini dayanışma duygusu, ortak kültür ve öz bilinçlilikle* (*self-awareness*) kenetlenmiş hissetmelidirler.¹⁰ Öz bilinçlilik ve öz algı (*self-perception*) anahtar belirleyicilerdir. Eğer belirli bir kimlik, belirli bir halk için hiçbir şey ifade etmiyorsa, o zaman o halk o kimliğe sahip değildir.¹¹ Ne var ki, özbilinci olan hangi topluluğun bir ulus, hangisinin başka bir gruplaşma biçimi -kulüp, dernek vb- olarak görülmesi gerektiğini saptama sorunu vardır. Öyle görünüyor ki, bir ulusal bilinç duygusu aşılama yardımı eden başka ölçütler de gerekiyor. Dahası, belirli bir topluluğun kaç üyesinin, "bu ulus vardır" demeden önce kendilerini ulus olarak hissetmesi gerekir. Üyelerin çoğunluğu mu özbilince sahip olmalıdır, yoksa sadece o topluluk içindeki az sayıda lider mi kendilerini bir ulus olarak algılamalıdır?

Bir ulus için hangi nesnel ölçütler zorunlu olurdu? Belli bir toprak, ortak bir dil, din, kültür ve ortak bir soy akla gelen bazı karakteristiklerdir. Smith, ulusu "tarihsel bir toprağı, ortak mitleri ve tarihsel anıları, kitlesel bir kamu kültürünü, bir ekonomiyi ve bütün üyeler için ortak yasal hak ve yükümlülükleri paylaşan adı konmuş bir insan topluluğu" olarak tanımladı.¹² Bir ulusu tanımlamak için nesnel ve öznel öğelerin bir bileşimi kullanılabilir. Örneğin Gurr şunu belirtmektedir: "Ko-

* Kendi kimliğinin bilincinde olmak anlamında kullanılıyor. -ed.

10 Seton-Watson (1977), s. 1, 5.

11 Greenfield (1992), s. 13.

12 Smith (1991), s. 14.

münal grupların kimliğini saptamanın anahtarı belirli bir özelliğin ya da özellikler bileşiminin varlığı değil, daha çok her neyseler tanımlayıcı özelliklerin grubu ayrı kıldığına dair ortak algının varlığıdır.”¹³ Çok daha geniş bir kategoriye, bir “komünal grup” a işaret ediyor olmasına karşın, Gurr’un iddiası, bir ulusun kimliğini saptamak için de uygundur. Yine, bir ulusun kaç üyesinin ve/veya hangi üyelerinin bu tanımlayıcı özellikleri algılaması gerekir?

“Kendi” tarafından tanımlanmış (*self-defined*) ya da “öteki” tarafından tanımlanmış (*other-defined*) bir ulus olmanın görece önemi konusunda da görüş ayrılığı vardır. “Kendi” tarafından tanımlanmış herhangi bir grubun özbilince sahip olması gerektiği açıktır.¹⁴ Bir grup, bir otorite tarafından bir grup olarak algılandığında “öteki” tarafından tanımlanmıştır. Tilly şunu belirtmektedir:

Birbiriyle bağlantılı bir insanlar kümesi, bazı otoritelerden vatandaşlık hak ve yükümlülüklerinde ayrımcı muameleyi hak edecek derecede köken ve kültür farklılığı sertifikasını (gönüllü ya da gönülsüz) aldıklarında bir ulus olarak nitelenir.¹⁵

Ne var ki, bir ulus belli nesnel karakteristiklere sahip ve belli bir derecede özbilince sahip olsa da, Tilly’ye göre kabul ve sertifika, ancak ulus unvanını hak ettiğine dair inandırıcı işaretler veren bir grup için geçerlidir.¹⁶

Bir ulusu diğer gruplaşmalardan ayırmaya çalışırken, “öteki” tarafından yapılan tanımlamanın uygunluğu hesaba katılmalıdır. Bir ulusun var olması için, ulusun toprağında yaşadığı devletin hükümeti ya da diğer devletlerin hükümetleri tarafından diğerine göre tanımlanmış olması gerektiği ileri sürülebilir. Örneğin, bir ulusun, bilim insanları ve gazeteciler tarafından tanınması -bilim insanları ve gazeteciler, politikacıları yeni kimlikleri tanımları için teşvik etseler bile- resmi onay olmadan uygulamada fazla bir anlam taşımaz. Gerçekten de, Osmanlı İmpa-

¹³ Gurr (1993), s. 3.

¹⁴ Kendi tarafından tanımlanmış bir ulus olmanın önemini destekleyen güçlü bir sav için bkz. Connor, “A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...”, Connor (1994)’ün içinde s. 94.

¹⁵ Tilly, “A Bridge Halfway: Responding to Brubaker”, *Contention*, 4, 1, (Güz 1994, s. 16).

¹⁶ *agm*, s. 17.

ratorluğu ve Türk kimliği sorunu örneğinde, Türkler salt Müslüman kimliklerinin bilincinde oldukları bir sırada, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük etnik grubu Türk olarak adlandıranlar, pantürkist düşünürlerle birlikte yabancı bilim insanları ve tarihçilerdi. Ancak, deyim uygunsa, "öteki" tarafından etiketlenme (*other-labelling*) -resmi bir tanımlama olmasa da- yeni kurulan Türk devletinin birçok seçkinini kendilerine Türk demeye ve bir Türk ulusuna başvurmaya teşvik etmede rol oynadı.

Kısacası, hemen hemen bütün örneklerde görüldüğü gibi, resmi otoritenin bir grubun ulusluğunu tanıması için o grubun ulusal bilincinin olması gerekir. Buna rağmen, "kendi" tarafından tanımlanması bir ulusun var olduğunu söylemeye yetmez. Her ne kadar, Kürtler ve Sevr özgül örneği Birinci Dünya Savaşının hemen ertesindeki dönemin uluslararası siyaseti bağlamında değerlendirilmeliyse de, 1920 tarihli bu antlaşmanın hükümleri bakımından Kürtlerin durumu bir istisna gibi görünüyor. Ulusların tanınması, devletlerin tanınmasından çok daha fazla sorunludur. Ulusluğun sadece tek bir devletin (zorunlu olmamakla birlikte, olasılıkla ev sahibi devlet) hükümeti tarafından tanınmasının, "öteki" tarafından yapılan tanımlamanın gereklerini karşılamaya yeterli olacağı ileri sürülebilir. Ne var ki, bu tartışma çizgisi, kendi kaderini tayin ve "halklar"ın ve olası devlet olma haklarının tanınması gibi zor bir konuya doğru karşı konulmaz biçimde gittiği için bu konu açıkça ihtilaflıdır.

Bir ulusun "kendi" tarafından tanımlanmasının uygunluğunu vurgulayan diğer bilim insanları, bir ulusun tasavvur edildiğini, icat edildiğini ya da yeniden inşa edildiğini savunmuşlardır. Bir ulus, yerel dillerin yayılmasını hızlandıran matbaa kapitalizminin gelişmesiyle ortaya çıkan "hayali bir politik cemaat" olarak tarif edilmektedir.¹⁷ Bununla bağlantılı diğer bir yaklaşım da, ulusu, "uygun bir tarihi geçmiş"le süreklilik bağı kurma çabasının normalde var olduğu "geleneğin bir icadı" olarak kavramıştır.¹⁸ Yine bir ulus, bir kurgu, kendisi de sanayi toplumlarının ortaya çıkışıyla bağlantılı özel ekonomik ve toplumsal koşulların bir sonucu olan milliyetçiliğin ürünü olarak tanımlanır. Sanayileşme, bir ulusun yaratılmasına elverişli koşulları sağlar. Eğitim sistemin-

¹⁷ B. Anderson (1991).

¹⁸ Hobbsbawm ve Ranger ed., (1983).

deki türdeşlikle bağlantılı bir “ortak yüksek kültür” sağladığı için, ulus ekonomik büyüme için zorunludur.¹⁹ Bu görüşlerin her biri, ulusun belli seçkinler tarafından inşa edildiğini vurgular. Kitleler, bu seçkinlerin ulus mühendisliğini hemen hemen edilgen bir şekilde kabul eder görünürler. Fakat bu yaklaşımlara yönelik bir eleştirisinde Smith, bir ulus yaratmanın, kitlelerin (ya da büyük bir oranının?) özdeşleşmesi gereken bir geçmişin fiilen yeniden inşa edilmesini gerektirdiğini vurgulamıştır.²⁰ Seçkin manipülasyonunun kendi sınırları vardır.

Smith, Batılı denen vatandaşlığa dayalı (civic) ulus modelini Batılı olmayan “etnik” modelden ayırmıştır. Birincisi tarihsel toprağa, üyelerinin yasal-siyasal olarak eşit olduğu yasal-siyasal bir topluluğa, ortak bir vatandaşlık kültürüne ve ortak ideolojiye dayanır. İkincisi, Smith’e göre, doğumun, ortak soyun, soykütüğünün, popüler hareketlenmenin, yerel dillerin, geleneklerin ve göreneklerin önemini vurgular.²¹ Vatandaşlığa dayalı milliyetçiliklerin, normalde, iyi kurumlaşmış demokrasilerin özelliği olduğu, oysa etnik milliyetçiliklerin, kurumsal bir boşluğun bulunduğu yerlerde, ya da var olan kurumlar temel gereksinimleri karşılamadığı ve hiçbir alternatif yapının bulunmadığı zaman ortaya çıktığı ileri sürülmüştür.²² Belirtilmelidir ki, Smith bütün milliyetçiliklerin değişen oranlarda vatandaşlık ve etnik öğeleri barındırdığını kabul etmektedir.²³ Vatandaşlığa dayalı uluslar da dahil bütün ulusların, varlıklarını sürdürmek için “etnik çekirdekler”e gereksinim duyduklarını da savunmuştur.²⁴

Bir ulusun (aynı devlet içinde iki ya da daha fazla ulusun egemen olması durumunda) kendi etnik çekirdeği olarak ayrı bir etnik gruba sahip olduğu aynı devlet içinde, başka etnik gruplar ya da başka uluslar boy verebilir mi? Bir ulusun ya da egemen ulusun önde gelen üyeleri, diğer etnik grupları ya da ulusları asimile etmek ya da bütüne katmak için ısrar eder mi? Ya da, milliyetçiliğin vatandaşlık modelinin amacı, sözgeli-

¹⁹ Gellner (1983).

²⁰ Smith, “The Nations: Invented, Imagined, Reconstructed?”, *Millenium-Journal of International Studies*, 20, 3 (Kış, 1991), s. 353-368.

²¹ Smith (1991), s. 9-12.

²² Snyder (1993), s. 86.

²³ Smith (1991), s. 13.

²⁴ Smith (1986), s. 212, 216.

mi İsviçre örneğini izleyerek bir “siyasal topluluk” yaratmak mıdır? Etnik olarak bölünmüş devletlerde siyasal bir topluluk oluşturmak için “sınırları aşan bir ulusal birlik bağı” (transcending bond of national unity) bulunması gerektiği ileri sürülmüştür. Bu durum da, “kapsayıcı bir siyasal anlayış kodunu, paylaşılan bir siyasi kültürü, ortak saygı duyulan devlet olma simgelerini ve en önemlisi, siyasal süreçlerin (en başta da seçimlerin) sonuçlarının meşru olduğuna dair paylaşılan bir görüş”ün²⁵ varlığını gösterir. Etnik olarak bölünmüş bir devlette egemen bir ulus ya da etnik grubun yokluğu, muhtemelen, bir “siyasi topluluk” içinde bir “sınırları aşan ulusal birlik bağı”nın gelişmesini kolaylaştırabilir de.

Öyle görünüyordu ki, kültürel haklara ve bir ölçüde iç yönetime genellikle sahip öteki uluslar, sınırları aşan ulusal (ya da ulusal-üstü) birlik bağı içinde başarılı bir şekilde bir arada var olabiliyorlardı. Ne var ki, İsviçre modelinin tekrarı olmaktan çok uzak olan devletler içinde de belli bir ulus diğer uluslarla bir arada var olabilir. Örneğin, Yunan yetkililer kendi toprakları içinde bir “Türk” azınlığın varlığını kabul etmeye yanaşmamalarına rağmen, Yunanistan’daki Batı Trakya’da bir Türk azınlığın var olduğu söylenebilir. Buna benzer durumlarda bulunan azınlık ya da etnik gruplar, resmi bir otorite tarafından da olsa “öteki” tarafından tanımlanmış olmalıdırlar. Batı Trakya Türkleri örneğinde Türk hükümeti bu tanınmayı sağlamaktadır. Aynı bir etnik grubun ya da ulusun tümünün tam anlamıyla asimile edilmesinin kolay bir iş olmadığı görülecektir.

Kuşkusuz, İsviçre modeline öykünmek kolay değil. Uygulamada, vatandaşlığa dayalı ve etnik milliyetçilik modelleri arasındaki fark, birçok durumda ilk bakışta görüldüğü kadar açık değildir. Siyasal topluluklardan farklı olarak, vatandaşlık milliyetçiliğine sözde dayanan pek çok devletin, ortak bir vatandaşlık kültürü ve ideolojisi biçimlendirmek için, aynı devlet içindeki diğer ulusları ya da etnik grupları en azından bir ölçüde asimile etmeye ya da birleştirmeye çalışan egemen etnik çekirdeği bulunurdu. Bu nedenle, devletler aslında, biçimsel bir vatandaşlık milliyetçiliğine dayanabilirler. Egemen bir etnik çekirdeğin liderliği, kasıtlı olarak kendi politikalarını vatandaşlığa dayalı milliyetçilikle tutarlı gibi sunarak otoritesini meşrulaştırmaya çalışabilir; fakat aynı devlet içindeki

25 Welsh, “Domestic Politics and Ethnic Conflict”, ed. Brown (1993)’ün içinde, s. 53.

diğer etnik grupların aktif siyaset yapan üyeleri, bu politikaları farklı al-
gılayabilirler. 1930'larda Türk devletinin politikaları ve belli Kürt grup-
ların tutumu göz önüne alındığında Türkiye'deki durum böyledi. Böy-
lesi durumlarda, diğer etnik gruplar, egemen etnik çekirdeğin algılanan
etnik milliyetçiliğine, ya da Türkiye'de Kürtler dışındaki diğer etnik
gruplar örneğinde olduğu gibi, tamamen asimile olma riskine karşı dur-
mak için kendi etnik milliyetçiliklerini oluşturmak zorunda kalabilirler.

Yukarıda belirtildiği gibi, bir tek devlet içinde birden fazla ulus var
olabilir. Bu durum, bir topluluğa ulus demek için kendi devletine sahip
olması gerektiği kanaatini boşa çıkarır. Örneğin Gellner, "etnik sınırla-
rın siyasi sınırları kesmediği yerlerde", siyasal birim ile ulusal birimin
"çakışır" olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁶ Buradaki ima, toprakların-
da iki ya da daha fazla ulusun bir arada var olduğu bir devletin parçala-
nacağı imasıdır. Diğer bilim insanları, ulus ile devlet arasındaki bağlan-
tının önemini arka plana atmışlardır. Kedourie'ye göre, "bir araya gelip
kendileri için bir yönetim şemasına karar veren herhangi bir insan top-
luluğu bir ulus oluşturur."²⁷ O sırada bu "insan topluluğu"nun kendi-
sine ait bir devleti olmayabilir. Kedourie'nin duruşu, Ernest Renan'ın,
"bir ulus esas olarak, bir ulus meydana getirmeyi seçen bireylerin irade-
si meselesidir" klasik tezine uygundu. Ne var ki, yukarıda belirtildiği gi-
bi, bir ulusun gerçekte var olması için, "öteki" tarafından tanımlanma
öğesinin de bulunması gerekir.

"Milliyetçilik" terimi, açıkça ulus kavramıyla yakından bağlantılıdır.
Modern anlamında milliyetçilik, genelde 18. yüzyıl sonlarına ve Ame-
rikan ve Fransız devrimlerinin başarısına kadar geri götürülür. Burada,
popüler özgürlük ve hükümlanlık öğretisiyle ilişkilendi ve bir halkın
birleşip kendi toprağına sahip olma gereksinimine dayandı. Smith mil-
liyetçiliğe "kimi üyeleri tarafından fiili ya da potansiyel bir ulus oluştu-
racağı düşünülen bir halk adına özerkliğe ulaşmak ve bu özerkliği ko-
ruma için ideolojik bir hareket" olarak işaret etmektedir.²⁸ Dikkat edil-
mesi gereken bir nokta da, bir halkın bütün üyelerinin bir ulusun ya da
potansiyel bir ulusun varlığına dair bir inancı paylaşması gerekmediği-

²⁶ Gellner (1983), s. 1.

²⁷ Kedourie (1993), s. 7.

²⁸ Smith (1991), s. 73.

dir. Ayrıca, bir ulus kendi devletini kurmaya çalışmayabilir, fakat kendi çıkarlarını savunup korumayı amaçlayabilir. Ulusların gelişiminin ve bekasının hem ulus hem devlet inşaa etme süreçleriyle bağlantılı olabileceği daha sonra gösterilecek.

Breuilly, milliyetçiliği siyasi bir hareket olarak tarif ederken, bunu bir erk siyaseti biçimi olarak kullanan elitlerin rolünü Smith'den çok daha fazla vurgulamıştır.²⁹ Connor bu savunuya karşı çıkmıştır: “Milliyetçiliğin özü, bazı örtük amaçlar için milliyetçiliği manipüle edebilen seçkinlerin güdülerinde değil, daha çok seçkinlerin başvurduğu kitlelerin duygularında aranmalıdır.”³⁰ Ulusların oluşumunda, ya seçkin manipülasyonu ya da kitle duygusu önem kazanır; ayrıca devletlerin ve etnik grupların ele alınması gereken konular olduğu açıktır.

Smith'e göre milliyetçilik, etnisiteye siyasi bir yön verir.³¹ “Etnisite” terimi, etnik olma durumu olarak da tanımlanır, belirli bir grupta özdeşleşmeyle ilgilidir. Grup etnisite temelinde bağımsız bir varlık olduğunun bilincine de varmalıdır; buna rağmen, ortak bir dil, din ve ırk, etnisite ve etnik grupların kimi önemli nitelikleridir. Nesnel ve öznel ölçütler yine önemlidir. De Vos, doğru bir şekilde şunu belirtmektedir: “Bir etnik grup, ilişki içinde olduğu diğer insanların paylaşmadığı bir gelenekler kümesini ortaklaşa savunan ve özalgıya sahip insanlar topluluğudur.”³² Bu gelenekler, din ve dile ek olarak, tarihsel bir süreklilik, ortak bir nesep ve köken anlayışını da kapsayabilir. Horowitz'e göre, gerçek bir kan bağı akrabalığı olsun ya da olmasın, ortak bir soya olan öznel inanç özellikle önemli görünüyor. Horowitz, etnik bir grubun, “büyük ölçüde genişlemiş bir akrabalık biçimi” olarak algılandığını vurgulamıştır.³³ Bu nedenle, uluslarda olduğu gibi, etnik grupların da öz bilinçliliği önemlidir. Etnik grupların oluşumunda ve korunmasında, farklı gruplar arasına sınırlar çekip bu sınırları sürdürmenin önemli bir etken olduğu görülecektir. Bu süreçte seçkinlerin rolü de, Türklerle Kürtlerin durumunda görüleceği gibi, hesaba katılmalıdır.

²⁹ Breuilly (1982), s. 3.

³⁰ Connor, “Eco- or Ethno-Nationalism”, Connor (1994)'ün içinde, s. 161.

³¹ Smith (1981), s. 20.

³² De Vos, “Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation”, ed. De Vos ve Romannucci-Rose (1975)'in içinde, s. 9.

³³ Horowitz (1985), s. 57.

Bir ulus ile bir etnik grup nasıl ayırt edilecek? Bütün ulusların merkezinde egemen bir etnik çekirdeğin -yani egemen etnik grup- bulunduğu anımsanırsa, ayırım açık olmaz. Bu nedenle bazı etnik gruplar, ulus olabilirler. Bir grup, ulus niteliğini kazanmak için, çoğunlukla -fakat görüleceği gibi asla her zaman değil- ortak bir işbölümü ya da ekonomik birliğe, herkes için eşit hak ve ödevleri öngören ortak yasal kodlara ve topraksal bir temele sahip olmalıdır. Bir etnik grup belirli bir toprakla ilişkilenebilir, buna rağmen, bunlar tek başlarına, etnik gruplarla bağlantılı özellikler değildir.³⁴ Bir etnik grubun, diğer etnik gruplara uygun olmasa da, “yasal kodlar”la hemen hemen aynı işi gören kendi gelenekleri ve “kurallar”ı da olabilir.

Etnik grup terimi, siyasal bakımdan ulus terimi kadar anlamlı değildir. Belirli bir etnik topluluğun özbilince sahip seçkinlerinin, devlet otoritelerinden kültürel haklarının tanınmasını istediği, fakat devletin ayrı bir etnik grup olarak varlıklarını kabul etmemesi nedeniyle o zamana kadar başarılı olamadıkları durumda da, bir etnik grup varlığını sürdürebilir. Bununla birlikte, etnik bir grubun olası etnik azınlık haklarından yararlanması için, o etnik grubun, içinde bulunduğu devlet otoritesi tarafından tanınması-“öteki” tarafından tanımlanması- gerekir. Etnik grup teriminden farklı, fakat ulus terimine benzer biçimde, etnik azınlık teriminin siyasal ve yasal önemi vardır ve bu nedenle “öteki” tarafından yapılan tanımlamayı gerektirir.

Genellikle etnik gruplar daha dışlayıcı, uluslar daha kapsayıcı varlıklar olarak tarif edilir. Etnik gruba üyelik vasfı kazanmak için insanın, doğuştan kazanılan belli “dışlayıcı” nitelikleri paylaşması gerektiği ileri sürülür. Doğumun ve ortak nesebin önemi vurgulanır.³⁵ Ne var ki, örneğin Baskların durumunda, isnat kavramının can alıcı bir zorunluluk olmadığı görülecektir. Dahası, bir ulusun egemen etnik çekirdeği olmuş etnik gruplar, asimilasyon ve bütünleştirme yoluyla zoraki kapsayıcılık politikaları izliyor olabilirler. Türkiye örneğinde, egemen Türk etnik çekirdeği, Kürtlerin Türklüklerini unutmış Türkler olduğuna dair bir sav icat etmiştir.

O halde bir ulus, genellikle fakat asla her zaman değil kendi devletini edinmiş, siyasallaşmış bir etnik grup olarak tanımlanabilir. Aynı za-

³⁴ Smith (1991), s. 40.

³⁵ Kellas (1991), s. 4.

manda, bu ulus, “öteki” tarafından tanımlanmış olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi bazı durumlarda bir ulus, aynı devlet içinde başka bir egemen ulusla bir arada var olabilir. Bu örneklerde ulus, kendi kültürel haklarını ya da özerkliklerini bir biçimde kullanacak ya da kullanmaya çalışacaktır. Başka bir devletle birleşmeyi ya da kendi bağımsız devletlerini yaratmayı da amaçlayabilirler. A devletinde başka bir egemen ulusla bir arada var olan uluslar, A devletinin egemen olmayan ulusunun B devletindeki ulusun (ya da egemen ulusun) egemen etnik çekirdeğini verdiği B devleti tarafından tanınabilir, yani “öteki” tarafından tanımlanmıştır. Örneğin Batı Trakya Türklerinin durumu bu olurdu. Pek çok Batı Trakya Türkü, Yunanistan’da yaşayan -ayrı ve egemen Yunan etnik grubundan oluşan bir ulus tarafından kontrol edilen- Yunanistan vatandaşları olduklarını kabul etmelerine karşın, Türk ulusunun bir parçası olduklarını herhalde hissederek. Batı Trakya Türkleri bakımından ayrı bir ulusal kimlik duygusu, Türk ulusluklarının Türk devleti tarafından tanınması nedeniyle varlığını sürdürebilir -“öteki” tarafından ve “kendi” tarafından tanımlanmıştır.

Farklı etnik grup türleri olabilir. Bazı etnik grupların liderleri, bağımsız bir devlet olma ya da en azından önemli ölçüde özerklik kazanma umuduyla ulusluk özlemi çekebilirler. Bazı etnik gruplarda liderler, kendi kültürel haklarına saygı duyulmasını sağlamayı amaçlıyor olabilir. Bütün etnik gruplar, liderleri ayrı bir grup kimliğini sürdürmeyi arzuladığı ölçüde siyasallaşırlar. “Kendi” tarafından tanımlanmalıdır. Etnik grup, en azından olası etnik azınlık haklarından yararlanmak için, içinde yaşadığı devletin hükümetince (“öteki” tarafından) tanımlanmalıdır. Bir etnik grubun liderlerinin ulusluk talebi bir hükümet ya da hükümetler tarafından tanınırsa, o etnik grup ancak o zaman bir ulus olarak görülebilir.

Ulusların ve Etnik Grupların Oluşumu

Türk ulusu nasıl yaratıldı? Ulus inşası, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasını izleyen ve modern bir Türkiye Cumhuriyeti kurmaya yönelen devlet inşasıyla paralel gitmek zorundaydı. Türk ulusunun Türk etnik çekirdeği nasıl şekillendi? Anahtar rol oynayan seçkinler, vatandaşlığa dayalı bir Türk milliyetçiliği geliştirmek için çalıştıklarını yansıtmı-

larına karşın, Türk devletindeki diğer gruplar bu politikayı nasıl algıladı? Bu çeşitli gruplardaki seçkinlerin ve kitlelerin rolü neydi? Osmanlı “millet” sisteminin İmparatorluk içindeki gayrimüslim azınlıklara belli bir özerklik tanıırken, bütün Müslümanları etnik kökenlerinden bağımsız olarak bir tek kategoride topladığını dikkate alırsak, eski İmparatorluğun “millet” sistemi bu gelişmeleri nasıl etkiledi?

Kuşkusuz, ulus ve devlet inşasında seçkinler önemli rol oynadı. Hroch, bir ulusal hareketin üç ayrı yapısal evresine işaret etmektedir. A evresinde, entelektüel seçkinler bir halk grubunun dilsel, kültürel, toplumsal ve olasılıkla tarihsel niteliklerini araştırır. Sonraki B evresinde, daha fazla siyasallaşmış eylemciler ve profesyonel aydın kesimi bu ilk entelektüel çıkışları toparlayıp kitlelerin ulusal bilincini uyandırmaya çalışır. C evresiyle kitlesel bir ulusal hareket oluşacaktır. Bu evrelerden geçilirken bir dizi kriz ve dış gelişme olacaktır.³⁶

Hroch’un modeli Türk ulusunun oluşma sürecine ne kadar uygundur? Kuşkusuz, esas olarak subaylardan ve önde gelen bürokratlardan oluşan entelektüel seçkinler ve profesyonel aydın kesimi, bir Türk ulusal kimliği imgesi geliştirmeyi amaçlayacak yeni bir liderliğin Osmanlı egemen sınıfının yerini almasında önemli bir rol oynadı. “Türk”ü etnik temelde tanımlayan pantürkist düşünürlerin, yabancı tarihçi ve bilim insanlarının önceki savlarından yararlandılar. Bu savlar, Osmanlı İmparatorluğu’nda kimliğin, etnisiteden çok din temelinde tanımlandığı bir sırada ileri sürülmüştü. Bu nedenle, Hroch’un terminolojisini kullanırsak, A ve B denilebilecek evrelerde entelektüel seçkinler anahtar rol oynadılar. Öyle görünüyor ki, Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları, en azından başlangıçta, Türk ulusal kimliğini vatandaşlığa dayalı ulus özellikleriyle donatmak niyetindeydiler. Yine de, bu vatandaşlığa dayalı Türk ulusunun etnik çekirdeği, dili ve kültürüyle Türk etnisitesine dayanacaktı. Bu eşzamanlı ulus inşa etme ve devlet inşa etme denemesinde birçok entelektüel, tarihten, mitlerden ve simgelerden yararlanarak bir Türk ulusu inşa edip (ya da Smith’in ileri süreceği gibi yeniden inşa edip) biçimlendirmeleri için göreve çağrıldı. Türk devletinin kurul-

36 Hroch, “From National Movement to the Fully-Formed Nation - the Nation-Building Process in Europe”, *New Left Review*, 198 (Mart-Nisan 1993), s. 6-7.

masının dışarıda tanınması ve Türk ulusunun oluşumunun dışarıda onaylanması da önemli etkenlerdi.

Bir devlet, sınırları iyi tanımlanmış bir topraktan ibarettir. Devlet kurumlarının, bu toprakta siyasal iktidar tekeli ve güç kullanma meşruiyeti vardır. Bir devlet genellikle, benzer şekilde oluşturulmuş diğer devletler tarafından, bağımsız ve hükümlan bir varlık olarak tanınır. Devlet inşasında seçkinler, bir topluma “nüfuz etmek” ve bu toplumdan daha fazla kaynak çekerek onun davranışını düzenlemek için yeni yapılar ve örgütlenmeler yaratırlar. Bu süreçte bir bürokrasi gelişir ve aynı zamanda, genel olarak halkın devlete bağlılığı biçimlenir. Devlet inşası, bir siyasal sistemin varlığına uluslararası ortamdan gelen bir tehdit yüzünden, ya da bizzat toplum içindeki devrimci bir süreç nedeniyle gerçekleşebilir; ya da devletler, yayılmacı emeller peşinde koşan seçkinlerin bir ürünü olarak ortaya çıkabilirler.³⁷ Türkiye Cumhuriyeti örneğinde, Osmanlı İmparatorluğu’na dışarıdan ve içeriden (ayrılıkçı Rum ve Ermeni grupları ve Kürt ayaklanmaları biçiminde) gelen tehditler, devlet inşasını, en azından başlangıçta teşvik etmiş görünüyör. Ayrıca, devlet inşa etmenin önemli, fakat çoğunlukla göz ardı edilen bir yanının da, yeni devlete bir ad verme gereği olduğuna dikkat edilmelidir. Eğer yeni devlet kendisini önceki imparatorluktan ayırmak istiyorsa, bu özellikle anlamlı olabilir. Bununla birlikte, devletlerin adları “genellikle, bir halkın, yerin ya da düşüncenin uzak ya da yakın geçmişinden bir imgeyi yansıtır.”³⁸

Ulus inşasının sadakat ve bağlılık sorunlarıyla uğraştığı ileri sürülmüştür. Ulus inşası, siyasi gelişmenin kültürel yanını vurgular. Nüfusun sadakat ve bağlılığını kabile ve köy gibi küçük birimlerden daha büyük, merkezileşmiş bir siyasal sisteme aktardığı bir süreci gerektirir. Bu nedenle ulus inşası, devlet inşasıyla yakından bağlantılıdır, fakat ondan ayrıdır. Ulus inşası tümüyle tamamlanmadan -yani, ortak bir sadakat ve bağlılık ulusal kültürü yaratılmadan- devlet inşası başarılı bir şekilde tamamlanabilir.³⁹ Ulusun resmi bir otorite tarafından tanınması bile, yukarıda sözü edildiği gibi, bir ulusun var olması için yeterli olurdu. İm-

³⁷ Almond ve Powel (1966), s. 35-36.

³⁸ Isaacs (1975), s. 73.

³⁹ Almond ve Powell (1966), s. 35-36.

paratorluktan devlete geçiş durumunda, bir imparatorluktaki bir halk, bir köye, kabileye ya da millete sadakat göstermiş olsa bile, ulus inşa sürecinin, bağlılık ve sadakatin büyük birimden küçük birime bir ölçüde aktarılmasını gerektirdiğine dikkat edilmeli. Etnik, ırksal, sınıfsal ve diğer ayrılıklar bir devletin birliğini, meşruluğunu ve varlığını tehdit etmeye devam ederse -dışarıdan tanınmaya ve “teki” tarafından yapılan tanımlamaya karşın- ulus inşası hiçbir zaman tamamlanamayabilir.⁴⁰

Aynı devlet içinde farklı etnik gruplar ya da uluslar var olmaya devam ettiklerinde, ulus inşası özellikle sorunlu olabilir. Bu ayrı gruplar, başka biri -bu durumda egemen etnik grup- tarafından kontrol edildiğini düşündükleri devletin merkezi yetkililerinin kışkırttığı asimilasyon ve ayrımcılık politikalarına karşı çıkabilirler. Asimilasyon ve modernleşme ile ulus inşası ve devlet inşası arasındaki bağlantılar karmaşık bir manzara oluşturabilir. Yeni kurulan bir devletteki egemen etnik grup, modernleşmeyi yeni devletin ideolojisinin kilit ilkesi haline getirerek, diğer etnik gruplardan insanların desteğini de kazanabilir. Türkiye rneğinde Arnavutlar, Boşnaklar, Çerkezler ve bazı Kürtler de dahil olmak üzere diğer gruplar, bu çizgide hızla asimile edildiler. Diğer Kürt gruplar ise, bilinçli olarak asimilasyona direndi, ya da devletin modernleşmesinden büyük ölçüde etkilenmeden kaldı.

Asimilasyon terimi, tanımlanması g bir terimdir. Çoğunlukla sıradan anlamında ele alınmasına karşın, terimin anlamı her zaman açık değildir. Asimilasyon, genellikle, biri egemen diğeri egemen olmayan iki grup arasındaki güç ilişkisini anlatır. Ne var ki, bu her zaman böyle değildir. zerinde egemenlik kurulan bir topluluk, toplumda daha avantajlı bir konum elde etmek için asimilasyona çalışabilir. Amerika’nın güneyindeki siyahların durumu, böyle bir örnektir. Ayrımcılık, her şeyden önce, başka bir olumsuz ifadedir. Diğer yanda, bir devlet bütün vatandaşları için eşit hak ve ödevlerin önemini vurguladığında, egemen olmayan bir etnik grup kültürel farklılığının tehdit altında olduğunu hissedebilir.⁴¹

Siyasal, Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Alanlarda Irk Ayrımcılığı zerine Bir BM İncelemesi, asimilasyonun, diğer gruplara kendi kültürlerini egemen kültür lehine terk ettirerek türdeş bir toplum retme-

⁴⁰ Bell ve Freeman, “Introduction”, ed. Bell ve Freeman (1974)’n içinde, s. 11-12.

⁴¹ Eriksen (1993), s. 142.

olmayan etnik gruplar, vatandaşlığa dayalı denilen bütünleşmenin, etnik milliyetçiliği anıştıran resmi bir politikayı gizlemek için kullanıldığını -belki de haklı olarak- algılayabilirler. Örneğin, ulus inşasında ve devlet inşasında yetkililerin kaçınılmaz olarak eğitimi standartlaştırmaya ve ortak, resmi bir dilin gelişmesini teşvik etmeye çabalamaları, manzarayı daha da karmaşıktırır. Merkezi yetkililer, eylemlerinin vatandaşlığa dayalı bütünleşmeye dayandığını ileri sürmelerine karşın, diğer etnik gruplar bunu bir etnik asimilasyon politikası olarak algılayabilirler.

Egemen bir etnik grubu temsil eden bir devletin zoraki asimilasyonu, egemen olmayan etnik grupların en azından bir kısım üyelerinin tepkisini kışkırtabilir. Bir bireyin ya da bütün bir grubun kültürel olarak asimile edilebildiği, fakat psikolojik olarak edilemediği belirtilmektedir. “Açık kültürel tezahürlerini” atımlarına karşın, bireyler kendi “temel kimlik”lerini sürdürebilirler.⁴⁵ Türkiye’deki Lazlar, buna örnektir. Daha önce de belirtildiği gibi bireylerin birçok kimliği olabilir. Asimilasyonun başarılı olması için derece derece ve hemen hemen fark edilmez bir biçimde ilerlemesi gerekir. Bir devletin merkezi ile periferideki bölgeleri arasında, modernleşmenin ve gelişmiş toplumsal iletişimin bir sonucu olarak meydana gelen yoğun bağlantılar, asimilasyon hedefinin gerçekleşmesini zorlaştıracaktır.⁴⁶

Asimilasyonun gerçekleşip gerçekleşmediğini çözümleme aşamasında ilgili grupların duygularını, algılarını ve tepkilerini incelemek önemlidir. Bu basit bir iş değildir. Olası bir kovuşturma korkusuyla kendilerini açıkça ifade etmekten kaçınabilecek insanların gerçek duyguları, doğru bir şekilde nasıl araştırılabilir? Sonra, belirli bir grubun öne çıkan bireylerinin görüşleri o grubun sıradan insanların görüşlerinden nasıl ayırt edilebilir ve bunlarla ilişkilendirilebilir? Egemen bir etnik grup, olumsuz tanıtımı dikkate alarak resmi bir asimilasyon politikası izlediğini kabul etmeyecektir. Oysa, devlet ve ulus inşasında, özellikle iki sürecin paralel gittiği durumlarda, asimilasyon paha biçilmez bir rol oynayabilir. Bir devletin merkezi yetkililerinin, bir asimilasyon politikası yürüttüklerini ilan etmeleri gerekmez. Diğer kültürlerin varlığını yadsıma, belli mitler inşa etme, merkezileşmiş bir devlet eğitiminden yarar-

⁴⁵ Connor, Connor (1994)’ün içinde, s. 46.

⁴⁶ *age*, s. 54-55.

yi amaçlayan egemen bir grubun üstünlüğü düşüncesine dayandığını belirtti. Egemen grup, o zaman, diğer grupların üyelerini bu koşullarda kabul etmeye istekli olacaktır. Aynı BM incelemesine göre, “bütünleşme”, “değişik öğeleri, temel kimliklerini koruyarak bir birlik içinde birleştirme süreci” olarak tanımlanmıştır. “Tekbiçimlilik ya da her bileşen grubun topyekün birlikten zarar görecektir ya da bu birliği engelleyecek farklılığı dışında, bütün farklılıkların ortadan kaldırılması üzerinde hiçbir ısrar yoktur.” Son ifade, özellikle meşum bir ses verir ve bütünleşmeyi “çoğulculuk”tan açıkça ayırır. Aynı incelemenin ifadeleriyle, çoğulculuk “farklı etnik grupları, ayrı tarzlarını korumalarına ve geliştirmelerine izin verilirken, karşılıklı bağımlılık, saygı ve eşitlik ilişkisi içinde birleştirmeyi amaçlayan” bir politikayı gerektirir.⁴²

Asimilasyon, “etnik temizlik”, hatta “soykırım” gibi çok daha çirkin ifadelerle ilişkilendirildi. Her iki terim de, bir kültürün yok edilmesi demektir. “Soykırım”, ayrıca, bu kültürü edinmiş bir toplumun üyelerinin fiziksel olarak ortadan kaldırılmasını gerektirir. Etnik temizlik -süreç daha yavaş olmasına ve şiddetten genellikle kaçınılmasına karşın- etnik bir grubu yok etmeye çalışan bilinçli bir politikaya da işaret eder. “Etnik bir grubun üyelerinin, kendi kültürlerinin diğerlerinden üstün olduğuna dair inançlarına, dolayısıyla ‘ötekilik’in reddine” dayanır.⁴³

“Etnik asimilasyon” denen kavramı, “vatandaşlığa dayalı bütünleştirme”den ayırma yönünde bir girişimde bulunuldu. Vatandaşlığa dayalı bütünleştirmede hedef, etnisitenin görünürde kamusal alandan ayrılacağı ortak bir ulusal, vatandaşlığa dayalı ya da yurtseverci kimlik oluşturmaktır. Odak noktası, topluluklardan çok bireylerin eşit hakları üzerindedir. Diğer yanda etnik asimilasyon ise, açıkça, farklılıkları yerleşik ya da yeni bir kimlik içinde eriterek ortak bir etnik kimlik yaratmayı amaçlar.⁴⁴ Burada, vatandaşlığa dayalı ve etnik milliyetçilik biçimlerini ayırıştırma girişiyle bir koşutluk kurulabilir. Yine, bir siyasal topluluğun olası oluşumu önündeki aynı engelle karşılaşılır. Diğer egemen

42 Thornberry (1991), s. 4.

43 Fonval, “Ethnocide and Acculturation”, ed. Chaliand (1989)’un içinde, s. 149-150.

44 McGarry ve O’Leary, “Introduction: The Macro-political Regulation of Ethnic Conflict”, ed. McGarry ve O’Leary (1993)’ün içinde, s. 16-17.

lanma ve diğer modernleşme araçlarını kullanma, yukarıda belirtildiği gibi hiçbir şekilde başarılı olamasalar da, uygulamada de facto asimilasyon girişimleri olabilirler.

Asimilasyon sorununa önerilen bir çözüm de, vatandaşlık ve vatandaşlık haklarının belirli bir kültürel kimliği ima etmediği “çokkültürlülük”ün gelişmesini teşvik etmektir.⁴⁷ Sahici bir “siyasal topluluk” çokkültürlülüğe dayanacaktır. Böyle bir siyasal topluluğun kurulmasına imkân veren ortam ve koşullar, yedinci bölümde tartışılacaktır.

Genel olarak modernleşme baskıları ve/veya bir devlet içindeki egemen etnik çekirdeğin bilinçli asimilasyon politikası, diğer etnik grupların siyasallaşmasına katkıda bulunmanın yanı sıra, bizzat etnik grupların oluşmasını da teşvik edebilir. Örneğin, gevşek kabile koalisyonlarından etnik gruplar çıkabilir.

Kabile, genellikle “daha büyük bir bağlaşıp gruplaşmanın sadece bir parçasını oluşturan etnik olarak türdeş sosyo-politik birim” olarak tanımlanır.⁴⁸ Bu “alt etnik statü” kavramına ek olarak, kabile, insan örgütlenmesinde modern öncesi, ilkel ve evrimci bir evre olarak görülür.⁴⁹ Ortak tarih, dil, toprak ve kültür, “kendini” tarafından tanımlanması da gereken bir kabilenin önemli özellikleridir. Öyle görülüyor ki, modern toplumlarda kabileler ortadan kalkacak, ya da en azından siyasi önemlerini yitirecekler. Devlet inşası ve ulus inşası süreçlerine direnmeye kalkışabilirler; fakat genellikle, modernleşme baskılarının ve asimilasyonun kabilesel bölünmelerin öneminin gerilemesine yol açacağı varsayılır. Bu nedenle, kabilesel gruplaşmalar, egemen etnik grup içinde bütünüyle asimile edilirler. Ya da, kabileler bu koşullarda, devletin egemen etnik çekirdeğinden ayrı ortak kimliklerinin giderek daha fazla bilincinde olabilirler de. O zaman, muhtemelen kendi kabilesel kimliklerini sürdürürken, eşzamanlı olarak kaynaşp siyasal bakımdan etkin daha büyük etnik gruplar oluşturabilirler.⁵⁰ Kriz zamanlarında kabilesel kimlikler tehlikeye girdiğinde, merkezileşmeye direnmek için kabileleri

⁴⁷ Eriksen (1993), s. 122; ed. McGarry ve O’Leary (1993), s. 21.

⁴⁸ Connor (1994), s. 107.

⁴⁹ age, s. 108.

⁵⁰ Khoury ve Kostiner, “Introduction: Tribes and the Complexes of State Formation in the Middle East”, ed. Khoury ve Kostiner (1990)’ın içinde, s. 2.

daha büyük gruplar biçiminde birleştirmede karizmatik dini figürler önemli bir rol oynayabilir.⁵¹

Etnik gruplar, daha önce bir “etnik kategori”nin siyasallaşmasıyla da ortaya çıkabilirler. Kabileden farklı olarak, etnik kategori olarak gösterilen insanların çok az özbilinci vardır. Sadece bazı yabancılar, bir etnik kategori oluşturan insanların ayrı bir kültürel ve tarihsel grup oluşturduğunu düşünür. Smith’e göre, 1900’den önceki Anadolu Türkleri, bir etnik kategori oluşturuyorlardı.⁵² Böyle bir ahali, nesnel kültürel ölçütler bakımından diğer insanlara benzemez; fakat öznel bir özbilinçten yoksundur.⁵³ Etnik kategoriler, “öteki” tarafından (bu, resmi otorite olmayabilir) tanımlanmıştır, “kendi” tarafından tanımlanmış varlıklar değildir. Etnik kimlik oluşumu, belirli bir ahali için etnik kategoriden etnik gruba geçiş, bir ahalinin, diğer gruplaşmalarla ilişkisinde daha fazla özbilince sahip ve farklılıklarının ayırdında olmasını gerektirir. Bu, girilen asimilasyon ya da ayrımcılık politikalarından kaynaklanabilir, ya da modernleşmenin, hatta savaşın bir ürünü olabilir. Hem kabilelerden hem etnik kategorilerden etnik grupların çıkması, kitleleri harekete geçirebilecek durumda olan seçkinlerin desteğini gerektirir.

Etnik gruplar, değişmez ya da monolitik varlıklar değildir. Bir etnik grubun bireyleri, zamanla, kendilerini grupla özdeşleştirmek istemeyip, bunun yerine başka bir etnik grup ya da ulusal kimlikle kaynaşmayı seçebilirler. Bir birey, toplumda ilerlemek ve olumsuz bir toplumsal öz-kimlik sahibi olarak algılanmaktan kaçınmak için bunu seçebilir. Asimilasyona ve bütünleşmeye yönelik baskıların bu sürece katkısı da olabilir. O halde etnik gruplar, sadece belli bir ölçüde dışlayıcı ve isnat edicilerdir. Varlıklarını sürdürmek ve değişen koşullara uyum sağlamak için etnik gruplar, bazı nesnel ölçütleri açıkça karşılayamayan diğer bireyleri kucaklayacak kadar esnek de olmalıdır. Horowitz’ın belirttiği gibi: “Etnik gruplar, hoşgörülerinin esneme üst sınırına ulaşma isteklilikleri ve kimliklerini değişen koşullara uyarlama yeteleri bakımından ayrı-

51 Tapper, “Anthropologists, Historians and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East”, ed. Khoury ve Kostiner (1990)’in içinde, s. 65; S. C. Caton, “Anthropological Theories of Tribe and State Formation in the Middle East: Ideology and Semiotics of Power”, *age*’in içinde, s. 96-99.

52 Smith (1991), s. 20-21.

53 Brass, “Ethnic Groups and the State”, ed. Brass (1985)’in içinde, s. 19, 49-50 n. 1.

lırlar.”⁵⁴ Etnik gruplar, kendilerini diğer etnik gruplardan ayıran sınırların saptanması ve sürdürülmesiyle oluşurlar ve korunurlar. Belli nesnel ölçütler ve ortak özellikler, bu sınırları oluşturmaya ve sağlamlaştırmaya yardım eder. Ne var ki, bu sınırlar büyük ölçüde psikolojiktir. Kendilerini belirli bir etnik grupla özdeşleştiren bireylerin zihinlerinde yer alırlar.⁵⁵ Başka bir etnik gruptan bireyleri kendi saflarında asimile etmeye çalışan ulusların egemen etnik çekirdeği, bu sınırları kırmayı amaçlar. Ne var ki, bireylerin birçok farklı kimliği sahiplenebilecekleri -örneğin, kendilerini hem Türk hem Kürt görebildikleri- daha önce belirtildi. Bu durumlarda kimlik, bağlamsal olur. Bir birey, belirli koşullara bağlı olarak Türklüğünü ya da Kürtlüğünü vurgulamayı seçebilir.

Etnik kimlik oluşumu, bizzat etnik grubun içinde öne çıkan bireyler ve altgruplar arasında grubun “maddi ve simgesel kaynakları”nı kontrol etme mücadelesini de gerektirebilir. Bu durumun, grubun sınırlarının tanımlanmasında ve deyim uygunsa kapsama ve dışlama kuralları üzerinde bir etkisi vardır. O halde, etnik grupların monolitik ve üniter varlıklar oldukları varsayılmayabilir.⁵⁶

Bir etnik grubun kilit liderleri, kendi gruplarının ulus olmasını sağlamayı, sadece grup sınırlarını ortadan kaldıracabilecek asimilasyon ve modernleşme baskıları yüzünden hedeflemeyebilirler. Bir etnik grupta yükselen aydın kesimi, mesleki ilerlemelerinin devlet içindeki egemen etnik gruptan eski bürokratların kökleşmiş varlığı tarafından engellendiğine inanabilir. Engellenen aydın kesimi, egemen etnik grubun saflarına katılmaya çalışmayı seçmek yerine -böyle bir seçenek olanaklıysa- tepki olarak, kendi etnik grupları için özerk ya da ayrı bir devlet olma kampanyasına yönelebilir.⁵⁷

Ekonomik etkenler de, belli etnik gruplardan seçkinlerin özerk ya da ayrı devlet olma peşinden koşmalarının nedenini açıklamaya yardım edebilir. Bir etnik grup, devletin ekonomik bakımdan geri bir bölgesinde yoğunlaşmış olabilir. Bu grubun liderleri, mevcut yoksulluklarının suçunu merkezi yetkililere yükleyebilirler. Bu liderler, kendilerini “iç

⁵⁴ Horowitz (1985), s. 56.

⁵⁵ Barth ed., (1969).

⁵⁶ Brass ed., (1985), s. 1.

⁵⁷ Smith (1981), s. 108-133.

sömürgecilik”in, ucuz emeklerini ve geniş pazarlarını sömüren “metro- politan bir ‘ulus devlet’”in kurbanları olarak algılayabilirler. Bireylere kültürel arka planları temelinde belli toplumsal rollerin verildiği kültürel işbölümünde kendilerine karşı ayrımcılık yapıldığını düşünebilirler. Türkiye’deki bazı Kürt gruplar, 1960’larda bunları savunuyorlardı. Benzer şekilde, belli etnik grupların seçkinleri, genellikle bir devletin periferisinde yaşayan kendi halklarının, merkezde yaşayanların yüksek yaşam standardı karşısında görelî olarak geri (yoksul olmaları gerekli değil) olduğunu düşünebilirler.⁵⁸

“İç sömürgecilik” ve “görece yoksunluk”a dayalı teoriler, ulus oluşumu bakımından kısmi açıklamalar sunabilirler. Örneğin Basklar, bazı üyeleri İspanya’dan ayrılmaya kararlı olacak kadar siyasallaşmış bir etnik gruptur. Ne var ki, İspanya’daki Bask toprağı, bu yüzyılda İspanya’nın en gelişmiş bölgelerinden biri olmuştur. Etnik grupların bir devletin toprağının belirli bir bölümünde yoğunlaşma gereğinin olmaması, başka bir eleştiridir. Modernleşmenin başka bir ürünü de, aynı devlet içinde kırdan kente göçün artması olmuştur. Türkiye’deki Kürtler bu duruma uygun bir örnektir. Daha genel konuşursak, etnik grupların ve ulusların oluşumunu anlamak için, ekonomik etkenlere ek olarak diğer tarihsel, toplumsal ve kültürel değişkenlerin de hesaba katılması gerekir. Bununla birlikte, ekonomik etkenlerin önemi küçümsenmemelidir.

Devlet-Ötesi Etnik Çatışmalar

Çatışma, iki ya da daha fazla birey ya da grup arasında bir etkileşim biçimini gerektirir. Bu etkileşim, genellikle amaçlıdır ve bir mücadele biçimini alır; bu mücadele şiddet içerebilir (örneğin, bir isyan) ya da içermeyebilir (örneğin, protesto eylemi). Dezavantajlı olduklarını düşünen bir grubun liderleri, çatışmaya başvurarak statülerini iyileştirmeye çalışabilirler. Aynı şekilde, avantajlı bir grubu yönetenler, kendi konumlarını pekiştirmek için çatışmaya girebilirler. Gruplar arası çatışma, grupların kimliklerinin ve sınırlarının oluşmasına ve sürdürülmesine yarayabilir. Grupların dağılmasıyla da sonuçlanabilir, ya da çatışma başlamadan önce grup bağlarının zayıf olduğu durumlarda despotizmin ortaya çıkmasına yol açabilir.⁵⁹

⁵⁸ Bu savlar için bkz. Hechter (1975); Nairn (1977).

⁵⁹ Coser (1956), s. 38, 87-95.

Brown'a göre: "Bir 'etnik çatışma', önemli siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel ya da topraksal konularda iki ya da daha fazla etnik topluluk arasındaki anlaşmazlıktır."⁶⁰ Bu, gruplardan birinin devleti kontrol eden ulusun etnik çekirdeği olduğu durumlarda, iki ya da daha fazla etnik grup arasında bir çatışma demektir. Egemen olmayan etnik gruplar, egemen etnik grubun asimilasyon ya da egemenlik çabalarına direniyor olabilirler. Ne var ki, etnik grupların birimsel gövdeler olmadıkları da akılda tutulmalıdır. Bu nedenle çatışma, bizzat bir etnik grubun içinde, kendi grupları için farklı amaçlar peşinde koşmayı amaçlayabilen bireyler arasında gerçekleşebilir.

İki ya da daha çok etnik grup arasındaki çatışmalarla "başta çıkmak", hiçbir tarafın kazançlı çıkmaması olasılığı yüzünden, istisnasız "zor" dur.⁶¹ Üç örneklerde, bir grup ayrılabilir ya da etnik temizlik veya soykırımın kurbanı olabilir. Uzlaşmaya ulaşmak güçtür. Birçok etnik özdeşleşme biçiminin isnat edici niteliği, etnik çatışmayı "yoğun" ve "yayılmaya eğilimli" kılar.⁶² Çatışma ne kadar uzun sürerse o kadar yoğunlaşır ve grup kimlikleri de o kadar kalıcı ve dışlayıcı olur.

Etnik bir çatışmayı çözmek zor bir iştir. Böylesi çatışmalar, kimlik ve insanların asli gereksinim sorunlarıyla ilgili olduklarından ontolojik çatışmalardır. Çatışmaları, anlaşmazlıklardan ayırt etmek gerekir. "Anlaşmazlık", görüşme ya da hakemlikle halledilebilen görüşülebilir çıkarları gerektirir. "Çatışma" ise, çatışan tarafların çıkarlarının tümünü karşılaması gereken bir çözümü gerektirir. Çatışmalar, insan gereksinimleriyle bağlantılı görüşülemez konularla ilgilidirler. Bu durumlarda, ilgili tarafların gereksinimlerini karşılayabilecek bir çözüme ulaşmak, epeyce güçtür.⁶³ Türkiye'deki Kürt sorununda bir çözüme ulaşmanın olası araçları, daha sonra tartışılacak.

Etnik çatışmalar, genellikle uluslararası hale gelir. Çoğunlukla bir tek devletin sınırları içinde kalmazlar. Dezavantajlı olduklarını düşünen

⁶⁰ Brown, "Causes and Implications of Ethnic Conflict", ed. Brown (1993)'ün içinde, s. 5.

⁶¹ Horowitz, "Ethnic Conflict Management for Policymakers", ed. Montville (1991)'in içinde, s. 115.

⁶² Horowitz (1985), s. 53-54.

⁶³ Burton, "Conflict Resolution as a Political Philosophy", ed. Sandole ve Van der Merwe (1993)'ün içinde, s. 55.

etnik bir grubun liderleri, çatışmayı uluslararası bir çatışma, ya da daha doğrusu “devletlerarası” -yani, iki ya da daha fazla devlet arasında- bir çatışma yapma umuduyla, komşu devletlerin hükümetlerinden destek almaya çalışabilirler. Daha kesin konuşursak, devletlerarası bir çatışma-ya karşıt olarak devlet-ötesi bir etnik çatışma, diğer komşu ya da yakın devletlerde aynı dezavantajlı etnik grubun üyelerinin bir biçimde işin içine girmesiyle ortaya çıkar. Örneğin Kürtler, Türkiye, İran, Irak, Suriye, Ermenistan ve Azerbaycan’a dağılmış durumdadırlar. Bu devletlerin hiçbirinde Kürtler, egemen etnik çekirdeği oluşturmaz.

Devlet-ötesi terimi, burada “ulus-ötesi” ifadesinin yerine tercih ediliyor. Ulus-ötesi ilişkiler, esas olarak, “en azından bir aktörün hükümetin ya da hükümetler arası bir örgütün aracısı olmadığı zaman, somut ya da somut olmayan konuları devlet sınırlarının ötesine aktarma” olarak tanımlanır.⁶⁴ Uluslararası ilişkilerde tek aktörün devletler olmadığını göstermesi bakımından bu tanım doğrudur. Ne var ki, kendi kaderini tayin, dolayısıyla değişmez etnik çatışmayla ilgili konularda “devlet-ötesi” terimi, “ulus-ötesi” ifadesinden daha uygundur. Bunun nedeni, birçok kişinin ulus terimini hem etnik ve kültürel bir topluluğu anlatmak için hem de devlet sözcüğüne alternatif bir sözcük olarak genelde birbirine karıştırarak kullanmasıdır.⁶⁵ Dahası, örneğin Kürtler gibi etnik bir grupla ilgili olarak, bir etnik çatışmaya gönderme yaparak ulus-ötesi terimini kullanmak, Kürtlerin aslında tam olgunlaşmış ve tanınmış bir ulus olduklarını ima ederek yanıltıcı görünürdü.

Dolayısıyla, devlet-ötesi bir etnik çatışma, devletlerin sınırlarını “aşar” ve bölgesel bir etkisinin bulunması da kaçınılmazdır. Gurr, 233 grubu kapsayan “Risk Altındaki Azınlıklar” incelemesinde “aynı soydan” gelenlerin (yani, aynı etnik gruba ait insanların) sınırdaş devletlerde yaşadığı 159 örnek saptadı.⁶⁶ Bu nedenle, birçok devlet-ötesi etnik çatışma olasıdır. Böylesi durumlarda, “yayılma” ve “sirayet” süreçlerinin bir etkisi olabilir. Bu bağlamda “yayılma”, bir devletteki çatışmanın doğrudan

64 R. O. Keohane ve J. S. Nye Jr., “Transnational Resolution and World Politics: An Introduction”, ed. Keohane ve Nye (1971)’in içinde.

65 Halperin, Scheffer ve Small (1992), s. 50.

66 Gurr (1993), s. 133.

sınırdış devletlerdeki siyasal örgütlenmeyi ve davranışı etkilediği bir “taşma” sürecine neden olabilir. Etnik grubun, diğer devletteki akrabalarından onay görmesi ya da destek alması bunun örneğidir. “Sirayet”, daha dolaylı bir şekilde etkili olur. “Bir grubun eylemlerinin, başka yerlerdeki gruplara esin verdiği, stratejik ve taktik yol gösterdiği süreçlere işaret eder.”⁶⁷ Bu nedenle, diğer devletlerdeki aynı etnik grup ya da topluluğun farklı oluşumlarının münasebetiyle sirayetin gerçekleşmesi olasıdır. Bu iki terim de, Türkiye’deki Kürtlerin durumuna uygundur.

İki ya da daha fazla devlet arasındaki sınırların dışına taşan aynı etnik grup bakımından (ya da aslında, geniş ölçüde dağılmış ve sınırdış olmayan alanlarda yaşayan, dolayısıyla muhtemelen bir diaspora oluşturan aynı etnik grup bakımından) “etnik yakınlık bağı”nın önemi de göz ardı edilmemelidir.⁶⁸ Aynı etnik grubun bu farklı oluşumları, birçok kilit etnik yakınlığı paylaşmayabilir. Din, akrabalık, dil vb gibi etnik bir kimlik oluşturmaya yardım edebilen çeşitli ölçütlerin bulunduğu daha önce gözlemlenmişti. Dahası, etnik kimliğin değişken olduğu da gösterilmiştir. Bu nedenle, akraba halkların birbirini anladığı varsayılmaz. Aynı etnik grubun farklı oluşumlarının devlet sınırlarını aşarak işbirliği yapmaları için, bu oluşumların birçok yakınlığı paylaştıklarını hissetmeleri gerekir. Bir alandaki yakınlık, başka yerdeki bir yakınlıkla bağdaşmayabilir de. Horowitz, bunun, sınır ötesindeki akraba gruplarını ve topraklarını geri alma çabası olan irredentizmin bir sorununu olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁹ Bu nedenle, devlet-ötesi etnik işbirliği, her zaman pürüzsüz olmayabilir. Söz konusu bölgedeki devletlerin hükümetlerinin ilgisine ve bölge dışı aktörlerle uluslararası topluluğun neden olduğu olası karışıklıklara ek olarak, aynı etnik grubun çeşitli oluşumlarının seçkinleriyle sıradan insanları -olasılıkla sıkı etnik yakınlık bağlarının yokluğu nedeniyle- birbirleriyle anlaşmazlık içinde olabilirler. Devlet-ötesi bir etnik çatışmayı çözme araçları üzerinde bunun önemli bir etkisi olabilir.

⁶⁷ age.

⁶⁸ Premdas, “The Internationalization of Ethnic Conflict: Some Theoretical Explanations”, ed. de Silva ve May (1991)’in içinde, s. 11-12.

⁶⁹ Horowitz, “Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections”, ed. Chazan (1991)’in içinde, s. 14-15.

İspanya’da Baskların Durumu

Dönemin başbakanı Tansu Çiller, 1993 güzünde, Türkiye’deki Kürtlerin durumuyla ilgili olarak, “Bask modeli” bölgesel özerkliğin olası uygunluğuna kısaca işaret etti.⁷⁰ Bazıları, Kürt sorununun olası çözümü bakımından Bask örneğinin uygunluğunu ya da uygunsuzluğunu inceledi. Mayıs 1995’te, Batı Avrupa Birliği için hazırlanan bir raporda İspanyol bir görevli, Türkiye’nin İspanya ve Bask örneğini izleyip Kürtlere Türk devletinin toprak bütünlüğüne zarar vermeyecek kültürel kendini ifade hakları ve siyasal ve yönetsel özerklik vermesi gerektiğini tavsiye etti.⁷¹ Raporun yazıldığı sırada, İspanya’nın Bask sorununu henüz çözemediği ve ETA-Militar’ın şiddet ve terör eylemleriyle karşılaşmaya devam ettiği belirtilmelidir.

İspanya’daki Baskların, başka bir Bask topluluğun oturduğu komşu Fransa’nın güneyinde sığınma yeri bulabildiği sırada, devlet-ötesi bir etnik çatışma açıkça ortadaydı. Ne var ki, etnik yakınlık bağı hiçbir zaman sıkı olmadı. Fransa’daki (kuzey Euskadi denilen) Baskların farklı bir tarihleri vardı ve İspanya’daki Baskların Franko döneminde yaşadıkları adaletsizlik ve baskı altında yaşama duygusundan yoksundular.⁷² Son yıllarda İspanya’daki Baskların, Fransa’da artık kolayca hareket edememeleriyle birlikte, bir zamanlar devlet-ötesi olan bir etnik çatışma, giderek İspanya’daki bir iç çatışmaya dönüştü.

İspanya’da Basklar birlik olmaktan uzaktırlar. ETA-Militar, ayrılıp bağımsız ve hükümrân bir Bask devleti kurmayı amaçlamakta ve bu amaca ulaşmak için şiddet ve terör yöntemleri kullanmaktan kaçınmamaktadır. Hem yerel hem genel seçimlere katılan parlamenter bir parti (Herri Batasuna) tarafından desteklenmektedir. Herri Batasuna, genellikle Bask bölgesindeki oyların yaklaşık yüzde 18’ini alır; fakat diğer siyasi partilerin muhalefeti nedeniyle bölgesel koalisyon hükümetlerinde

70 TDN, 12 ve 13 Ekim 1993. Çiller, Viyana’da İspanya Başbakanı Felipe Gonzales’le görüştüktan sonra, yetkilerin önemli ölçüde yerel yönetimlere devredildiği “İspanya modeli”yle ilgilendiğini Türk gazetecilere açıkça söyledi. O zamanın Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş’le yaptığı bir toplantının ardından Çiller, böyle bir ifadede bulunduğunu inkâr etti.

71 *Eastern Mediterranean*, BAB Savunma Komitesi adına sunulan rapor, Raportör Mr Cuco, Belge: 1465, 24 Mayıs 1995.

72 Grugel, “The Basques”, ed. Watson (1992), s. 111.

yer alamamıştır. Çeşitli ılımlı Bask grupları, bir zamanlar birlik oldukları ETA'dan kopmuştur. 19. yüzyıl sonlarına doğru kurulmuş Bask milliyetçiliğinin esas partisi olan ılımlı Bask Milliyetçi Partisi de (PNV) faaliyettedir. Bölgede genellikle yüzde 30'a yakın oy alan PNV, Madrid'deki sosyalist hükümetlerle işbirliği yaptı. PNV, son yıllarda, Bask bölgesinin 40-50 bölgesel bileşenden birini oluşturduğu bir bölgeler Avrupa'sını savunmaktadır.⁷³ Sosyalist Parti gibi milliyetçi olmayan diğer partilere oy veren Baskların yanı sıra, İspanya'daki Bask nüfusun oy vereceği bir dizi milliyetçi parti vardır.

Basklar bağımsızlıklarını kazansalardı, devletlerinin sınırları, Euskadi, sorun olurdu. ETA-Militar'a göre, Euskadi, Vizcaya, Guipuzcoa ve Alava vilayetlerine ek olarak Navarre'ı ve Fransa'daki Bask vilayetlerini de kapsar. Bugünkü İspanyol anayasasında, Navarre'ın diğer üç Bask vilayetiyle birleşip birleşmemesine karar vermek üzere bir referandum yapma hakkını Navarrelılara veren maddeler var. Kürt milliyetçileri de, muhtemel bir "Kürdistan"ın sınırları konusunda değişik fikirler öne sürüyorlar.

İspanya'daki Basklar bir ulus mudur, yoksa bir etnik grup mu? Bask liderliği ve halkı içindeki bölünmelere karşın, öyle görünüyor ki, Basklar hem "kendi" tarafından hem "öteki" tarafından tanımlanmış bir ulustur. "Öteki" tarafından tanımlayıcı otorite, fiilen Madrid'deki merkezi hükümettir. Baskların bir ulus olarak, İspanya'daki egemen etnik grup olan Kastilyalılar dahil diğer uluslarla birlikte aynı devlet içinde kalabildikleri anlaşıyor. ETA-Militar'ın Bask izleyicileri, bu anlaşmaya razı olmayabilir; fakat son yıllarda İspanya, İsviçre modeline kıyasla barışçı olmasa da, her bakımdan diğer bir siyasal topluluk örneği oldu. Tarihsel etkenler ve yakın zaman İspanyol merkezi hükümetlerinin rolü, bu siyasal topluluğun oluşumunu kolaylaştırdı. İspanyolcadaki naci-ön teriminin, Katalonya, Galiçya ve "Bask Ülkesi"nin "tarihsel ulusları"na da işaret ettiği belirtilmelidir.

İspanya'daki Basklar, yerel, askeri ve mali haklarının ortadan kaldırıldığı 1876 sonlarına kadar görece bağımsızlığa sahiptiler. 19. yüzyıl sonlarında özerklik için bir Bask hareketi gelişti. Burada, başlangıçta

⁷³ Keating, "Spain: Peripheral Nationalism and State Response", ed. McGarry ve O'Leary (1993)'ün içinde, s. 222.

küçük bir Bask aydınlar çevresi, yeni ve gelişen sanayilerde çalışmak için İspanya'nın diğer bölgelerinden Bask topraklarına akan göçmen işçilerin artan sayısının bir sonucu olarak asimilasyondan endişe ediyordu. Bu ilk Bask ulusal hareketi kırsal, Katolik ve tutucuydu; dili ve kültürü korunması gereken ayrı bir tarihsel ırk olarak Baskların önemini vurguluyordu. Bask kitleler sonraki on yıllarda giderek harekete geçirilecekti; fakat, Bask nüfus arasında ulusal bilinci yeniden uyandıran, Franko rejiminin baskıcı merkezileşme politikaları oldu. ETA'nın daha radikal, laik, kentli ve sosyalist milliyetçiliği de dahil, farklı milliyetçilik biçimleri ortaya çıkacaktı.⁷⁴

İç sömürgecilğe ve görece yoksunluğa dayalı teoriler, İspanya'daki Baskların durumuna uygulanamaz. Bask bölgesi, Kastilyalıların egemen olduğu İspanya'da, periferi, geri bir ekonomi değildir. Yukarıda belirtildiği gibi, İspanya'daki birçok sanayi işçisi, iş bulma arayışıyla daha gelişmiş Bask bölgesine göçmüştür. Bask aşırı milliyetçiliğinin oluşumunda ekonomik faktör de rol oynamıştır. ETA-Militar'ın şikâyetlerinden biri de, Bask bölgesinde üretilen zenginliğin Madrid'e aktarıldığı ve bu nedenle Baskların bundan yararlanmadığı iddiasıdır.

General Franco'nun ölümünden sonra İspanyol yetkililer, ülkenin 17 bölgesinin hepsine bölgesel özerklik vermeyi kabul ederek, bütün İspanya'da bir ademimerkeziyet politikasına karar verdiler. 1978 tarihli İspanya Anayasasının İkinci Maddesi, "İspanyol ulusunun ayrılmaz birliği, bütün İspanyolların ortak ve bölünmez anayurdu"na da işaret etmesine karşın, İspanya'nın bölgelerine ve "milliyetler"ine özerklik ilkesini resmen kabul eder. Gerçeklikte, buradaki "ulus" ve "milliyet" ayrımının kısmen yapay bir ayrım olduğu anlaşılıyor. Ortak bir İspanyol vatandaşlığını kabul etmenin ve İspanya devletinin bir parçası olarak kalmanın karşılığında, Basklar ve Katalanlar gibi fiilen farklı uluslar, bölgesel özerklik düzenlemesiyle ulusluklarını yaşayabiliyorlar. Bölgesel hükümetlerin yetkileri oldukça fazladır. Bölge parlamentosuna, bölgesel bütçeyi onaylama yetkisi verilmiştir. Bask bölgesinde, maliye ve eğitim işlerinde özyönetime izin verilir; ulusal polis teşkilatının yanı sıra bölgesel bir polis gücü çalışır; bölgesel bir televizyon kanalı, İspanyol-

74 Bu genel tarihsel arka planın ayrıntıları için bkz. Heiberg, (1989).

çayla birlikte resmi Euskadi dili olarak kabul edilen Euskera (Bask dili) yayınlar yapar. Bu bölgesel iktidar aktarımına karşın, ETA-Militar tam bağımsızlığı elde etmek için şiddete başvurmayı göze alıyor. Açıkçası, İspanya'daki Bask örneğinde şiddetin sona erdirilememesi dikkate alındığında, bir etnik çatışmanın ilgili bütün tarafların çıkar ve gereksinimlerini karşılayacak bir çözümüne ulaşmak güçtür.

İlginçtir, ETA-Militar kendi Bask milliyetçiliğini geliştirmede sınıfın önemini vurgular. Son yıllarda, eskiyen ve gerileyen sanayiler nedeniyle Bask'ın refahındaki görece gerileme, bu sınıf bilincine katkıda bulundu. ETA-Militar taraftarları ırkın önemini öne çıkarmıyorlar ve Baskları bütünüyle türdeş bir halk olarak kavramlaştırmıyorlar. Yine de ETA-Militar, İspanya'nın diğer bölgelerinden gelip Bask bölgesine yerleşmiş göçmen sanayi işçilerinden uzak durmak istiyor. Bu örnekte sınıf, açıkça, çatlağı kapatacak durumda değil. Öyle görünüyor ki, ETA-Militar'a göre Bask kültürü ve sosyalizm birlikte bir üst Bask kimliği oluşturuyor. Bir kişinin Bask kabul edilmesi için Bask soyundan olması ve Euskera'yı bilmesi gerekmiyor. Bütün Baskların sadece yüzde 40'ı Euskera konuşabiliyor. "İnsan siyasi amaçlarla Bask olarak doğmaz. Bask olmak, siyasi bir tercihtir" diye ileri sürülmüştür.⁷⁵ Bu nedenle, Bask kimliğinin sınırları oldukça esnektir.

Milliyetçilik ve etnisite ile ilgili daha önceki genel değerlendirme, ulus ve etnik kimlik oluşumunda sınıfın olası önemi üzerinde yoğunlaşmadı. İç sömürgecilik savı, elbette, Marksizm temelli bir savdır. Çoğunlukla görünürde sınıf-temelli milliyetçilikler, özellikle gelişmekte olan devletlerde, gerçeklikte otokratik liderlerin kontrol ettiği hareketlerdir. Birçok gelişmekte olan devlet, sahici bir sosyalist-temelli milliyetçilik yaratmayı besleyecek zorunlu kentleşme ve sanayileşme düzeyinden yoksundur. Büyük ölçüde tarım-temelli toplumlar olan bu devletlerde, geleneksel kabile ve aşiret bölünmelerini kırmak genellikle zordur. PKK'nin görünüşte Marksist eğilimleri dikkate değerdir; fakat, İspanya'daki Bask örneğinde olduğu gibi, bunun, Kürt olmayan unsurları birleştiren bir yapıda olmadığı görülüyor. Dahası, yine Bask örneğine ve ETA-Militar'ın popülerliğine ve ideolojisine benzer şekilde, Kürt etnik grubu içindeki birçok milliyetçi, PKK liderliğinin Marksizm-Leninizme açık ilgisine sempatiyle bakmaz.

75 *age*, s. 119.

Türkiye’deki Aralık 1995 genel seçimlerine birçok küçük sol partiyle birlikte giren ve geniş ölçüde Kürtlere dayanan Halkın Demokrasi Partisi’nin (HADEP), fiilen sosyalist bir eylem programı önermiş olmasına karşın, yeterli oyu yakalayamadığı görülecektir.

Türkiye’de Kürtler ve Türkler

Türk kimliğinin gelişmesini ele alan Smith, daha sonra bir etnik grupta kristalleşen ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti içinde bir etnik milliyetçilik politikası izleyen özgün bir etnik kategorinin, “Türkler” etnik kategorisinin varlığına işaret etti.⁷⁶ Daha önce öne sürüldüğü gibi, vatandaşlığa dayalı milliyetçilikler, genellikle iyi kurumsallaşmış demokrasilerde ortaya çıkarlar. Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türk devletine geçişte, karmaşık devlet inşası sürecinin ardından vatandaşlığa dayalı bir milliyetçiliğin gelişmesi güçtü. Türkiye örneğinde, önde gelen entelektüellerle işbirliği yapan subaylar ve profesyonel aydın kesiminden kilit seçkinler, egemen etnik çekirdeği Türk etnik grubu olacak bir Türk ulusu yetiştirmek -ve “öteki” tarafından tanımlanma amacıyla bu ulusun dışarıdan tanınmasını sağlamak- için iyi örgütlenmiş ve uyumlu bir kampanyaya giriştiler. Daha önce Osmanlı İmparatorluğu’ndaki dini kimliğe yapılan vurgu dikkate alındığında, açıktır ki, yeni bir Türk kimliği ve bilinci geliştirmek basit bir iş değildi. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki farklı etnik kökenden diğer Müslümanlar, Türkiye Cumhuriyeti’nin bu yeni seçkinlerinin devlet ve ulus inşa etme programlarına nasıl tepki gösterecekti?

“Türk” teriminin fiilen neyi anlattığı hâlâ açık değildir. Türkiye Cumhuriyeti’nin farklı dönemlerinde, Türk etnik grubunun içinden ve dışından farklı taraflar ve bireyler, bu terimi vatandaşlık ya da etnik anlamda algılamıştır. Bununla birlikte, daha önce vurgulandığı gibi, ister vatandaşlığa ister etnisiteye dayalı olsun, uygulamada bütün ulusların çekirdeğinde egemen bir etnik grup vardır. Türk “ulus”u da istisna değildir. Bu ulus, hem “kendi” tarafından hem de “öteki” tarafından tanımlanmıştır. Türk ulusunun kökenlerini Orta Asya’daki tarihi bir top-rağa kadar götürerek Türk tarihinin mitlerinden, simgelerinden ve yorumlarından yararlanan Mustafa Kemal “Atatürk” ve arkadaşları tarafın-

76 Smith, “The Ethnic Sources of Nationalism”, ed. Brown (1993)’ün içinde, s. 34.

dan bu ulus yeniden inşa edildi. Bunlar, bir Türk ulusunun önemli malzemeleridir. Bu Türk ulusunun nesnel ölçütleri, iyi tanımlanmış bir devlet, tek ekonomi, ortak yasal hak ve ödevler ve ortak bir dildir.

Ya Türkiye'deki Kürtler? Bütün bölgeye dağılmış ve hiçbir zaman bağımsız devlet olma geleneği bulunmayan böyle bir halk güvenilir bir şekilde sınıflandırılabilir mi? Türkiye'de bile Kürtler bölünmüş bir halktır. Bu etnik grubun sınırları iyi tanımlanmış değildir. Bir Kürt olmak ne anlam ifade eder? Özalgi sorunu önemlidir. Bazı Kürtlerin, ayrı bir etnik bilincin farkına varamayacak kadar Türk toplumuna asimile edilmiş oldukları anlaşıyor. Türkiye'deki diğer Kürtler, açıkça kendilerini ayrı bir etnik grup olarak kabul ediyorlar. Bazıları kendilerini hem Türk hem Kürt görüyor gibi. Türkiye'deki ve diğer devletlerdeki bazı Kürt grupları daha fazla siyasallaşmış ve özerk ya da bağımsız bir devlet olma özlemi çekiyor. Kuzey Irak örneğinde bazı Kürtler, özerkliklerini korumayı amaçlarken, İran Kürtleri özerklik için mücadele etmektedirler. Türkiye'deki Kürt etnik topluluğunda geniş bir farklı görüşler ve kanaatler yelpazesi ifade edilir. Bu karmaşa dikkate alındığında, Hroch'un çözümleme modelini kullanarak bir Kürt ulusal hareketinin, gelişmenin C evresine tam girip girmediğini değerlendirmek kolay bir iş değil. Özellikle son yıllarda Ankara'daki resmi görevliler arasındaki farklı algılamalar, sorunu daha da anlaşılmasız kılıyor. Bununla birlikte, büyük ölçüde bölgesel güvenlik bakımından ciddi sonuçlar doğuracağı için yabancı hükümetler, Türkiye'de, Irak'ta ya da başka yerde, kendi devletlerini kurmaları için Kürtlere yardım etmeye uygulamada hazır değiller. Gerçi Suriye, su anlaşmazlığı gibi diğer konularda Türkiye'den ödün koparmak için PKK'ye destek veriyor görünüyor. Önceki değerlendirmelerin ışığında, "Kürtler"e bir etiket yapıştırmak kolay görünmüyor. Gerçi, Türkiye'deki bazı Kürtler açıkça kendilerini siyasallaşmış bir etnik grup gibi algılıyor ve davranıyorlar.

Kürtlerin tarihsel arka planı, başka eserlerde uzun uzadıya değerlendirilmiştir; dolayısıyla bu eserlerin savlarını tekrarlamak bu incelemenin amacı değil.⁷⁷ Yine de kısaca değinirsek, bazı Kürtler, Medlerden, M.Ö. 6. yüzyılda Pers İmparatorluğu'na dahil olan bir halktan geldiklerine inanır. Ne var ki, Kürtlerin Türki, Ermeni ve Asuri kabilelerinin

77 Kürtlerin geçmişiyle ilgili kapsayıcı bir değerlendirme için bkz. Izady (1992).

ve daha egemen olarak Hint-Avrupa gruplarının bir karışımı olduğu görülüyor. Bu nedenle, Kürtlerin kökeni bir bakıma karışıktır. Tarihleri, aşiret bölünmelerinin ve Pers ve Osmanlı imparatorlukları olarak bilinen topraklara dağılmış bir halkın tarihidir. Yerel “ağalar”, aşiret reisleri ve daha yakın zamanlarda dini liderler ya da “şeyhler”, filen Kürt seçkinlerini oluşturmuştur. Özellikle Osmanlı ve Pers baskısının, 19. yüzyıl ortalarında, önde gelen aileler tarafından yönetilen birçok Kürt beyliğinin dağılmasına yol açmasından sonra durum buydu. 20. yüzyıl başlarında Türkiye’deki bazı Kürt topluluklar, Kürt entelektüellerin ve profesyonel aydın kesiminin etkisi altına girecekleri kentlere göç ettiler. Kürt kitleleri çeşitli siyasal hedefler doğrultusunda harekete geçirmeyi amaçlayan karizmatik bireyler zaman zaman ortaya çıkacaktır.

Hem genel olarak bölgedeki hem de Türkiye’deki Kürtlerin bölünmesi, siyasal hareketlenmeyi zayıflatmıştır. Dinsel, aşiretsel ve bir ölçüde dilsel farklılıkların Türkiye’deki bu bölünmelere katkıda bulunduğu görülecektir (ironik bir şekilde, Türkiye’deki Kürtler arasında Türkçe kullanımı birleştirici bir etken olabilir). Dine göndermeyle, Kürtler arasındaki Alevi-Sünni bölünmesi, Kürt gruplar arasında Türkiye’deki merkezi yetkililerin yararlanabildiği çatışmaya yol açmıştır.

Aşiret kimliği birçok Kürt için, özellikle hâlâ kırsal alanlarda yaşayanlar için bugün önemini koruyor. Modernleşmeye karşı, aşiret kimlikleri ortadan kalkmadı, ya da Türkiye’de önemini yitirmedi. Gerçekten de Türk yetkililer, belli aşiret liderlerinin sadakatini sağlayabildiler. Bu nedenle aşiretçilik ile Kürt milliyetçiliği çatışabilir. Kırsal alanlarda bazı Kürt aşiret kimlikleri, geleneksel yaşam tarzları tehlikeye gireceği kaygısıyla Kürt milliyetçiliğine karşı çıkabilirler. Aşiret reisleri, siyasi oportünistler olarak kendinden menkul Kürt milliyetçileri olmaya da kalkışabilirler. Belli aşiretler, Türk devletinin hışmına uğramak korkusuyla Kürt milliyetçiliğini benimsemekten kaçınabilirler. Ne var ki, bazı Kürt aşiret ve dini liderleri de, milliyetçiliği kendi geleneksel rollerini güçlendirmek ve tabanlarını genişletmek için kullanabilirler.⁷⁸

78 Garthwaite, “Reimagined Internal Frontiers - Tribes and Nationalism - Bakhtiari and Kurds”, ed. Eickelman (1993)’ün içinde, s. 140-142. Ayrıca bkz. Yalçın-Heckmann, “Kurdish Tribal Organization and Local Political Processes”, ed. Finkel ve Sirman (1990)’ın içinde, s. 289-312.

Manzara, karmaşıktır. Van Bruinessen'in ileri sürdüğü gibi, Türkiye'deki Kürtler, çokkimlikli olduklarını duyumsayabilirler. Bir Kürdün hangi kimliği vurgulamayı tercih edeceği, duruma bağlı olacaktır. Bu nedenle, Zazaca konuşan bir Sünni, kendine özgü durumlara göre bir Zaza, bir Kürt, bir Sünni Müslüman, bir Türkiye vatandaşı, belli bir toplumsal sınıfın üyesi, aşirete ya da köye bağlı olabilir.⁷⁹

Bununla birlikte, bölgedeki kimi Kürtler, Türkiye, Suriye, İran ve Irak'ta geniş bölgeleri, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bir kısmını kapsayan sınırları kesin tanımlanmamış ve "Kürdistan" olarak bilinen bir toprağa yakınlığı paylaşır görünüyorlar. Bir Kürt yorumcuya göre, Türkiye'deki "Kürdistan"ın sınırları şöyle çizilebilir:

Batıda İskenderun körfezinden anti-Toroslara, doğuda İran ve [eski] SSCB sınırına kadar uzanır. Kuzeyde Pontus dağları, güneyde Türk-Suriye ve Türk-Irak sınırıyla çevrilir.⁸⁰

20. yüzyılda Türk hükümetlerinin resmi politikaları, Türkiye'de ayrı bir Kürt etnik kimliği oluşmasına farkında olmadan katkıda bulundu mu? Yukarıda incelendiği gibi, algılamalarla ve kimlikle bağlantılı olmasından ötürü asimilasyon kavramı, saptanıp açıklanması oldukça güç bir kavramdır. Örneğin, Türkiye'de Kürtlerin ancak kendi Kürt kimliklerini bastırarak yüksek mevkilere ulaşabildikleri öne sürülmüştür.⁸¹ Diğer yanda, bir grubun kültürel olarak asimile edilebildiği, fakat psikolojik olarak asimile edilemediği anımsanmalıdır. Bireyler eşzamanlı olarak iki ya da daha çok kimlik taşıyabilirler. Türkiye'de asimilasyonun, ayrımcılığın, merkezileşmenin ve modernleşmenin, etnik bir Kürt kimliğinin oluşmasında uygulamada etkili olduğu anlaşılıyor.

Burada, bazı bilim insanlarının Türkiye'deki Kürt sorunuyla ilgili çözümlemelerini, "iç sömürgecilik" modeline dayandırdıkları belirtilmelidir.⁸² Bu

79 Bruinessen, "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems", ed. Kreyenbroek ve Sperl (1992)'nin içinde, s. 47. Zaza, bir Kürt grubun adı olmanın yanı sıra, başlıca Kürt dillerinden biridir de.

80 Kendal, "Kurdistan in Turkey", ed. Chaliand (1980)'in içinde, s. 47.

81 Robins, "The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue", *International Affairs*, 69, 4 (Ekim 1993), s. 661.

82 O. Sheikhmous, "The Kurdish Question in Regional Politics: Possible Peaceful Solutions", ed. Rupasinghe (1992)'nin içinde, s. 134. Ayrıca bkz. İsmail Beşikçi'nin çeşitli eserleri.

sav, çok basit ve teknedensellidir ve şu anda Kürtlerin bütün Türkiye'ye dağılmış olmasını ve en çok Kürt nüfusa sahip kentin Türkiye'nin başlıca iş merkezi İstanbul olduğunu hesaba katmaz.

Kitap yazıldığı sırada, Türk devleti ve PKK arasında bir devlet-ötesi etnik çatışma sürmektedir. Bölgede, özellikle Kuzey Irak'da, farklı Kürt gruplar arasında da çatışmalar vardır. Bir bütün olarak bölgedeki Kürtler arasındaki etnik yakınlık bağının derecesi, örneğin PKK'nın Türkiye dışındaki Kürt gruplardan alabileceği destek miktarı üzerinde bir etkisi olması gerekir. Bizzat Türkiye'deki birçok Kürt, PKK'nın politikalarına ve amaçlarına karşıdır. Bu kendine özgü devlet-ötesi etnik çatışmaya çözüm bulmak son derece güçtür. Türk devlet kurumu içindeki katı tutumlular, İspanya'daki Bask örneği derslerinin, demokratikleşme, ademimerkeziyet ve özerklik düzenlemelerinin zorunlu olarak işe yaramadığını gösterdiğini ileri sürebilirler. Madrid'deki merkezi yetkililer, her şeyden önce oldukça sorunlu olan Ortadoğu ve Körfez bölgesinde Türk yetkililerin karşılaşmak zorunda olduğu güvenlik sorunlarıyla uğraşmak zorunda da değillerdi.

Bir bilim insanı, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı devlete "Türkiye" yerine "Anadolu" adını vermeyi tercih etmiş olmaları gerektiğini savunmuştur. "Anadolu" terimi, "Türk" teriminden sözde daha nötr ve kucaklayıcıdır.⁸³ Örneğin, Büyük Britanya Birleşik Krallığı ve Kuzey İrlanda'da egemen etnik çekirdek İngiliz olmasına karşın, Britanya'daki Gal ve İskoç topluluklarının, kendilerini "İngiltere"de değil "Britanya"da yaşayan -İngiliz vatandaşları değil- Britanyalılar olarak görmeye daha çok istekli oldukları ileri sürülebilir. Bir siyasi topluluk olarak Gal ve İskoç milliyetçileri, kendilerini ayrı bir ulus olarak gördükleri için, bağımsızlık olmasa bile daha fazla özerklik elde etmeyi amaçlayabilirler. Bu savı daha da geliştirecek, ortak bir Anadolu vatandaşlığı kavramı, barış içinde bir arada var olma ve ayrı Türk ve Kürt etnik gruplarının/uluslarının Anadolu olarak bilinen bir devlet içinde bir ölçüde gönüllü birliğine katkıda bulunmuş olur muydu?

83 Izady (1992), s. 119.

İKİNCİ BÖLÜM

AZINLIK HAKLARI VE KENDİ KADERİNİ TAYİN SORUNU

Son yıllarda toprak bütünlüğü, devlet hükümrânlığı ve devletlerin içişlerine müdahale etmemenin altını çizen geleneksel devlet-merkezci dünya görüşünü giderek daha fazla sayıda bilim insanı ve yorumcu sorgulamaktadır. Uluslararası örgütlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve çokuluslu şirketlerin Soğuk Savaş dönemindeki faaliyetleri, analizcileri, salt devlet-merkezci bir yaklaşımın geçerliliğini giderek daha fazla sorgulamaya zaten yöneltmişti. Soğuk Savaşın sona ermesi, çok daha az katı, fakat aynı zamanda daha istikrarsız ve değişken bir uluslararası ortamla sonuçlandı. Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslavya gibi çokuluslu komünist ülkeler parçalandı. Fakat eski Yugoslavya'daki trajedi ile Burundi, Somali, Ruanda ve Irak'taki iç karışıklıklar, ezilen azınlık grupların kaderine uluslararası ilginin artmasına yol açtı. Bu ilgi, azınlık haklarını korumak ve yaygın insan hakları ihlallerini önlemek için insani gerekçelerle -en azından başlangıçta- dış müdahaleyle bile sonuçlandı.

Toprak bütünlüğü, devlet hükümrânlığı ve devletlerin içişlerinde iç hukukun önceliği ilkeleri (BM Antlaşması madde 2 [7]), böylece son yıllarda sorgulanmaya başlandı. Ne var ki, 1945 tarihli BM Antlaşması, devletlerin ve ulusların bölünmezliğinin sorgulanabileceği imasıyla halkların kendi kaderlerini tayin ilkesine de işaret ediyordu (madde 1 [2]; madde 55). Yine de uygulamada, en azından yakın geçmişe kadar, BM Antlaşması, toprak bütünlüğü ilkesini kendi kaderini tayin ilkesinden üstün olacak şekilde yorumladı. Dahası, BM Antlaşmasında ezilen gruplara ya da halklara yardım için insani müdahale hakkında söz edilmez.¹

1 Mayall, "Sovereignty and Self-Determination in the New Europe", ed. H. Miall (1994)'ün içinde.

Devlet hükümranlığı ve toprak bütünlüğü ilkelerinin sürekli üstünlüğünü sağlamanın hükümet liderliklerinin ortak çıkarına olduğu ileri sürülebilir. Bazı yetkililere göre, kendi kaderini tayin hakkının, çoğunlukla olası ayrılma hakkıyla birleştirilmesinin yanı sıra, azınlık haklarının nerede bitip kendi kaderini tayin hakkının nerede başladığı belli olmadığı için, aksi durum kaos olasılığına yol açar. Ayrılıkçı hareketin başarılı olması durumunda bile, devlet yetkilileri ve devlet içindeki diğer gruplar güç kullanarak ülkenin birliğini korumaya çalışabilecekleri için şiddet beklenebilir. Yeni kurulan devletlerde yeni azınlık hakları sorunları ortaya çıkabileceği için, deyim yerindeyse, hemen hemen sonu gelmeyen ayrılmalar tehlikesine yol açan bir süreç de başlayabilir.

Soğuk Savaş döneminde bile, devlet hükümranlığı ve diğer devletlerin içişlerine karışmama ilkeleri, diğer devletler tarafından açıkça ihlal edildi. Örneğin, Tanzanya 1979'da Uganda'yı işgal etmiştir, Birleşik Devletler Orta Amerika'ya periyodik olarak müdahale etmiştir. Bangladeş, barışçı yollardan olmasa da, 1971'de Pakistan'dan ayrılabilirdi. Fakat son zamanlardaki gelişmeler, yukarıda belirtildiği gibi yeni bir koşullar kümesi yarattı. Eritre, 1993'te Etiyopya'dan ayrılmayı başardı; Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Makedonya Yugoslavya'dan fiilen ayrıldı. Birçok Sovyet cumhuriyetinin bağımsızlık ilanı, SSCB'nin dağılmasının hızlanmasıyla sonuçlandı. Azınlık hakları ve genel olarak insan hakları sorunları da, uluslararası gündeme artık sağlam bir şekilde oturmuştur. Bununla birlikte, Kuzey Irak'ta Huzur Operasyonu'nun gerçekleşmesine yol açan BM Güvenlik Konseyi'nin Nisan 1991'deki 688 sayılı kararında, Irak'ın, uluslararası insani yardım örgütlerinin tüm muhtaçlara doğrudan ulaşmasına izin vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bunun nedeni, oradaki durumun sınır ötesi mülteci akınıyla uluslararası barış ve güvenliğe bir tehdit oluşturacağı sonucuna varılmasıydı. Azınlık ya da insan hakları konusu, bu dış müdahaleyi haklılaştırmak için kullanılmadı.²

Azınlık hakları ve kendi kaderini tayin konularıyla bağlantılı olarak bir sorular listesi oluşturulabilir. Azınlık nedir? Kendi kaderini tayin sö-

2 Roberts, "Humanitarian War: Military Intervention and Human Rights", *International Affairs*, 69, 3 (Temmuz 1993), s. 429-449; Kirişçi, "'Provide Comfort' and Turkey: Decision Making for Refugee Assistance", *Low Intensity Conflict and Law Enforcement*, 2, 2 (Güz 1993).

ziyle tam olarak ne kastedilir? Azınlıkların hakları nelerdir? Bireylerin hakları ve evrensel haklar, grupların (azınlıkların) haklarından -gerçekten de ayırt edilmesi gerekiyorsa- nasıl ayırt edilmelidir? Kimin kendi kaderini tayin hakkı vardır? Bu hak nasıl kullanılabilir? Kendi kaderini tayin hakkı, otomatik olarak ayrılmaya ve devletlerin parçalanmasına yol açar mı? Türkiye’deki Kürtler, olası kendi kaderini tayin hakkı da dahil, çeşitli hakları bulunan bir azınlık mıdır? Öyleyse, kendi kaderini tayinin hangi biçimlerine hakları olabilir?

Ankara’daki yetkililer Türkiye’nin toprak bütünlüğünün, devletin ve ulusun blnmezliğinin ve Türk devletinin üniter niteliğinin önemini vurguluyorlar. Bu yetkililer, Türkçenin Türkiye’de tek resmi dil olarak kalmasını güvenceye alma gereğinin altını da çiziyorlar. Dolayısıyla çok açık bir biçimde, azınlık hakları ve kendi kaderini tayin sorunlarına çok duyarlılar. Türk yetkililer, aşırı milliyetçi Türk ve Kürt grupların Türkiye topraklarında kanlı bir çatışmaya girişebilecekleri bir durumun gelişmemesine dikkat ediyorlar.

Azınlık Nedir?

Uluslararası anlaşmalar ve sözleşmeler, “azınlık”la ne kastedildiğ tanımlayamamıştır. Bir tanımda anlaşma çabaları, belli sözleşmelerin hazırlanması ve benimsenmesinde önemli gecikmelerle sonuçlandı. Azınlıkla ne kastedildiğ konusunda bir kanı birliğine varamama, bu çeşitli sözleşmelerin etkili olmasını aslında önemli lde zayıflatıyor. Buradaki tanım sorunu, bir azınlığı tanımanın oldukça duyarlı ve siyasal imalarıyla yakından bağlantılıdır. Çeşitli devletlerin yetkilileri, bazı azınlık haklarını devlet hükümranlığının bir ihlali ve devletin ve ulusun birliğine olası bir tehdit olarak görebilirler. Bu nedenle, böylesi durumlarda yetkililer, kendi topraklarında azınlıkların, ya da belli tipte azınlıkların varlığını yadsıyabilirler. Burada, asimilasyonla ne kastedildiğine dair daha önceki değerlendirmeye ve diğer ulusların ve etnik grupların tanınması ya da tanınmamasıyla yakın bağlar vardır.

BM Ayrımcılığın nlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu’nun 1985’te yayımlanan bir raporu, bir azınlığı şöyle tanımlamaya çalıştı: “Devlette egemen konumda olmayan ve sayı olarak azınlığı oluşturan, nüfusun oğunluğnn karakteristiklerinden farklı etnik, dinsel ya da dilsel karakteristiklere doğuştan sahip, aralarında bir daya-

nışma duygusu bulunan, örtük bir şekilde de olsa varlığını sürdürme kolektif iradesiyle harekete geçen, fiilen ve hukuken çoğunlukla eşit olmayı amaçlayan bir vatandaşlar grubu.”³

Bu tanım kapsayıcı görünür; fakat gerçekte, çeşitli devletlerin yetkilileri, bu ve benzer tanımları onaylayamamıştır. Elbette, sayısal çoğunluğu oluşturan vatandaşlar, örneğin ırkçı Güney Afrika’daki siyahlar gibi, ezilebilirler de. Yukarıdaki tanım, etnik, dinsel ve dilsel azınlıkların varlığını ima eder. Başka bir önemli kategorinin de, ulusal azınlık kategorisi olduğu eklenebilir.

O halde bir azınlık, varlığını sürdürmeye ve kimliğini korumaya çalışan öz bilinçli, “kendi” tarafından tanımlanmış bir gruptur. Ne var ki, uluslarla ve etnik gruplarla ilgili olarak daha önce tartışıldığı gibi, başkalarıyla benzer nesnel karakteristikleri paylaşan bazı bireyler, kendilerini korunması gereken bir azınlığın parçası olarak algılamayabilirler. Yine daha önceki tartışmalara uygun olarak, “öteki” tarafından tanımlanmış olmak azınlıklar için de önemlidir.

Tıpkı farklı tipte etnik gruplar bulunduğu gibi, çeşitli etnik azınlıklar da olabilir. Bir etnik azınlık biçimine, bir devlet içinde kendisini bir ulus olarak görmeyen ve liderleri önemli derecede özerklik ya da tam bağımsızlık mücadelesi vermeyen ve devlet içinde egemen konumda olmayan bir etnik grup olarak işaret edilebilir. Liderleri, kültürel haklarının korunmasını güvenceye almak için, içinde yaşadıkları devletin yetkililerinden bir etnik azınlık olarak tanınmalarını da isteyebilirler. Elitlerin kendi devletlerini kurmak ya da içinde yaşadıkları devletten geniş bir özerklik elde etmek için mücadele ettiği daha siyasallaşmış etnik gruplar, bir diğer etnik azınlık tipi olarak görülebilir. Bu etnik grupların liderlerinin, uzun erimde sadece kültürel haklarının korunmasının güvenceye alınmasıyla yetinmeleri olası değildir. Bir etnik grubun, “öteki” tarafından tanımlanması gerekmez. Fakat, bir etnik grubun etnik azınlık haklarına sahip olması için -bu haklar ne olursa olsun- etnik azınlık statülerinin söz konusu devletin yetkilileri tarafından en azından zımni olarak tanınması (yani, “öteki” tarafından tanımlanması) zorunludur.

3 E/CN. 4/Sub. 2/1985/31 sayılı BM Belgesinin 181. paragrafı, Gyurcsik, “New Legal Ranifications on the Question of National Minorities”de aktarıyor, ed. Cuthbertson ve Leibowitz (1993)’ün içinde, s. 22.

Bu incelemede, bir ulusal azınlık, kendisini bir ulusun parçası olarak gören bir gruba işaret eder; fakat bu grup, başka bir ulusun yetkilileri tarafından kontrol edilen bir toprakta yaşar. Geniş özerklik, hatta devletlik elde etmeye çalışan etnik azınlıklardan farklı olarak, ulusal azınlık, en azından o ulusal azınlığın parçası olduğunu düşündüğü ulus tarafından kontrol edilen devletin yetkilileri tarafından bir ulusal varlık olarak görülür. Genel olarak bir ulusal azınlığın üyeleri, kendilerini zaten kendi devletine sahip bir ulusun parçası olarak algırlar. Dolayısıyla bir ulusal azınlık hem “kendi” hem de “öteki” tarafından tanımlanmıştır. “Ev sahibi devlet”in yetkilileri, bu ulusal azınlığın varlığını tanımayabilir ve bu nedenle, onun kültürel ve diğer haklarına saygı duyulmayabilir. Bu durum, ulusal azınlığı değişik derecelerde özerklik, hatta ayrılma gibi, daha fazla hak için mücadeleye, belki de kendi ulusunun kontrol ettiği devletle birleşmeye zorlayabilir.

O halde, kilit sorun yine, “öteki” tarafından tanımlanma sorunudur. Devlet yetkilileri, azınlıkların varlığını tanımak zorunda değiller. Devlet yetkilileri, azınlıkların varlığını yadsımakla gerçekte azınlıklar var olmasına karşın, onların haklarına saygı duymaya gerek görmeyeceklerdir. Bir azınlığın var olup olmadığına, ev sahibi devletin tanımasından bağımsız olarak karar verilmesi gerektiği öne sürülmüştür. Bir öneriye göre, yetkin, tarafsız bir uzmanlar grubu, uluslararası tanıma ve korumayı hak eden azınlıkların bir listesini yapmalıdır.⁴ Böyle bir resmi ve yetkin organın kurulması, görünür gelecekte olanaksız. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı’nın (AGİK) Kopenhag İnsani Boyut Belgesi, 1990’da şunu belirtmektedir: “Bir ulusal azınlığa ait olmak, kişinin bireysel bir seçimidir ve böyle bir seçimin varlığından hiçbir olumsuzluk kaynaklanamaz.”⁵ O halde, devletler bir azınlığın varlığını tanımakla yükümlü olmasalar da, bir kişi, bir azınlığa ait olmayı seçebilir ve kendi azınlık kimliğini koruma iradesini açıklayabilir.

Yukarıda aktarılan Kopenhag Belgesi metnine “etnik azınlık” terimi eklenebilir. Uygulamada, bazı devlet yetkilileri, kendi topraklarında dinsel azınlıkların varlığını tanımaya hazırdırlar, fakat etnik ya da ulusal

4 Koch, “The International Community and Forms of Intervention in the Field of Minority Rights Protection”, *age*’in içinde, s. 267.

5 *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, 5-29 Haziran 1990, Kopenhag, paragraf 32.

azınlıkların varlığını tanımazlar. Kendi “Türk azınlığı” konusunda Yunanistanlı yetkililer bu politikayı izlemektedirler. Dinsel bir otoritenin tanınmasının, daha az tartışmalı olduğu ileri sürülebilir. Böylesi örneklerde, etnik ya da ulusal azınlıkların tanınmasının yol açabileceği türde devletin birliğini tehdit etmeyecek sınırlı kültürel haklar verilebilir. Elbette buradaki sorun, bir devletteki egemen etnik grup/ulusla aynı dini paylaşan bir etnik grubun durumudur. Bu etnik grup, resmen dini bir azınlık olarak sınıflandırılmaz. Ve bu etnik grubun üyeleri, etnik ya da ulusal azınlık hakları denilen hakları elde etmeye çalışıyor olabilirler.

Bir Azınlığın Hakları Nelerdir?

Bir yorumcu, azınlık haklarını, “azınlıkların eşit muamele görme, kültürlerini, dinlerini ve dillerini kullanma ve devletin siyasal ve ekonomik yaşamına tam katılma hakları” olarak değerlendirmektedir.⁶ Bu haklar, sahici bir demokratik çoğulculuğa dayalı bir devletle -yani, siyasal bir toplulukla- bağdaşır görünüyor. Azınlık hakları verilmezse, bir “azınlık grup” belli durumlarda, tümüyle asimile olma tehlikesiyle karşılaşabilir ve bu yüzden, tehlikeye düşen bu grubun liderleri, ayrılmaya kalkışabilirler. Yukarıdaki azınlık hakları betimlemesi, hukuksal ve siyasal anlamı olan kesin bir tanımdan çok bir tariftir. Bir azınlık grubunu saptama sorununa ek olarak, azınlık haklarının ne olduğu ve nasıl saygı duyulabileceği ve güçlendirilebileceği konusunda da açık olunması gerekir.

Milletler Cemiyeti, yeni kurulan devletler ya da Birinci Dünya Savaşı’nda yenilen devletler için bir azınlık haklarını koruma sistemi kurmaya çalıştı. Doğu ve Orta Avrupa’daki devletler, Cemiyet tarafından “garanti” edilecek Azınlık Anlaşmaları yapmaya zorlandılar. Bu antlaşmalarla, bu devletlerdeki azınlıklara, diğer hakların yanında kendi okullarını açma, dillerini kullanma, dinlerinin gereklerini yerine getirme ve yasa önünde eşit olma hakları verildi. Bununla birlikte, örneğin özerklik hakkı tanınmıyordu. Diğer azınlık antlaşmalarının temel aldığı Polonya Azınlık Antlaşması, “ırksal, dinsel ya da dilsel azınlıklara mensup kişiler”e işaret ediyordu.⁷ Anlaşmanın çerçevesini çizenlerin bu termi-

6 Miall (1994), s. 2.

7 Polonya’nın 28 Haziran 1919’da imzaladığı Polonya Azınlıklar Anlaşması’nın metni için bkz. Macartney (1934) Ek: 1, 12. Madde için bkz. s. 506.

nolojiyi kullanırken gerçekte “ulusal azınlıklar”a işaret ettikleri ileri sürülmüştür.⁸ Fakat azınlıkla ne demek istendiği açıklanmamıştır. Cemiyet Konseyi üyelerinin, bu antlaşmalar sayesinde azınlık yükümlülüklerinin fiili “ihlaline” ya da ihlal tehlikesine dikkat çekme hak ve yetkisi vardı. Konsey üyesi olmayan devletler ve bizzat “azınlıklar”, olası bir ihlal durumunda kendi davalarını ele alması için Konseye başvurabilir-di. Cemiyetin sekreterliği, başvurunun kabul edilip edilmeyeceğine karar verecekti. Kabul edilmesi durumunda, başvuru, sorunu araştırıp bir çözüme varmak üzere Konseyin bu amaçla kurulmuş Üçler Komitesine havale edilecekti.

Başvuru işlemi, uygulamada ağır ve uzun sürüyordu. Bir azınlık için yapılan yanlışlığın düzeltilmesinin hiçbir garantisi yoktu. Sistem, yaptırım gücünden yoksundu ve ikna gücüne bağlıydı. Azınlıklar, Cemiyet sistemine katılanlar olarak hiçbir hukuksal konumlarının bulunmadığından yakınyorlardı. Azınlık sorunlarını ele alacak daimi bir komisyonun oluşturulmasının sözü edildi, fakat bu gerçekleştirilmedi. Dahası, azınlık anlaşmaları sadece belli bir kategorideki devletlere uygulandı. Bu nedenle, örneğin galip Büyük Güçler’in kontrolü altındaki topraklardaki azınlıkların hiçbir hakkı yoktu. Gerçeklikte, bu sözde azınlık haklarını koruma sisteminin çerçevesini oluşturanlar, devlet liderliklerinin duyarlılıklarını fazla incitmek niyetinde değillerdi. Sözü edilen azınlık hakları, ikincil önemde sorunlardı. Bazı politikacılar, istikrar ile azınlık haklarının gerçekten garanti edilmesi arasındaki bağlantının farkında olmasına karşın, asıl öncelik, iki savaş arası dönemde barışı sürdürme kaygısıydı.

Milletler Cemiyeti’nden farklı olarak, 1945 tarihli BM Antlaşması ve 1948 tarihli BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, özel olarak azınlık haklarına işaret etmiyordu. BM’nin başlangıçtaki kaygısı, devlet hükümlerliği ve bireylerin evrensel olması gereken sivil, siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel haklarıyla (insan haklarıyla) ilgiliydi. Bu haklarla ilgilenildiği için, eşitliğe ve ayrımcılık karşıtlığına özel önem verildi. Azınlık haklarına gönderme yapılmamasının önceden tasarlanmış olduğu ve en azından kısmen, Hitler’in 1930’ların sonunda azınlık haklarını ustalıkla kötüye kullanmasına bir tepki olduğu anlaşılıyor.

8 Claude (1955), s. 17.

Bununla birlikte, Aralık 1966'da imzalanıp Mart 1976'da yürürlüğe giren, BM Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 27. Maddesi, "Etnik, dinsel ya da dilsel azınlıkların var olduğu devletlerde, böylesi azınlıklara mensup kişiler, kendi gruplarının diğer üyeleriyle birlikte, kendi kültürlerini yaşama, kendi dinlerini ifade etme ve gereklilerini yerine getirme ve kendi dillerini kullanma haklarından yoksun bırakılmayacaktır" demektedir.⁹ Bu Uluslararası Sözleşme, bu "azınlıklar"ın yönetime katılma hakkı, yasa önünde eşitlik hakkı, örgütlenme özgürlüğü hakkı, düşünce ve din özgürlüğü hakkı gibi çeşitli haklarını da sıralar.

Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde etnik, dinsel ve dilsel azınlıklar arasına bir ayrım konuluyordu. Dinsel ve dilsel azınlıkların etnik azınlıklardan ayrı olarak var olabileceğinin kabulü, kendi topraklarında etnik azınlıkların varlığını kabul etmeyi istemeyen devletlerdeki yetkilileri memnun etmiş olacaktı. Yine, bir azınlığı tanımlamaya yönelik hiçbir çaba gösterilmedi. Azınlıkları tanımlayacak hiçbir organ da atanmadı. Bu atlamalar, bu sözleşmenin oybirliğiyle onaylanmasının nedenini açıklar görünüyor.¹⁰ Uluslararası Sözleşme, kendi başına bir azınlığın haklarından açıkça söz etmek yerine "böylesi azınlıklara mensup kişiler" in haklarına işaret eden bir formül kullanmıştır. Diğer uluslararası sözleşmeler de bu prosedürü izleyecekti. Bu, fiilen, birey hakları, bir azınlığın grup hakları ve devlet hükümlerini koruma kaygısı arasında bir uzlaşmaydı. Devlet yetkilileri, azınlıklara uluslararası bir kişilik verilmemesine çalıştılar ve azınlıkları hukuk konusu yapmaya kararlıydılar. Ne var ki, "böylesi azınlıklara mensup kişiler" e gönderme, aynı zamanda, benzer haklara sahip bireyler topluluğunu öngörür.¹¹ Uluslararası Sözleşmenin 27. maddesiyle ilgili başlıca sakınca, giriş ifadesinin, devlet yetkililerini hiçbir etnik, dinsel ya da dilsel

9 UN GA Res. 2200 A (XXI) 16 Aralık 1966 (yürürlüğe girişi 23 Mart 1876) sayılı *International Covenant on Civil and Political Rights and its Optional Protocol*'ün (Sivil ve Politik Haklar Hakkında Uluslararası Sözleşme ve Opsiyonel Protokol) tam metinleri için bkz. *Collection of International Instruments Concerning Refugees* (bundan böyle, *Collection of International Instruments* olarak aktarılacak), s. 104-127.

10 Fenet, "The Question of Minorities in the Order of Law", ed. Chaliand (1989)'ün içinde, s. 40.

11 Thornberry (1991), s. 173.

azınlığın var olmadığını iddia etmeye neredeyse teşvik etmesi olgusudur. BM'nin 1994'te kabul ettiği 27. maddenin Genel Yorum'unda, bu özel eksiklik tatmin edici bir şekilde ele alınmamıştır.

Aralık 1992'da yayımlanan Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişiler Hakkında BM Genel Kurulu Bildirgesi'nin 1. maddesinde, devletlerin kendi topraklarındaki bu azınlıkların “kimliği”ni geliştirme ve “varlığı”nı koruma gereğine gönderme yapıyordu. Ne var ki, 2. madde, “özel ve kamusal alanda, özgürce ve müdahalesiz ya da herhangi bir ayrımcılık biçimi olmadan kendi kültürlerini yaşama, kendi dinlerini ifade etme ve gereklerini yerine getirme ve kendi dillerini kullanma hakları bulunan” bu azınlıklara “mensup kişiler”e gönderme yapma formülüne geri dönüyordu. Bildirgenin diğer bölümleri, azınlıkların ulusal ve bölgesel düzeyde kendilerini etkileyen kararlara katılma hakkına (2.3); dernek kurma hakkına (2.4); sınır ötesindeki akraba gruplarla ilişki sürdürme hakkına (2.5) ve devletin ana dilde eğitimi geliştirme ve azınlık kültürlerinin bilgisini verme yükümlülüklerine (4.3) gönderme yapıyordu.¹²

Aralık 1992 tarihli BM Genel Kurulu Bildirgesi'ne “ulusal azınlıklar”ın dahil edildiği belirtilmelidir. Ne var ki, bildirge bir azınlığı tanımlamaya kalkışmaktan yine sakınıyor. Bu tanımlama yapma çabaları, 1980'ler boyunca hazırlık çalışmalarını açıkça kilitlemişti. Azınlıklara “özerklik” ve “kendi kaderini tayin” hakkı verme önerileri olmuştu; fakat kendi hükümlerlikleri ve birlikleri bakımından olası yan etkilerden korkan birçok devlet, bu önerilere şiddetle itiraz etmişti. Yine de, 1. madde -2. maddeden farklı olarak- “azınlıklar”a özellikle işaret ediyordu. Bildirge, belli haklara sahip tanımlanabilir gruplar olarak azınlıkların varlığını kabul eder gördüğü için, bu, 1966 tarihli BM Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne (ve buna eşlik eden BM Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne) göre bir ilerlemeydi.¹³ Bununla birlikte, diğer yorumcular 1. maddenin, azınlıkların haklarını korumaktan sorumlu tüzel “kişi” devlet olduğu

12 *UN General Assembly Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, UN GA Res. 47/135, 18 Aralık 1992.

13 Thornberry, “International and European Standards on Minority Rights”, (1991), Miall (1994)'ün içinde, s. 14-16.

sürece devletin rolünü güçlendirdiğini savunmuştur.¹⁴ Böylece, kendi topraklarında azınlıkların varlığını ilk elde kabul eden ev sahibi devletin yetkililerine daha fazla ağırlık verilmiştir.

Aralık 1965 başlarında BM Genel Kurulu'nun bir kararıyla ilan edilen ve Ocak 1969'da yürürlüğe giren Bütün Irk Ayrımcılığı Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Hakkında Uluslararası Anlaşma'da da kısmen azınlık haklarına yer verilir. 1. madde, “siyasal, ekonomik, toplumsal, kültürel ya da kamusal yaşamın herhangi bir alanında eşit insan hakları ve temel özgürlükler temelinde tanınma, yararlanma ya da kullanma”yı ortadan kaldıracak ya da engelleyecek “ırk, renk, soy, ulusal ya da etnik köken” gerekçesiyle “ırk ayrımcılığı”ndan söz ediyordu.¹⁵ Ne var ki, “azınlık” terimi, Uluslararası Sözleşmeler'den bir yıl sonra yapılan bir BM toplantısında ilk kez kullanılacaktı.

Bütün Irk Ayrımcılığı Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Hakkında Uluslararası Sözleşme'nin ve diğer bütün BM belgelerinin başlıca sorunu, etkili denetleme ve yaptırım gücünden yoksun olmalarıdır. Sözleşmenin 14. maddesi, bir devletin Irk Ayrımcılığını Ortadan Kaldırma Komitesi'nin bireysel başvuruları ele almasına izin vermesini sağlayan bir İhtiyari Bildirge'ye gönderme yapar; fakat sadece birkaç devlet bu bildirgeyi imzaladı. 1966 tarihli BM Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne, devletin insan hakları ihlallerinin kurbanı olduklarını iddia eden bireylere, bütün düzeltme yollarını tükettikten sonra İnsan Hakları Komitesi'ne başvurma olanağı tanıyan bir İhtiyari Protokol eklendi. Sadece çok az sayıda devlet bu protokole taraf oldu. Komite, yalnızca genel yorumlar yapıp hukuki olarak bağlayıcı hiçbir karar alamıyor. Hiçbir devletten, BM'nin bilgi talebine yanıt vermesi, ya da BM Genel Kurulu'nun kararlarına uyması istenmedi. BM Ekonomik ve Toplumsal Konseyi tarafından seçilen BM İnsan Hakları Komisyonu ile kendisine bağlı BM Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkları Koruma Alt Ko-

¹⁴ Gurr ve Harff (1994), s. 141.

¹⁵ UN GA Res. 2106 A (XX) 21 Aralık 1965 (yürürlüğe girişi 4 Ocak 1969) sayılı *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*'ın (Her Türlü Irk Ayrımcılığını Ortadan Kaldırma Hakkında Uluslararası Sözleşme) tam metni için bkz. Collection of International Instruments, s. 150-162.

misyonu'nun faaliyetlerinin eşgüdümünde de sorunlar vardı. Alt Komisyon, fiilen BM İnsan Hakları Komisyonu'na tavsiyelerde bulunur ve azınlık sorunlarıyla bağlantılı bilgi toplamaya ve olgu saptama emirleri hazırlamaya yardım eder. Her iki BM organı da, gerçek yaptırım gücünden yoksundur.¹⁶ Gerçi 1995'te BM İnsan Hakları Komisyonu, görevi, Aralık 1992 tarihli BM Genel Kurulu Bildirgesi'nin uygulanmasını gözetmek ve azınlıklarla ilgili sorunlara çözüm üretmek olacak uzman bir Çalışma Grubu'nun oluşturulmasını onayladı. Bir yıl önce de, insan hakları ihlallerini izlemek ve rapor etmek için BM İnsan Hakları Yüksek Komisyonu kurulmuştu.

Pek çok durumda, AGİK/AGİT'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) çıkardığı belgeler de, hukuki olarak bağlayıcı araçlar olmayıp siyasi taahhütler olan ilkelere gönderme yapar. BM'deki benzerleri gibi, başlıca AGİK/AGİT metinleri de, bir azınlığı tanımlamaya çalışmaz. 1975 tarihli Helsinki Nihai Senedi'nde, Katılımcı Devletler Arasındaki İlişkileri Düzenleyen İlkeler Hakkında Bildirge'deki VII. İlkenin, "ulusal azınlıklar"la ilgili bir maddesi var. Metin, bu tür azınlıklara mensup kişilerin yasa önünde eşit olma haklarına saygı duyulması gereğini belirtir ve katılımcı devletleri, bu kişilerin saygı duyulması gereken insan haklarını ve temel özgürlüklerinden yararlanmalarına olanak tanımaya çağırır.¹⁷ 1966 tarihli BM Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nden farklı olarak Helsinki Nihai Senedi, azınlık hakları konusunda daha muğlaklıktı. Dahası, sadece "ulusal azınlıklar"dan söz ediliyordu. Yine de, Nihai Senet, Aralık 1992 tarihli BM Genel Kurul Bildirgesi'nden on yedi yıl önce bir azınlığa mensup kişilerin yanı sıra, bir grup olarak da azınlıkların varlığını tanıyordu.

Geçen yıllarda, Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte, o zamanki AGİK, İnsani Boyut denilen kendi mekanizması içinde azınlıklara ve haklarına daha fazla dikkat gösterebildi. Haziran 1990 tarihli AGİK

16 BM İnsan Hakları Komisyonu ve Alt Komisyonu hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Thornberry (1991), s. 124-132; Rodley, "United Nations Non-Treaty Procedures for Dealing with Human Rights Violations" ed. Hannum (1992)'nin içinde, s. 60-85.

17 Katılımcı Devletler Arasındaki İlişkileri Yönlendiren İlkeler Bildirgesi, *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Nihai Senedi*'nde Avrupa'da Güvenlik'le İlgili Sorunlar Bölümünün bir altbölümüdür (Helsinki, 1975).

Kopenhag toplantısı, “ulusal azınlıklara mensup kişiler”in haklarının anahatlarını daha ayrıntılı bir şekilde çizdi. Ayrımcılık kurbanları olmaları ve yasa önünde eşitlikten yararlanmaları gerekir (Madde 3.1); “kendi etnik, kültürel, dilsel ya da dinsel kimliklerini özgürce ifade etme, koruma ve geliştirme ve iradelerine rağmen herhangi bir asimilasyon çabasıyla karşılaşmadan kendi kültürlerini bütün yönleriyle koruma ve geliştirme hakları” olması gerekir (3.2); özel ve kamusal alanda kendi ana dillerini kullanma (3.2.1); kendi eğitsel, kültürel ve dinsel kurumlarını muhafaza etme (3.2.2); aynı kültürel mirası paylaştıkları diğer devletlerin vatandaşlarıyla sınır ötesi ilişki kurma (3.2.4); kendi ana dilleriyle bilgiye ulaşma, bilgi alışverişinde bulunma ve yayma (3.2.5); “böylesi azınlıkların kimliklerinin korunması ve geliştirilmesiyle ilgili işlere katılım da dahil”, kamusal işlere etkili bir şekilde katılmalıdırlar. Dahası, “yerel ya da özerk yönetimler” kurmalarına izin verilmelidir (3.5).¹⁸ Bu olası özerklik hakkı, azınlık haklarında önemli bir adımdı. Kopenhag Belgesi’nde sıralanan haklar, Kasım 1990 tarihli AGİK Zirvesi’nde (Paris Şartı) ve Temmuz 1992’de Helsinki’deki AGİK Zirvesi’nde tekrarlanacaktı.

Temmuz 1991’de Cenevre’de toplanan AGİK Ulusal Azınlıklar Uzmanlar Toplantısı şunu belirtiyordu: “Uluslararası yükümlülüklerle ve ulusal azınlıklara mensup kişilerin haklarıyla ilgili taahhütlere uymak kadar, ulusal azınlıklarla ilgili konular da meşru uluslararası ilgi konularıdır, dolayısıyla sadece ilgili devletin iç işi değildir.”¹⁹ Bu, fiilen, azınlık hakları lehine devlet hükümrancılığına önemli bir saldırıydı. Bununla birlikte, Helsinki Nihai Senedi’nden itibaren standartlaşan AGİK uygulamalarına uygun olarak sadece “ulusal azınlıklar”ı işaret edildiği göz önünde tutulmalıdır.

AGİK/AGİT İnsani Boyut Moskova Mekanizması, potansiyel olarak, azınlık haklarının korunması bakımından önemli bir araçtır. Viyana toplantısından sonra Ocak 1989’da, üye devletlerin, diğer üye devletlerdeki, azınlık hakları ihlalleri de dahil, insan hakları ihlalleriyle ilgili vakaları araştırıp soruşturabildiği AGİK Viyana Mekanizması ku-

¹⁸ *Document of the Copenhagen Meeting.*

¹⁹ *Report of the ESCE Meeting of Experts on National Minorities*, Cenevre,

19 Temmuz 1991, Bölüm 2.

ruldu. Ekim 1991’de AGİK İnsani Boyut Moskova Konferansı, Viyana Mekanizmasına daha fazla yetki verdi. Yeni Moskova Mekanizmasının koşullarıyla, uzmanlardan seçilen görevlilerin İnsani Boyutla ilgili vakaları araştırmak üzere katılımcı devletlere gönderilmesine olanak veren bir yöntemler kümesi şekillendirildi. Esas olarak üç olasılık vardı. Katılımcı devletin kendisi, üç raportörden oluşan bir AGİK misyonunu araştırma yapmak üzere kendi toprağına davet edebilirdi. Ya da AGİK üyesi altı devletin talebi üzerine ve AGİT Daimi Konseyi ile işbirliği içinde, katılımcı devlete bir misyon gönderilebilirdi. Son olarak, acil durumlarda AGİK üyesi on devlet kendi inisiyatifleriyle üç raportörden oluşan bir misyonu, “olguları kanıtlamak, rapor etmek ve ... sorunun olası çözümleri konusunda tavsiyede bulunmak” üzere söz konusu katılımcı devlete gönderebilirdi.²⁰ Bu durumda AGİT üyesi bir devlet üç raportörden oluşan bir misyonu kabul etmezse, o devletin AGİT üyeliğı askıya bile alınabilir.

Olası sert yaptırımlar dikkate alındığında, AGİT devletlerinin aykırı davranan bir üye devlete, kendi topraklarında iddia edilen azınlık hakları ihlallerini araştıracak bir misyonu kabul ettirmeye ne kadar hazır olacakları merak ediliyor. Genel olarak, birçok AGİK metni dikkatli okunursa, üye devletlerin kendilerini çok fazla baskı altında hissetmemesini sağlamak için çeşitli “kaçış ifadeleri”nin eklendiğı fark edilecektir. Bu nedenle, “çaba sarfetme”yi ya da “olanaklı ve gerekli olduğunda” ya da “uygulanan ulusal yasalara uygun olarak” çeşitli eylemleri “değerlendirme”yi vaat eden üye devletlere göndermeler vardır.²¹ 1992’de kurulan AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komisyonu, yararlı bir çatışma önleme aracı oldu. Fakat Yüksek Komisyon’un şiddetli etnik gerilim durumlarına bulaşması istenmiyor. AGİT, İnsani Boyut Mekanizması’ndan ayrı olarak, çatışma önleme ve kriz yönetme araçları olarak üye devletlere, olguları saptamak ve rapor tutmak amacıyla da görevliler gönderebilir. Üye devletlerin, uygulamada, uzun süre kalacak misyonlardan çok kısa süreli olgu saptama ziyaretlerini kabul etmeye daha istekli olmaları olasıdır.

²⁰ *Document of the Moscow Meeting on the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, Moskova, 10 Eylül-4 Ekim 1991, paragraf 1-16.

²¹ Koch *agm*, ed. Cuthbertson ve Leibowitz (1993)’ün içinde s. 258.

Avrupa Konseyi, uzun süreden beri azınlık haklarına ilgi duymaktadır. Kasım 1950’de Avrupa Konseyi’nin Avrupa İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi (AİHS), “ulusal azınlık” haklarına işaret ediyordu. Çeşitli maddeler, diğer konuların yanı sıra, bütün bireylerin düşünce, din, seyahat, barışçıl toplanma ve dernek kurma özgürlüğü haklarının altını çiziyordu. 14. madde, bu haklardan yararlanmanın “cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi ya da başka fikirler, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ya da diğer statüler gibi herhangi bir gerekçeyle ayrımcılık yapılmadan güvenceye alınacağı”nı özellikle belirtiyordu.²²

Avrupa Konseyi’nin emrinde Avrupa İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gibi çeşitli mekanizmaların olması oldukça anlamlıdır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin kararları bağlayıcıdır. Sözleşmeyi imzalayan devletlerin AİHS’yi ihlal iddiaları, diğer imzacı devletlerin, bireylerin, grupların (yani, olasılıkla azınlıkların) ve hükümet dışı örgütlerin başvurusu üzerine önce Avrupa İnsan Hakları Komisyonu tarafından dinlenir. AİHS’ni ihlal ettiğine karar verilen sorun çözülemezse, ya Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ya da Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından ele alınabilir. Mahkeme, kararlarını ilan edip mağdur tarafın zararının adilce giderilmesi talebinde bulunabilir. Bakanlar Komitesi, bir ihlalin gerçekleşip gerçekleşmediğine üçte iki çoğunlukla karar verebilir ve suçlu devletten durumu düzeltmesini isteyebilir. Bu yargılara ve kararlara uymama, bir devletin Avrupa Konseyi’nden ihracıyla sonuçlanabilir.

Ekim 1993’te, Viyana’daki Avrupa Konseyi Zirvesi, ulusal azınlıkları korumakla ilgili ilkeleri saptayacak bir çerçeve sözleşme taslağı çağrısında bulundu. 1 Şubat 1995’te birçok ülke, bu yeni Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesi’ni imzaladı. Çerçeve Sözleşme, AGİK/AGİT tarafından benimsenen siyasi taahhütleri mümkün olan en geniş ölçüde yasal yükümlülüklerle dönüştürmeyi amaçlar. Bu nedenle, Haziran 1990 tarihli Kopenhag Belgesi’yle aynı çizgideki Çerçeve Sözleşme de, azınlıkların kendi dillerini kullanma ve kendi dillerin-

22 *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, 4 Kasım 1950 (yürürlüğe girişi 3 Eylül 1953), *Collection of International Instruments*’in içinde, s. 274-290.

de öğrenim görme, kendi dinlerinin gereklerini yerine getirme, kültürel özgürlükten yararlanma, kendi dillerinde radyo ve televizyona sahip olma ve sınır ötesindeki akraba gruplarla ilişki kurabilme haklarına işaret eder. Bu Çerçeve Sözleşme, on iki devlet tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecek. Ulusal azınlıkları korumak için Avrupa’da yasal olarak bağlayıcı ilk çok taraflı araç olması düşünülüyor; fakat, ilkele-ri yaptırımcı değildir. Çerçeve Sözleşme de bir azınlığın ne olduğunu tanımlamıyor.²³

Tanım güçlüklerine, iki savaş arası dönemin sorunlarına ve süisti-mallerine karşın, haklarına saygı duyulması gereken “azınlıklar”ın varlı-ğının giderek daha fazla farkına varıldı. Bununla birlikte, “ulusal azın-lıklara mensup kişiler” formülü de hâlâ kullanılıyor. Azınlıklar için da-ha fazla korumanın, geçmişte komünist ideoloji ya da Soğuk Savaş kor-kuları ve gerilimleri tarafından bir arada tutulan birden çok etnik gru-bu barındıran devletlerin dağılmasını muhtemelen önleyeceğine ilişkin bir kavrayış gelişmiştir.²⁴ Azınlık haklarını düzenleme ve bu hakları iz-lemek ve güçlendirmek için mekanizmalar geliştirme yönünde devam eden hareketler vardır. Bu eğilim, evrensel olarak uygulanan bireysel in-san hakları herkesi kapsadığı için, azınlık haklarının gerekli olmadığına dair sava ters düşmektedir.

Azınlık Hakları Sorunları

Demokrasilerde bütün vatandaşların hakları kendiliğinden karşılan-maz mı? Ya da, azınlıkların, demokrasilerde bile, özel haklara gereksi-nimi var mı? Azınlıkların varlığını yadsımak isteyen ve bütün grupları asimile etmeye çalışan bazı devletlerdeki yetkililerin, (görünüşte) bir demokrasi kurmuş olduklarından, vatandaşlarından herhangi biri için fazladan hakka gerek olmadığı savını kullanabildikleri daha önce belir-tildi. The Economist’teki bir makalede, temel demokratik haklar herke-se tanındığı halde azınlık hakları, tanımı gereği, sadece bazılarına tanın-dığı için, bu kavramın ilk bakışta kusurlu görüldüğü ileri sürüldü. Ma-kalede, bazı azınlıkların kendi dillerini ve kültürlerini -bunların tehdit

²³ *Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*, Avrupa Konseyi, Şubat 1995 Strasbourg, Council of Europe Press, 1995.

²⁴ Gyurcsik agm, ed. Cuthbertson ve Leibowitz (1993)’ün içinde, s. 43.

altında ve yok olma tehlikesi içinde olması durumunda- korumak için özel haklara gereksinim duyabileceği yerlerde sorunu vaka temelinde ele almanın bir çözüm olduğu ayrıca ekleniyor.²⁵

Eide, bireylerin ve grupların hakları bakımından “ortak alan” ve “ayrı alan” ayrımını yaparak bu sorunu çözmeye çalışmıştır. “Ortak alan”da, aynı hakların bütün vatandaşlara uygulanması gerekir ve devletler burada ilgili tüm uluslararası standartlara uymakla yükümlü olmalıdırlar. “Ayrı alan”da ise, bir azınlığın “kimliği”ni korumak için, örneğin kültürel ifade biçimlerinin sürekli geliştirilmesinin, azınlık dilinde eğitimin, azınlığın özel çıkarlarını etkileyen politika alanlarında azınlık yönetiminin güvenceye alınması gibi özel önlemler gerekecektir.²⁶ Burada azınlığın kimlik hakkı önemlidir. Ulusal azınlıklarda bu hakkın sadece çeşitli özerklik biçimleriyle hayata geçirilebileceği ileri sürülmüştür.²⁷ “Öteki” tarafından tanımlama sorunundan da kaçınılamaz. Ev sahibi devletin yetkilileri, önce bir azınlığın varlığını açıkça ya da kerhen tanımalıdır; fakat, gerçeklikte bir azınlık grup olan topluluğun kimliğini ezmek için tanımayabilirler. Tanıma, devletin dağılabileceği korkusuyla merkezi otoriteler tarafından da yadsınabilir.

Azınlıkların özel haklara gereksinim duyup duymadıkları konusuyla yakından bağlantılı olarak, “azınlıkları ve haklarını korumak için, tek başına ‘ayrımcılığın önlenmesi’ mi gereklidir, yoksa ‘pozitif ayrımcılık’ da zorunlu mudur” üzerine bir tartışma var. Ayrımcılığın önlenmesi, bütün bireylere ve gruplara eşit davranmayı gerektirir. Ne var ki, pozitif ayrımcılıkta, azınlıklar, çoğunlukla eşit muameleye ek olarak, kendi temel özelliklerini korumak için farklı muamele de görmeye çalışırlar - kültürlerini ve dillerini korumak için özel önlemler gibi. Burada azınlıklar, “ayrımcılığı önleme”yle ilgili bir politikayla eşitlenebilen asimilasyona karşı çıkarlar.²⁸ Düşüncede sadece bireysel hakların tanınmasından grupların da belli haklarının bulunduğu kabulüne tedrici geçişe uygun olarak, son yıllarda uluslararası sözleşmelerde de “pozitif ay-

25 “Tribal Feeling”, *The Economist*, 25 Aralık 1993-7 Ocak 1994.

26 Eide (1995).

27 Gyurcsik agm, Cuthbertson ve Leibowitz (1993)’ün içinde, s. 26.

28 Wirsing, “Dimention of Minority Protection”, ed. Wirsing (1981)’in içinde, s. 9; Brownlie, “The Rights of Peoples in Modern International Law” ed. Crawford (1988)’in içinde, s. 1-16.

rımcılık"ın daha fazla vurgulanmasına yönelik belirgin bir eğilim görülmektedir. Bir yorumcunun işaret ettiği gibi, Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ndeki "yadsınmayacak" kilit ifadesi ile 1992 tarihli BM Azınlıklar Genel Bildirgesi'ndeki "korunup teşvik edilecek" ifadesi arasında epeyce fark vardır.²⁹

Başka bir öneriye göre, bir hükümetin izleyeceği en iyi politika, bir azınlığa özel haklar vermekten kaçınmak değil, "yumuşak ihmal" ve "etnik laissez-faire" politikasıdır -etnisiteye en az resmi dikkat gösteren hükümet en iyi hükümettir". Hükümetler, kendi devletlerindeki etnisite farklılıklarını görmezden gelmeli, fakat kayıtsız olmamalıdır. Bu çizgiye göre bölgesel özerklik bile hoşgörülebilir. Böylece, "devlet farklılıkların gerçekliğini örtük bir şekilde kabul eder, fakat resmen karşı çıkar."³⁰ Böyle bir politikanın ya da politikasızlığın uygulamada nasıl işleyeceğini tasarlamak son derece güçtür. Devlet yönetimlerinin, etnik ya da ulusal azınlıkların varlığını açıkça tanımak gibi çok iyi bir neden olmadan, bölgesel özerkliğe izin vermeleri olası değil. Herhangi bir hükümetin, milliyetçilik ve etnisite gibi potansiyel olarak patlayıcı konularda "yumuşak ihmal" denilen bir politika izlemesi de hiç olası görünmüyor.

Azınlık haklarıyla ilgili çözülmesi güç diğer konular, "azınlıkların azınlıkları" ve azınlık grupların sadakati sorunlarıyla bağlantılıdır. Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 27. maddesinde, azınlık grupların azınlık grubun çoğunluğunun arzularına uymaya zorlanmaması gereken muhalif üyelerinin haklarını korumak için, etnik, dinsel ya da dilsel azınlıklara "mensup kişiler"ın haklarına kısmen gönderme yapıldığı ileri sürülmüştür.³¹ Bir ulus ya da etnik grup gibi, bir azınlık da monolitik bir varlık değildir. Azınlık hakları için bozucu bir etken olsa da, bir azınlığın bütün üyelerinin sesi duyulmalıdır.

Milletler Cemiyeti ve Cemiyet'in azınlık haklarını koruma sistemi hakkında yazan Claude, devlet yetkililerinden "sadık olmayan" vatandaşlara liberal davranmalarını beklemenin gerçekçi olmadığını belirtip "hoş-

29 Koch *agm*, Cuthbertson ve Leibowitz (1993)'ün içinde, s. 253.

30 Van den Berghe, "Protection of Ethnic Minorities: A Critical Appraisal", Wirsing (1981)'in içinde, s. 343-355.

31 Crawford, "The Rights of Peoples: 'Peoples' or 'Governments?'" ed. (1988)'in içinde, s. 60; J. Crawford, "The Rights of Peoples: Some Conclusions," *age*'in içinde, s. 179, n. 29.

görölü çoğunluklar” ve “sadık azınlıklar” gereğinden söz etmiştir.³² Bu sav, bugün için de uygun görünüyor. Peki “sadakatsizlik” ne demektir? Çok büyük olasılıkla bağımsızlık talepleri; peki ya özerklik isteği? Bir devlet içindeki azınlığın, ayrılma ve bağımsızlık dışında, çeşitli özerklik tipleri ya da federal bir yönetim sistemine geçiş isteği gibi, izleyebileceği birçok hedef vardır. Ayrılma hakkı genelde kabul edilmez. Bununla birlikte, son yıllarda eski Sovyetler Birliği ve eski Yugoslavya’da olanlar karşısında, birçok devletin yöneticileri, özellikle Ortadoğu’daki gibi istikrarsız ve değişken bir bölgesel ortamda bulunan devletlerin yöneticileri, ne kadar dolaylı olursa olsun, devletlerinin toprak bütünlüğünü ve bölünmezliğini tehdit edebilecek her gelişmeye özellikle duyarlıdır.

Kürtler ve Türkiye’de Azınlık Hakları

19. yüzyılda Batılı güçler, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Hristiyan azınlıkların haklarına artan ölçüde ilgi göstermişti. Millet sistemi, İmparatorluğun Hristiyan tebaasının çoğunun milliyetçi taleplerini artık karşılayamıyordu. İmparatorluğun bütünlüğünü korumaya çabalayan Osmanlı idarecileri, belli gruplara karşı zaman zaman aşırı şiddete başvurdular. Başkan Woodrow Wilson’ın ünlü 14 Madde’sinin 12. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk olmayan azınlıklarına “özerk gelişme” hakkı verilmesi gerektiğini ilan ediyordu. Birçok birey kendi kimliğini etnisiteden çok, din gereğince algıladığı için, o sırada hangi grupların “Türk olmayan azınlıklar”ı oluşturduğu açık değildi.

Milletler Cemiyeti Sözleşmesi’nin 22. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun “belli toplulukları”, “bağımsız uluslar olarak varlıkları geçici olarak tanınabilecek bir gelişme evresine ulaşmışlardır” diyordu. Daha sonra tartışılacağı gibi, Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması’nda Kürtlerden özel olarak söz ediliyordu. 62. madde, “Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgeler için yerel özerklik” gereğine işaret ederken, 64. madde “Kürtlere” “bağımsızlık” verme olasılığını gözetiyordu.

1923’te, galip Batılı güçler ile yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin yetkilileri arasında, Polonya Azınlık Antlaşması model alınarak Lozan Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 39. maddesi şöyledir:

³² Claude (1955), s. 47.

Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasi haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep farkı hiçbir Türk yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır.

Burada, egemen etnik çekirdek (yani, Türk) olacak kimliğin, uygulamada bir parçası olmayan vatandaşlar da dahil “her Türk vatandaşı”nın dil hakkına saygı duyulması gerekliliği vurgulanıyordu. 37. maddeye göre Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkilileri, diğerleriyle birlikte 39. maddeye de, başka yasalarla geçersiz kılınamayan temel yasalar olarak uymayı kabul ediyordu. Diğer azınlık antlaşmalarına benzer biçimde, 44. madde “garanti maddesi”ni oluşturuyordu. Bu madde, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu yükümlülüklerin olası ihlallerini ya da ihlal tehlikesini gözetim hakkı bulunduğunu belirtiyordu.³³

Burada, Türk yetkililerin Lozan'da kabul edilen hakların sadece “Müslüman olmayan azınlıklar”a -yani Ermenilere, Rumlara ve Yahudilere- uygulanması gerektiğinde ısrar ettiklerini belirtmek çok önemlidir. Bu, yakın zamanda Ermeni nüfusun büyük bir kısmının telef edilmesinin ve ölmesinin ve işgalci Yunan kuvvetlerinin yenilgisinin anlamı bir anımsanması olarak görüldü.³⁴ Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde herhangi bir “Müslüman azınlık”a hiçbir güvence verilmedi. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının İslam karşısındaki güdülleri ve bir Türk ulusal kimliği geliştirme çabaları, daha sonra ayrıntılı olarak tartışılacak. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yaptırımları ve bu ka-

33 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması ve Boğazlar Sözleşmesi'nin İngilizce metinleri için bkz. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956*, c. 2, Princeton NJ-New York-Toronto-Londra, D. Van Nostrand, 1956, s. 119-127.

34 Robins, “The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue”, *International Affairs*, 69, 4 (Ekim 1993), s. 600.

nunla birlikte medreselerin kapanması, dolaylı bir şekilde, öğretim dilinin Kürtçe olduğu okulların kapanmasına yol açmış olabilir.

Ankara'daki yetkililer, Türk hükümetinin azınlıklar politikasının tam anlamıyla Lozan Antlaşması'nın hükümlerine dayandığını ısrarla ileri sürmektedirler. Dolayısıyla onlara göre, Türkiye'de dini azınlıklar vardır; etnik ya da ulusal azınlıklar yoktur. Türkiye'deki bütün vatandaşlar eşit haklardan yararlanır; bu yüzden dini azınlıkların yararlandığı hakların dışında ek haklara gerek yoktur.

Türk yetkililerin önde gelen kaygısı, Türk devletinin ve “ulus”unun birliğini ve bölünmezliğini korumaktır. Öyle görünüyor ki, Türkiye'deki resmi çevrelerde, varlığı kabul edilen bir etnik ya da ulusal azınlığa belli haklar verilmesinin, kaçınılmaz olarak er geç kendi kaderini tayin hakkı adına ayrılma isteğini de kapsayan daha ileri taleplere yol açacağına dair yaygın bir kanı var. Türk yetkililer, Kürtler gibi bir etnik gruba belli haklar verilmesinin, Türkiye'deki Lazlar ve Çerkezler gibi diğer etnik grupların bilincini canlandırabileceğinden korkuyorlar -Çeçenistan'daki kriz ve bir Türk feribotunun Karadeniz'de Çeçen sempatizanlar tarafından kaçırılması, Türkiye'deki belli gruplar arasında bir Çerkez kimliği bilincini alevlendirdi. Önemli Türk yasalarına eklenen kimi kilit ifadelerin nedeninin bu korku olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle T. C. Anayasası'nın 3. maddesi, Türkiye devletinin, dili Türkçe olan ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bir bütün olduğunu belirtir. 14. madde, “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozan” faaliyetleri yasaklar. Siyasi partilerle ilgili olan 68. madde, siyasi parti tüzük ve programlarının “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne ... aykırı” olamayacağını ilan eder.³⁵ Bu nedenle, yalnızca Kürt etnisitesi-ne dayalı bir siyasi parti kapatılabilir. Türk Ceza Kanunu'nun 125. maddesi, “devletin birliğini bozmaya ve devletin hâkimiyeti altında bulunan topraklardan bir kısmını devlet idaresinden ayırmaya matuf bir fiil işleyen kimse ölüm cezasıyla cezalandırılır” der.³⁶ Nisan 1991 tarihli

35 The Constitution of the Republic of Turkey (İngilizceye resmi çeviri), Ankara, 1990.

36 Türk Ceza Kanununun, 1 Mart 1926'da kabul edilen 125. maddesi için bkz. Yürürlükteki Kanunlar Külliyatı, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1988, (EK-9: [Ağustos] 1991), 1, s. 464.

Terörle Mücadele Yasasının 8. maddesi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propagandayı, her türlü toplantı ve gösteriyi ve diğer hareketleri yasaklıyordu. Ekim 1995'te üzerinde anlaşmaya varılan bir değişiklikle, "hangi yöntem, maksat ve düşünceyle olursa olsun" ifadesi orijinal metinden çıkarıldı. Bazı Türk yorumcular, metindeki değişikliğin büyük ölçüde göz boyama olduğunu ileri sürdü; fakat bazı tutuklular serbest bırakıldı ve gelecekteki ihlaller için cezalar indirildi.³⁷

Türk devletinin ve "millet"inin birliğine gösterilen ilgi, azınlık hakları sorununu ele alan birçok önemli uluslararası sözleşmeye Türkiye'nin taraf olmamasının nedenini de açıklar. Bu sözleşmelere Türkiye katılmış, birçok çekince koymuş ya da kayıtlara resmi ifadeleri geçirmiştir. Bu nedenle Türkiye, Bütün Irk Ayrımcılığı Biçimlerinin Ortadan Kaldırılması Hakkında Uluslararası Sözleşme'yi imzalamış, fakat onaylayıp resmileştirmemiştir. Türkiye, çok önemli olan Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne taraf olmayan az sayıdaki devletten biridir. Dolayısıyla, ne Irk Ayrımcılığını Ortadan Kaldırma Komitesi ne de BM İnsan Hakları Komitesi Türkiye'deki Kürt sorunu konusunda etkili yorumlar yapabilmektedir.³⁸ Türkiye, BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'ni ancak 17, 29 ve 30. maddelere çekinceler koyarak imzalayıp onayladı. Bu maddeler, etnik, dinsel ya da dilsel bir azınlığa mensup ya da yerel kökenli çocukların dil, eğitim ve kültürel kimlik haklarının bulunduğunu belirtiyordu.

Türkiye, AGİK/AGİT sözleşmelerine "ulusal azınlıklar" teriminin sadece uluslararası antlaşmalarda kabul edilenlere -yani, Lozan Antlaşması ve bu antlaşmanın gönderme yaptığı dinsel azınlıklara- işaret etmesi gerektiğinde ısrar eden bir çekince koymuştur.³⁹ Türkiye, İspanya

37 Nisan 1991 tarihli Terörle Mücadele Yasasının tam metni için bkz. agy, (EK-15: [Şubat] 1993), 6, s. 7215-7217. 27 Ekim 1995 tarihli değişiklik için bkz. TC Resmi Gazete, 30 Ekim 1995, No. 22448. Değiştirilmiş metnin eleştirisi için bkz. Ali Bayramoğlu'nun yorumu, Yeni Yüzyıl, 31 Ekim 1995.

38 Hannum (1990), s. 189.

39 Örneğin, Türkiye'nin Ulusal Azınlıklar Konusunda Cenevre Toplantısı 1991'den anladığı budur. Bkz. R. Dalton, "The Role of the CSCE", ed. Miall (1994)'ün içinde s. 108, n. 3. Yunanistan'ın da uygulamada benzer bir politika izlediği görünüyor.

ile birlikte, AGİT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komisyonu'nun "terörizm"le ilgili durumlara karışamayacağını da vurgulamıştır.⁴⁰ "Terörizm"le ne kastedildiği tamamen yoruma açıktır. Birçok Türk yetkili, Türkiye'de bir Kürt sorunu bulunmadığına, daha çok bir terörizm sorunu bulunduğuna inanır. Türk hükümetleri, İnsani Boyut Viyana ve Moskova mekanizmalarının Türkiye ve Kürt sorunuyla ilgili olarak işletilmesi ihtimaline şiddetle karşı çıkmaktadırlar. Ankara'daki yetkililer, bu mekanizmaların işletilmesinin düşmanca bir hareket olarak değerlendirilip Türk devletinin içişlerine müdahale olarak görüleceğini vurgulamaktadırlar. AGİT üyeleri, Türkiye'nin Kürtlere yönelik politikasını eleştirmelerine karşın, şimdiye kadar bu mekanizmaları işletmeye istekli olmamışlardır.

Gerçi Almanya, Mayıs 1994'te, Türkiye'deki Kürt sorunu konusunda bir AGİK konferansı toplanması çağrısında bulunmuş ve AGİK gözlemcilerinin gönderilmesini istemişti. Alman Dışişleri Bakanı Klaus Kinkel, Eylül 1994'te Türk meslektaşısı Mümtaz Soysal'la bir görüşmesinde AGİT gözlemcilerinin Güneydoğu Anadolu'ya gönderilmesinde yine ısrar etmişti.⁴¹ Bunun yerine, gerilimleri yumuşatmak ve Moskova Mekanizması'nın işletilmesi ihtimalinin önünü kesmek için, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un daveti üzerine, Mayıs 1995'te AGİT Parlamenterler Meclisi Başkan Yardımcısı Willy Wimmer başkanlığında bir AGİT delegasyonu Türkiye'yi ziyaret etti. Bu delegasyon, aslında kısa süreli bir olgu saptama misyonuydu. AGİT delegasyonu, Haziran 1995 tarihli raporunda, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygısını ifade ediyor, fakat Türk yetkililerin de Kürt sorununu çözmek için siyasi önlemler almasında ısrar ediyordu.⁴²

Avrupa Konseyi'nin bir üyesi olarak Türkiye, AİHS'ne taraftır. Daha da önemlisi, 1990'dan itibaren Türk yetkililer Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin otoritesini tanımıştır. Bu mahkemenin kararları bağlayıcıdır. Dönemin başbakanı Çiller, Aralık 1994'te bir yemekte Batı Avrupa devletlerinin büyükelçilerine yaptığı bir konuşmada, Demokra-

⁴⁰ Thornberry (1991)'in içinde, s. 20. Bu, Temmuz 1992 tarihli AGİK Helsinki Zirvesi Belgesi'ne gerçekten uygundur.

⁴¹ Reuters, 8 Mayıs 1994 (internet yoluyla); TDN, 1 Ekim 1994.

⁴² TDN, 5 Mayıs ve 23 Haziran 1995.

si Partisi'nin (DEP) cezaevindeki milletvekillerinin Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na başvurabileceklerini söyledi;⁴³ dava oradan da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne gidebilirdi. Ocak 1996'da, hâlâ tutuklu olan DEP'li dört eski milletvekilinin avukatları, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na başvuracaklarını duyurdular.⁴⁴ Türkiye İnsan Hakları Derneği (İHD) ve Londra'daki Kürdistan İnsan Hakları Projesi'nin isteği üzerine Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Güneydoğu'da yapıldığı iddia edilen insan hakları ihlalleriyle ilgili birçok davayı ele aldı. Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Türkiye'deki mevcut yasal kanallar tükenmeden önce davaları araştırıyordu. Türk hükümeti, davaların Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne gitmesini önlemek için "dostane çözümler" araştırıyordu. Buna karşın Ocak 1996'da İnsan Hakları Mahkemesi, Kürt yanlısı Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kapatılmasıyla ilgili davayı ele aldı. Bu özel davada Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, Türk yetkililerin dostane çözüm önerilerini kabul etmemiştir. Eski HEP milletvekilleri, partilerinin yeniden açılmasında ısrar ettiler.⁴⁵ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türk hükümetini eski HEP milletvekillerinin zararını karşılamaya zorlayabilir, hatta partinin tekrar açılmasını isteyebilirdi.

Sonunda, diğer birçok hükümet gibi, Türk hükümeti de Şubat 1995'te Avrupa Konseyi'nin Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesi'ni imzalamamaya karar verdi. Aslında, Türk yetkililer başlangıçta, birçok çekinceye rağmen sözleşmeyi imzalamayı düşünmüşlerdi.

Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'deki resmi çevrelerde Kürt realitesini tanıma olasılığından belirli aralıklarla söz edilmektedir. Bu nedenle, SHP ve ANAP liderleri, Kürtçe eğitim yapan okulların açılmasını ve Kürtçe radyo-televizyon programları yapılmasını zaman zaman savundular. Hatta dönemin başbakanı Çiller, çabucak fikir değiştirdiyse de, Bask modelinin ve bu modelin geniş özerklik koşullarının Türkiye'ye uygunluğu konusunun tartışmaya açılabileceğine işaret etti. Ne var ki, bu bağlamda hayati sorun, uygulamanın, Türk devletinin bütünlüğünü tehlikeye sokabileceğine dair köklü korkular karşısında, bu önerilerin hayata nasıl geçirileceğiydi.

43 *agg*, 16 Aralık 1994.

44 *agg*, 9 Ocak 1996.

45 *Yeni Tüzyıl*, 29 Aralık 1995.

Türkiye’deki Kürtler söz konusu olduğunda, kendisini Kürt gören pek çok Kürdün gerçekte tam olarak ne istediğini ortaya çıkarmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Çeşitli hakları gerektirecek bir azınlık statüsünün tanınmasını mı talep etmektedirler? Aynı bir etnik grup olduklarını duyumsayan bazı Kürtler, diğer Kürt oluşumlarının liderlerinin görüşlerine katılmak zorunda değildir. Mart 1994’te Brüksel’de, çeşitli Kürt siyasi grup, dernek ve sendikaların temsilcileri, Türk delegeler ve birçok devletten katılımcıyla birlikte Uluslararası “Kuzeybatı Kürdistan” Konferansı’na katıldı. Bu toplantı kendi türünde ilkti. Konferansın Sonuç Bildirisi, “Kürt halkının kültürel, toplumsal ve siyasal haklarını tam ve etkili bir şekilde güvenceye almak için” T. C. Anayasası’nın ve iç hukukunun değiştirilmesi çağrısında bulunuyordu. PKK de dahil Türkiye’deki Kürt örgütlenmeleri üzerindeki her türlü yasak ve sınırlamaların kaldırılması çağrısı yapıyor ve “Kürt dilini kullanma hakkının yasal olarak tanınması” isteniyordu. Terörle Mücadele Yasasının iptali istendi. Sonuç Bildirisi, uluslararası topluluğun sorumluluklarını belirtiyordu. AGİK’in (AGİT) Azınlıklar Yüksek Komisyonu’nun işlevlerini, Türkiye’de yaptırım gücünü olanaklı kılacak şekilde genişletmesi gereği özellikle vurgulanıyordu. AGİK İnsani Boyut’un Viyana ve Moskova mekanizmalarının harekete geçirilmesi de istendi. Delegeler, Avrupa Konseyi’nin bütün üyelerinden Avrupa İnsan Haklarını ve Temel Özgürlükleri Koruma Sözleşmesi’nin 24. Maddesini işletip, sözleşmenin ihlali konusunda Türkiye’ye karşı devletlerarası bir başvuruda bulunmalarını istediler. Devletlerin yeni atanan BM İnsan Hakları Komisyonu’nun çalışmalarını desteklemeleri de istendi.⁴⁶ O zamanki koşullar dikkate alındığında, bu taleplerin pek çoğu gerçekçi değildi. Bazı Kürt grup ve derneklerin özgül talepleri, daha sonra, Kürt sorununa olası barışçı çözüm önerileri tartışıldığında daha ayrıntılı incelenecek.

Dönemin Çiller hükümeti, insan hakları sicilini düzeltmesi için giderek daha fazla uluslararası baskıya maruz kalıyordu. Ekim 1994’te Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı Miguel Martinez, Türkiye’de insan haklarının mevcut durumu konusunda bir rapor yayınladı.

46 Medico International (Frankfurt/Berlin) ve Kürdistan İnsan Hakları Projesi (Londra) tarafından düzenlenen *International Conference on North West Kurdistan (South East Turkey)*, 12-13 Mart 1994, Brüksel, *Sonuç Bildirisi*.

dı. Rapor, T. C. Anayasası'nın (14. madde de dahil), Türk Ceza Kanununun ve Terörle Mücadele Yasasının toprak bütünlüğü ve siyasi partilerin hakları ile ilgili çeşitli maddelerinin değiştirilmesi çağrısında bulunuyordu. Martinez Raporu, Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğinin yeniden değerlendirilebileceği uyarısında bulunuyordu.⁴⁷ Türk temsilciler 1995'te Avrupa Konseyi'nin Parlamenterler Meclisi toplantısına bir dönem katılmadı. Bu durum, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Parlamenterler Meclisi'nin daha önceki Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğini askıya alma kararını kaldırmaya kadar sürdü. Aralık 1994'te Türk yetkililer, AGİK/AGİT Budapeşte Zirvesi'nde Türkiye'deki işkence ve insan hakları ihlallerini araştırmak üzere AGİT gözlemcilerini kabul etme taleplerine direndiler. İngiltere Parlamentosu İnsan Hakları Grubu, Uluslararası Af Örgütü ve Uluslararası Helsinki İnsan Hakları Federasyonu, Türkiye'ye karşı Moskova mekanizmasının işletilmesi yönünde önerilerde bulundular. Tutuklu DEP milletvekillerinin hüküm giymesinin ardından, Ocak 1995'te Avrupa Parlamentosu Türk parlamentosuyla bütün ilişkilerini askıya aldı ve milletvekillerinin serbest bırakılıp partilerinin yeniden açılması çağrısında bulundu. Bu durum, Türkiye-AB Ortak Parlamento Komisyonu'nun işlerliğini fiilen durdurdu ve Türkiye-AB Gümrük Birliği Antlaşması'nın onaylanması yönündeki beklentileri felce uğrattı. Türkiye'nin gayretle yaptığı lobinin ve Terörle Mücadele Yasasının 8. maddesinin değiştirilmesinin ardından, Aralık 1995'te Avrupa Parlamentosu Gümrük Birliği Antlaşması'nı onayladı.

Ankara'daki bazı yetkililer Türkiye'de insan haklarının durumuyla ilgili girişimlerde bulunuyor görünmeleri gerektiğinin giderek farkına varmaktadırlar. Bu nedenle Budapeşte Zirvesi'nde Başbakan Çiller, bir AGİK üyesi olan Türkiye'nin yükümlülüklerine uygun olarak insan hakları sicilini iyileştirmek için bir "milli mutabakat" aramaya çalıştığını duyurdu ve "şu anda hepimizin eksiklikleri var" dedi. Çiller şunu da ekledi: "İster devletten gelsin ister terörist örgütlerden, insan hakları ihlalleri aynı derecede kabul edilemez."⁴⁸ Türkiye örneğinde, çeşitli gruplara/azınlıklara haklarının, ancak devletin ve "millet"in toprak bütünlüğünün tehlikeye girmemesi kaydıyla -doğrudan, zımnen ya da do-

47 TDN, 5 Ekim 1994.

48 *agg*, 6 Aralık 1994.

laylı bir şekilde verilebilme ihtimali olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki değerlendirmenin ışığında, bu grupların/azınlıkların önce Türk devletine “sadakat”lerini göstermeleri gerekecek. PKK’nin terörist eylemleri, daha fazla hak için bastıran Türkiye’deki diğer Kürtlerin davasına kesinlikle yardımcı olmuyor. PKK’nin tutumu, Türk yetkililerin Kürt sorununu gerçekten ayrı bir sorun olan terörizmden ayırmasını son derece güçleştiriyor. Bir azınlık grubun kimlik hakkı, yine, “kendi” ve “öteki” tarafından tanımlanma sorunlarıyla bağlantılıdır. Şu anda Türkiye’deki Kürtler, henüz bir etnik azınlık olarak tanınmamış bir etnik gruptur. Türkiye’deki dinsel azınlıkların tanınması istisnası dışında, Türk hükümetinin resmi politikası, pozitif ayrımcılıktan çok vatandaşları arasında ayrımcılığın önlenmesine dayanır.

“Halk” Nedir?

Birçok kişiye göre bir “halk”ın bir “azınlık”tan daha yüksek bir statüsü vardır. Uluslararası sözleşmelerde azınlıklara verilmeyen kendi kaderini tayin hakkı, halklara verilmiş görünüyor. Bir halk ile bir azınlık arasındaki ayrım, uygulamada net değildir. Kendi kaderini tayin ifadesi de kesinliği olmayan bir ifadedir. Çeşitli kendi kaderini tayin türleri vardır. Kendi kaderini tayin, kendi devletini kurma hakkını gerektirmeyebilir. Örneğin, “iç kendi kaderini tayin”, bağımsız bir devlet olmayı gerektirmeyen ve genel olarak azınlık hakları olarak bilinen olguyu kapsar.

Daha önce belirtildiği gibi, Türk yetkililer son zamanlarda, Kürt “halkı”nın varlığını kabule hazırlanmaktadırlar. Böyle yaparken, bu kabulün uluslararası hukuk açısından olası sonuçlarının herhalde farkında değildiler. Kendi kaderini tayin sorunuyla bağlantılı olarak “halk”la ne kastedildiğini tanımlama sorunu, en canlı biçimde, dekolonizasyon üzerine bir BM tartışmasında “kendi kaderini tayin”in belirsizliğiyle ilgili ünlü bir saptamada görülmüştür: “Görünüşte makuldü: halk karar versin. Birileri halkın kim olduğuna karar vermedikçe halk karar veremeyeceği için gülünçtü bu.”⁴⁹ 1981’de yayınlanan bir BM raporu (Cristescu Raporu), kendi kaderini tayin hakkı amaçları bakımından bir halk olmak için gerekli ölçütleri sıralamıştır: ayrı bir dil, kültür ya da din; or-

49 I. Jennings, *The Approach to Self-Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1956, s. 56’dan aktaran Mayall (1990), s. 4.

tak bir tarih duygusu; toplumsal kimliği sürdürmeye bir bağlılık ve tanımlanmış bir toprakla bütünleşme.⁵⁰ Nesnel ve öznel ölçütler yine önemli sayılıyor. Bir halk, özbilince sahip, yani “kendi” tarafından tanımlanmış olmalı. O halde, bir halkın bir ulus, bir etnik grup, bir ulusal azınlık ya da etnik bir azınlık olabileceği anlaşılıyor.

Ne var ki, uluslar, ulusal azınlıklar ve etnik azınlıklar gibi, bir halkın kendi haklarını elde etmesi için de, “öteki” tarafından tanımlanmanın bazı biçimleri zorunludur. Bir halkın kendi kaderini tayinden yararlan-ması için, içinde yaşadığı devletin merkezi otoriteleri tarafından tanın-ması gerekir (yani, iç kendi kaderini tayin); ya da bir halkın ayrılıp ken-di devletini kurması için genel olarak uluslararası topluluğun kabulü ge-rekir (yani, “topraksal kendi kaderini tayin”). O halde, kendi kaderini tayinde, önemli bir “öteki tarafından belirlenim” ögesi vardır.

Kürtlerin ve diğer azınlık gruplarının haklarının ateşli ve tanınan sa-vunucusu Lord Avebury, hakları saptayıp tanımlamaya çalışmıştı. Yeni bir BM organının, yeni Kendi Kaderini Tayin Komitesi’ne rapor verme yetkisi olabilecek bir “Kendi Kaderini Tayin Yüksek Komisyonu” atan-masını önerdi. Bu komite, Dekolonizasyon Komitesi’nin listesinde ka-lan birkaç toprağın sorumluluğunu da üstlenebilirdi. Kendi Kaderini Tayin Komitesi’nin -BM Ayrımcılığı Önleme ve Azınlıkları Koruma Alt Komisyonu’nda olduğu gibi- devletlerin temsilcilerinden değil bağımsız uzmanlardan oluşması gerekirdi. Kendi Kederini Tayin Komisyonu, bir “kendi kaderini tayin”i haklı görmesi durumunda, Komite’nin ilgi-li devlete durumu resmen bildirip, o devletin yetkililerinden halkın ken-di siyasi geleceğini kararlaştırmasına olanak tanıyacak bir referandumun prosedürlerini Komite’yle görüşmeye çağırabilmesi öneriliyordu.⁵¹ Ne var ki, bu mekanizmalar görünür gelecekte işleyecekmiş gibi görünmü-yor. Hâlâ devlet-merkezciliğin egemen olduğu bugünün dünyasında öneri çok fazla radikal görünüyor. Ayrıca, inceleneceği gibi, bir referan-dum yaparken birçok teknik sorunla karşılaşılabilir.

50 *UN Report of the Special Rapporteur on the Historical and Current Development of the Right to Self-Determination, Critescu Report’a (UN. DOC. E/CN. 4/sub. 2/404/Rev. 1 1981), işaret eden Thornberry agm, ed. Miall (1994)’ün içinde, s. 20.*

51 Avebury, “Not a Mere Phrase”, Evangelischen Akademie’ye sunulan tebliğ, Ham-burg-Dammtor, 21 Ocak 1994.

Bu nedenle, “halk” sözcüğüyle neyin kestedildiğini tanımlamak basit değildir. Ekim 1970’te, kendi kaderini tayinle ilgili bir BM Genel Kurul kararında, bir devletin “ırk, inanç ve renk farkı gözetmeksizin bir toprağa ait bütün halkı temsil eden bir hükümeti” olmalı deniliyordu.⁵² Ayrı etnik gruplar ve azınlıklar yerine bir toprağa ait “bütün halk” a yapılan bu göndermeyi, bazı yorumcular, bir devletin toprak bütünlüğü ilkesini güçlendirmek için alınan bir kararın kanıtı olarak görür.⁵³ Bu bağlamda bir “halk”, Avebury ve Critescu’nun önerdiği terim ve açıklamalardan farklı olarak, belirsiz ve her şeyi kapsayan bir terimdir.

Crawford’un ileri sürdüğü bir iddia, burada uygun görünüyor: Bir “halk”ın ne olduğunu sormak, gerçekte sorundan kaçmaktır. Bir halkın tanımlanması bağlama göre değişir -ya da en azından- bağlama göre yoruma açık olacaktır. Bir halkın hangi unsurlardan oluştuğu, farklı amaçlara göre değişebilir.⁵⁴ Ne var ki, bu akıl yürütme silsilesi bizi fazla ileri götürmez. Kendi kaderini tayin bağlamında bir halkın ve haklarının tanımlanması üzerinde yoğunlaşılması gerekir. Burada başka bir güçlük de, kendi kaderini tayinin farklı türlerinin bulunmasıdır.

Kendi Kaderini Tayin Ne Anlama Gelir?

Anlamı pek açık olmayan başka bir ifade de “kendi kaderini tayin”dir. Kendi kaderini tayinin çeşitli türleri saptanmıştır. Azınlık haklarıyla bağlantılı olduğu açıkça bellidir. Kendi kaderini tayinin hayata geçirilmesi, bir halkın, kendi devletine sahip olduğu ya da başka bir devletle birleştiği; federal bir sistem, ortak bir toplum biçimi ya da iktidar-paylaşımı düzenlemesi konusunda bir halkla anlaştığı; taleplerinin karşılanması için daha demokratik, temsili bir yönetim biçiminin kurulduğu anlamlarına gelebilir. O halde kendi kaderini tayinin hayata geçmesi, devlet-ötesi bir etnik çatışmaya -en azından kısmi- barışçı bir çözüm için birçok olası öneri getirir. Kendi kaderini tayinin sonuçları daha sonraki bir bölümde ayrıntılarıyla çözümlenecek ve bunların Türki-

52 *UN General Assembly Declaration on the Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with Charter of the UN*, UN GA Res. 2625 (XXV), 14 Ekim 1970.

53 Thornberry (1991), s. 19-20.

54 Crawford, “The Rights of Peoples: Some Conclusions”, ed. Crawford (1988)’in içinde, s. 168-170.

ye ve Türkiye’deki Kürtlere uygulanabilirliği değerlendirilecek. Yine de, kendi kaderini tayin ile ayrılma arasındaki yakın bağlantının özellikle sorun yarattığını unutmamak bu evrede önemlidir.

Halperin ve meslektaşlarına göre: “Kendi kaderini tayin ilkesini anlayanın en iyi yolu, bir halka kendi siyasi bağılıklarını seçme, altında yaşadığı siyasi düzeni etkileme ve kendi kültürel, etnik, tarihsel ve topraksal kimliğini koruma haklarını vermek olarak görülür.”⁵⁵

Bir “halk”ın kimliğini belirlemenin önemli bir güçlük çıkarmadığı bir an için varsayılırsa, yukarıda aktarılan politikaların hayata geçirilmesinin çeşitli araçları vardır. Örneğin Shehadi, “içsel” ile “dışsal” kendi kaderini tayini ayırt etti. Birincisi, belirli sınırlar içinde oturan bir topluluğun yönetenleri ile yönetilenleri arasındaki ilişkileri düzenler. Genellikle, daha demokratik ve temsili yönetim biçimlerine ulaşmakla ilgilidir. Dışsal kendi kaderini tayin ise, “kendî” tarafından tanımlanmış bir topluluk ile dış dünya arasındaki ilişkileri düzenler. Bu “kendî” tarafından tanımlanmış topluluğun kendi devletinin olması zorunlu değildir (örneğin bu topluluk bir azınlık olabilir) ve diğer devletlerle ve/veya uluslararası örgütlerle ve azınlık gruplarla ilişkiler geliştirmeye çalışabilir.⁵⁶ Halk örneğinde, o halkın üyeleri (genellikle komşu) başka bir devlette (ya da devletlerde) yaşayan aynı halktan ötekilerle ilişkilerini ilerletmeye de çalışabilir.

Shehadi, topraksal ve etnik kendi kaderini tayin biçimlerini de ayırmıştır. Birincisi, belirlenmiş bir toprak için bağımsızlık elde etmeye ya da bu toprağı başka bir bağımsız devletle birleştirmeye odaklanır. İkincisi, kendi devletini kurabilen ya da bir devlet içinde ayrı bir siyasi varlık olarak tanınabilen belirli bir etnik grup üzerinde yoğunlaşır.⁵⁷

Halperin ve meslektaşları, kendi kaderini tayinin diğer türlerini sınıflandırdılar.⁵⁸ “Devlet-altı kendi kaderini tayin”, mevcut bir devlet içinde bir grubun ayrılıp yeni bir devlet kurma ya da var olan devlet içinde daha fazla siyasal/kültürel özerklik elde etme çabasını içerir. Belirli bir coğrafi alanda yoğunlaşmış gruplar için bunun hayata geçirilmesi daha kolay

55 Halperin, Scheffer ve Small (1992), s. 47.

56 Shehadi (1993), s. 47.

57 *age*.

58 Halperin ve diğerleri (1992), s. 49-52.

olur. “Devlet-ötesi kendi kaderini tayin”, bir tek devletten daha fazla devlete dağılmış bir halkın kendi kaderini tayin iddialarına işaret eder. İki ya da daha fazla mevcut devletten koparılıp alınan bağımsız bir devlet oluşturmaya çalışabilirler. Tabii ki, işin içine birden fazla devlet girdiği için bu güç olur. Dağınık halkların kendi kaderlerini tayini, topraksal özerklik düzenlemelerini olanaklı kılmayan bir ya da daha fazla devlete dağılmış gruplarla ilgilidir. Burada demokrasi ve topraksal olmayan azınlık haklarının korunması üzerinde odaklanma gereği vardır. “Anti-sömürgeci” ve “yerli kendi kaderini tayin”, sömürge yönetiminden bağımsızlık elde etmeye çalışan ya da yerli gruplar için daha fazla iktidar isteyenlere işaret eder. “Temsili kendi kaderini tayin”, mevcut bir devletin genel ahalisinin yönetimde daha fazla temsil edilme isteğiyle ilgilidir.

Kendi kaderini tayinin, bir “ilke” mi, bir “hak” mı yoksa gerçekte *ius cogens* mi olduğu tartışılıyor. *Ius cogens*, devletlerin uymasının şart olduğu “genel uluslararası hukukun kati normları”dır. Bu normlar, bir bütün olarak uluslararası topluluk devletleri tarafından kabul edilip tanınmalıdır.⁵⁹ Ne var ki, kendi kaderini tayinin tam olarak ne anlama geldiğini saptamanın güçlüğü, kime ve gerçekte nasıl uygulanması gerektiği konusundaki belirsizlik dikkate alındığında, kendi kaderini tayin, uygulamada *ius cogens* etiketini hak etmez görünüyor. Kendi kaderini tayinin ilke mi, hak mı, yoksa hem ilke hem hak mı olduğu ve bunun uluslararası siyasetteki anlamının ne olduğu ve ne olacağı incelenmelidir.

Kendi Kaderini Tayin İlkesi ve Hakkının Gelişimi

J. S. Mill, 1861’de *Representative Government* (Temsili Yönetim) adlı çalışmasında şunu ileri sürüyordu:

Biraz milliyet duygusunun var olduğu yerde, bir milliyetin bütün üyelerini aynı yönetim altında birleştirecek ve onları başkalarından ayıracak bir yönetim için bir ilk neden (*prima facie*) vardır.⁶⁰

Bu, kendi kaderini tayine -yani, her topluluğun (bu örnekte bir “milliyet”in) kendi yönetim biçimine sahip olma hakkına- en erken göndermelerden biri olarak görülür. Kendi kaderini tayin, Birinci Dün-

59 Akehurst (1987), s. 41.

60 Mayall (1990), s. 27.

ya Savaşı'nın sonuna doğru Başkan Woodrow Wilson'ın konuşmalarıyla örtüşmeye başladığında siyasi bakımdan önem kazanacaktı.

Başkan Wilson, 1918'de şunu ilan etti:

Ulusal özelemlere saygı duyulmalıdır; halklar artık kendi rızalarıyla yönetilebilirler. Kendi kaderini tayin, sadece laftan ibaret değil, bundan böyle devlet adamlarının, ancak sorumluluğu üstlenerek görmezlikten gelebilecekleri zorunlu bir eylem ilkesidir.⁶¹

Wilson, aynı zamanda şunu da belirtiyordu:

Bütün iyi tanımlanmış ulusal özelemler, Avrupa barışını, dolayısıyla dünya barışını bozabilecek, yeni ve devam eden eski uyumsuzluk ve antagonizm öğelerini işin içine sokmadan bu özelemlerle uzlaşabilen en üst tatmine uygun olabilir.

Fakat, o zamanlar Roucek'in işaret ettiği gibi, "iyi tanımlanmış ulusal özelemler"le fiilen neyin kastedildiği ve hangi öğelerin "uyumsuzluk ve antagonizm" yaratabileceği ya da sürdürebileceği belli olmadığı için burada sorun vardır.⁶²

Gerçeklikte öyle görünüyordu ki, Wilson ve çağdaşları, "halklar"ın kendi kaderlerini tayinin evrensel bir geçerliliği olması gerektiğini asla kastetmediler. Kendi kaderini tayinin, eskiden Orta ve Doğu Avrupa'daki mağlup güçlerin hükümlerliği altında olan alanlarla sınırlı olması tasarlanıyordu.⁶³ Kendi kaderini tayin ile halklar arasında bir ilişki kurulmuş olmasına rağmen, "halklar"la ne anlatılmak istendiği de açık değildi. Kendi kaderini tayinin, galip Büyük Güçler'in sömürgelerine uygulanması düşünülüyordu. Yenilen Büyük Güçler'in sömürgeleri, başlangıçta Milletler Cemiyeti'nin mandası altında muzaffer İtilaf Devletleri'nin gözetimine bırakıldı. Geçerli devlet-merkezli sistemin sonunda tehlikeye düşebileceğinden korkan Büyük Güçler direnerek kendi kaderini tayin kavramının Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'ne girmemesini sağladılar. Wilson, genel uzlaşmaya dayalı bir demokrasinin kurulması için kendi kaderini tayinin gerekli olduğuna inanmıştı. Bu, aslında, temsili bir kendi kaderini tayine gösterilen ilgiydi. Fakat uygulamaya gelince, Avrupa haritasının yeniden çizilmesinde, halkların güçlü kendi ka-

61 Macartney (1934), s. 189-190.

62 Roucek (1929), s. 21.

63 Connor, "Self-Determination: The New Phase", Connor (1994)'ün içinde, s. 5.

derini tayin isteklerinden çok, siyasal hesaplar ve Büyük Güçler'in ihtiyaçları belirleyici oldu.⁶⁴ Ne var ki, çeşitli etnik grupların geniş bir alana dağılmış olması nedeniyle, yeniden gözden geçirilen toprak düzenlemeleri, yeni yaratılan devletlerin demokratik hak ve özgürlüklere çoğunlukla saygı duymamalarından ötürü daha sonra kendi kaderlerini tayin etmek isteyecek yeni azınlık grupların oluşmasına yol açtı.

1945 tarihli BM Antlaşması'nda devlet hükümrânlığı, toprak bütünlüğü ve halkların kendi kaderlerini tayini ilkeleri savunulduğu halde, sonuncu ilkenin uygulamada daha az önemli olduğu konusunda yorumcular genel olarak hemfikirler. 1. madde [2], şunu belirtiyordu: "BM'nin ana amaçlarından biri ... uluslar arasında eşit haklar ve halkların kendi kaderlerini tayin ilkesine saygı temelinde dostane ilişkiler geliştirmek"tir. 55. madde ise, BM'nin "uluslar arasında eşit haklara ve halkların kendi kaderlerini tayinleri ilkesine saygı temelinde barışçı ve dostane ilişkilerin" koşullarını yaratmak amacıyla olduğunu belirtiyordu. Demek ki, kendi kaderini tayin "ilkesi" açıkça kabul ediliyordu; fakat olaylar, devlet hükümrânlığının öneminin ve devletlerin içişlerinde iç hukukun önceliğinin tehdit edilmediğini gösterecekti. 1945'te yayımlanan bir BM raporunda, kendi kaderini tayinin sadece "özyönetim"e ilişkin olup ayrılma hakkını içermediği varsayılıyordu.⁶⁵ Kuşkusuz, ayrı etnik gruplardan ya da uluslardan çok, belli topraklara uygulanabilir olduğu kastedilmiş olmasına karşın, BM Antlaşması halkların kendi kaderlerini tayinine işaret ediyordu. 73. maddeye göre, "özyönetimi olmayan bölgeler"i (yani, sömürgeleri) yöneten devletlerin, oralar da özyönetimi (self-government) geliştirmeleri gerekir. 76. madde ise, BM vesayet sisteminin (aslında Milletler Cemiyeti manda sisteminin ardılı mekanizma) temel hedefinin, vesayet altındaki topraklarda "özyönetim ya da bağımsızlık yönünde ilerici gelişme"yi teşvik etmek olmasını şart koşuyordu.

Bu nedenle, BM Antlaşması'na göre, esas olarak halkların özyönetimi anlamına gelen kendi kaderini tayin, esas olarak sadece sömürgele-

⁶⁴ Hannum (1990), s. 28-30.

⁶⁵ Kampelman, "Secession and the Right of Self-Determination: An Urgent Need to Harmonize Principle with Pragmatism", *The Washington Quarterly*, 16, 3, (Yaz 1993), s. 7.

re ve vesayet altındaki topraklara uygulandı. Bunun dışında devlet hükümlerliği ve toprak bütünlüğü ilkeleri geçerli oldu. Diğer “halklar”ı tanıyıp tanımama ve bunlara özyönetim ya da kendi kaderini tayin hakkı verip vermeme devletlerin merkezi otoritelerine kaldı. Bununla birlikte İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nin 21. maddesi şunu belirtiyordu: “Halkın iradesi, yönetim otoritesinin temelidir.”⁶⁶ Fark edildiği gibi, kendi kaderini tayin ilkesiyle eşleştirilebilen temsili yönetimin önemi yapılan bu göndermede hiçbir toprak sınırlaması yoktur. Ayrıca, BM Antlaşması’nda olduğu gibi Evrensel Bildirge’de de bireysel ya da evrensel haklara işaret edilmesine karşın, Evrensel Bildirge’nin 21. maddesinde özel bir gruptan, “halk”tan söz edilir.

Aralık 1960’ta çıkarılan Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verme Hakkında BM Genel Kurul Bildirgesi şunu ilan ediyordu: “Bütün halkların kendi kaderlerini tayin hakları vardır; bu hak sayesinde siyasi statülerini özgürce belirler ve özgürce kendi ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimlerini sağlamaya çalışırlar.” Diğer yanda, bildirge şunu da belirtir: “Bir ülkenin ulusal birliğini ve toprak bütünlüğünü kısmen ya da tamamen bozmaya yönelik her girişim, BM Antlaşması’nın amaç ve ilkeleriyle bağdaşmaz.”⁶⁷

Bildirge ilk bakışta çelişkili görünüyor. Bütün halkların artık belli topraklarla sınırlı olmayan kendi kaderlerini tayin haklarına gönderme vardır. Burada kastedilen, azınlık haklarını da kapsayan çeşitli siyasi ve kültürel haklara saygı duyulduğu temsili kendi kaderini tayin hakkıdır. Özellikle ikinci cümlede toprak bütünlüğünün ve ulusal birliğin önemi yapılan gönderme hesaba katıldığında, bağımsız devlet olmanın -yani topraksal kendi kaderini tayinin- ima edilmediği anlaşıyor. Burada ayrılma hakkı yoktur. Gerçi aynı bildirmede kendi kaderini tayine, çeşitli haklara ve ulusal birliğe yapılan bu göndermeler, kabul edildiği üzere, kafa karıştırıcıdır. Shehadi, buradaki kendi kaderini tayin hakkının, bağımsız bir devlet kurma hakkı olmadığı; daha çok, kendi devletlerini kurmayı talep etme ve konuyu bu durumdan doğrudan etkilenen dev-

66 *Universal Declaration of Human Rights*, UN GA Res. 217A (111), 10 Aralık 1948, *Collection of International Instruments*’in içinde, s. 99-103.

67 *Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples*, UN GA Res. 1514 (XV), 14 Aralık 1960, paragraf 2 ve 6.

let ve gruplarla görüşme hakkı olduğu yorumunu yapmıştır. Bu nedenle kendi kaderini tayin istemi, barışçı, görüşmeye dayalı araçlarla yürütülmelidir.⁶⁸ Bildirgede dikkat çeken diğer önemli nokta ise, kendi kaderini tayinin, ilke düzeyinden halkların bir hakkı düzeyine çıkarılmasıdır. Kavram o sırada daha fazla önem kazanmıştır.

Karışıklığı daha da arttıracak şekilde, hemen ertesi gün kendi kaderini tayin sorunuyla ilgili başka bir BM Genel Kurul Kararı alındı -1541 (15 Aralık 1960). Bu karar, “tuzlu su sömürgecilği teorisi” olarak bilinen konuya işaret ediyordu. Özyönetim sorunuyla ilgili olarak, halklar ya da etnik gruplardan çok toprağın öneminin vurgulanmasına geri dönüldü. BM Antlaşması’nın 73. maddesinde “özyönetimi olmayan” bölgelere özyönetim hakkı vermeye yapılan göndermenin, sadece “burayı yöneten ülkeden etnik ve/veya kültürel olarak farklı” ve “coğrafi olarak ayrı” topraklara gönderme yaptığını belirtiyordu.⁶⁹ Bu, bir devletin toprakları üzerinde belli bir azınlığı ya da etnik grubu, özyönetim ya da kendi kaderini tayin hakkı verilebilecek bir “özyönetimi olmayan” oluşum olarak sınıflandırmayı geçersiz kılıyordu. O nedenle, bir devletin merkezi yetkilileri, uluslararası topluluğun ezilen gruplara -çok büyük olasılıkla- fazla yardım etmeyeceğini bildikleri için kendi topraklarındaki farklı halklara baskı yapabilirlerdi. Bu yüzden, BM Genel Kurulunun bu kararına göre kendi kaderini tayin ilkesi ve hakkı bağımsız devletlerin hükümrانlığını ve toprak bütünlüğünü tehdit etmemelidir.

1966 tarihli BM Uluslararası Sivil ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ve BM Uluslararası Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin 1. maddeleri durumu bir bakıma açığa çıkardı. Her iki sözleşmede de yer alan bu madde şöyledir: “Bütün halkların kendi kaderlerini tayin hakkı vardır; bu hak sayesinde siyasi statülerini özgürce belirler ve özgürce kendi ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimlerini sağlamaya çalışırlar.”⁷⁰ Buradaki kendi kaderini tayin, ayrılma olasılığına izin ve-

⁶⁸ Shehadi (1993), s. 83-84.

⁶⁹ UN GA Resolution 1541, 15 Aralık 1960, İlke 4 ve 5.

⁷⁰ *International Covenant on Civil and Political Rights ve International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, UN GA Res. 2200A (XXI), 16 Aralık 1966 (yürürlüğe girişi 23 Mart ve 3 Ocak 1976), *Collection of International Instruments*’ın içinde s. 104-123 ve 128-138.

ren topraksal kendi kaderini tayinden çok, açıkça, kendi kaderini tayinin temsili ve içsel biçimlerine işaret ediyordu. İnsan Hakları Komitesi'nin yayımladığı ve "1. maddenin 1. paragrafına göre, taraf devletler, [kendi kaderini tayinin] kullanılmasına uygulamada izin veren anayasal ve siyasal süreçleri tarif edeceklerdir" diyen "Genel Yorum"da bu açık-tı.⁷¹ Sözleşmelerin 1. maddesinin 3. paragrafında, "özyönetimi olma-yan ve vesayet altındaki toprakların sorumluluğunu taşıyanlar da da-hil", kendi kaderini tayini teşvik etmek, sözleşmelere taraf devletlerin görevidir, dendiği için, buradaki kendi kaderini tayin biçimi bütün top-raklar için geçerli görünüyordu.⁷²

BM Antlaşması'na uygun BM Genel Kurulu Devletler Arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliği Üzerine Uluslararası Hukuk İlkeleri Bil-dirgesi (BM Genel Kurulunun 24 Ekim 1970 tarih ve 2625 [XXV] sa-yılı kararı), özellikle kendi kaderini tayin sorununa işaret eden son önemli BM bildirgesidir. Bildirge, kendi kaderini tayinin farklı biçim-lerini daha açık bir şekilde gösteriyordu. 1960'lar boyunca kendi kade-rini tayinin dekolonizasyon anlamına geldiği izlenimi yaratıldığı için, bu önemliydi. Bildirgede şöyle deniyordu: "Hükümrân ve bağımsız bir devlet kurma, bağımsız bir devletle özgürce birleşme, ya da bir halk ta-rafından özgürce kararlaştırılmış başka bir siyasal statü biçiminde orta-ya çıkma, o halkın kendi kaderini tayin hakkını kullanma tarzlarını oluş-turur." Bildirgede, yukarıda sözü edildiği gibi, bir devletin "ırk, inanç ve renk farkı gözetmeksizin bir toprağa ait bütün halkı temsil eden bir hükümeti bulunması" gerektiğinin de belirtilmesi anlamlıdır.⁷³

Burada "bütün halk"la neyin kastedildiği sorununa daha önce de-ğinildi. Yine de bu ifadenin, bir devletin böyle bir hükümeti olmaması durumunda bütün halkın ya da halkların, olası ayrılma hakkı da dahil, kendi kaderini tayin hakkı bulunduğunu ima edip etmediği -yani, sade-ce sömürge ya da vesayet altındaki topraklara işaret etmeyip, herhangi bir toprağı kapsayıp kapsamadığı- ilgiye değerdir. Diğer yorumcuları izleyen Thornberry ihtiyatlı davranarak, bu ifadenin, örneğin temsili olmayan bir hükümet tarafından kaba bir şekilde ayrımcı davranılan

⁷¹ Thornberry (1991), s. 215.

⁷² Bkz. 70. dipnot.

⁷³ Bkz. 52. dipnot.

halklarla değil, sadece Apartheid Güney Afrika gibi ırkçı rejimlerle ilgili olduğunu ileri sürdü.⁷⁴

Uygulamada, 1945'ten bu yana, kendi kaderini tayin ile dekolonizasyon ve vesayet altındaki toprakların geleceği arasında yakın bir bağlantı olagelmıştır. Çeşitli BM Genel Kurul bildireleri, özgül durumlarda Filistinliler, Tibetliler ve Güney Afrikalılar gibi sömürge olmayan halkların kendi kaderlerini tayin haklarını da savunmuştur.⁷⁵ Olası herhangi bir biçimiyle kendi kaderini tayinin diğer devletlerdeki halklar için geçerli olup olmadığı, tamamen açık değildir. Kendi kaderini tayin, sonunda mutlaka bir ayrılma anlamına gelmez, buna rağmen ayrılma ve bu nedenle devlet hükümlerine ve toprak bütünlüğüne tehditin bir aradılığı konusunda birçok kişinin kavrayışında sorun vardır. Bir halkın kendi kaderini tayin hakkının yadsındığı durumlarda bile, görüleceği gibi ayrılma hakkı yoktur. Yine de, belli gruplar ve halklar ayrılabilmiştir.

Kendi Kaderini Tayin Sorunları

Kendi kaderini tayinle bağlantılı birçok sorun vardır. Gözlemlendiği gibi, kendi kaderini tayinin anlamı açık değil ve örneğin, kavrama gönderme yapan çeşitli BM metinleri farklı yorumlara açıktır. Bir devletin otoriteleri, kendi kaderini tayinin bir biçimine izin verirken, başka bir biçimine izin vermeyebilirler. Halkların açıkça kendi kaderlerini tayin hakları vardır; peki halk nedir? Kendi kaderini tayin hakkının uygulamada nasıl uygulanması gerekir? Örneğin, bir plebisit yapılması gerekse, bunun nasıl örgütlenmesi gerekir? Çoğunluğu ne oluştururdu? Devlet yetkililerinin kendi kaderini tayinin eninde sonunda ayrılmaya gideceğine dair korkuları da, bazı halkların kendi kaderini tayinin diğer biçimlerini hayata geçirme olanaklarını engellemiştir.

Uluslararası sözleşmelerde kendi kaderini tayin hakkına işaret edilmesine karşın, ayrılma hakkından hiç söz edilmez. Kendi kaderini tayin ile ayrılmanın, toplaksal kendi kaderini tayinle örtüşmesi olgusuna kar-

⁷⁴ Thornberry (1991), s. 19-20.

⁷⁵ Örneğin, Afgan delegasyonunun isteği üzerine, kendi kaderini tayin hakkına da işaret eden 14 Aralık 1970 tarih ve 2708 (XX) sayılı BM Genel Kurul Kararı metnine “yabancı hâkimiyeti” ifadesi sokuldu. Kirişçi'ye göre, bu ifade Filistin halkını kapsamaktadır. Bkz. (1986), s. 136.

şın bu böyledir. Fakat hiçbir uluslararası sözleşme, topraksal kendi kaderini tayin hakkını kendiliğinden savunmaz. Uluslararası hukuk, ülke sınırlarını değiştirmek için güç kullanmaya ya da böyle bir tehdide karşıdır. Bununla birlikte, uygulamada gerçekleşen -Etiyopya'nın 1960'ların başında bölgeyi tamamen kendine bağlamasından önce Eritre'nin statüsü ve Addis Ababa ile bağlarının doğası tartışma konusu olmasına karşın- Bengalliler ve Eritreliler gibi belli grupların, ayrılmak ve ayrılmalarının uluslararası tanınmasını sağlamak için başarılı bir savaş yürütmek zorunda kalmalarıdır. Kendi kaderini tayin, aslında güç kullanarak başarıldı. Bu her zaman böyle olmayabilir. Örneğin Çekler ve Slovaklar "kadife bir boşanma"da anlaşıldılar. "Yugoslavya"nın durumu, biraz daha karışıktır. Uluslararası topluluk Hırvatistan, Slovenya, Makedonya ve Bosna-Hersek'in ayrılmasını tanıdığı için AGİK, Yugoslav merkezi yetkililerinin kendi sınırlarını korumak için güç kullanmaması gerektiğine -anlaşıldığı gibi etkisiz bir şekilde- karar verdi. Sovyetler Birliği ise, cumhuriyetler ayrılmaya başladıktan ve dış devletler tarafından tanındıktan sonra yumuşak ve nispeten barışçı bir şekilde dağıldı.

Kendi kaderini tayin ile ayrılma arasındaki kuşku götürmez bağlantıyla ilgili olarak, kendi kaderini tayinin moral ve psikolojik çekiciliğinin, kendi ayrılıkçı hırslarına destek bulmaya çalışan birçok etnik grubu bu ilkeyi gündeme getirmeye zorladığı ileri sürülmüştür.⁷⁶ Kuşkusuz, devletlerin otoriteleri azınlıkların ve diğer grupların böyle bir politika benimseme tehlikesinin farkındadırlar. Fakat Halperin ve meslektaşlarının da belirttiği gibi, paranoid bir hükümet, kendi kaderini tayin konusunda kendi kendine birçok önemli sorun yaratabilir ve farkında olmadan, belli grupların ayrılmaya yönelmesini teşvik edebilir: "Ayrılmaya amaçlanmadığında bile kendi kaderini tayinden korkan bir hükümet, azınlık grupları geleneksel haklarından yoksun bıraktığı zaman asıl hata meydana gelir. Böylesi olumsuz hareketler, azınlık hoşnutsuzluğunu ve ayaklanmasını kolayca kışkırtıp, hükümetin bu kadar korktuğu kendi kaderini belirlemeye yönelik bir dürtü yaratabilir."⁷⁷

Bir insan grubunun ayrılmaya kalkışmak için yasal olarak güç kullanamayacağı genelde kabul edilir. Fakat diğer yanda, kendi kaderini tayini

⁷⁶ Entessar (1992), s. 162.

⁷⁷ Halperin ve diğerleri (1992), s. 60.

engellemek için de güç kullanılamayacağı savunulur. Örneğin Akehurst, “bağımlı halkların ... tam bağımsızlık haklarını kullanmalarına olanak sağlamak için, bu halklara yönelik her türlü silahlı eylem ve baskıcı önleme son verilmelidir” ifadesi bulunan BM Genel Kurulu’nun Aralık 1960 tarihli Sömürge Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verme Bildirgesi’nin dördüncü paragrafını yorumlamasında bunu ileri sürmüştür.⁷⁸ Fakat Akehurst’ün de burada belirttiği gibi, bir “halk”ın, yasal kendi kaderini tayin hakkına sahip olduğunu uluslararası hukuka kanıtlaması gerekir ve eğer bir devlet bu hakkı kullanmasına izin vermezse, o zaman bu halk haklı olarak bir ulusal kurtuluş savaşı verir. Elbette, başarılı bir ulusal kurtuluş savaşının sonucu pekala ayrılma olabilir. Bu, en azından dolaylı bir şekilde, belli koşullarda ayrılma hakkını ima eder. Söz konusu “halk”, öncelikle, dış bir otorite tarafından “öteki” tarafından tanımlı -ya da bu örnekte “öteki” tarafından belirlenimli- olmalıdır. Salt “kendini” tarafından tanımlanma, yasal kendi kaderini tayin hakkını kanıtlamaya yetmez.

Diğer bir karışıklık da, yukarıda azınlık haklarıyla bağlantılı olarak tartışılan uluslararası sözleşmelerde devlete sadakat ifadelerinin varlığıdır. Her şeyden önce özel gruplar için ayrılma ve bağımsızlık olasılığıyla bağlantılı olan kendi kaderini tayin hakkı ile bu ifadeler nasıl bağdaştırılabilir? Bunun bir yanıtı, Akehurst’ün, 1970 tarihli BM Antlaşması’na Uygun BM Genel Kurulu Devletler Arasında Dostane İlişkiler ve İşbirliği Üzerine Uluslararası Hukuk İlkeleri Bildirgesi ile 1960 tarihli BM Genel Kurul Kararı’nın yukarıdaki çözümlemesinde bulunabilir. Bu nedenle, nüfusun bir kısmına karşı kaba ayrımcılık yapan baskıcı rejimler söz konusu olduğunda devlete sadakat ifadeleri önemsenmeyebilir ve vazgeçilebilir.

“Sonu gelmeyen kendi kaderini tayin” sorunu da var. Ne var ki, burada fiilen söz konusu olan, kendi kaderini tayinin bir biçimidir, yani topraksal kendi kaderini tayin ve bunun ayrılmayla yakın bağlantısıdır. Tehlike, parçalanma ve Balkanlaşmayla birlikte gelen kaos tehlikesidir. Belirli bir etnik grubun ayrılmayı başararak oluşun yeni bir devletin topraklarında, tuzağa düşürüldüğünü düşünen ve ayrılmaya kalkışabilecek daha küçük bir etnik grup bulunabilir. Yeni ayrılan bir devletin yet-

⁷⁸ Akehurst (1987), s. 19-20.

kililerinin kendi ahalesindeki azınlıklara daha az hoşgörülü davranma olasılığı ileri sürüldüğüne göre, bu ihtimal kuvvetlidir.⁷⁹

Kendi kaderini tayinin çeşitli biçimleri barışçı bir şekilde nasıl uygulanmalıdır? Halk karar versin demek çok kolaydır. Halkın kim olduğu nasıl saptanacaktır? Bir plebisit, kolektif bir kimliğin zaten var olduğunu öngörmektedir. Bunun üstesinden gelinse de başka engeller var. Lapidoth, bir “halk”ın dışarıda yaşayan üyelerinin o halkın geleceğini kararlaştırmada yer almasının gerekli olup olmadığını sormakta haklıdır. Halka hangi seçeneklerin ve hangi soruların sunulacağına kim karar verecek? Kendi kaderini tayinin uygulanacağı topraksal çerçeve nedir ve bu çerçevenin tanımlanmasına kim karar verecek? Belli bir topraksal çerçevedeki “çoğunluklar” ve “azınlıklar” değişebildiğine göre, “hassas bir tarih”i, yani bir kişinin oylamaya katılmaya hak kazanıp kazanmadığını saptamak için o kişinin o bölgede yaşamak zorunda olduğu özgül tarihi kararlaştırmak önemlidir. Plebisitler bir defalık mı olmalıdır, yoksa daha sonraki vesilerle tekrarlanmalı mıdır?⁸⁰ Ayrıca, bir temsil etme sorunu var. Örneğin ayrılmaya karar vermek için potansiyel ya da fiili oyların salt çoğunluğu mu, yoksa sözgelimi dörtte üç çoğunluğu mu gerekir?⁸¹

Halperin ve meslektaşları, bir grup ya da halkın ilk önce mevcut devletin sınırları içinde kendi kaderini tayini gerçekleştirmeye kalkışması gerektiğini öne sürdüler. Bir grup, sadece bunun gerçekleştirilememesi durumunda aynı zamanda uluslararası destek almak için demokrasiyi, birey ve azınlık haklarını koruma güvencesi vererek ayrılmayı savunmalıdır.⁸² Adım adım ilerleyen bu süreci, gerçeklikte hayata geçirmek son derece güç olacaktır. Hukuki belirsizliklere ek olarak, bir devletin otoritelerinin buna seyirci kalmaları olası değildir. Daha gerçekçi olacak bir senaryoda, bu güçlükler karşısında ayrılmaya çalışan belirli bir grup ya da halk şiddete başvurarak durumu ağırlaştırmaya kalkışabilir.

79 Kendi kaderini tayinin bu çizgide sert bir eleştirisi için bkz. Etzioni, “The Evils of Self-Determination”, *Foreign Policy*, 89 (Kış 1992/1993), s. 21-35. Ne var ki, Etzioni sadece topraksal kendi kaderini tayini ele alır. Kendi kaderini tayinin diğer biçimleri, Etzioni’nin de savunduğu daha çoğulcu bir toplum yaratmaya fiilen yardımcı olabilir.

80 Lapidoth, “Sovereignty in Transition”, *Journal of International Affairs*, 45, 2 (Kış 1992), s. 341-342.

81 Buchanan (1991), s. 139-143.

82 Halperin ve diğerleri, (1992), s. 9.

Böyleşi eylemler, uluslararası dikkati üzerine çekmek ve destek sağlamak için yapılır. Devlet yetkilileri, şiddet eylemlerine çok büyük olasılıkla aynı karşılığı vereceği ve böylece yükselen bir çatışma sarmalını harekete geçireceği için, bu amaca ulaşılabilir. O zaman söz konusu grup, kendi kaderini tayin istemini baskıcı bir devlete karşı haklı bir ulusal kurtuluş savaşı verdikleri bahanesine dayandırabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Lord Avebury, halkın kim olduğunu tanımlayan bir mekanizma kurarak kendi kaderini tayinle bağlantılı sorunların çözümüne yardımcı olacak bir düzenleme önermişti. Halperin ve meslektaşları, BM Güvenlik Konseyi'nin kendi kaderini tayin hareketlerini izleyecek ve durum barışı tehdit eder bir hal aldığımda Güvenlik Konseyi'ni uyuracak özel bir komite atanması gerektiğini öne sürdüler. Bu yararlı bir önlem olabilir; fakat zaten devam etmekte olan şiddet durunu sorununu ele almaz. Halperin ve meslektaşları, BM Güvenlik Konseyi'nin, BM Vesayet Konseyi'ni kendi kaderini tayin konularında bir danışma organı haline getirmesini, ya da BM Vesayet Konseyi'nin kendi kaderini tayin davaları için modern bir uluslararası kliring odasına (clearing-house) dönüştürülmesini de önerdiler.⁸³

Shehadi, haklı olarak, kendi kaderini tayinin, bir devletin otoriteleri ile bir halk arasında kimsenin kazançlı çıkmadığı bir oyun (a zero-sum game) olarak kalmaya mahkûm olmadığını işaret etmektedir. Bir devletin hükümrânlığının bir toplumun bileşen grupları ya da coğrafi birimlerinin hükümrânlığıyla fiilen paylaşıldığı “paylaşılmış hükümrânlık” olasıdır. Bu durumda, dış devletler ya da uluslararası örgütlerin garantörlüğünde federasyonlar ya da ortak toplumlu demokrasiler tasarlanabilir.⁸⁴ Böyleşi düzenlemeler, daha sonraki bir bölümde ayrıntılı olarak tartışılacak. Bu çözümlerin, diğer konuların yanı sıra, tarihsel etkenlere, söz konusu devletin yetkililerinin ve grupların/halkların mevcut bileşimine ve politikalarına ve bölgesel bağlama bağlı olacağını söylemek burada yeterlidir. Kendi kaderini tayinin çeşitli biçimleri, ayrılmaya gerek duyan herhangi bir grup olmaksızın azınlıkların ya da halkların haklarının verilmesiyle sonuçlanabilir. Yine de ilk önce, söz konusu devletin merkezi otoritelerinin bu hakları tanıması zorunlu olacaktır.

⁸³ *age*, s. 112-113.

⁸⁴ Shehadi (1993), s. 36-37, 51

Kendi Kaderini Tayin, Türkiye ve Kürtler

Ankara'daki yetkililer ile Kürtler arasında Türkiye dahilindeki çeşitli iktidar paylaşma düzenlemeleri ya da ayrılma olasılıkları ve bunların avantajları ve dezavantajları ileride daha ayrıntılı olarak tartışılacak. Bazı siyasallaşmış Kürt gruplar, Kürtlerin "ayrı bir halk" olduğunu iddia etmektedirler. Bu nedenle Mart 1994'te Brüksel'de toplanan Uluslararası "Kuzeybatı Kürdistan" Konferansı'nın Sonuç Bildirisi'nin 2. paragrafında Kürtler "kendi tarihi, dili ve kültürü olan Ortadoğu'nun dördüncü en büyük halkı" olarak tarif edildi. 9. paragrafta, T. C. Anayasası'nın Kürtleri "ayrı bir halk" olarak tanıyacak şekilde değiştirilmesi çağrısında bulunuldu.⁸⁵

Türkiye'deki Kürtlere kendi kaderini tayinin hangi biçimi uygulanabilir? Türk yetkililerin topraksal kendi kaderini tayine ya da Kürtlerin büyük bir "Kürdistan" yaratmak üzere komşu devletlerdeki Kürtlerle birleşecekleri bir ayrılmaya -deyim yerindeyse devlet-ötesi bir kendi kaderini tayin biçimine- gönüllü olarak razı olmaları olasılığı fazla değildir. Söz konusu diğer devletlerin otoriteleri de, çok büyük bir olasılıkla bunun gerçekleşmesini önlemeye çalışacaklardır. Bölgedeki kaosu petrole ulaşmayı -örneğin bir mülteci akışıyla- tehlikeye düşürebileceği nedeniyle Batı da böylesi gelişmelere itiraz edecektir. Bizzat Türkiye'nin içinde yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkide bir değişikliği gerektiren diğer kendi kaderini tayin biçimlerini düşünmek için, her şeyden önce Ankara'daki yetkililer bir Kürt azınlığın ya da halkın varlığını, en azından zımni olarak, kabul etmelidir. Bu, Kürtlerin bir azınlık olduğunu açıkça ilan etmeden Türkiye'deki Kürtlere ek haklar vermek anlamına gelebilir. Sonuç olarak Türk yetkililer, daha sonra, Kürtler ile Türkiye dışındaki akraba gruplar arasında resmi ilişkileri belki hoş görebilirler -yani, dışsal kendi kaderini tayin biçimine izin verebilirler. Türk yetkililer, çeşitli Kürt aşiret grupları arasında gayri resmi sınır ötesi ilişkilere izin vermişlerdir. Türkiye-Irak sınır boyunda yapılan küçük çaplı ticaret (Körfez Savaşı'nın bir ürünü olan yeni bir sınır ötesi işbirliği biçimi) sonunda bu türden resmi ilişkilerin başlayabileceği bir havanın yaratılmasına yardımcı olabilir.

Kürt sorunu devlet-ötesi etnik bir olgu olduğuna göre, komşu bir devletteki Kürtlere topraksal kendi kaderini tayin biçimi dışında başka

⁸⁵ Bkz. 46. dipnot.

kendi kaderini tayin biçimleri verilseydi, bunun Türkiye üzerindeki etkisi ne olurdu? Bu durum, Türk yetkilileri benzer yolu izlemeye zorlar mıydı? 1970'lerde Bağdat'taki Irak yönetimi Irak Kürtleri için özerklik düzenlemeleri yapmıştı. Kürt milliyetinin tanınması yönünde ve Irak devlet başkanı yardımcısının bir Kürt olması güvencesiyle birlikte Kürtlerin merkezi yönetime katılımını garanti eden hükümler vardı. O zaman Ankara'daki yetkililer, benzer bir politika benimseme zorunluluğu duymadı. Irak'taki Kürtlere özerklik çok sınırlıydı. Petrol bakımından zengin Kerkük bölgesi gibi, ekonomik açıdan daha önemli Kürt toprakları özerklik alanının dışında bırakıldı ve özerk bölgelerdeki yerel yönetimlerin çoğu, fiilen merkezi yetkililerin doğrudan denetimi altında kalmaya devam etti. 1995 baharında Kuzey Irak'a geniş çaplı Türk silahlı müdahalesinde görüldüğü gibi Türk yetkililer Kuzey Irak'taki olaylarda söz sahibi olmaya çalıştılar, buna rağmen Kuzey Irak'ta özerk bir Kürt yönetiminin Türkiye'deki Kürtler üzerindeki etkisinin ne olabileceği hâlâ kesin değildir.

Türkiye'de, amacı Kürtlere kendi kaderlerini tayin olanağı sağlamak olan bir plebisit nasıl örgütlenirdi? Kürt kimliğini belirlemenin güçlüğü göz önüne alınırsa kimin oy hakkı olurdu? Hangi soruların sorulması gerekirdi ve bu soruları kim hazırlardı? Kürtlerin, Türk güvenlik güçlerinin ya da Kürt milliyetçi hareketlerinin olası tehditlerinden korkmadan tercihlerini özgürce yapabilmeleri nasıl sağlanırdı? Hangi sınırlar içinde yapılırdı? Ne tür bir çoğunluk istenirdi? Türkiye'deki Kürt nüfusun dağılımı sorunu hesaba katılmalıydı. Kendi kaderini tayinin bir biçimi üzerinde anlaşılırdı, bu, çeşitli grupların karşı toprağa (gönüllü ya da gönülsüz) büyük çaplı hareketiyle (örneğin Kürtlerin Güneydoğuya, "Kürt olmayanlar"ın bölge dışına) sonuçlanır mıydı? Bölgedeki bütün diğer devletler Kürtlerin kendi kaderlerini tayini konusunda ortak bir politikada anlaşabilseler bile, daha büyük "Kürdistan" da sonu gelmeyen kendi kaderini tayin tehlikesi söz konusu olabilir. Çünkü bu durumda Azeriler, Türkmenler ve diğer gruplar kendilerini tuzağa düşmüş azınlıklar olarak hissedeceklerdir.⁸⁶

86 Entessar (1992), s. 163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜRT SORUNUNUN KÖKENİ

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Kürtlerin çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, geri kalanı İran'da yaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Bitlis, Dersim, Diyarbakır, Hakkari, Musul, Mamuretülaziz (Elazığ) ve Van vilayetleri ile Urmiye Gölü'nün batısından İran'ın Kuzistan bölgesine kadar uzanan bölge, çok büyük ölçüde Kürtlerin yerleşik olduğu bölgelerdi. Bu bölgelerde Kürtler, feodal aşiretler halinde Osmanlı ve Pers imparatorluklarının tebaası olarak yaşıyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu haritası bütünüyle yeniden çizildi. 1920'lerin ortalarına gelindiğinde pek çok Kürt Türkiye Cumhuriyeti'nde, İngiliz ve Fransız mandası altında kurulan iki yeni Arap devleti olan Irak ve Suriye'de ve rejim değişikliğinden sonra İran'da yaşıyordu. Küçük bir Kürt topluluk, kendisini Güney Kafkasya'da Sovyet yönetimi altında buldu. Kürtler bu beş devlete nasıl dağıtıldılar? Irak, İran, Suriye, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin sınırlarını hangi siyasi güçler çizdi? Kürtler kendi devletlerini niçin kuramadılar?

Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması

“Doğu Sorunu”, Büyük Güçler arasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz rekabetine neden oldu. Bunun kökeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya karşısında askeri yenilgiler aldığı ve Balkanlar'da giderek büyüyen iç sorunlarla karşılaştığı 18. yüzyıl sonlarına kadar götürülebilir.¹ Başrol oyuncularını İngiltere ve Rusya'ydı. Rusya, bir yandan Balkanlar'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda giderek artan bir siyasi nüfuz kazanırken, aynı zamanda güneyde topraklarını Osmanlı İmparatorluğu aleyhine sürekli genişletiyordu. İngiltere'nin politikası, Yakın-

1 M. S. Anderson (1966).

doğu'da Rusya'yı dengelemek çabasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumayı merkez alıyordu.²

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Büyük Güçler Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu topraklarına da ilgi göstermeye başlamıştı. İngiltere Mısır'da ayrıcalıklı bir statü elde etmiş ve Fransa ile birlikte Süveyş Kanalı'nı inşa etmişti. Kanalin açılması, Akdeniz'le Hint Okyanusu arasındaki toprakların stratejik açıdan önem kazanması anlamına geliyordu. İngiltere için bu topraklar, İngiliz Hindistan'ının güvenliği bakımından yaşamsaldı. Almanya'nın, Berlin'i İstanbul üzerinden Bağdat'a bağlayacak bir demiryolunun inşasını finanse etme kararıyla birlikte Osmanlıya artan ilgisi de İngiltere'nin dikkatini bu bölgeye çekti. Mezopotamya'nın güney kesimlerinde ve İran'da petrol bulunması, Ortadoğu'nun önemini daha da arttırdı.

Osmanlı hükümetleri, İngiltere, Almanya ve Rusya'nın çatışan çıkarlarından, bu devletleri birbirlerine karşı kullanarak yararlandılar. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesine yardım etti. İmparatorluk yeni doğan Balkan ülkelerine ve İtalya'ya toprak kapırtmaya devam etmesine karşın, İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne bağlı kaldı. Ne var ki, Osmanlı'nın Üçlü İttifak'ın safında Birinci Dünya Savaşı'na girme kararı, bu durumu köklü bir şekilde değiştirdi. İngiltere ve müttefikleri Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kaçınılmaz görüyorlardı. İttifak devletlerinin çatışmadan kaçınma gereği, 1915 ile 1917 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasını amaçlayan bir dizi anlaşmaya neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Anadolu ve Karadeniz kıyıları dışında kalan kısmı, İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya ve Rusya arasında paylaşılacaktı. Kürtlerin yaşadığı bölgeler İngiltere, Fransa ve Rusya'nın nüfuzu altına girecekti.

Ekim 1918'de Osmanlı İmparatorluğu ile İttifak devletleri arasında Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, bu devletlerin kendilerine düşen bölgeleri işgal etmelerinin yolunu açtı. Ne var ki Rusya, Bolşevik devriminden kaynaklanan iç karışıklıklar nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'yla ayrı bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Brest-Litovsk Antlaşması hükümlerine göre, Rusya, 1877-1878 savaşında Osmanlı İmpara-

2 Yapp (1987), s. 87.

torluğu'ndan alınan topraklarda bir plebisitin yapılmasına izin verdi. Buralarda yaşayanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na dönmeye karar verdi. Yeni kurulan Sovyet Rusya hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nda imzalanan gizli antlaşmaları açıkladı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki iddialarından vazgeçti. Diğer yanda İttifak devletleri, kendi paylaşım planlarına uygun davranmakta ısrar ettiler ve 1919 Paris Barış Konferansı'nda, Rusya'nın payına düşen alanların Ermenistan'a ve gelecekteki Kürt devletine verilmesi düşüncesini desteklediler.

Ağustos 1920'de İttifak devletleri ile Osmanlı hükümeti arasında imzalanan Sevr Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini resmileştirdi ve o zaman Doğu Sorununun nihai çözümü olarak görüldü.³ Antlaşmada, "Fırat'ın doğusunda, sonradan belirlenecek Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve Türkiye'nin Suriye sınırının kuzeyinde kalan Kürt bölgeleri"ne yerel özerklik verilmiş ve belli koşullarda Kürtlere bağımsızlık olasılığına işaret edilmişti.⁴ Ne var ki, antlaşma, imzacılar tarafından hiçbir zaman onaylanmadı. Osmanlı seçkinlerinden bazıları ve Anadolu ahalisi, antlaşma koşullarına karşı çıkan bir direniş hareketine katılacaklardı.

İktidar Mücadelesi ve Sınırların Yeniden Çizilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşan gizli antlaşmalar, Kürtlerin yaşadığı toprakların önemli bir bölümünü Fransa'ya ayırmıştı. Ne var ki, İngiliz kuvvetlerinin Mondros Mütarekesi'yle belirlenen sınırları aşarak Mezopotamya'nın kuzeyine ilerlemesi, İngiltere'yi, Fransa'nın kontrolünde olması gereken ve Kürtlerin oturduğu toprakların büyük bir kısmının işgalcisi konumuna soktu. İngiltere'nin Araplar için kesin bir politikası olmasına rağmen Kürtler için yoktu. İngiltere'nin Kürtlerle ilgili tutumu, başlangıçta, Kürt bağımsızlığına romantik bağlılığıyla "Kürdistan'ın Lawrence'ı" unvanını kazanan askeri istihbarat subayı Binbaşı William Charles Noel'in kişisel inisiyatiflerinin ürünü gibi görünüyordu.⁵ Yine de kısa süre içinde İngiltere, Türkiye ile ilişkilerinden, bölgenin je-

3 Howard (1931), s. 217.

4 J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1914-1956*, c. 2, Princeton NJ-Toronto-New York-Londra, D. van Nostrand, 1956, s. 82.

5 U. Mumcu (1992), s. 18; Olson (1991), s. 52.

opolitiğinden ve Irak'taki yerel İngiliz yönetimi ile Londra hükümeti arasındaki rekabetten etkilenen bir politika izleyecekti.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Londra hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Stockholm Büyükelçisi Muhammed Şerif Paşa'nın "Kürt milletini İttifak devletlerinin davası için" toplama önerilerini gözdürd etmişti.⁷ Savaşın sonlarına doğru, diğer bir önde gelen Kürt seçkinisi Kamil Bedirhan, açıkça, Kürtlerin lideri olma isteğine İngiltere'nin yardım etmesi durumunda Osmanlı hükümetinin başını ağrıatacağını vavatt etti.⁸ Diğer birçok aşiret reisi, galip İngiltere'yle anlaşmaya çalıştı.⁹ Fakat İngiliz yetkililer, Kürtlerin siyasi özelemlerini desteklemeye istekli değildi. İngiltere, birçok Kürt aşiret reisinin Paris Barış Konferansı'na katılmasına izin vermedi.¹⁰

İngiltere, İttifak devletlerinin daha önce aldığı Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmaya ve bölmeye yönelik kararı uygulamak için fazla kaynak ayırmaya artık niyetli değildi. Ne İngiltere ne de müttefikleri, "Anadolu içlerinde" kendi kamuoyları tarafından desteklenmeyen "uzun ve pahalı bir mücadele yürütmek" istemiyordu.¹¹ Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu işgalinin, Sevr Antlaşması'nın Doğu Anadolu'da uygulanmasını sağlayacağına dair bir beklenti de vardı.

Üst düzey bir İngiliz yönetici olan Percy Cox, Mezopotamya'daki İngiliz işgalinin, Kürtlerin oturduğu bölgeleri de kapsayacak şekilde kuzeye doğru genişletilmesi gerektiğini ileri sürdü. Cox'a göre, "yeni oluşum, Britanya'nın geniş imparatorluğunun mantıksal bir uzantısı olacak" ve Musul ve Kerkük'ün zengin petrol yataklarını da kapsayacaktı. Bu durum, İngiliz donanmasının yabancı petrole bağımlılığını azaltmakla kalmayacak, "İngiltere'nin yeni sömürgelerini kendi kendine yeterli" hale de getirecekti.¹² Fakat Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı Edwin Montagu ve zamanın Londra'daki Sömürge Dairesi Başkanı

6 Bu gelişmelerin ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. U. Sıphaoğlu, *The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922-1926*, doktora tezi, St John's College, University of Cambridge, 1995, s. 22-61.

7 Korn (1993), s. 7.

8 Kutschera (1979), s. 34.

9 Arfa (1968), s. 27.

10 Kutschera (1979), s. 25.

11 Powell (1923), s. 99-100.

12 Korn (1993), s. 4-5.

Winston Churchill ise, Kürtlerin bağımsızlığından yana olan iki nüfuzlu yetkiliydi. Görünüşte Kürt bölgeleri üzerindeki İngiliz yönetiminin gerektirdiği yönetim maliyetlerinin büyüklüğüyle ilgilenen Montagu, “Kürdistan, kendi haline bırakılmalıdır” diyordu.¹³ Churchill, bağımsız bir Kürt devletinin, “Kürdistan ile Irak yakınlaşıp ... bir tek devlet kura-acağı” güne kadar, Irak’taki İngiliz mandası ile Anadolu’daki başarılı direniş hareketi arasında bir tampon bölge yaratabileceğine inanıyordu.¹⁴

Cox’un görüşleri üstün geldi ve Kürt bağımsızlığını destekleme düşüncesi İngiliz hükümeti için çekiciliğini yitirdi. Bunun yerine, Mezopotamya’nın kuzey bölgesini Irak’la birleştirmeye karar verildi.¹⁵ Bölgedeki gelişmeler de önemli bir rol oynadı. Noel’in politikalarının bir sonucu olarak, 1919’da Şeyh Mahmud liderliğinde Güney Kürdistan Konfederasyonu ilan edildi. Mahmud, kendi Kürt krallığını kurma tutkuları bulunan güçlü bir aşiret reisiydi. Ne var ki, sürekli bağımsızlık çağrıları ve bir halkın kendi kaderini tayin hakkının tanınması gereğine Başkan Wilson’ın gösterdiği ilgiyi İngiliz yetkililere sık sık anımsatması ilgi görmedi.

Bu sırada Anadolu’daki direniş hareketi daha örgütlü bir hal alıyordu: Nisan 1920’de (Türkiye) Büyük Millet Meclisi hükümeti biçimini almıştı. Direniş hareketi, Kilikya’da Fransızlara, Doğu Anadolu’da Ermenilere ve iki Kürt aşiretinin -Koçgiri ve Milli aşiretlerinin- başkaldırlarına karşı askeri başarı gösterdi. Bu zaferler, Yunanlılar Batı Anadolu’daki işgallerini genişletirken kazanıldı. Bununla birlikte, ülkeyi yabancı işgalinden kurtarma çabalarına birçok Kürdün katıldığını da belirtmek gerekir.

Doğmakta olan “Türkiye” hükümeti ile İsmail Ağa (Simko) gibi İran’daki önde gelen Kürtler arasında yakın bağlantılar da vardı. Kuzey Irak’ta Şeyh Mahmud gibi kilit konumdaki Kürt liderlerle de bağlantılar kuruldu. Direniş hareketinin 1920 başında benimsediği Misak-ı Milli, Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürtlerin oturduğu tüm bölgelerini, dolayısıyla Musul bölgesini, kurtarılacak toprakların parçası olarak gördüğü için, bu bağlantılar özellikle anlamlıydı. Bu durum, Kuzey Irak’taki

¹³ *ağf*, s. 24.

¹⁴ Sipahioğlu (1995), s. 36-37.

¹⁵ *ağf*, s. 40-57. Ayrıca bkz. Olson (1991), s. 52-85.

İngilizleri telaşlandırdı. Doğu Anadolu'daki Kürtlerin İngilizlerle işbirliği yapmaya istekli olduğuna dair Noel'in Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda ileri sürdüğü savlar, giderek daha az inandırıcı görünüyordu.¹⁶

İngiliz yetkililer, başka nedenlerle "Türkiye"de Kürt bağımsızlığı düşüncesini desteklemeyi daha az istiyorlardı. Kuzeyde bağımsız bir devlet, İngiliz yönetimi altındaki Kürtleri bu devletle birleşmeye cesaretlendirebilirdi.¹⁷ Bu durum, İngiltere'nin Kuzey Irak'taki stratejik çıkarlarını felç eder ve Arap dünyasıyla ilişkilerini olumsuz yönde etkilerdi. İngiltere Birinci Dünya Savaşı sırasında Araplara bağımsızlık vaat etmişti. Bu vaatler, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi için yapılan gizli anlaşmalardaki taahhütleriyle çelişiyordu. 1920'de Fransa, milliyetçi Arap lider Faysal'ın bağımsız bir Suriye Krallığı ilan etme çabalarını engellemiştir. Yerine getirilmeyen vaatleri telafi etmeye çalışan İngilizler, Faysal'ın kardeşi Abdullah'a Ürdün Krallığı'nı teklif edip Faysal'a da Irak liderliğini verdiler. Tartışmalı bir referandumdan sonra Faysal, Ağustos 1921'de Irak Kralı tacını giydi ve Ekim 1922'de, İngiltere'yi Irak'ın toprak bütünlüğünü desteklemeye yükümlü kılan bir anlaşma imzalandı.¹⁸ Açıkça, Araplar, Kuzey Irak üzerindeki Arap hükümlerini tehlikeye sokabilecek İngiliz politikalarına karşı çıkacaklardı.

Bolşevik Devrimi ve Sovyet Rusya'nın kurulması da, İngiltere'nin Kürtlere yönelik politikasını etkiledi. İngiltere, Bolşevik Devrimini tersine çevirme çabalarına aktif olarak katılmıştı ve Sovyet Rusya'yı Ortadoğu'daki çıkarlarına bir tehdit olarak görüyordu. İngiltere, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Kafkasya'ya iyice bulaştı. Kafkasya'daki Sovyet genişlemesi, 1920'de İngilizleri bölge dışına çıkmak zorunda bıraktı. Artan Sovyet nüfuzu, İran ve Irak'taki İngiliz çıkarlarına bir tehdit olarak görüldü. Sovyet Rusya ile Ankara'daki (Türkiye) Büyük Millet Meclisi hükümeti arasında gelişen yakın ilişkiler İngiltere'yi korkuttu. İkisi arasında Kuzey Irak'taki İngiliz varlığını tehlikeye sokabilecek bir ittifak oluşabilirdi.

Ne var ki, İngiltere Ankara hükümetine karşı Kürtleri destekleme düşüncesinden hemen vazgeçmedi. 1921'in başlarında Londra'da, Sevr Antlaşması'nın Kürt özerkliğiyle ilgili maddelerinin düzeltilmesini de

¹⁶ Olson (1991), s. 53.

¹⁷ Arfa (1968), s. 113; Sipahioğlu (1995), s. 38.

¹⁸ M. S. Anderson (1966), s. 384.

kapsayacak küçük değişiklikler yaparak bir barış antlaşmasının imzalanmasını amaçlayan bir konferans toplandı.¹⁹ Ancak Ankara hükümeti ikna edilemedi. Bunun üzerine İngiltere, milliyetçi Kürt gruplara daha fazla destek gönderdi.²⁰

1921'in sonlarına gelindiğinde, Ankara hükümeti Sovyet Rusya ve Fransa ile antlaşmalar imzalamıştı. Fransa ile yapılan antlaşma, Fransız birliklerinin Kilikya'dan çekilmesini sağlamıştı. Bu durum, Ankara hükümetinin Ankara'nın batısına kadar ilerleyen Yunanlılara karşı kullanabileceği askeri birlikleri rahatlatmıştı. 1922 yazına gelindiğinde, İngiltere'nin "Türkiye"yi bölünmüş durumda tutmak için Yunanlıları kullanma stratejisi iflas etmek üzereydi. Bu gelişmeler karşısında harekete geçen İngiliz hükümeti politikasını değiştirerek Ankara hükümetiyle ilişkilerini iyileştirmeye çalıştı. Ankara hükümetinin Yunanlıları yenilgiye uğrattığı ve Lozan Konferansı'nın başlamış olduğu sırada, İngilizler, Türkiye'nin Musul üzerindeki hak iddialarını etkisizleştirmek için sadece Kürt kartını oynayabilir durumdaydı.

Daha önce belirtildiği gibi, Anadolu'daki direniş hareketi, Misak-ı Milli ile Musul üzerinde hak iddia etmişti. Ankara hükümeti Doğu Anadolu'daki denetimini pekiştirdikten sonra 1922 sonbaharında Musul'un kuzey bölgesine küçük bir askeri birlik gönderdi. Bu askeri birlik, stratejik bakımdan önemli olan bu alanda kontrolü sağlamak için yerel Kürt aşiretlerle işbirliği yapacaktı.²¹ Bu durum, Ankara hükümetinin denetimindeki topraklarda yaşayan Kürtler için, Musul bölgesindeki kendi etnisiteleriyle yeniden birleşme ve Birinci Dünya Savaşı öncesi duruma geri dönme olanağını sağlıyordu.²² Ankara'daki yetkililer, bu alanı kontrol edememeleri durumunda Misak-ı Milli'nin aşınacağına inanıyorlardı. Bu koşullarda İngilizlerin Kürtleri Ankara hükümetine karşı isyana teşvik edebileceğinden de korkuyorlardı.²³

¹⁹ Toynbee (1922), s. 95.

²⁰ Olson (1991), s. 65.

²¹ Sipahioğlu (1995), s. 62-72.

²² Ankara'daki Millet Meclisi'nde Musul ve Kerkük'le ilgili tartışmalar sırasında, bu bölgelerin İngilizlere bırakılmasının önemini vurgulayan birçok Kürt milletvekili vardı. Özellikle bkz. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in konuşması, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Gizli Celse Zabıtları*, c. 3, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 1317-18 ve age, c. 4, s. 163.

²³ Howard (1931), s. 298.

Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandığında İngiltere ile Türkiye arasındaki anlaşmazlık çözülmedi. Mayıs 1924'te İstanbul'da toplanan bir konferansta iki taraf bir anlaşmaya varamadı. Anlaşmazlık, uluslararası bir komisyon atayan Milletler Cemiyeti'ne götürüldü. 1924 yazında İngiltere Musul'da üstünlüğü ele geçirmişti; sonbaharda Ankara hükümetinin bölgenin kontrolünü tekrar ele geçirme girişimi başarısız oldu. O sırada Türkiye, Hristiyan Nasturi aşiretlerin başını çektiği bir isyanla yüz yüzeydi. 1925 baharında, Şeyh Said'in önderliğindeki büyük bir Kürt başkaldırısı bunu izledi.

İngiltere tarafından kışkırtılmış olsun ya da olmasın bu isyanlar, Türkiye'nin uluslararası komisyonda ve Milletler Cemiyeti'nde davasını savunmasını çok daha güçleştirdi. Türkiye, o sırada Milletler Cemiyeti'nin üyesi değildi. Komisyonun Temmuz 1925'te hazırladığı rapor, Musul bölgesinin Milletler Cemiyeti mandasının bir parçası olarak kalmasını ve oradaki Kürtlere idari özerklik verilmesini öneriyordu. Ne var ki, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin yetkisini kabul etmemesi, sorunun nihai çözümünü Haziran 1926'da İngiltere, Irak ve Türkiye arasında üçlü bir antlaşma imzalanana kadar erteledi. Bu antlaşma, Türkiye'deki Kürtlerin Irak'takilerden ayrılmasına son biçimini verdi. Bu durumun, Kürt sorununun geleceği üzerinde köklü etkileri olacaktı.

İngiltere'nin ilgisiyle karşılaştırıldığında Fransızların Kürtlerle ilişkisi çok sınırlıydı. Yine de, Kürtlerin birçok ülkeye ayrılmasıyla sonuçlanacak olaylar üzerinde Fransız politikalarının dolaylı, fakat önemli etkisi oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasına yönelik gizli antlaşmalara göre, Anadolu'da ve Musul bölgesinde Kürtlerin yaşadığı alanlar Fransa'ya verilmişti. Bu nedenle Kürt ileri gelenlerinin birçoğu, Fransızlara yaklaşmaya teşvik edildi. Bunlardan birisi de, İngilizlerden gördüğü soğuk muameleden sonra, Kürtlere özerklik davasını gündeme getirmek üzere 1918 yazında Paris'e giden Şerif Paşa'ydı.²⁴

Fransa'nın Kürtlerin oturduğu alanları ve Musul bölgesini kontrol etmeyeceği anlaşıldıktan sonra bile, Milli aşireti reisleri de dahil, birçok aşiretin önde gelenleri Fransız yardımı almaya çalıştılar. Milli aşireti, Anadolu'da yeni doğan direniş hareketine karşı isyan etmiş ve Fransızlardan Suriye benzeri bir manda talebinde bulunmuştu.²⁵ Başlangıçta

²⁴ Kutschera (1979), s. 24.

²⁵ age, s. 35; Yıldız (1992), s. 117.

Fransızlar, bölgedeki çıkarlarına ters düştüğü için Kürt özerkliği düşüncesine çok istekli görünmediler. İngiliz koruması altında Kürt özerkliğini savunan Mark Sykes'le Kahire'de yaptığı toplantıdan sonra George Picot'nun takındığı tutumda bu açıkça belli oldu. Fransızlar, Kürtlerden çok, hepsi de Hristiyan olan Ermenilerin, Süryanilerin ve Nasuturilerin kaderiyle ilgilendiler.²⁶

Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkilerin bozulması, Kürtlere yönelik Fransız politikasını büyük ölçüde etkilemiş görünüyordu. Fransa ile İngiltere savaş sırasında müttefik olmalarına karşın, savaş ganimetlerinin paylaşılması konusunda anlaşmazlıklar hemen su yüzüne çıktı. Fransa, İngilizlerin Musul üzerindeki denetimine razı olmuştu.²⁷ Buna karşılık İngiltere de, Suriye'nin manda altında bir toprak olarak Fransa'ya bırakılmasına razı oldu. İngiltere, Fransızların Kilikya'yı kontrol etmesini de kabul etti. Bu toprak parçası, Ermeniler ve diğer Hristiyan topluluklarla birlikte Kürtlerin de oturduğu küçük alanları kapsıyordu.²⁸

Bu düzenleme, iki eski müttefik arasında bir sürtüşmeyi önledi. Fransa, İngiltere'nin mağlup Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında ve Ortadoğu'da kendi zararına bir denetim sağlamaya çalışmasından korkmuştu. Osmanlı hükümeti ile İngiltere arasında, Boğazlar ve İstanbul üzerinde İngiltere'ye daha fazla söz hakkı veren Eylül 1919 tarihli gizli antlaşma, bu korkuları arttırdı. İngilizlerin, Mayıs 1919'da Yunanlıları Batı Anadolu'yu işgal etmeye teşvik etme kararı da, Fransızların İngiltere'ye güvenini zayıflatmıştı.²⁹

İngiltere, Suriye'de bağımsızlık ilan edip Suriye kralı olma çabasındaki Faysal'ı desteklediğinde, Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti.³⁰ Fransa, Suriye'de kontrolü büyük güçlüklerle yeniden sağladı. Bu, Fransa'nın, Ankara hükümetinin askeri ilerlemesi karşısında Kilikya'da nüfuzunu korumada zorlandığı bir dönemle çakıştı. Aynı zamanda, İngiltere gibi Fransa da, işgalin giderek artan maliyetlerinden kaygılanıyordu ve Fransız kamuoyu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra denizaşırı askeri müdahaleleri desteklemeye çok hevesli görünmüyör-

26 Yıldız (1992), s. 54-55.

27 Powell (1923), s. 296.

28 *age*, s. 224.

29 Toynbee (1922), s. 74.

30 Powell (1923), s. 220.

du.³¹ Bu değerlendirmeler ve İngiliz nüfuzunu dengeleme arzusu, Fransızları Ankara hükümetiyle anlaşma arayışına götürdü.

Fransızlar, daha 1919 yazı başlarında Anadolu'daki direniş hareketine yakınlaşmıştı. Her iki taraf da, bir Kürt devletinin kurulmasına karşı olduklarını açıkladı. Daha da önemlisi, Anadolu'daki direniş hareketinin önderlerinin kurtuluş mücadelesi tasarılarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapların oturduğu bölgelerini ele geçirmek olmadığını öğrenen Fransızlar özellikle memnun oldular.³² Ekim 1921'de Ankara hükümeti ile Fransa arasındaki bir antlaşma, Fransız birliklerinin Kilikya'dan çekilmesine ve Suriye'deki Fransız mandası ile Ankara hükümetinin kontrolü altındaki topraklar arasında yeni bir sınırın kabul edilmesine yol açtı. Bu sınır, Sevr Antlaşmasında öngörülen sınırdan daha güneydeydi.³³ Ankara hükümetinin askeri kapasitesini güçlendirmek isteyen Fransa, geri çekilirken önemli miktarda askeri donanımı geride bıraktı. Açıkçası, Fransa, bölgedeki İngiliz gücünü zayıflatmak ya da en azından dengelemek için güçlü bir Türkiye istiyordu. Kürtlere verilen her İngiliz desteği, Fransa tarafından Türkiye'yi zayıflatma çabası olarak görüldü. Bu nedenle Fransa, daha sonra, Musul'un Irak üzerindeki İngiliz mandasına bırakılmasına karşı çıkacaktı.³⁴

Fransızların Türkiye'yi desteklemesi, Kürt karşıtlığı olarak betimlenmektedir.³⁵ Ancak öyle görünüyor ki, Fransız hükümeti daha çok Suriye'deki çıkarlarını korumak ve Ortadoğu'da İngiliz üstünlüğünü önlemek amacındaydı. Yine de, sonuç olarak Kürtlerin çoğu -bir grup kendisini Suriye'deki Fransız mandası altında bulmak üzere- iyice bölündü.

Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya yönelik gizli antlaşmalara göre Rusya, önemli bir Kürt nüfusun yaşadığı Doğu Anadolu'daki toprakları alacaktı. Ne var ki, Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki askeri genişlemesi, Kuzey İran'daki Kürtlerin yanı sıra Kafkasya'daki Kürtleri de Osmanlı İmparatorluğu'nun deneti-

³¹ *age*, s. 99.

³² Yıldız (1992), s. 94.

³³ Howard (1931), s. 261.

³⁴ Yıldız (1992), s. 87.

³⁵ *age*, s. 66.

mi altına soktu. Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngiltere, Osmanlıları bu bölgeyi boşaltmaya zorladı. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan bağımsız cumhuriyetleri kuruldu. Sevr Antlaşması, Doğu Anadolu'da Rusya'nın payına düşen toprakların çok büyük bir bölümünü Ermenistan'a ayırmıştı. Anadolu'daki direniş hareketi ve Sovyet Rusya'nın Kafkasya'ya genişlemesi Ermenilerin bu bölgelerde genişleme çabalarının önünü kesti. Sovyetlerin Ankara hükümetini desteklemesi yine Kürtlerin bölünmesine yol açtı.

Mayıs 1920'de Ankara hükümeti yeni Sovyet devletiyle ilişki kurmaya çalıştı. Mustafa Kemal, bir mektubunda, Ankara hükümetinin Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da genişlemesini arzuladığını belirtti. Sovyet askeri ve mali yardımı karşısında Ankara hükümetinin, Sovyet Rusya ile İttifak devletleri arasında bir tampon devlet kurmaya hazır olduğunu da ekledi. Ankara hükümeti, batıda Yunanlılara karşı koymak için askeri yardıma ve doğuda güvenli bir sınıra şiddetle gereksinim duyuyordu. Diğer yanda Moskova'daki yetkililer de, Ankara hükümetini desteklemenin İttifak devletlerine karşı mücadelelerinde yararlı olacağını farketmişlerdi.

Sovyetler, özellikle İngiltere'nin Sovyet Rusya'yı zayıflatmak ve Kafkasya'da küçük tampon devletler kurmak amacıyla askeri operasyonlara giriştiği bir sırada, stratejik bakımdan önemli olan Boğazları İngiltere'nin yerine Ankara hükümetinin kontrol etmesini tercih etti. Moskova, Türkiye'yi Bolşevikleştirmeyi de umut ediyordu.³⁶ Bununla birlikte, sonunda Mart 1921'de Moskova ile Ankara hükümeti arasında bir antlaşmanın imzalanmasına yol açan etmenler faydacı değerlendirmelerdi. Moskova Kafkasya'daki kontrolünü bu antlaşmayla pekiştirebildi ve Boğazların nihai statüsüyle ilgili görüşmelerde Ankara hükümetinin iyi niyetini kazanabildi. Antlaşmanın iki tarafı, "emperyalistler"e karşı mücadelede işbirliği yapma gereğini kabul ediyordu. Ankara hükümeti, paha biçilmez askeri ve mali yardım aldı. Antlaşma, Ankara hükümetinin Kilikya'da Fransızlara ve daha sonra Yunanlılara karşı kullanabildiği çok sayıda askeri birliği bu cephelere aktarmasını da olanaklı kıldı. Ankara'daki hükümete çok gereksinim duyduğu prestiji ve güvenilirliği de sağladı. Sovyet Rusya ile Ankara hükümetinin kontrol ettiği topraklar arasındaki sınır, Kars ve Ardahan Ankara hükümetinde kalacak şekilde

36 Sönyel (1973), s. 84.

biçimlendi. Batum, buradaki ahali için özerklik güvencesi karşılığında Gürcistan'da kaldı. Bu antlaşma, bazı Kürt toplulukları sınırın Sovyet tarafında bıraktı. Bu antlaşmayla, Doğu Anadolu'nun bir kısmında Büyük Ermenistan kurma, son derece zorlaşmıştı.

Mondros Mütarekesi imzalandığında, Tebriz de dahil Kuzey İran'ın Azeri ve Kürtlerin oturduğu bölgeleri Osmanlı ordusunun işgalindeydi. Aralık 1918'de Osmanlı ordusunun geri çekilmesi tamamlanınca, bu alanların büyük bir kısmı Şekak aşiretinin reisi İsmail Ağa'nın (Simko) kontrolüne girdi. İngilizlerin Süryanileri, Ermenileri ve Kürtleri kendilerine karşı kullanma planlarından korkan Osmanlı İmparatorluğu ve Ankara hükümeti Simko'ya yardım etti. Simko'nun yönetimi Temmuz 1922'ye kadar sürdü; Simko'nun İran ordusu karşısındaki yenilgisinden sonra, İran bütün bölge üzerindeki kontrolünü yeniden sağladı.³⁷ Sonunda, Ekim 1922'de Ankara ile Tahran arasında görüşülen bir antlaşmayla her iki taraf, sınır bölgesinin güvenliğini arttırmada işbirliği yapmaya karar verdi.

Ne var ki, İran üzerindeki İngiliz nüfuzu, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti yetkililerinin İran'la yakın ilişkiler geliştirmeye yönelik isteklerini başlangıçta kırdı. Rıza Şah İran'daki iktidarını pekiştirdikten sonra, 1925'ten itibaren Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler yavaş yavaş iyileşti. 1926'da iki taraf bir dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzaladı ve 1639'da Pers İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde anlaştıkları sınırları kabul etti. 1932'de, Türk hükümeti İran sınır boyundaki bir bölgede patlak veren büyük bir Kürt isyanını bastırdıktan hemen sonra imzalanan bir antlaşmayla, küçük sınır değişiklikleri üzerinde taraflar anlaştı.³⁸ 1932 antlaşması, Kürtlerin bu bölgede yüz-yıllardır süren eski bölünmüşlüğü arttırdı.

Bir Ulusal Direniş Hareketinin Doğuşu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

1919'da, Arnavutlar, Çerkezler ve Lazlar gibi farklı etnik kökenden diğer Müslüman grupların yanı sıra hem Türklerden hem de Kürtlerden oluşan etkili bir direniş hareketinin oluşumu, Sevr Antlaşması'yla öngö-

³⁷ *age*, s. 44-54.

³⁸ Arfa (1968), s. 40-41.

rülen şekliyle bir Kürt özerkliğinin ya da bağımsızlığının kurulmasının önünü eninde sonunda kesecekti. Direniş hareketi, 1920’de Ankara’da, İstanbul’daki Osmanlı hükümetine alternatif bir hükümet kurdu. 1923’te Ankara hükümeti ülkeyi işgalci güçlerden temizlemeyi başardı ve Türkiye’nin bağımsızlığının uluslararası platformda tanınmasını sağladı.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından hemen sonra İttifak devletlerinin donanması İstanbul’a geldi ve Boğazlar üzerinde denetim kurdu. Sultanın ve Osmanlı hükümetinin kaderi, mütarekeye uygun olarak Anadolu’nun çeşitli bölgelerini işgal etmeye başlayan İttifak devletlerinin insafına kaldı. Osmanlı hükümeti, daha elverişli bir barış antlaşması imzalanmasına yol açacağı umuduyla itaatkâr davrandı.

1919 baharına gelindiğinde Yunan ordusu Batı Anadolu’ya çıkmıştı. Trabzon’da yaşayan Rumlar, Doğu Karadeniz kıyısında bir Rum Pontus devleti kurmak için Yunan hükümetinden destek alacaklarını umuyorlardı. Doğu Anadolu’da, Büyük Ermenistan’ı kurmayı amaçlayan Ermeniler, Osmanlı ordularının boşalttığı alanları işgal ediyordu.

Bu ortamda, Mondros Mütarekesi’yle belirlenen sınırlar dahilinde Doğu Trakya’da ve bütün Anadolu’da, genellikle müdafaa-i hukuk cemiyetleri olarak bilinen yerel savunma örgütleri oluştu. Doğu Anadolu’da Erzurum’da, Karadeniz kıyısında Trabzon’da yerel savunma cemiyetleri, Ermeni ve Pontus devletlerinin kurulmasının önünü kesmeye çalışan ilk örgütlerdi.³⁹ Bu gelişmeler, Mustafa Kemal’in Doğu Anadolu’ya gelişine rastladı. Mustafa Kemal, o sırada, İngilizlerin şikâyetini ve bölgeye asker göndereceği tehdidi üzerine Osmanlı hükümeti tarafından Anadolu’daki huzursuzluğu yatıştırmak üzere gönderilen yüksek rütbeli bir Osmanlı subayıydı.⁴⁰

Mayıs 1919’da, Yunan birliklerinin İngiliz, Fransız ve Amerikan savaş gemilerinin koruması altında İzmir’e çıktığı haberleri, ülkedeki birçok direniş cemiyeti arasında eşgüdüm sağlama çabalarını hızlandırdı. Temmuz 1919’da Erzurum’da, Doğu Anadolu’da Kürtlerin oturduğu vilayetlerden (Bitlis, Erzurum, Sivas ve Van) ve Trabzon’dan temsilci-

39 A. Demirel, *Government and Opposition in the First Grand National Assembly*, doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Siyasetbilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1993, s. 31-32.

40 *age*, s. 31.

lerin katıldığı bir kongre toplandı. Mustafa Kemal, kendisini başkan seçen kongrenin örgütlenmesinde önemli bir rol oynadı. Kongre, bir yürütme komitesi (Heyet-i Temsiliye) seçti ve Sultan-Halife'ye sadakati vurgulayan kararlar aldı. Vatanın bölünmezliği ilan edildi. Yabancı işgaline direniş yemini edildi.⁴¹

Erzurum Kongresi'ni, ülkedeki savunma cemiyetlerinin düzenlediği bir dizi yerel toplantı izledi. Bu toplantılar, Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne zemin hazırladı.⁴² Erzurum Kongresi'nde seçilen heyetin üyeleriyle birlikte 17 vilayetten temsilci kongreye katıldı.⁴³ Bütün yerel savunma cemiyetlerini birleştirme ve bir tek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) kurma kararı alındı. Sivas Kongresi, Osmanlı topraklarında Ermeni ve Rum devletlerinin kurulmasına karşı çıkmayı, ülkenin bölünmezliğini korumayı, İslam Halifeliğini ve Osmanlı Sultanlığını muhafaza etmeyi ve Osmanlı hükümetinin işgal kuvvetlerine teslim edileceği yerlerde geçici yönetimler kurmayı da kabul etti.⁴⁴

Sivas Kongresi, ilk olarak Erzurum Kongresi tarafından kurulan Heyet-i Temsiliye'ye bazı yetkiler verdi. Heyet, bu yetkilerle bir hükümet gibi davranabiliyordu.⁴⁵ İstanbul hükümetini Ekim 1919'da Osmanlı Meclis-i Mebusanı için yeni seçimler yapmaya ikna edebildi. Meclisteki sandalyelerin büyük bir bölümünü, Anadolu'daki direniş hareketinin üyeleri ya da sempatisanları kazandı. Bu durum, 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli'nin mecliste kabul edilmesinde yansımaları buldu.

Misak-ı Milli, direniş hareketinin ilke ve amaçlarını saptayan kısa bir belgeydi. Başlıca hedef, "Osmanlı saltanatının ve cemiyetinin bekaasını" temin etmektir. Hareket, Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'yle saptanan sınırlar dahilinde bunu başarmayı amaçlıyordu. Misak-ı Milli'de, Batı Trakya'nın statüsü barış sağlandıktan sonra yapılacak bir plebisite bırakılırken, işgal altında bulunan ve çoğunlukla Arapların oturduğu Osmanlı topraklarının geleceğinin serbest oylamayla belirlen-

⁴¹ Erzurum Bildirisi için bkz. Goloğlu (1968), s. 201-203.

⁴² Yerel cemiyetlerin ve bölgesel toplantıların listesi için bkz. Tunaya (1952), s. 472-527.

⁴³ Delegeler listesi için bkz. Aşkun (1963), s. 147.

⁴⁴ Howard (1931), s. 255.

⁴⁵ Demirel (1993), s. 34.

mesi gerektiğini belirtiliyordu. Temmuz 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması gereğince yapılan oylamada zaten ülkeyle yeniden birleşme yönünde oy kullanmış Kars, Ardahan ve Batum sancaklarındaki halka bir plebisit fırsatı daha verileceği de bildiriliyordu.⁴⁶ Ne var ki, Sovyet Rusya ile Ankara hükümeti arasında Mart 1921 tarihli antlaşmanın imzalanmasından sonra, niyetlenilen plebisit hiçbir zaman yapılmadı.

Misak-ı Milli'nin kabulü, İttifak devletlerinin İstanbul'u işgal etme, Osmanlı meclisinin birçok mebusunu tutuklama ve sınır dışı etme kararını hızlandırdı. İttifak devletlerinin baskısı, meclisin çalışmaya devam etmesini olanaksızlaştırdı ve 11 Nisan 1920'de meclis kapatıldı. Bu durum, Osmanlı hükümeti ile direniş hareketini temsil eden heyet arasındaki kopukluğu arttırdı. Mustafa Kemal'in direniş hareketini bütün ülkede seçim yapmaya ve Ankara'da yeni bir meclis kurmaya ikna etmeyi başarmasının ardından, Osmanlı hükümeti Mustafa Kemal'i asi ilan etti. Dağıtılan Osmanlı meclisinin mebuslarının yanı sıra yeni seçilmiş temsilcilerden de oluşan bu yeni meclis 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı ve "Büyük Millet Meclisi" adını benimsedi. Yemin töreni sırasında vekiller, Halifeye ve Sultana sadakat yemini ettiler. Mustafa Kemal meclis başkanlığına seçildi.

Meclisin kurulmasından sonra Osmanlı hükümeti ile direniş hareketi arasındaki kopukluk daha da arttı. Ankara'daki meclis 20 Ocak 1921 günü, 1876 tarihli Osmanlı anayasasını değiştiren Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kabul etti. Bu kanun, temel amacı hâlâ "Hilafeti ve Saltanatı kurtarmak" olan de facto hükümete hukuki bir yapı kazandırdı. Ne var ki, meclisin ve hükümetin yetki ve meşruluğunu halktan alacağını vurgulamakla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hükümet biçiminden önemli bir uzaklaşmayı resmileştiriyordu.⁴⁷

⁴⁶ Orijinal Fransızca metnin yanı sıra İngilizce çevirisi de, Toynbee (1922), s. 207-210'da bulunabilir. Literatürde, bu üç sancağın coğrafi konumu konusunda bir karışıklık var gibi görünüyor. Toynbee'de, Fransızca metinde üç sancağın ismi sıralanırken, İngilizce metinde bu yoktur. Sonradan Misak-ı Milli'ye yapılan bazı göndermelerde bazı yazarların, bu üç sancağın, Kürt toplulukların geleneksel olarak pek fazla bulunmadığı Anadolu'nun kuzeydoğu köşesi yerine Kürtlerin oturduğu doğu ya da güneydoğu Anadolu'da olduğunu sanmasının nedeni bu olabilir. Örneğin bkz. Hurewitz (1956), s. 74-75.

⁴⁷ Demirel (1993), s. 112.

Ankara hükümeti, 1921 yılında birçok isyanı bastırdıktan sonra konumunu güçlendirdi. Sovyet Rusya ve Fransa ile yukarıda sözü edilen antlaşmaları imzalayabildi. 1922 yazı sonunda Batı Anadolu'daki Yunanlılar ülkeyi boşaltmak zorunda kaldı. Kasım 1922'ye gelindiğinde hükümet, Lozan'daki barış görüşmelerine başlayabilecek durumdaydı.

Lozan Konferansı'nın sonunda imzalanan barış antlaşması Türkiye'nin bağımsızlığını tanıdı ve İttifak devletleriyle Türkiye arasındaki önemli sorunların birçoğunu çözdü. Bu sonucu hazırlayan ve Misak-ı Milli'nin başlangıç ilkesinden sapan "Türkiye" Büyük Millet Meclisi, Kasım 1922'de Saltanatı kaldırdığında Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve hükümetinden nihayet koptu. Bu, meclisin Ekim 1923'te Türkiye'yi, Mustafa Kemal'in ilk cumhurbaşkanı seçildiği bir cumhuriyet olarak ilan etmesinin yolunu açtı.

Tek önemli toprak sorunu, Musul'un nihai statüsüyle ilgiliydi. Sorun Lozan Konferansı'nda çözülememiş ve karar, İngiltere ile Türkiye arasındaki görüşmelere bırakılmıştı. Türkiye'nin askeri ve diplomatik çabaları, Musul'un Türkiye'ye dahil edilmesini sağlayamadı. 1926'da varılan ve bölgeyi Irak'a bırakan çözüm, özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kürt üyeleri arasında epeyce hayalkırıklığına neden oldu. Direniş hareketine katılmış olan pek çok Kürt kendini aldatılmış hissetti. Özellikle, milliyetçiliğe inanan diğer Kürtler, Lozan Antlaşması'nı ve Türkiye'nin kurulmasını, Sevr Antlaşması'yla vaat edilen özerklik ya da bağımsızlıktan yoksun bırakılarak Kürtleri bölünmüş tutmaya yönelik bir İttifak devletleri komplosu olarak algıladı.

Kürtlerin Birleşik Bir Ulusal Hareket Oluşturma Çabaları

Olson, Kürt milliyetçiliğinin kökenini, Şeyh Ubeydullah'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp "Kürdistan" adıyla bağımsız bir Kürt devleti kurmaya kalkıştığı 1870'lere kadar götürmektedir.⁴⁸ Van Bruinessen'a göre, Ubeydullah'ın Kürtler arasında bir ulusal bilinç duygusu yaratmayı başardığına ilişkin hiçbir kanıt yoktu.⁴⁹ Görünüşe göre, Şeyh Ubeydullah, Osmanlı yetkililerinin daha fazla merkezi denetim dayatma çabalarına tepki olarak yerel bir başkaldırıyı yönetmişti. 19. yüzyıl

⁴⁸ Olson (1991), s. 1-7.

⁴⁹ Van Bruinessen (1993), s. 137.

sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Araplar, Arnavutlar, Türkler vb kendi ayrı etnik kimliklerinin farkında değildi. Benzer şekilde Kürtlerin de etnik bilinci yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası, kendisini daha çok dini temelde tanımlıyordu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'teki kuruluşuna kadar geçen dönemde ortaya çıkan Kürt milliyetçileri, birleşik bir ulusal hareket oluşturmayı başaramadılar. Bunun en büyük nedeni, Kürtlerin ortak bir etnik öz bilinçliliğe sahip olmamasıydı. Ankara hükümetinin Sevr Antlaşması'nın koşullarına direnmede ve özerk ya da bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını önlemede gösterdiği başarının başka bir nedeni de, Kürtlerin birlikten yoksun oluşuydu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtler Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalmıştı. Savaşın hemen ardından bir grup Kürt, kendilerini Anadolu'daki direniş hareketiyle özdeşleştirdi ve onu destekledi. Kürt milliyetçilerinden oluşan başka bir küçük grup, bağımsız bir devlet özlemi duyuyor, ya da en azından Osmanlı ya da Türk devleti içinde özerkliği amaçlıyordu. Üçüncü bir grup ise, daha çok kontrol ettikleri topraklarda kendi "krallıklar"ını kurmak isteyen güçlü Kürt aşiret reislerini kapsıyordu. İkinci ve üçüncü gruplar, işbirliği yapıp etkili bir hareket biçiminde örgütlenemedi.

1919'da Erzurum Kongresi'ne katılan 56 delegenin 22'si Kürttü.⁵⁰ Delegeler, İttifak devletlerinin Anadolu'da Ermeni ve Rum devletleri kurmaya yönelik çabalarına direnme gereği üzerinde yoğunlaştılar. İslam ve "Osmanlı yurtseverliği", Kürtler ile diğer delegeler arasında önemli bir ortak bağ oluşturuyordu. Direniş hareketinin faaliyetlerini temsil ve tanzim etmek için oluşturulan Heyet-i Temsiliye'de Kürtler temsil edildi. Sonradan, bu organın seçilmiş lideri Mustafa Kemal, desteklerini almak üzere birçok aşiret reisine ve şeyhe bir dizi mektup ve telgraf gönderdi.⁵¹

Paris'teki Barış Konferansı'na temsilci olarak katılan Kürt milliyetçisi Şerif Paşa'nın Kasım 1919'da Ermenilerle bir anlaşmaya vardığı haberinin gelmesinin ardından, Kürtlerin direniş hareketine katılımı daha da yoğunlaştı. Şerif Paşa, Doğu Anadolu'nun küçük bir parçasında ba-

50 Yıldız (1992), s. 34. Delegelerin listesi için bkz. Goloğlu (1968), s. 78-80.

51 Goloğlu (1968), s. 113-114 ve Öke (1992), s. 48.

ğimsız bir Kürt devleti karşılığında, Kürtlerin de oturduğu alanlarda bir Ermeni devletinin kurulmasını kabul etmeye razı olmuştu.⁵² Bu haberin Kürtler arasında yarattığı şaşkınlık, Paris'e birçok telgrafın çekilmesine yol açtı. Bu telgraflarda Kürtlerin Türklerden ayrılmak istemediği ileri sürüldü.⁵³ Erzincan'dan on Kürt aşiret reisi, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği'ne Şerif Paşa'nın hareketini protesto eden bir telgraf gönderdi. Türklerle Kürtlerin "soy ve din bakımından kardeş" olduğunu ilan ettiler.⁵⁴ Misak-ı Milli'nin kabul edilmesinden iki gün önce, Ocak 1920'de, Şerif Paşa'yı eleştiren ve Türklerle Kürtler arasındaki dayanışmayı ifade eden benzer telgraflar, Osmanlı meclisine de gönderildi.⁵⁵ Mart 1920'de, İslami dayanışmayı ve Kürtlerle Türkleri ayırma çabalarına muhalefeti vurgulayan bir bildirge, 22 Kürt aşiretinin reisleri tarafından imzalandı.⁵⁶

Kürtlerle Türkler arasındaki bu güçlü dayanışma duygusu şaşırtıcı değildi. ARMHC, "Osmanlı yurtseverliği"ne dayalı bir örgütlenmeydi.⁵⁷ Büyük Millet Meclisi'nin açılışından hemen sonra Mustafa Kemal, meclisi oluşturanların basitçe Türk, Çerkez, Kürt ya da Laz olmayıp daha çok birleşik bir İslami cemaatin unsurları olduğunu belirtirken İslami bağın önemini tekrarlıyordu.⁵⁸ Kürtler, Büyük Millet Meclisi'nde yaklaşık 74 milletvekiliyle temsil ediliyordu.⁵⁹

Bununla birlikte, Büyük Millet Meclisi'nin temsil ettiği Ankara hükümetine isyan eden Kürt aşiretler de vardı. 1919 ile 1921 sonu arasında, direniş hareketinin ve daha sonra Ankara hükümetinin ülkenin işgal altındaki alanları dışında kalan bütün bölgelerinde otoritesini merkezileştirme çabalarına karşı 23 isyan çıktı. Bu isyanlardan sadece dördü Kürtlerin oturduğu bölgelerde gerçekleşti ve sadece üçüne Kürt aşiret-

⁵² Yıldız (1992), s. 23. Antlaşmanın ayrıntıları için bkz. Kutschera (1979), s. 29.

⁵³ Van Bruinessen, (1992), s. 279.

⁵⁴ U. Mumcu (1993), s. 14.

⁵⁵ Bu telgraflardan bir özet için bkz. Öke (1992), s. 76.

⁵⁶ Yıldız (1992), s. 104.

⁵⁷ Tunçay (1981), s. 28.

⁵⁸ Öke (1992), s. 77.

⁵⁹ Birinci Büyük Millet Meclisi'nde 437 milletvekili vardı. 74 milletvekiliyle en yüksek milletvekili oranı, büyük ölçüde Kürtlerin oturduğu güneydoğu bölgesinindi. Milletvekillerinin bölgelere göre dağılımı için bkz. Demirel, (1993), s. 82.

leri katıldı.⁶⁰ Bunlar, Mayıs 1920’de Cemil Çeto’nun aşiretinin, 1920 yazında Milli aşiretinin ve 1921’in Mart ve Haziran ayları arasında Koçgiri aşiretinin isyanlarıydı.

Bu üç Kürt isyanı, Şerif Paşa’nın faaliyetlerinden ve İstanbul’daki Kürdistan Teali Cemiyeti’ndeki milliyetçilerden esinlendi ya da etkilen-di.⁶¹ En ciddiisi Koçgiri isyanıydı. Lideri Alişan Bey, Kürdistan Teali Ce-miyeti’nin üyesiydi. Kürtlere özerklik hükümleriyle birlikte Sevr Antlaş-ması’nın 64. maddesinin uygulanmasını istemişti. Koçgiri isyanı, Kürt vekilleriyle diğer Kürt aşiretlerinden destek alamadı ve sonunda bastırıl-dı.⁶² Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa’nın destek verme olasılığıyla birlikte Kürtlerin hoşnutsuzluğunun bu belirtileri nedeniyle Mustafa Kemal o kadar kaygılanmıştı ki, kısa bir süre için de olsa, Kürtlerin ço-ğunlukta olduğu bölgelere sınırlı özerklik verme düşüncesini bile aklın-dan geçirdi.⁶³ Sünni Kürt aşiretleri, bir Alevi başkaldırısı olarak gördük-leri Koçgiri ayaklanmasını desteklemek istemediler.⁶⁴ Mustafa Kemal, direniş hareketinin iç uyumunu güçlendirmek için bu isyanlardan, özel-likle Koçgiri isyanından yararlandı. İsyancıları, ülkeyi ve Sultan-Halife’yi kurtarma çabalarını zayıflatmaya çalışan vatan hainleri olarak gösterdi.

60 Bu isyanların ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. *Türk İstiklal Tarihi VI. Cilt: İstiklal Harbinde Ayaklanmalar* (1919-1921), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1974.

61 Bu cemiyetin kuruluşu, faaliyetleri ve üyeleriyle ilgili ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Göldaş (1991).

62 Koçgiri ayaklanmasının Kürt bakış açısından modern Türkçeyle yazılmış ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Dersimi (1994), s. 84-114.

63 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 3, s. 551. Mustafa Kemal, Ocak 1923’te İzmit’teki bir basın toplantısında Kürtlere özerklikten de söz etti. Bu Kürtlere özerklik planının kayıtlarının (“Gizlenen Tutanak, Atatürk, Kürtlere Özerklik”, *2000’e Doğru*, 30 Ağustos-6 Eylül 1987’de yayımlanana dek), Türkiye’de yayımlanması yasaktı. Olson (1991) Ek II’de “10 Şubat 1922 Günü Büyük Millet Meclisi’nde Tartışıldığı Şekilde Kürdistan’ın Özerkliği Yasa Tasarısı”nın bir özeti verilir. Bu yasa tasarısının, diğer planlarla karşılaştırıldığında çok daha kapsamlı olmasına karşın, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Zabıtlarında bu yasa tasarısına herhangi bir göndermeye rastlamak olanaklı olmadı. Bu zabıtlarda, 10 Şubat 1922 tarihli bir toplantıdan söz edilmez. Bununla birlikte, Türk ve Osmanlı arşivlerini çok iyi bilen iki tarihçi Mete Tunçay ve Zafer Toprak, yazarlarla tartışmalarında, bu yasa tasarısının çok büyük olasılıkla, direniş hareketinin İngiliz büyükelçiliğine yem olarak attığı yanlış bilgilendirme olduğunu ileri sürdüler.

64 Van Bruinessen (1992), s. 278.

İstanbul'daki birçok Osmanlı Kürt seçkini, 1908'de, zamanla Kürt ulusal özlemlerini geliştirecek örgütler kurmuştu. Kürdistan Teali Cemiyeti bu örgütlerden biriydi. Bu yapılar, İstanbul, Kahire ve Cenevre'de Kürtçe gazete ve dergiler yayımladılar. Bu örgütlerin birçok üyesi, başlangıçta, "Osmanlılık" bayrağı altında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinin kalkınması için çaba harcıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) yönetimindeki daha reformist Osmanlı hükümeti, merkezileşme yönünde çaba sarfetmeye başlayıp Türkleştirmeye ilgi gösterdiğinde, bu Kürt örgütleri Osmanlılıktan uzaklaşıp, Kürt milliyetçiliğiyle daha fazla bağlantılı düşünceler üzerinde yoğunlaşmaya başladılar.⁶⁵ Bununla birlikte, Ziya Gökalp ve Süleyman Nazif gibi önde gelen bazı Kürtler, sonunda, vatandaşlığa dayalı bir Türk milliyetçiliğinin ateşli savunucuları olacaklardı.

Kürdistan Teali Cemiyeti ve diğer Kürt örgütleri, Osmanlı hükümeti tarafından bir dönem kapatıldı. 1918'de, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından hemen sonra, Kürdistan Teali Cemiyeti faaliyetine yeniden başladı. Şerif Paşa, Emir Bedirhan ve Seyid Abdülkadir, kapanmadan önce bu örgütlerde etkili olan önemli kişiler arasındaydılar. Kürdistan Teali Cemiyeti, daha önceki uygulamalarının tersine, 1918'de İstanbul dışında da şubeler açtı ve üyeleri arasına radikal görüşlü gençleri de aldı.⁶⁶

Şerif Paşa, 1890'larda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Stockholm büyükelçiliğini yapmış ve Sultanın yakın bir destekçisi olmuştu.⁶⁷ Jön Türkler iktidara geldiğinde, İTC hükümetiyle bozuştı ve Paris büyükelçiliği görevinden alındı.⁶⁸ Bu durum, Şerif Paşa'yı Kürt milliyetçiliğine daha duyarlı kılmış ve onu İstanbul'daki ilk Kürt milliyetçisi cemiyetlerin oluşmasında başrol oynamaya yöneltmiş olabilir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, Başkan Wilson'ın düşüncelerinden çok fazla etkilenmişti ve Sevr Antlaşması'na Kürt özerkliği ya da bağımsızlığı lehine hükümler koyma konusunda Paris Barış Konferansı'nı ik-

⁶⁵ İTC hareketi döneminde Osmanlı siyasetinde Kürtlerin yeri ve rolünün ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Kutlay (1992).

⁶⁶ Van Bruinessen (1992), s. 277.

⁶⁷ Arfa (1968), s. 31.

⁶⁸ Kutschera (1979), s. 23.

na etme çabalarına doğrudan katıldı. Planlanan Ermeni devleti ile “Kürdistan” topraklarının kesişmesi konusunda İttifak devletlerinin duyduğu kaygılar karşısında, sınırların belirlenmesini Barış Konferansı’na bırakmak üzere Kasım 1919’da Ermeni temsilci Boghas Nubar ile bir anlaşma imzalamaktan çekinmemiştir. Daha önce belirtildiği gibi, Şerif Paşa, birçok Kürdün Ermeni yönetimine ve Irak’ta da İngiliz denetimine girmesine izin vermesiyle, birçok Kürt grubun eleştirilerine hedef oldu. Kürdistan Teali Cemiyeti’nin üyeleri, Şerif Paşa’nın hareketlerini kınadı. Nisan 1920’de cemiyetten istifa etmek zorunda kaldı ve “bir gün ‘Kürdistan’ın yöneticisi olmak hayallerinden vazgeçti.”⁶⁹

Şerif Paşa’yı eleştirenlerden biri de, Osmanlı meclisinin bir üyesi ve aynı zamanda Osmanlı hükümetinde üst düzey bir görevli olan Seyid Abdülkadir’dir. Abdülkadir, Kürt milliyetçileri arasında özerklikçi hizbi temsil etti. Yalnızca bir kere bağımsız bir “Kürdistan”ın denize ulaşma taleplerini içeren bir belgeyi sunmak amacıyla İstanbul’daki Fransızlara yaklaştı; bunun dışında tam bağımsızlığı düşünemeyecek kadar Osmanlı İmparatorluğu’na ve Sultan’a bağlı kaldı.⁷⁰ Söz konusu belge, haritasında “Kürdistan”ı karaya mahkûm bırakan Şerif Paşa’yı desteklemek için hazırlanmıştı. Abdülkadir, bağımsızlık düşüncesinden çabucak vazgeçti ve Şerif Paşa’nın Ermenilerle anlaşmasını eleştirdi. Kürtlerin tek isteklerinin serbest gelişme imkânı olduğunu ileri sürdü. Abdülkadir, Türklerin Kürtlerin dindaşları olduğunu belirtiyordu. Ona göre, Şerif Paşa’nın, Kürtleri Türklerden ayırma düşüncesi kabul edilemezdi. Ne var ki, Abdülkadir’in Şerif Paşa’ya yakınlığı, diğer Kürt mebuslar istifa etmesini istediği için, kendisini Osmanlı meclisinde güç bir duruma soktu. Abdülkadir, sonunda, Kürt ayrılıkçılığını desteklemeyi bırakacağını ilan edip, bunun yerine Anadolu’daki dindaşlarının yurtseverliğine sempatisini ifade etti.⁷¹

Emir Ali Bedirhan, bazılarına göre Kürt milliyetçiliğinin babası olarak değerlendirilen ve 1821’de Botan Emiri olan ünlü Bedirhan Bey’in torunuydu.⁷² Kürdistan Teali Cemiyeti’ni ilk kuranlar Emir Bedirhan

⁶⁹ *age*, s. 26.

⁷⁰ Yıldız (1992), s. 60.

⁷¹ Öke (1992), s. 76; Kutschera (1979), s. 31.

⁷² Kutschera (1979), s. 13.

ile Abdülkadir'di. Ne var ki, ikisi cemiyetin amaçları konusunda kısa sürede ayrı düştü. Abdülkadir'den farklı olarak Emir Bedirhan, "Kürdistan"ın bağımsızlığı düşüncesine çok daha fazla yakındı. Abdülkadir'in Sultan'a sadakatini paylaşmıyordu. Emir Bedirhan ve ailesi, atalarının 1800'lerin ilk yarısında yönettiği topraklar üzerinde yeniden denetim kurmak istiyordu.⁷³

Süleymaniye'deki Barınca aşireti reisi Şeyh Mahmud ve Batı İran'daki Şekak aşiretinin reisi İsmail Ağa (Simko), bağımsızlık özlemi duyan diğer önde gelen Kürtlerdi. Ankara hükümeti ile İngiltere arasındaki çekişmenin Musul'da yarattığı boşluk, Şeyh Mahmud'un bölgedeki gücünü arttırmasını sağladı ve Şeyh, Güney "Kürdistan"da denetim kurmaya kalkıştı. İngilizler, Musul'u işgal ettikten hemen sonra Mayıs 1919'da "İngiliz subaylar"ın tavsiye edeceği "Kürt reislerin yönetiminde Özerk Kürt Devletleri" yaratmaya karar verdiler. Bu, Şeyh Mahmud'un vali olarak atanmasına yol açtı.⁷⁴ Ne var ki, Şeyh Mahmud'un etkili özerklik ya da bağımsızlık talepleri ve Wilson'ın kendi kaderini tayin hakkına gösterdiği ilgiye yaptığı göndermeler, İngilizlerle ilişkilerini gerginleştirdi.

Hemen ardından Şeyh Mahmud'un bağımsızlık ilan etme kararı, Ağustos 1919'da İngilizler tarafından bölgeden uzaklaştırılmasına yol açtı. Ne var ki, bölgedeki İngiliz üstünlüğü kısa ömürlü oldu. Ankara hükümeti, bazı yerel Kürt aşiretlerin desteğiyle, tartışmalı Musul vilayetinin kuzey kesimlerinde askeri operasyonlara başladı. Bu, İngilizlerin Eylül 1922'de Süleymaniye'yi boşaltmalarına yol açtı.⁷⁵ Ankara hükümetine karşı Kürtleri bir araya getirmeye çalışan İngilizler, Şeyh Mahmud'u geri getirdi. Ne var ki, Şeyh Mahmud, İngiliz otoritesine bütünüyle boyun eğmeyi reddedip, bunun yerine kendi kendini "Kürdistan Kralı" ilan ederek bölgeyi yönetmeye kalkıştı. Şeyh Mahmud, bir "Kürdistan" hükümeti bile ilan etti.⁷⁶ İngilizlerin hava bombardımanıyla Süleymaniye'den ayrılmak zorunda kaldığı Mart 1923'e kadar yönetimde kaldı. Bu arada İngilizler, Ankara hükümetinin kuvvetlerini yenmeyi

⁷³ Yıldız (1992), s. 108-109.

⁷⁴ Arfa (1968), s. 111-112.

⁷⁵ Sipahioğlu (1995), s. 67.

⁷⁶ age, s. 73; Kutschera (1979), s. 63-65.

başardı. Şeyh Mahmud, Temmuz 1923'te tekrar Süleymaniye'ye döndü, ancak otoritesi zayıflamıştı ve Irak'ın resmen kurulmasından hemen sonra, Temmuz 1924'te İran'a kaçmak zorunda kaldı.

Şeyh Mahmud'un bağımsızlığa ilgisi, Güney "Kürdistan"daki kendi denetim alanıyla sınırlı görünüyordu. 1919'da Kürt bağımsızlığı konusunda kendisine yaklaşan Şerif Paşa'nın planlarına ilgi göstermemişse benziyordu.⁷⁷ Şeyh Mahmud, Kürt aşiret kimliklerini aşan, ulus olma düşüncesini aklına getirmemiş gibiydi. Bir keresinde, kısa bir dönem için, kendi aşiret "krallığı"na sahip olabileceği inancıyla İngilizlerle işbirliği yaptı. Bunun gerçekleşmeyeceği görüldüğünde Şeyh Mahmud, Ankara hükümetinin İngilizleri Musul'dan çıkmaya zorlama çabalarında askeri desteğini almak için gösterdiği yakınlaşmalara olumlu yanıt verdi.⁷⁸ Hatta, Ankara'daki mecliste Süleymaniye temsilcisi olma arzusunu ifade edecek kadar ileri gitti.⁷⁹ Şeyh Mahmud'un "Türklerle yönelik artan bir eğilimle bir ayağını hem İngiliz hem Türk kampında" tuttuğunu belirten bölgede görevli bir İngiliz, Şeyh Mahmud'un politikalarındaki bu dalgalanmaları oldukça iyi açıklıyordu.⁸⁰ Eninde sonunda bölgedeki diğer Kürtlerle birlikte Musul vilayeti de İngiliz mandasındaki Irak'ın bir parçası olduğu için, Şeyh Mahmud'un hiçbir planı gerçekleşmeyecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzeypbatı İran'dan çekilmesinden hemen sonra, İsmail Ağa (Simko) Osmanlı sınırından Tebriz'e kadar uzanan bir alanda denetim kurdu. Simko, yönetiminin hangi biçimi alacağını hiçbir zaman açıklamadı. Ona göre bağımsızlık, basitçe "İran Azerbaycan'ının diğer Kürt aşiretleri üzerinde despotik kişisel yönetiminin kurulması" anlamına gelmiş görünüyordu.⁸¹ Birleşik bir "Kürdistan"a bağlanma duygusundan yoksunluk, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin böyle bir devlet kurma çabalarına yardımcı olmaya isteksiz davranmasına neden oldu. Simko, başkaları tarafından yö-

77 Arfa (1968), s. 112.

78 Türk İstiklal Harbi IV. Cilt, Güney Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 277.

79 Sipahioğlu (1995), s. 76.

80 *age*, s. 85.

81 Arfa (1968), s. 57.

netilebilecek bir Büyük Kürdistan'ı desteklemekten çok, kendi denetimi altındaki bir bölgede yönetici olmayı tercih etmiş görünüyordu.⁸²

Temmuz 1922'de Simko İranlılara yenildi ve Türkiye'ye sığınmanın yollarını aramak zorunda kaldı. Sonunda, Ocak 1923'te, Şeyh Mahmud tarafından bir kral olarak kabul edildiği Süleymaniye'ye gitti. Öyle görünüyor ki, bir keresinde neredeyse 10.000 savaşçıyı bir araya toplayabilmiş olmasına karşın, Simko'nun kısa yönetimi sırasında Kürtler arasında bir ulusluk duygusu gelişmemiştir. Yine de, Simko'nun "bir yönetim örgütlenmesiyle sözcüğün modern anlamında bir devlet yaratmaya ne isteği ne de yeteneği" bulunmasa da, yönetimi, "İran'daki Kürtlerin ilk bağımsız ya da özerk bir bölge yaratma girişimi olarak değerlendirilebilir."⁸³

"Kürdistan"a bağımsızlık, daha 1908'de bazı Osmanlı Kürt seçkinleri tarafından düşünülmüştü. Genel olarak bu seçkinler tarafından kurulan cemiyetler, 1923'e, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen dönemde Kürtler arasında bir kitlesel hareket yaratmaya çalışmıdılar. Bu Kürt seçkinleri, uygulamada, Hroch'un ulus-inşası sürecinin A Evresi'nin ötesine geçmemiştir. Bu seçkinlerin bazıları, bağımsız bir Kürt devleti kurmak için halk desteği almak yerine, daha çok İttifak devletleriyle işbirliği yapmaya çalıştı. Şerif Paşa örneği, bunun açık bir kanıtıydı. Şerif Paşa'nın Ermenilerle yapmaya çalıştığı -ancak başaramadığı- anlaşma, Kürtlerden geniş destek almaya çalışılmadan başlatıldı. Bu seçkinler için siyaset, kitleleri ilgilendirmeyecek kadar "bir beyefendiler oyunu"ydı.⁸⁴

Bununla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, Şerif Paşa'nın ve Kürdistan Teali Cemiyeti içinde aktif diğer Kürt milliyetçilerinin faaliyetleri, görünüşe göre, 1920 ve 1921'deki üç Kürt halk ayaklanmasını bir

⁸² Kutschera (1979), s. 49.

⁸³ Arfa (1968), s. 63-64. Kutschera da, Simko'yu bir Kürt milliyetçisi olarak görür ve "Türklerin yardımını" istemeyerek "kabul etti"ğini belirtir: Kutschera (1979), s. 47-51. Şu anda Van'da emekli bir yerel yönetici ve yerel tarihçi olan Simko'nun torunu, Haziran 1995'te bu çalışmanın yazarlarıyla bir görüşmesinde Kutschera'nın, dedesiyle ilgili görüşlerine kuşkuyla baktı. İsmail Ağa'nın, milliyetçiliğe özlem duymayan, Osmanlı ve Türk devletine sadık yerel bir aşiret reisi olduğunu ileri sürdü.

⁸⁴ Van Bruinessen (1992), s. 276.

ölçüde teşvik etmişti. Sadece aşiret düzeyinde de olsa, bir kitlesel seferberlik biçimi göze çarpıyordu. Modern bir lider kadrosunun eksikliği, aşirete ve dine olan bağlılık ve sahici bir ulusluk duygusuna üstün gelen kişisel çıkarlar nedeniyle, Kürtlerin desteğini bir bütün olarak harekete geçirmek olanaksızdı. Bu dönemde siyasallaşmış bir Kürt etnik grubun oluşumundan söz etmek mümkün değildi. Etnik kimlik oluşumu, hemen hemen başlamamıştı. Üyelerinden birinin gözlemlediği gibi, Osmanlı Kürt seçkinlerinin “bir ayağı milliyetçilikte, diğer ayağı Osmanlı ve İslam kimliklerinde ve bakan olma hırsında”ydı.⁸⁵

Başkan Wilson’ın düşünceleri ve Sevr Antlaşması’ndaki Kürt özerkliği ve hatta bağımsızlık olasılığıyla ilgili maddeler, bazı Kürt aşiret reislerini başkaldırıp kendi kişisel krallıklarını ya da devletçiklerini kurmaya teşvik etmiş gibiydi. Açıkça, Şerif Paşa’nın ve bir avuç Kürt milliyetçisinin lobi faaliyetleri, İttifak devletlerinin yetkililerini, kendi kaderini tayini hak edebilen ayrı bir Kürt halkı grubunun var olduğuna inandırmıştı. Böyle bir Kürt “ulusu” açıkça kabul edilmemesine karşın, Sevr Antlaşması’nın şartlarını hazırlayanlar, gerçeklikte henüz biçimlenmemiş olan bir Kürt varlığını tanımaya hazırdılar. Bu kendine özgü örnekte, 1920 ile 1923 arası kısa dönem için, “öteki” tarafından tanımlanma “kendi” tarafından tanımlanmanın fiilen önündeydi. Bu nedenle, o sırada büyük çoğunluğunun aşiret kimliğine karşıt olarak kendi ortak etnik kimliklerinin hemen hemen farkında olmadığı birleşik olmayan Kürtler, ulusluk hakkının dışardan tanınmasını sağlamaya en çok 1920’de yaklaştılar. Fakat, bir ahalinin, ulusal özbilinçliliği bir yana, gerekli etnik özbilinçliliği olmadan, bir Kürt devletinin ve ulusluğunun gerçekleşmesi somutlaşamazdı.

Olaylar, Kürt aşiret reisleri arasındaki karmaşık entrikalar ve çekişmeler ağıнын Kürtleri modern bir liderlik seçip milliyetçi bir mücadele örgütlemek için yeterli desteği sağlanaktan alkoyduğunu gösterdi.⁸⁶ Kürt aşiretlerin başlangıçta Osmanlı ve Pers kamplarına bölünmesi, Kürtler arasında birliği sağlamanın çok güç olacağı anlamına gelmişti. Kürtlerin birçok devlet arasında yeniden bölüşülmesi, Kürt birliğini daha da olanaksızlaştırdı. 1923’e gelindiğinde Kürt sorununun devlet-

⁸⁵ Kutschera (1979), s. 26.

⁸⁶ Yıldız (1992), s. 107, 117.

ötesi niteliği daha da karmaşıklılaşmıştı. Bir bütün olarak bölgede ve biz-zat yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Sünni ve Alevi Kürtler ara-sındaki mezhep temelindeki bölünmeler başka bir karmaşaydı. Fakat di-ğer yanda, daha da önemlisi, özellikle Türkiye'de Kürtlerin çoğunluğu-nun, ortak birleştirici bir din olarak İslama güçlü bir bağlılık duygusu vardı. Pek çok Kürt, kendini Müslüman Türklerle özdeşleştiriyordu.

Mustafa Kemal'in yönetimindeki Ankara hükümeti, Kürt aşiret reis-lerini direniş hareketine çekmeyi ve Kürtlerin Halife-Sultan'a ve vatana sadakatini harekete geçirmeyi başardı. Mustafa Kemal sadece bu aşiret reislerini korumayı teklif etmekle kalmadı, "bu aşiret reislerine aktara-bileceği gücü de" vardı; oysa "milliyetçi (Kürt) örgütlerin böyle bir gü-cü yoktu."⁸⁷ Mustafa Kemal, devlet ve örgüt işlerinde deneyimli birçok danışmanın desteğinden de yararlandı. Kürt milliyetçiliğinin gelişmesi-ni önleyen ve bağımsız bir Kürt devletinin kurulma olasılığının önünü kesen, bu etkenlerin bileşimiydi.

Genel olarak, Kürtlerin birçok ülkeye bölünmesini Türk milliyetçi-liğinin zaferine ve Batı'nın komplolarına atfetmek yanıltıcı olurdu. Kürtlerin bölünmesi, İttifak devletlerinin savaş zamanındaki çatışan çı-karları, Sovyetler Birliği'nin doğuşu, bölgenin jeo-stratejik özellikleri, Rum/Ermeni milliyetçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılma-sına direnişin niteliği sonucu ortaya çıkan karmaşık bir siyasal süreçti. Başka bir ifadeyle, Kürtler kasten olmaktan çok hükmen kendilerini bir-birlerinden ayrılmış buldular.

87 Van Bruinessen (1992), s. 279.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KÜRT SORUNUNUN GELİŞİMİ

Bugün Türkiye'deki Kürt sorunu oldukça karmaşıktır. Olası bir çözümleme denemesi için, ekonomik, toplumsal ve (iç ve uluslararası) siyasal etkenler hesaba katılmalıdır. Kürt sorunu, Türkiye'nin, kimliklerin komünal bir düzeyde dinsel olarak belirlendiği geleneksel bir toplumdan, amacın bireyin kimliğini devlet düzeyinde tanımlamak olduğu modern bir topluma dönüşmesiyle de bağlantılıdır. Bu dönüşümün arkasındaki itici güç Türk milliyetçiliğiydi. İlk evrelerinde, milliyetçi Türk seçkinleri toprak bazında tanımlanacak bir ulusal kimlik yaratmak istiyorlarmış gibi göründü. Bu, içinde çokkültürlülüğe ve Kürt kültürel ve etnik kimliğinin ifadeleri bulunan vatandaşlığa dayalı bir milliyetçilik biçiminde gelişebilirdi. Ne var ki, Türkiye'deki ulus-inşası ve devlet-inşası süreçleri, güçlü bir merkezi rejimin kurulmasıyla sonuçlandı.

Geleneksel Kürt seçkinlerinden bazıları, bu devlet-inşası sürecine direnmeye çalıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kürtlerin oturduğu bölgeleri, İkinci Dünya Savaşı'nın başına kadar bir dizi isyana sahne oldu. 1950'lere gelindiğinde, geleneksel Kürt seçkinlerinin çoğu ya ortadan kaldırılmış ya da görelî olarak daha demokratik olmaya başlayan yeni rejimle bütünleştirilmişti. Türkiye'de toplumun modernleşmesi birçok Kürdü asimile etti. Fakat, bu modernleşmenin başka bir ürünü de, ayrı bir Kürt kimliğinin tanınmasını sağlamaya çalışan küçük, fakat giderek büyüyen yeni bir Kürt seçkinler grubunun ortaya çıkışı oldu. 1980'lere gelindiğinde bu grup, diğer Kürtler arasında bir Kürt kimliği duygusu yaratabildi. Geleneksel Kürt toplumunun İkinci Dünya Savaşı öncesindeki bölünmeleri bir ölçüde aşıldı. Bugün Türkiye'deki Kürt sorunun kalbinde, bu gelişen Kürt kimliği bilinci ve Türk siyasal sisteminin bunu karşılama güçlüğü yattığı söylenebilir.

Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri

Osmanlı toplumunda milliyet, bir kişinin dini bir cemaate üyeliği temelinde belirlenirdi. Bu durum, dinin bireyin kimliğinin temelini oluşturduğu 16. yüzyıldaki Batı Avrupa'dan çok farklı değildi. Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'na Türkiye, tebaasına da Türk dediği sırada, "Türkler kendilerini öncelikle Müslüman sayıyordu; sadakatleri ... İslama, Osmanlı sarayına ve devletlerineydi."¹ Müslümanlar, esas olarak "İslam cemaati"ne aittiler ve Halifeleri Sultan'ın tebaasıydılar. Pek çok Müslüman için, etnik ve ulusal kimlik dinsel bağlılıklar kadar belirgin değildi. Türk milliyetçiliğinin önde gelen ideologlarından Ziya Gökalp'ın belirttiği gibi, "(1908'den) önce, Türkler vardı; fakat, bu halkın kolektif bilincinde 'Biz Türk ulusuyuz' düşüncesi yoktu: Başka bir ifadeyle, o zaman Türk ulusu yoktu."²

Türkler, esas olarak bir "etnik kategori"ydi. Yabancı gözlemciler, ayrı dilleri, kültürleri ve tarihleriyle ayrı bir grup olarak Türkleri tanımlayabilirdi. Bununla birlikte birçok Türkün, etnik kimlik bilinci çok azdı ya da hiç yoktu. Ancak 19. yüzyılın sonunda birçok önde gelen Osmanlı şahsiyeti, Türk diline ve kültürüne ilgi göstermeye başladı.³

Avrupa'nın Türkolojiye artan ilgisi, Orta Asya kaynaklı eski Türk dilini, kültürünü ve tarihini inceleyen birçok eserin yayımlanmasına yol açtı. Bunlar, Arminius Vambery'nin *Travels in Asia*'sını (1871) ve Leon Cahun'un *Introduction a l'histoire de l'Asie*'sini de (1896) kapsıyordu. Danimarkalı filolog Vilhelm Thomsen'in Orta Asya'daki Orhun anıtlarını 1893'te çözmesi, 6. yüzyıla kadar giden bir Türk dili ve uygarlığının yeni kanıtlarını sağladı.

"Türkler"in, yabancı bilim insanları ve tarihçilerce "öteki tarafından etiketlenmesi"nin (*other-labelling*) yanı sıra, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı yazarları ve diplomatları da, Türk dili ve kimliği üzerinde odaklanan bir literatür üretmeye başladılar. Bilim ve devlet adamı Ahmet Vefik

1 B. Lewis (1962), s. 2.

2 Gökalp, "Historical Materialism and Sociological Idealism" ed. Berkes (1959) içinde, s. 62.

3 20. yüzyıldan önce bir Türk etnik kimliği farkındalığına özel bir vurgu yapan bir değerlendirme için bkz. Deringil, "The Origins of Kemalist Nationalism: Namık Kemal to Mustafa Kemal", *European History Quarterly*, 23 (1993), s. 137.

Paşa, Şecere-i Evsal-i Türkiye'yi (tarihsiz) yazdı. Eski bir Polonyalı mülteci olan, subay, diplomat ve yazar Mustafa Celaledin Les Turcs Anciens et Modernes'i (1869) yazdı. Subay, bilim insanı ve Mekâtib-i Harbiye Nazırı Süleyman Paşa, Türk dili üzerine kapsamlı yazılar yazdı ve Türklerin dilinin Osmanlıca değil Türkçe olduğunu savundu. Tarih-i Âlem (1874) ve İlm-i Sarf-ı Türkî (1876) onun eserleri arasındaydı. Balkanlar'da ve Ortadoğu'da milliyetçi ayaklanmaların gerçekleştiği bir sırada Türkler ve Türk dili konusunda çoğalan bu literatür, Osmanlı seçkinlerinden bazılarını kendi kimliklerini etnik açıdan sorgulamaya yöneltti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'a gelen ve siyasi Türkçülüğü savunmaya başlayan ve çoğu Rusya'dan göçen entelektüeller de vardı. Gaspıralı İsmail Bey, sadece Türkçe konuşanların birliğinden söz etmekle kalmıyor, bir Türk ulusu gereğince de düşünüyordu.⁴ Bütün Türklerin ve Tatarların kültürel ve siyasal birliğini savunmakla ünlendi. Yusuf Akçura, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya'daki Türk halkının siyasal birliği için çalışan başka bir Rusya göçmeniydi. Osmanlı İmparatorluğu'nu panislamizm ya da Osmanlıcılıktan çok pantürkizmin kurabileceğine inanıyordu.⁵ Diyarbakırlı bir Kürt olan Ziya Gökalp, "Türklerin pantürkizm üzerine düşüncelerini sistemleştirecek"ti.⁶ Gökalp, İTC'ni yöneten çevrelerde nüfuzlu bir entelektüel oldu. Ne var ki, pantürkizmi gerçekleştirilebilir bir politika olarak görmüyordu. Bunun yerine, etnisiteden çok ortak kültür ve eğitimi vurgulayan bir Türk ulusu düşüncesini öne çıkardı.⁷

Yönetimde siyasal bir güç olarak Türk milliyetçiliği düşüncesinin kökeni, Osmanlı İmparatorluğu'nda reformist bir hareketin gelişmesine kadar götürülebilir. Esasında iki Kürt, bir Tatar ve bir Çerkez 1889'da başlattığı bu hareket, dinsel ve etnik farklılıkları açacak bir Osmanlı yurtseverliği anlayışı geliştirmeyi amaçlamıştı.⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nu Balkanlar'daki milliyetçi ayaklanmaların baskısı altında da-

4 Zenkovsky (1960), s. 31-32.

5 Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü*, 31 (Kasım-Aralık 1994). Bu makale, ilk olarak, 1904'te Kahire'de Türk adlı bir gazetede yayımlandı.

6 Landau, "The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey" ed. Chazan (1991)'in içinde, s. 84.

7 Bu konudaki düşünceleri, sonradan, Gökalp (1939)'da toplandı.

8 Zürcher (1984).

ğılmaktan “kurtaracak” çok boyutlu bir milliyetçiliğin geliştirilebileceği umuluyordu. Ne var ki, İTC olarak bilinen hareket, kısa sürede, Osmanlıcılığı savunanlar ile Türkçülüğü destekleyenler arasında ideolojik ayrılıkların işaretlerini vermeye başladı. Türk milliyetçiliğinin farklı biçimlerini savunanlar üstün geldi. Örneğin, aslında bir Yahudi olan Tekin Alp, bir zaman -Ziya Gökalp gibi- ortak kültürü vurgularken, başka bir zaman daha çok etnisite ve ırkı vurgulayan farklı Türk milliyetçiliği biçimlerini savundu.⁹

İşgal kuvvetlerine karşı savaşıta Ankara’daki direniş hareketi, Osmanlı Sultanı ve Halifenin yanı sıra vatani kurtarmanın gereğini vurguladı. Halk seferberliğinin temelini sağlayan Osmanlı yurtseverliği idi. Fakat, yabancı işgaline karşı mücadeleyi yöneten liderlik, Türk milliyetçiliğini, Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine modern ve laik bir Türkiye kurmanın aracı olarak görecekti. Türkiye ahalisi, dine dayalı kimliğin yerini alacak yeni bir kimliğe gereksinim duyacaktı. Sonunda Türk etnisitesi-ne dayalı bir kimlik vurgulandı. Bu koşullarda, ayrı bir Kürt kimliğinin özgür ifadesine fazla fırsat verilmeyecekti.

Osmanlı Yurtseverliğinden Türk Milliyetçiliğine 1919-1923

Sultanın ve Halifenin korunması ve Mondros Mütarekesi’nin sınırları içinde Osmanlı topraklarının ve Osmanlı milletinin bağımsızlığına inanış, Osmanlı yurtseverliğinin temel öğeleriydi. Tunçay’ın belirttiği gibi, bu bağlamda kullanılan “millet” terimi, sözcüğün modern anlamında ulusu göstermiyor, daha çok “İslam ümmeti”ne işaret ediyordu.¹⁰ Türk Bağımsızlık Savaşı’nda halkı harekete geçirmek için kullanılan simgeler ve değerler, hâlâ çok fazla dini nitelikler taşıyordu. Erzurum ve Sivas kongrelerinden önce Mustafa Kemal’in pek çok katılımcıya yazdığı telgrafların içeriğinde bu açıkça belliydi. Destek sağlama çabalarında Mustafa Kemal, Lazlar ve Çerkezler gibi diğer gruplarla birlikte Türklerle Kürtler arasındaki ortak din bağıını vurguladı.¹¹ Erzurum ve Sivas kongreleri dualarla açıldı ve konuşmacılar, Halifeyi esaretten kurtarma ve Müslüman olmayan yabancıları İslamın kutsal toprakların-

⁹ Alp (1944), s. 202-203.

¹⁰ Tunçay (1981), s. 30, 6n.

¹¹ Oran (1990), s. 123.

dan çıkarılma gereğini vurguladılar. Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nde benimsenen ARMHC'nin beyanname, sayısız dini değere göndermeyi içeriyor ve bütün Müslümanları cemiyetin doğal üyesi görüyordu.¹²

Dine ve Osmanlı yurtseverliğine vurgu, Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Milli'de de açıldı. Bazı tarihçiler bu belgeyi "Türk Ulusunun Bağımsızlığının İlanı" olarak gördüğü için, bu vurgu daha da anlamlıydı.¹³ Ne var ki, belge sadece bir kere -Batı Trakya'nın statüsü bağlamında 3. maddede- "Türkiye"ye işaret ediyor ve "millet" terimi, bir Müslüman müminler cemaatini anlatmak için kullanılıyordu. Bu nedenle Lewis, "Misak hâlâ Türklerden değil 'Osmanlı Müslümanları'ndan söz eder ve Türk sözcüğüne belgenin hiçbir yerinde rastlanmaz" demekle haklıydı.¹⁴ Misak-ı Milli'nin amacı, kurtarılacak toprakları belirlemek ve işgalcileri yenip bağımsızlığı kazanmak için olası azami desteği harekete geçirmeye bir temel sağlamaktı. Belge, bağımsızlığı izleyecek devlet ve toplumun biçimine ve niteliklerine işaret etmiyordu. Saltanatın ve Hilafetin korunmasına yapılan vurgu dikkate alındığında çok az şey değişecek gibiydi.

Nisan 1920'de Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin açılış töreninde çeşitli İslami ritüeller birleştirildi ve meclisin cuma namazından sonra açılmasına özellikle dikkat edildi.¹⁵ Meclis, ilk oturumunda Misak-ı Milli'ye bağlılığını dile getirdi. Meclis, direniş hareketinin temel yürütme ve yasama organı oldu. Ne var ki, ertesi yıl, 1876 Kanun-i Esasi'sinin adı değiştirilmiş biçimi olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilinceye kadar meclis, resmi olarak "Türkiye" adını almadı.

Mustafa Kemal meclis başkanlığına seçildi ve son olayları özetlediği konuşması sırasında meclisin amacının, yedi yüzyıllık Osmanlı devletinin ve milletin bağımsızlığını yeniden tesis etme mücadelesine öncülük etmek olacağını özellikle vurguladı. Kafasındaki milleti, Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan bütün İslami unsurlardan mürekkep olarak tanımladı.¹⁶ Bu konuşmadan birkaç gün sonra Mustafa Kemal, kurulacak olan sağlık bakanlığının sorumlulukları konusunda milletvekilleri arasındaki

¹² Tunçay (1981), s. 341-346.

¹³ Toynbee ve Kirkwood (1926), s. 85.

¹⁴ B. Lewis (1962), s. 346.

¹⁵ Kili (1982), s. 54-55.

¹⁶ *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi*, I: 2, 24-4-1336/1920, c. 1, s. 8-30.

hararetili bir tartışmaya müdahale etti. Meclisin bir üyesinin “Türkler” terimine yaptığı özel göndermeler birçok milletvekilini rahatsız etmişti. Bu milletvekilleri, daha çok Müslüman ya da Osmanlı teriminin kullanılmasını istiyorlardı. Mustafa Kemal, meclisin Türklerin, Kürtlerin, Çerkezlerin ve Lazların temsilcilerinden değil, güçlü bir bağla birbirine bağlanan bir İslam cemaatinin mensuplarından oluştuğunu belirtti.¹⁷

Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 1. maddesi, “hâkimiyet bilâ-kayd u şart milletindir” diye ilan ediyordu.¹⁸ Buna uygun olarak, meclisin otorite ve meşruluğunun kaynağı millet olacaktı. Bu, Sultan-Halife’nin ilahi otoritesine dayanan Osmanlı yönetim anlayışından önemli bir uzaklaşmaydı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 3. maddesi, meclisi “Türkiye Devleti”nin yönetim organı olarak tanımlıyordu. Direniş hareketi “Türkiye” adını resmi olarak ilk kez kullanıyordu.

“Millet”e ve “Türkiye”ye yapılan bu göndermeler, bir “Türkiye milleti”nden söz etmenin yolunu açtı. “Türkiye milleti” terimi, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde ve özellikle Mustafa Kemal tarafından giderek artan bir sıklıkla kullanıldı. Hiçbir zaman açıkça tanımlanmadı. Terim, Türkiye’deki farklı etnik kökenden bütün İslami grupları birleştiren bir ulusal kimliği gösterecek şekilde kullanılmış görünüyor. Oran, terimin Mustafa Kemal tarafından Türkler ve Kürtler arasındaki ortak bağı ve dayanışmayı vurgulamak için kullanıldığını ileri sürmüştür.¹⁹ Bu kez Mustafa Kemal’in konuşmalarında “Osmanlı” ya da “Osmanlı milleti” terimlerine rastlanmıyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kasım 1922’de, saltanatı fiilen kaldırarak cumhuriyete doğru önemli bir adım attı. O sırada dinin devam eden önemi, hilafet makamının yerinde bırakılmasını gerekli kıldı. Bu iki karar, “Türk milleti” ve “Türk hükümeti” gibi yeni terimleri tanıttığı için de ilgiye değer kararlardı.²⁰ Geçmişte “700 senelik Osmanlı tarihi”ne yapılan göndermelerin yerine “Türklerin 1500 senelik tarihi” üzerinde odaklanan Mustafa Kemal’in uzun bir konuşmasından hemen sonra kabul edilen kararlarda bu terimlerin ortaya çıkması, özellikle anlamlıydı.²¹

17 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 8, 24-4-1336/1920, c. 2, s. 162-165.

18 Yasanın bir kopyası için bkz. Gözübüyük ve Kili (1957).

19 Oran (1990), s. 125.

20 Bu iki kararın metinleri için bkz. Gözübüyük ve Kili (1957), s. 89-91.

21 TBMM Zabıt Ceridesi, I: 130, 1-1-1338/1922, c. 1, s. 305-311.

Bu terimlere geçilmesi ve Osmanlı kimliği yerine “Türklük”ün vurgulanması, Türk etnisitesine yapılan bir vurguyu göstermiş olabilir. Bununla birlikte, Saltanatı kaldıran kararın metni, “Türkiye halkı” gibi daha kapsayıcı terimleri de içeriyordu. Dahası, birçok milletvekili, konuşmalarında “Türkiye milleti”ne gönderme yapmaya devam edip, “Türk milleti” terimini de kullanıyordu.²² Bu terimlere tam olarak hangi anlamların yüklendiğini kestirmek son derece güçtür. Birçok milletvekili için “Türk” terimi, Müslüman olma fikriyle hâlâ çok fazla bağlantılıydı. Bu nedenle, Kürtler de dahil Türkiye’deki farklı etnik kökenden bütün Müslümanları kapsamış olabilir.

Ne var ki, Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları için “Türk” terimi yeni bir anlam kazanıyordu. Bu terim hâlâ belirsizdi, ama 1922’nin sonuna gelindiğinde, “Türklük”ü, İslam ve Osmanlı İmparatorluğu’yla bağlantılı geleneksel “millet” fikriyle önceki bağından koparmak için kesin bir çaba görülüyordu. Ekim 1922’de bir grup öğretmene yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, “üçbuçuk yıl önce[sine kadar] dini bir cemaat olarak yaşıyorduk ... o zamandan beri bir (Türk) millet[i] olarak yaşıyoruz” diyordu.²³

Mustafa Kemal ve arkadaşları, “Türklük”ü giderek daha fazla işlevsel bakımdan düşünüyorlardı. Onlar için “Türklük”, Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras alınan geleneksel bir toplumu modern bir topluma dönüştürmek için gereksinim duyulacak yeni bir ulusal kimliğin temeli olacaktı. Bu dönüşümün nasıl sağlanacağı, Nisan 1923’te meclisin yeni seçimler yapma kararından hemen sonra ilk kez açıkça telaffüz edildi. Bu seçimlere hazırlanırken Mustafa Kemal, ARMHC’nin seçim programını oluşturacak olan ve dokuz prensip içeren beyannameyi yayınladı.²⁴ Bu beyanname, “halkın kayıtsız şartsız hâkimiyeti” prensibi ve eğitimden kamu hizmetlerine kadar uzanan alanlarda reformlar yapılması gereği vurgulanıyordu.

²² Örneğin bkz. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni’nin bir konuşması, *TBMM Zabıt Ceridesi*, I: 130, 1-11-1338/1922, c. 2 içinde, s. 314-315.

²³ “Öğretmenlere (27. X. 1922)”, *Atatürk’ün Söyley ve Demecleri (1906-1938)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, s. 45.

²⁴ ARMHC, Mustafa Kemal yönetiminde gayriresmi bir siyasi parti gibi çalıştı. En güvenilir taraftarlarından oluşuyordu. Grup, Eylül 1923’te Halk Fırkası adını aldı. Sonradan, Kasım 1924’te “Cumhuriyet” sözcüğü eklendi. Bkz. Tunçay (1981), s. 354-356.

Seçimlerden sonra Ağustos 1923'te yeni bir meclis toplandı. Bu meclis, her bakımdan bizzat Mustafa Kemal tarafından seçildi. Muhalefetin bertaraf edilmesi, Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesine olanak sağladı. Bir ulusal kimlik inşa etme çabaları eşliğinde reformlara geçilecekti.

Türk Milliyetçiliği 1923-1938

Daha önce de belirtildiği gibi, ulus-inşasıyla devlet-inşasını eşzamanlı yürütmek kolay bir iş değil. Osmanlı İmparatorluğu dağılmaktayken, Mustafa Kemal ve arkadaşları yeni bir düzen inşa etme gereğiyle karşı karşıya kaldılar. Türk Kurtuluş Savaşında bir direniş hareketi seferber edilmişti. Mustafa Kemal ve yandaşları, bu direniş hareketini Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına destek sağlayacak bir ulusal harekete dönüştürmeyi amalayacaklardı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının hangi milliyetcilik biçimini benimseyecekleri başlangıçta belli değildi. Türk milliyetçiliğinin oluşumu rneğinde, Hroch'un üç ayrı yapısal geşişme evresi modeli çok basit görünüyor. Anadolu'daki direniş hareketi, başlangıçta ARMHC'nin faaliyetleriyle cesaretlendirilen bir kitle seferberliğinin kanıtıydı. Fakat bu, Türk milliyetçiliğine dayalı bir hareket değildi. Türk milliyetçiliği, ancak, ulusal geşişmenin dördüncü evresi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra fiilen ortaya çıkacaktı. Dahası, daha karmaşık bir durum olarak, direniş hareketine karşı çeşitli halk ayaklanmaları oldu. Daha önce de tartışıldığı gibi, İstanbul'daki Osmanlı hükümeti tarafından kışkırtılan bu ayaklanmaların çoğunluğu, Kürt grupları kapsamıyordu. Birkaç Kürt milliyetçisinin faaliyetlerine karşın, direniş hareketine karşı Kürtlerin oturduğu bölgelerde gerçekleşen bu birkaç kitlesel hareket, büyük ölçüde, aşiretlerarası bölünmelerin ve kişisel çekişmelerin rnyd.

Türkiye Cumhuriyeti, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan bir değişikle ilan edildi. Bu değişiklik Türk devletini, resmi dili Türkçe ve dini İslam olan bir cumhuriyet olarak tanımlıyordu.²⁵ özellikle Hilafete yakın çevrelerde Cumhuriyet'in ilanına karşı oluşan muhalefet, İslamın toplum üzerinde devam eden egemenliğini açığa çıkardı. Toprak'ın belirttiği gibi: "Teorik temeli, ulus-üstü bir dayanışma kavramında bulunan bir kurum, elbette, milliyetçi hareketin çıkarlarına karşı olurdu."²⁶

²⁵ Bu değişikliklerin metinleri için bkz. Gözübüyük ve Kili (1957), s. 95.

²⁶ B. Toprak (1981), s. 45.

Fakat Mustafa Kemal ve lider kadrosu, Hilafet'in kaldırılmasını, yeni bir eğitim sistemine geçilmesini ve yeni bir ulusal kimlik tanımını gerektirecek reformlarda ısrar etmeye kararlıydı.

Mart 1924'te kabul edilen bir kanunla Meclis Hilafet'i kaldırdı ve Osmanlı hanedanı üyelerinin Türkiye'yi terk etmesini emretti. Hilafet 1517'den beri Osmanlı hanedanının kontrolündeydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir meşruiyet kaynağı olmuştu. Daha da önemlisi, Hilafet, İmparatorluğun Müslüman tebaası için bir kendini tanımlama kaynağıydı.

Meclis, Hilafet'i kaldırdığı gün, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu da kabul etti ve Osmanlı'nın Şeriye ve Evkaf Vekaleti'ni kaldıran bir kanun çıkarıldı. Bütün okullar hükümetin denetimine alındı. Medreseler ve dini okullar kapatıldı. Kazamias, "toplumu modernleştirmek isteyenler için medreseler, gericiliği, tutuculuğu ve durağanlığı simgeliyordu" demektedir.²⁷ Mustafa Kemal, gençliğin laik eğitime çok önem verdi. Eğitimi, okuma-yazma oranının yüzde on civarında kaldığı bir toplumda halkın yüreğini ve aklını dönüştürmenin güçlü bir aracı olarak gördü.²⁸

Türkiye'de, eğitim birliğinin ve ahali arasında ulus olma duygusunu besleyecek politikaların üzerinde epeyce durulması şaşırtıcı değildir. Eğitim sistemi daha önce çok dağınıktı. Birçok yabancı misyoner okulu vardı. Eğitim öğretim birkaç dilde yapıyordu. Çoğunlukla hiç Türkçe öğretmeyen dinsel azınlıkların yönettiği birçok okul vardı. Winter, yeni eğitim kanununun "birleşik, modern, laik, eşitlikçi ve ulusal bir eğitim sisteminin kurulmasında temel bir adım"ın işareti olduğunu belirtmektedir: "Kimliğin çoğunlukla ulusal olmaktan çok İslami olduğu ve aşiret, ırk ve dil temelinde sayısız birimlere bölünmüş bir ülkede bu sistemin ulus-inşası sürecindeki rolü, özellikle yaşamsaldı."²⁹

Eğitim sisteminde yapılan değişiklikler ve Türk diline yapılan vurgu, Türk milliyetçiliğinin artan öneminin açık tezahürleriydi. Mart 1924'te kabul edilen ve büyük ölçüde 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na

²⁷ Kazamias (1966), s. 91-92.

²⁸ *age*, s. 116.

²⁹ Winter "The Modernization of Education in Kemalist Turkey" ed. J. Lmdau (1984)'ün içinde, s. 186.

dayanan yeni anayasada, “Türk” terimi ilk kez bilinçli olarak tanımlanmaya çalışıldı.³⁰ Anayasa’nın 88. maddesine göre, “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla (Türk) itlak olunur”du. Ne var ki, bu maddenin telaffuzu, Türk tanımında dinin ve dilin devam eden önemini açığa vuran ateşli bir tartışmanın ürünüydü.

Bu maddenin taslağı, vatandaşlığa işaret etmemiş, basitçe “Türkiye ahalisi din ve ırk farkı olmaksızın Türk itlak olunur” diyen daha geniş bir tanım kullanmıştı. Birçok milletvekili, milliyet ile vatandaşlığın aynı şey olmadığını ileri sürerek bu formülasyona itiraz etti. Bir milletvekili, Hamdullah Suphi Bey, İngiltere ve Fransa’daki Yahudilerin her iki ülkenin dilini ve kültürünü kendi dilleri ve kültürleri olarak kabul ettikleri için İngiliz ve Fransız uluslarının parçası sayılabildiklerini belirtti. Ne var ki, Hamdullah Suphi Bey’e göre, Türkiye’de Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler aksine hareket etmeyi seçmişti. Dolayısıyla, Türkiye’nin dilini ve kültürünü kendi dilleri ve kültürleri olarak benimseyene kadar, Türk milletinin parçası sayılamazlardı.³¹

Başka bir milletvekili, Celal Nuri Bey’in kafası karışmış görünüyordu; Türkiye’nin “gerçek” vatandaşlarının Türkçe konuşan Hanefi Müslümanlar olduğunu ileri sürdü. Fakat o bile, Hristiyanları ve Yahudileri tanımlamak için “Türk” dışında hangi terimin kullanılabileceğini bulamadı. Konuşması, salondan gelen “Türkiyeli” sesleriyle kesildi. Celal Nuri Bey bu terime saçmalık dedi ve Ermenilere, Rumlara ve Yahudilere de Türk denilebileceğinde ısrar etti.³² En azından bazı milletvekilleri için dinin hâlâ önemli bir etken olduğu görünüyordu. Kürtlerin ezici bir çoğunluğu, şimdi olduğu gibi, o zaman da Şafii Müslüman olduğu ve çoğu Türkçe bilmediği için, Türkçe konuşan Hanefi Müslümanları “gerçek” vatandaşlar olarak göstermek ilginçti. Şafii ve Hanefi Müslümanlar, Sünniliğin iki farklı kolundandılar.³³ Ne var ki, Kürtlerin durumuyla ilgili bir tartışma olmadı. İlgi, daha çok gayrimüslim azınlıklar üzerinde odaklandı.

Kısa süre içinde, fiilen sadece bir etnik kategori olan Türkler, bir Türk ulusunun egemen etnik çekirdeğini oluşturur duruma geldiler.

³⁰ Anayasa metni için bkz. Gözübüyük ve Kili (1957), s. 101-124.

³¹ Tartışmanın ayrıntıları için bkz. Gözübüyük ve Zengin (1957), s. 436-441.

³² age, s. 439-440.

³³ Kürtlerde dinin ayrıntılı bir çözümü için bkz. Izady (1992), s. 131-166.

Ziya Gökalp, Mustafa Kemal'in konuyla ilgili düşüncesi kadar Türk milliyetçiliğinin formülasyonu üzerinde de etkili oldu.³⁴ Gökalp'e göre bir ulus, "ırksal, etnik, coğrafi, siyasal ya da gönüllü bir grup ya da birlik değil"di. Bir ulus, aynı eğitimden geçen ve "dilde, dinde, ahlakta ve estetikte aynı kazançları edinmiş" insanlardan oluşan bir gruptu.³⁵ Mustafa Kemal, ulusu aynı toprak parçasında oturan, aynı kanunlara bağlı, ortak bir ahlak ve dili paylaşan bir insan grubundan ibaret olarak tanımladı; ulusun bir karakteristiği olarak "birlikte yaşama iradesi"ne büyük önem veriyordu.³⁶ Ahlak, dil ve eğitime yapılan vurgu, açıkça Gökalp'in düşüncelerinin etkisini taşıyordu. Ne var ki, Mustafa Kemal'in tanımında dine herhangi bir göndermenin yapılmaması ve toprağa atfedilen önem çarpıcıydı. Etnisite ve ırkın, bir ulusun oluşturuğu öğeleri olduğunu düşünmüyordu.

ARMHC'nin dağıtılmasından sonra 1924'te Mustafa Kemal tarafından kurulan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1931 programı, ulusu, ortak bir dil, kültür ve gayeyle birleşmiş vatandaşların oluşturduğu sosyal ve siyasal bütün olarak tanımlıyordu.³⁷ Mustafa Kemal'in etkisi açıkça belliydi. Yine, etnisiteye hiçbir gönderme yoktu. Birlik ve beraberlik içinde yaşama iradesinin önemi vurgulanıyordu. Partinin Genel Sekreteri Recep Peker, programı açıklamasında bu iki nokta üzerinde durup, bugünün sosyal ve siyasal Türk ulusu topluluğu içinde, kendilerine Kürt, Çerkez, hatta Laz veya Pomak etnisitesi düşünceleri telkin edilenleri de bizden sayarız diyordu. Partinin, "ortak bir dil ve gaye"yi benimsedikleri sürece Hristiyan ve Yahudi vatandaşları da kendi ulus anlayışına dahil ettiğini ekliyordu.³⁸

Mustafa Kemal ve lider kadrosu, -filen çokkültürlü ve çoketnisiteli bir toplum tipi olan- Osmanlı toplumunun kalıntılarıyla birlikte bir tek ulus oluşturabilecek bir teorik ulus tanımı geliştirmiş görünüyordu. Böyle bir ulus tanımı, Osmanlı döneminde farklı etnik kökenlerden Müslümanlar arasında bir beraberlik duygusu yaratmada dinin oynadığı rolün yerini alabilirdi. Yukarıda ana hatları çizilen teorik formü-

34 Heyd (1950).

35 Gökalp, "What is a Nation", ed. Berkes (1959)'un içinde, s.137.

36 Parla (1995), s. 88.

37 *age*, s. 128.

38 *age*, s. 110.

lasyonlar uygulamaya geçirildi mi? Başka bir ifadeyle, bu kuramsal vatandaşlığa dayalı milliyetçilik, uygulamada gerçek bir vatandaşlığa dayalı milliyetçilik biçimini aldı mı?

Özellikle 1920'lerin sonundan 1940'ların ortalarına kadar hiçbir Türk hükümetinin vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği uygulamaya geçirmedikleri görülüyor. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki gelişmeler, gerçek anlamda bir vatandaşlığa dayalı milliyetçiliğin gelişimine uygun değildi. Ankara'nın Türk devletini merkezileştirme ve modernleştirme çabalarına karşı bir dizi halk ayaklanması daha oldu. Osmanlı ve daha sonra Türk siyasal toplumunda demokratik bir gelenek olmaması, Ankara'daki karar alıcılar için, etnik milliyetçiliğe karşıt olarak vatandaş bütünlüşmesine dayalı bir politika izlemeyi son derece güçleştirecekti. İslamın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman ahalisi arasında değişik etnik kimlikleri kaynaştıran bir bağ işlevini görmesi ironiktir. Fiilen bir siyasal topluluk kurmak için yeni bir kaynaştırıcı bağ olarak Türk milliyetçiliğini İslamın yerine geçirme çabası sadece kısmen başarılı olacaktı.

Uygulamada, vatandaşlığa dayalı bir Türk milliyetçiliği anlayışından uzaklaşıldı. Türk milliyetçiliğinin tanımlayıcı bir niteliği olarak din, resmen vurgulanmamasına rağmen, gayrimüslimlere karşı ayrımcılık yapıldı. Hristiyanlar ve Yahudiler askeri okul ve akademilere alınmadı. Oran'ın belirttiği gibi, askeri okullara girmenin en önemli şartı, Türk vatandaşı olmak değil, çoğunlukla Müslüman olma gereği anlamına gelen Türk ırkına mensup olmaktır. Oran, bu uygulamanın zaman zaman, Müslüman Çerkezlerin bile bu okullardan dışlanmasına yol açtığını da ekler.³⁹ İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümet, sözde, savaşta aşırı kazanç sağlayanları vergilendirmeyi amaçlayan Varlık Vergisi'ni yürürlüğü koydu. Ayrım gözetilmeden toplanacağı varsayılan vergi, uygulamada çoğunlukla gayrimüslimlere karşı kullanıldı. Vergisini ödemeyen birçok insan Doğu Anadolu'daki çalışma kamplarına gönderildi. 1930'da, bir avuç uzman dışında Türk demiryollarının bütün gayrimüslim personeli işten çıkarıldı.⁴⁰ Benzer bir uygulamayla, Mayıs 1942'de Anadolu Ajansı'nda çalışan 26 Yahudinin işine son verildi.⁴¹

39 Oran (1990), s. 187.

40 Tunçay (1981), s. 301.

41 Glasneck (t.y.), s. 26.

Ne var ki, önyargılar bu kadarla sınırlı değildi. 1920'lerin ortasında Türkiye ile Yunanistan arasındaki mübadele sırasında, Konya yakınlarındaki Rum Ortodoks Kilisesi'nin Türkçe konuşan cemaati, ibadetlerini Türkçe yapmalarına ve hiç Rumca bilmemelerine karşın Yunanistan'a gönderildi. Diğer yanda, Türk etnik milliyetçiliğinin yükselişte olduğu 1930'larda, Hristiyan Ortodoks Gagavuz Türklerinin Romanya'dan Türkiye'ye göç isteği, Gagavuz Türklerinin Hristiyan olduğu gerekçesiyle Türk yetkililer tarafından geri çevrildi.⁴² Balkan ülkelerindeki Arnavutlar, Boşnaklar ve Pomaklar gibi Türkçe konuşmayan ve Türk etnisitesinden olmayan birçok Müslüman, göçmen olarak Türkiye'ye kabul edildi.⁴³ Vatandaşlığa dayalı milliyetçilik uygulamaya geçirilmedi. Türkiye'deki birçok yetkili ve halk için Türklük, İslamla çok fazla bağlantılı olarak kaldı.

Türk etnisitesine ve diline de vurgu yapılıyordu. Oran, Mustafa Kemal'in "Bir Türk cihana bedeldir" gibi ifadelerinin, etnik temelli bir milliyetçiliğin tezahürleri olarak görülebileceğini ileri sürmektedir.⁴⁴ Mustafa Kemal'in ünlü Onuncu Yıl Nutku, Türklerin yüksek meziyetlerine göndermelerle doluydu. Benzer şekilde, 1932'de bir Türk kadını dünya güzeli seçildiğinde, Mustafa Kemal, bunun "Türk ırkının dünyanın en güzel ırkı" olduğunun kanıtı olduğunu ileri sürdü.⁴⁵ Türk etnisitesine ve ırkına yapılan bu göndermeler, Gökalp'in vatandaşlığa dayalı milliyetçilik fikrinden uzaklaşıldığının açık göstergeleriydi. Bu durum Parla'yı, Kemalist Türk milliyetçiliğinin yumuşak vatandaşlık yüzünün ardında ikinci bir "ırkçı-etnik" görüntüsü bulunduğu sonucuna götürmektedir.⁴⁶

Hükümetin Türk etnisitesini ve dilini vurgulayan politikasının bir örneği de, 1934'te kabul edilen 2510 sayılı İskân Kanunu'ydu.⁴⁷ Kanun, Türkiye'deki halkı üç gruba ayırıyordu: Türkçe konuşan ve Türk etnisite-

42 Oran (1990), s. 159.

43 Kirişçi, "Post Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995).

44 Oran (1990), s. 187.

45 Aktaran Tunçay (1981), s. 228, 36n.

46 Parla (1995), s. 171-175, 210, 218.

47 Yasanın tam metni için bkz. *TC Resmi Gazete*, 21 Haziran 1934, No. 2733.

sinden olanlar; Türkçe konuşmayan, fakat Türk kültüründen sayılanlar⁴⁸ ve ne Türkçe konuşan ne de Türk kültürüne ait olanlar. Kanun ve öncesi tartışmalar Kürtlere hiçbir göndermede bulunmuyordu. Bununla birlikte, “Türk kültürüne ait olmama ve Türkçe konuşmama” ifadeleri, büyük ölçüde Kürtlere ve Araplara işaret etmek için kullanılıyordu.

İskân Kanunu, ülkeyi de üç bölgeye ayırıyordu. Bir bölgede, Türkçe konuşan, Türk kültürü ve etnisitesinden olanlar oturuyordu. Bu bölge, ülkenin herhangi bir kısmından ve dışarıdan göçmen alabilirdi. İkinci bölge, Türklükleri, kültür ve dil bakımından iskân politikalarıyla güçlendirilmesi gereken insanları kapsıyordu. Üçüncü bölge, güvenlik gerekçeleriyle her türlü sivil yerleşime kapalı alanlar olarak tasarlanmıştı.

Beşikçi, bu İskân Kanunu’nun, esas olarak Kürtleri bir Türk kimliği içinde asimile etmek için kabul edildiğini ileri sürmektedir.⁴⁹ Ne var ki, yasa koyucular sadece Kürtlerle ilgilenmiyordu. Parlamento tartışmaları sırasında bir milletvekili, Ruşeni Bey, Yahudilerin adını anmadan hükümetin Yahudileri asimile edememesinden yakınıyordu. Aynı milletvekili, Balkanlar’dan ve Kafkasya’dan Osmanlı hükümetleri tarafından getirtilip ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirilen, hâlâ Türkçe konuşamayan ve dolayısıyla etnik kimliklerini muhafaza eden çok sayıda muhacirin bulunduğunu kızgınlıkla belirtiyordu.⁵⁰ Kanun taslağını hazırlayanlar da benzer belirlemelerde bulundular. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, bu muhacirleri asimile etmenin bu kanunun amaçlarından biri olduğunu belirtti. Bu kanunun diğer bir amacı da, hem Türk hem Kürt göçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmekti. Kaya, Anadolu’nun güney ve batısının yanı sıra doğusunda da bir milyondan fazla göçerin bulunduğunu ve bunları yerleşik hayata geçirip onlara cumhuriyetin nimetlerini götürmeyi fevkalade önemli gördüğünü belirtti.⁵¹

Açıkkası, bu yasanın amacı, ülkede gerçekleşmekte olan ulus-inşası sürecine yardım etmektir. Bir milletvekilinin ifadesiyle, yasa “bir tek li-

48 Bu grup, etnik bakımdan Arnavut, Çerkez, Pomak, Tatar vb olmalarına karşın Türk sayılan geçmiş Balkan ve Kafkas göçmenlerini kapsıyordu. Bunlar, çeşitli nedenlerle Türkçe konuşmıyor ya da konuşamıyordu. Yeni göçmenlerle ilgili olarak yasa, hükümete kimin “Türk kültürüne ait” sayılacağını belirleme yetkisi veriyordu.

49 Beşikçi (1991).

50 *TBMM Zabıt Ceridesi* I: 65, 7-6-1934, c. 1, s. 69-70.

51 *age*, s. 141.

san konuşan, aynı düşünen ve hisseden bir memleket” yaratmayı amaçlıyordu.⁵² Çarpıcı olan, Türk etnisitesinden bireylere verilen ayrıcalıklı statüydü. Yasanın 7. maddesi, Türk etnisitesinden göçmenlere, iskâna kapalı alanlar dışında istedikleri yere yerleşme hakkı tanıyordu. Diğer göçmenlerin iskânı, hükümet tarafından düzenlenecekti. Uygulamada, bazı Kürtler Türkiye’nin batısına, bazı Türkler de doğuda geleneksel olarak Kürtlerin oturduğu alanlara yerleştirildi.

Türk etnisitesi ve dilinin üzerinde neden bu kadar çok duruldu? Geleneksel dindar bir toplumu modern bir ulusa ve devlete dönüştürme çabalarından kaynaklanan güçlükler incelenmelidir. Modernleşme, geniş bir hizmet yelpazesi sunabilen merkezi bir devletin inşasını gerektiriyordu. Hurafe, din ve cemaatçilik yerine akılcılığı, bilimi ve bireyciliği vurgulayacak bir düşünce tarzını Osmanlı düşünce tarzının yerine koymak için “değerlerde bir devrim” zorunluydu.⁵³ Köhne bir imparatorluk yerine, dinamik, modern cumhuriyetçi bir devlet gerekiyordu.

Modernleşmenin yürütülmesi için, hükümette, yönetimde ve hukukta reformlar yapılmalıydı. Bu, geleneksel düzenden çıkarları bulunan taşra seçkinlerinin görüşleriyle çatıştı. Değerlerde devrim, çok büyük ölçüde, toplumun laikleştirilmesi süreci ve birleşik ve modern bir eğitim sistemine geçiş etrafında merkezileşti. Bu, diğer yanda, dini inançları ve kültürel kimlikleri bakımından kitlelerin kimliğini derinden etkiledi. Mersin-Alıcı’nın belirttiği gibi dönüşüm, “oldukça ani oldu ve hiç doğal değildi. Zira, toplumun doğasındaki tedrici bir evrimin sonucunda pürüzsüzce meydana gelmedi, reformcu bir elit tarafından tasarlandı ve halka dayatıldı.”⁵⁴

Bu gelişmelere muhalefet, 1920’lerde ve 1930’larda bir isyan dalgasına yol açtı. 1924 ile 1938 arasında patlak veren 18 isyanın 17’si, Doğu Anadolu’daydı ve 16’sına katılanlar Kürtlerdi.⁵⁵ İlk ve en önemli

52 TBMM Zabıt Cevidesi I: 68, 14-6-1934, c. 1, s. 141.

53 Mardin, “Ideology and Religion in the Turkish Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, 2 (1971).

54 D. Mersin-Alıcı, *The Impact of Turkey’s Nationalistic Culture on Turkish Foreign Policy Making as Observed in Turkey’s Relations with the Central Asian Turkic Republics*, yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Siyasetbilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, 1995.

55 *Türk Genelkurmayı tarafından yayımlanan Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar (1924-1938)* adlı kitapta bu isyanlar ince ayrıntılarıyla ele alınıyor. ed. Şimşir (1981), bu isyanlarla ilgili İngiliz istihbarat ve diplomatik raporları vermektedir.

Kürt ayaklanması, Şeyh Said'in başını çektiği isyandı. İsyân 13 Şubat 1925'te başladı ve 15 Nisan 1925'te elebaşları ele geçirilinceye kadar tam olarak bastırılmadı. Tunçay'a göre, isyanı bastırmaya yönelik askerî operasyonlar, insan kaybı ve finansman bakımından Kurtuluş Savaşından daha pahalıya mal oldu.⁵⁶ Bu isyanın Türk milliyetçiliğinin evrimi üzerindeki etkisi köklüydü. Başkaldırı, iki dünya görüşünün çatıştığı bir sırada gerçekleşti. Görüşlerden biri modernizmi ve laikliği, diğeri dini ve gelenekçiliği vurguluyordu.

Mustafa Kemal ve lider kadrosu, Şeyh Said isyanını bir karşı-devrim kalkışması olarak gördü.⁵⁷ İsyandan önce, önceki yıl kapatılmış olan şerri mahkemelerin yeniden açılması çağrıları yapılmıştı. Başkaldırı, bizzat yeni doğan Türk devletinin temeline bir tehdit olarak algılandı. Mustafa Kemal ve yandaşlarının, Türkiye'deki toplumun dönüştürülmesi konusundaki güvenlerini sarstı. Bu güvensizlik, 1920'lerin ikinci yarısında yeni yasaların çıkarılmasına yol açtı. 1930'lara gelindiğinde Ankara'daki yetkililer, ulus olma duygusunu yaratmak için Türk etnisitesinin ve dilinin önemini daha fazla vurguluyordu.

İsyandan hemen sonra, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edilmesi ve bununla ilgili olarak iki İstiklal Mahkemesinin kurulmasını izleyen bir hükümet değişikliği oldu. Bu mahkemeler, isyanın liderlerini yargılamak için kullanıldı. Şeyh Said de aralarında olmak üzere birçoğu idama mahkûm edildi. Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete, ülkedeki bütün muhalefeti bastırmak için kullanılan özel yetkiler veriyordu. Hükümet, ülkenin laikleşmesi ve modernleşmesini daha fazla teşvik etmeyi amaçlayan yasaları çıkarmak için de bu kanunu kullandı.

Şapka Kanunu (Ekim 1925), siperli şapkanın ve Batı giysilerinin giyilmesini emrediyordu. Tarikatların, tekke ve zaviyelerin kapatılmasını emreden ve dini unvanları yasaklayan bir kanun (Aralık 1925) bunu izledi. Fesin yerini alan şapka Batılılaşmayı ve ilerlemeyi simgelediği için, Şapka Kanunu özellikle önemliydi. Ekim 1926'da Medeni Kanun'un kabulüyle birlikte tarikatların kapanmasını emreden yasa, Nisan 1928'de, 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde bir değişikliğe yol açtı. İslam artık, Türk devletinin resmi dini değildi.

⁵⁶ Tunçay (1981), s. 136.

⁵⁷ Kili (1982), s. 161.

Diğer önemli bir reform da, Türkçeye ilgiliydi. Kasım 1928’de Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi kabul edildi. Bu, görünüşte, Latin alfabesinin Türkçeye daha uygun olduğu ve bu alfabenin basitliğinin ülkedeki düşük okuryazarlık oranını yükselteceği gerekçelerine dayanıyordu. Fakat, Lewis’in belirttiği gibi, “değişikliğin temel amacının, pedagojik, toplumsal ve kültürel olduğu kadar pratik bir yanı da vardı - ve Mustafa Kemal, halkını bunu kabul etmeye zorlarken, geleceğe bir kapı açtığı gibi geçmişe açılan kapıyı da kapattı.”⁵⁸ Dil reformu, bütün çevrelerde iyi karşılanmadı. Latin alfabesini savunanlar, Batı’ya “Türklerin yabancı bir yazıyı kabul edip ... Hristiyanlığa döndüklerini” ilan etme fırsatı vermekle suçlandılar.⁵⁹

Eski düzeni destekleyenler bu reformlara karşı çıktı. Türkiye’deki isyanların sayısında ani bir artış oldu. 1924 ile 1938 arasında gerçekleşen 18 başkaldırının 8’i Mayıs 1929 ile Aralık 1930 arasında gerçekleşti. Bir grup insanın ahaliyi hükümete karşı isyan edip şariat hukukunu yeniden getirmeye kışkırttığı Menemen’deki olay bunlardan biriydi. Diğer ayaklanmalar, Doğu Anadolu’da Kürtlerin oturduğu alanlarda gerçekleşti.

Modernleşme, merkezileşme ve laikleşmeye verilen önem, yönetici seçkinlere karşı çıkışın önemli bir kaynağı haline gelen Kürt etnik bilincinin yayılmasına katkıda bulundu. 1930 yazında Ağrı Dağı etrafında önemli isyanlar patlak verdi. Bu isyanları, Türk ordusundan firar eden Yüzbaşı İhsan Nuri yönetiyor ve Kürt milliyetçi hareketi Hoybun tarafından destekleniyordu. Asiler bir “Kürt Cumhuriyeti” ilan etti, fakat Eylül 1930’da Türk ordusu tarafından ezildi.⁶⁰

Türkiye’de dinin rolünü zayıflatma çabaları, bu dönemdeki Kürt ayrılıkçılığını teşvik etti. Osmanlı İmparatorluğu’nda İslama dayalı sosyopolitik düzen, Türkleri ve Kürtleri bir arada tutmuştu. Şeyh Said’in torunu Abdülmelik Fırat, Hilafet’in kaldırılmasıyla birlikte Kürtler için Türkiye Cumhuriyeti’nde kalmanın hiçbir anlam taşımadığını belirtecekti.⁶¹ Kürt isyanları ve tutucu çevrelerin Mustafa Kemal rejimine muhalefeti, rejimin güvensizliğini artırdı.

⁵⁸ B. Lewis (1962), s. 273.

⁵⁹ Aktaran G. L. Lewis, “Atatürk’s Language Reform as an Aspects of Modernization in the Republic of Turkey”, ed. Landau (1991)’in içinde, s. 198.

⁶⁰ Kutschera (1979), s. 90-101.

⁶¹ *Aktüel*’de söyleşi, 11 Aralık 1991.

Toprak, “laik politikaları ve Batılılaşma programıyla devlet, kitlesel çekiciliği olabilecek yeni bir ideolojik çerçeve sunmadan geleneksel bir İslami toplumun egemen değerlerini tehdit etmişti” demektedir.⁶² Mustafa Kemal ve lider kadrosunun benimsediği çözüm, alternatif bir seferberlik kaynağı olarak Türk milliyetçiliğini vurgulamak oldu. Bir milletvekili, Ruşeni Bey, Türklerin yeni dininin milliyetçilik olacağını ilan etti. Mustafa Kemal bunu büyük bir coşkuyla karşıladı.⁶³ Ne var ki, ortaya çıkan milliyetçilik, Türk etnisitesini ve dilini vurgulayan bir milliyetçilikti. 1930’ların başında bu, hükümetin tam desteğine sahip Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisinde kendini gösterdi.

Türk Tarih Tezi, ilk olarak 1930’larda Türk Ocakları’nın gözetiminde bir çalışma grubu tarafından hazırlanan Türk Tarihinin Ana Hatları başlıklı bir kitapta geliştirildi.⁶⁴ Tez, Türklerin Orta Asya’dan çıkıp dünyanın farklı yerlerine uygarlığı yayarak göç ettiklerini ileri sürüyordu. Hititler ve Sümerler de dahil, Anadolu’daki bütün antik uygarlıkların Türk kökenli oldukları ileri sürülerek, Anadolu’da yaşayan Türkler ile Orta Asya’daki ataları arasında süreklilik kuruldu. Türk Tarih Kurumu, tarihsel “mitler” yaratarak bu tezi geliştirdi. Ders kitapları, bu tezi içine alacak şekilde yeniden yazıldı. Halkı, tarihleri ve “Türklük”leri konusunda eğitmek üzere ülkenin her tarafından Halk Evleri kuruldu.

Güneş Dil Teorisi, Orta Asya’da sadece bir tek dilin, Türkçenin, konuşulduğu savına dayanıyordu. Bu teoriye göre, Türkçe bütün dillerin temelini oluşturuyordu. Bugünkü Anadolu Türkçesi, Türkçenin bu özgün biçiminin bir devamı olarak sunuldu. Dil, ulusal bilinci harekete geçirmenin başka bir aracı olmuştu. Türk Dil Kurumu kuruldu. Amacı, Türk dilini arılaştırmaktı. Ezanın Türkçe okunmasını emreden bir yasa bile çıkarıldı. Mersin-Alıcı’ya göre bunlar, “Batı tipinde bir ulusal kimliğe ulaşma amacıyla etnik modelin araçlarını kullanarak bir ulus” yaratmanın bilinçli çabalarıydı.⁶⁵

Hyman ve diğerleri tarafından 1958’de yapılan öğrenciler üzerine bir araştırmada, yukarıdaki politikaların dinin yerine bir Türk ulusal kimliği-

62 B. Toprak (1981), s. 70.

63 Tüfekçi (1983), s. 170-171.

64 Tunçay (1981), s. 325. Bu tez üzerinde yakın zamanda yapılan bir inceleme için bkz. Ersanlı-Behar (1992).

65 Mersin-Alıcı (1995), s. 19.

ni geçirmeyi büyük ölçüde başardığı sonucuna varıldı.⁶⁶ Frey de, Türkiye'nin kırsal bölgeleriyle ilgili olarak benzer gözlemlerde bulundu.⁶⁷ Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi, Kürtlerin aslında Türk olduğuna dair bir savın geliştirilmesine yol açarken çatışma olasılığı da arttı.

Gökalt, Diyarbakır civarındaki aşiretlerle ilgili bir etnografik alan incelemesinde, zamanla Kürtleşen çok sayıda Türkmen aşiretin bulunduğunu sonucuna varmıştı.⁶⁸ Ne var ki, hiçbir zaman Kürtlerin etnik olarak Türk olduğunu ileri sürmemişti. Yine de, 1930'larda Kürtlerin Türk olduğunu kanıtlamak için yoğun çabalar harcandı. Bu "bilimsel" gerçeklik, "kafası karışık" Kürtlerin zihinlerine ve yüreklerine sokulacaktı. Buna göre Kürtler, "büyük ölçüde dillerini değiştirmiş Türklerden oluşuyor"du ve Kürt terimi "bozuk bir Farsça konuşan ve Türkiye, İran ve Irak'ta yaşayan bir topluluğun adıydı."⁶⁹ 1930'ların başka bir incelemesinde Candar, Doğu Anadolu'daki aşiret ve köylerin uzun bir listesini veriyordu. Etimolojik bir inceleme temelinde, kendilerini Kürt sayan insanların aslında Türk olduğu sonucuna varıyordu.⁷⁰

Aralık 1936'da Tunceli (Dersim) Valisi General Abdullah Alpdoğan, Kürtlerin özünde "dağ Türkleri" olduğunu ileri sürdü. "Bunlara Kürt denmesini, ve sanki farklı bir ırkmış gibi davranılmasını" eleştiriyordu.⁷¹ 1945'te tamamlanan bir kitapta, kendisi de Kürt etnisitesinden gelen M. S. Fırat, Kurmanci ve Zazaca konuşan ve Kürt denilen eski Türk ve Türkmen aşiretlerinin torunlarının gerçekte "dağ Türkleri" oldukları gözleminde bulundu.⁷²

Özellikle dini çevrelerin modernleşmeye muhalefeti, Mustafa Kemal ve yandaşlarının, Türkiye'nin birlik ve güvenliğini sarsacak ciddi iç ve dış tehditlerle karşılaşmaya devam ettiğine inanmaları, Ankara'da gittikçe

66 Hyman, Payaslıoğlu ve Frey, "The Values of Turkish College Youth", *Public Opinion Quarterly*, (Sonbahar 1958), s. 275-291.

67 Frey, "Socialization to National Identification among Turkish Peasants", *The Journal of Politics*, 30, 4 (Kasım 1968).

68 Çalışması, Beysanoğlu (1992)'de yeniden derlenip yayınlandı.

69 Andrews (1989), s. 36, 49n.

70 Candar (1934), s. 41.

71 Dersim valisinin bu sözleri söylediği ve zamanın İçişleri Bakanı Kaya'nın başkanlık ettiği bir toplantının özeti için bkz. U. Mumcu (1993), s. 137-159.

72 Fırat (1961), s. 7.

daha çok yetkiliyi Türk etnisitesi, tarihi ve dilini daha çok vurgulayıp daha büyük bir kararlılıkla ulus inşasını teşvik etmeye yöneltti. Vatandaşlığa dayalı bütünleşmeden çok, etnik milliyetçilik günün modasıydı. Hükümet, dini muhalefeti etkisiz hale getirmeyi nispeten başardı. Benzer şekilde, Türk etnik kökeninden olmayanların büyük bir kısmı, fazla direnmeden bu ulus-inşası politikalarına uydu. Ne var ki, Doğu’da, çoğunlukla Kürtlerin oturduğu bölgelerde şiddetli bir muhalefet vardı.

Kürt Milliyetçiliği 1923-1938

Oran, Kürt milliyetçiliğinin gelişiminin, daha çok, Türk etnisitesi ve diline artan vurgusuyla Türk milliyetçiliğinin yükselişine bir tepki olduğunu ileri sürmektedir.⁷³ Kürt milliyetçiliği derece derece gelişim gösterecekti. 1923 öncesinde Kürtler arasında birlik olmaması, daha önce ayrıntılı bir şekilde tartışıldı. Mart 1923’te Büyük Millet Meclisi’nde bir Kürt milletvekili olan Yusuf Ziya Bey, Musul’un geleceği ile ilgili bir tartışma sırasında, hâlâ Kürt ve Türk kardeşliğini ve iki halkın ayrılamazlığını vurgulayan heyecanlı bir konuşma yapabiliyordu.⁷⁴

Daha önce belirtildiği gibi, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne en büyük meydan okuma, Kürt dini lider Şeyh Said’in başını çektiği 1925 baharındaki büyük isyandı. Bu ayaklanmanın kökeni, Mayıs 1923’te Azadi denilen milliyetçi bir Kürt partisinin kuruluşuna kadar götürülebilir. Bu partiyi, Kürt milliyetçileri ve Osmanlı ordusundaki Kürt subaylar kurdu ve bir zamanlar direniş hareketinin önde gelen bir üyesi ve Muş’taki Mutki aşireti reisi Hacı Musa yönetiyordu. Azadi’nin üyeleri arasında, 1923 seçimlerinde yeniden seçilemeyen Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin eski Kürt üyeleri de vardı.⁷⁵ Azadi, Zazaca konuşan aşiretlerin yanı sıra Şeyh Said’den de destek aldı. Azadi’nin taraftarları, başta Hilafet’in kaldırılması ve Türkçeye dayalı modern eğitim sistemi olmak üzere, yeni Türk hükümetinin politikalarına karşı çıktı. Bağımsızlığa göz dikmişlerdi ve bunu, İngiltere tarafından destekleneceğini umdukları bir isyanla sağlamayı amaçlıyorlardı.

Mumcu, Şeyh Said isyanının dini bir başkaldırı olduğuna inanıyor ve Şeyh Said’in, soruşturma sırasında isyanın amacının şeriat hukukunu

⁷³ Oran (1990), s. 204-205.

⁷⁴ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 4, s. 163.

⁷⁵ U. Mumcu, (1993), s. 56-57.

yeniden getirmek olduğunu söylediği bir ifadesini aktarıyordu.⁷⁶ Abdülmelik Fırat, daha sonraları, dedesinin önde gelen bir dini lider ve âlim olduğunu, milliyetçi düşüncelere sahip olamayacağını savundu.⁷⁷ Van Bruinessen ve Olson, isyanın milliyetçi dürtüleri kadar dini dürtüleri de bulunduğu sonucuna vardılar.⁷⁸ Diğer yanda Aybars ve Tunçay, Şeyh Said'in öncelikle bir milliyetçi olduğunu ileri sürdüler. Aybars'a göre, Şeyh Said yakalandıktan sonra, isyanın dini bir isyan olduğunu iddia ederek yetkilileri aldatmaya çalıştı.⁷⁹

Şeyh Said isyanı, Türk hükümetinin merkezîyetçi politikalarına gösterilen kızgınlıkla bağlantılıydı. Arfa'ya göre, Doğu'daki korkunç ekonomik durum, 1923 seçimlerinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yeniden seçilemeyen aşîret liderlerinin rahatsızlığı ve "feodal toprak ağalarının ve aşîret reislerinin ayrıcalıklarının azaltılacağı korkusu" isyanın nedenleriydi.⁸⁰

Şeyh Said isyanına katılan bazı liderler, ayrı Kürt kimliklerinin çok fazla bilincindeydiler ve oldukça yüksek bir dini söylemle de olsa, ayrılıkçı bir siyasal gündem geliştirmişlerdi. Şeyh Said, soruşturmada, ayrılıkçı özemleri ifade etmekten imtina etmiş görünüyordu. Fakat kardeşi Abdurrahim ve diğerleri, amaçlarının bağımsız bir Müslüman Kürt hükümeti kurmak olduğunu açıkça ilan ettiler.⁸¹ Öyle görünüyor ki, Türk hükümetinin reformlarının İslamı zayıflattığı zannedildiği bir sırada din, Kürtlüğün önemli bir ayırt edici karakteristiği idi. Türk hükümetinin askeri birliklerine değinirken Şeyh Said'in, bir Türkü öldürmenin yetmiş kâfiri öldürmekten dinen daha değerli olduğunu ilan etmesi şaşırtıcı değildi.⁸²

Dine yapılan bu vurgu, isyanın Alevi Kürtlerden fazla destek görmemesinin nedenini de kısmen açıklayabilir: Van Bruinessen, isyanın Zazaca konuşan Sünni Kürtler tarafından çok büyük ölçüde desteklendiğini ve Kürt milliyetçiliğin yaygın olduğu bölgelerde yaşayan Alevi Kürtlerin genel olarak Şeyh Said'i desteklemediğini belirtmektedir.⁸³ Birçok aşîret

⁷⁶ *age*, s. 124.

⁷⁷ *age*, s. 174.

⁷⁸ Van Bruinessen (1993), s. 167 ve Olson (1991), s. 154.

⁷⁹ Aybars (1995), s. 310-327 ve Tunçay (1981), s. 129.

⁸⁰ Arfa (1968), s. 37.

⁸¹ U. Mumcu (1992), s. 161.

⁸² Aktaran Aybars (1995), s. 317.

⁸³ Van Bruinessen (1993), s. 155.

reisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne isyanı bastırmak için hükümete yardım etmeye hazır olduklarını ifade eden telgraflar gönderdi. Bu nedenle, Şeyh Said isyanı sırasında Türkiye'deki Kürtler arasında yaygın bir ulusal bilinçten söz etmek güçtür. Bu ayaklanma, Ankara'daki yetkililerin dayatmaya çalıştıkları merkezileşmeye direnmek için çeşitli Kürt aşiretleri birleştirmede hassas bir rol oynayan karizmatik bir dini liderin önderliğindeki bir ayaklanma olarak değerlendirilebilir.

1925 ile 1938 yılları arasında başka Kürt isyanları da oldu. Bunlar, egemen Türk etnik çekirdeğin Kürtleri asimile etmeye kalkışmasına karşı ayaklanmalardı. Kürt milliyetçisi bazı liderler bunlara katıldı. Fakat bu şiddet patlamaları dağınık ve eşgüdüksüzdü. Kürtler arasındaki aşiretsel, dinsel ve bölgesel ayrılıklar hâlâ varlığını sürdürüyordu ve Türkiye'de etnik ve ulusal bir Kürt kimliğinin oluşmasını engelliyordu.

Ankara'daki hükümet, kendi politikalarına herhangi bir muhalefete giderek daha fazla hoşgörüsüzleşti. Meclisteki bütün milletvekilleri Mustafa Kemal ve CHP kurmayları tarafından bizzat seçiliyordu. Sonuç olarak, çok büyük oranda Kürtlerin oturduğu seçim çevreleri, seçim çevresinde doğmuş milletvekillerinin en az olduğu bölgelerdi.⁸⁴ Hükümetin modernleşme ve ulus-inşasıyla ilgili politikalarını desteklemeyen bir Kürt, meclis ve hükümet çalışmalarına katılamazdı.

1930'da Hükümet, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın tavsiyelerini kabul etti. Çakmak'a göre, Doğu Anadolu'daki Kürt kökenli devlet memurlarının görevlerinden alınması ve isyanlara katılan Kürtlerin Türkiye'nin batısına sürülmesi gerekiyordu.⁸⁵ Aralık 1935'te Meclis, Tunceli havalisini yönetmede hükümete olağanüstü yetkiler veren bir yasa'yı kabul etti. İnsanlar süresiz tutuklanabilir ve ülkenin kanun ve nizamına uymayanlar bölge dışına çıkarılabilirdi.

Kürtleri asimile etmeyi ve direnenleri cezalandırmayı amaçlayan bu önlemler, milliyetçi Kürt seçkinler arasında derin bir kızgınlığa ve rahatsızlığa yol açtı. "Bir yandan biz 'Türk'üz dediğimiz zaman, bize 'hayır siz Türk değilsiniz, 'Kürt'sünüz deniliyor. Diğer yandan, biz, Dersim halkı, Kürdüz dediğimiz zaman, başımıza vurup 'hayır siz Kürt değilsiniz, Kürt yoktur' diyorlar" diyerek Tunceli Valisi General Abdullah Alpdoğan'a ya-

⁸⁴ Bkz. Frey (1965), s. 184-192'deki çözümlemeler ve tablolar.

⁸⁵ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, s. 351-352.

kınan Dr. Nuri Dersimi, bunu iyi yakalamıştı.⁸⁶ Hayal kırıklığına uğrayan Kürt seçkinler 1927’de, 1930’da Ağrı Dağı civarındaki isyana katılacak olan Kürt milliyetçisi Hoybun grubunun oluşumunda yer aldılar.

1939’a gelindiğinde Türk hükümeti, Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde egemenliğini pekiştirmişti. Van Bruinessen’in belirttiği gibi: “Bütün isyanlar bölgesel kalmıştı ve birçok durumda, bu isyanların bastırılmasında aktif rol almış olanlar bizzat Kürtlerdi.”⁸⁷ 1950’de, Demokrat Parti’nin (DP) zaferiyle sonuçlanan seçim yapıldığında ülkede Kürt milliyetçiliğinden hemen hemen eser yoktu. Bu sırada birçok Kürt asimile edilmiş ve Kürt aşiret reisleri Türk siyasal sistemine çekilmiş görünüyordu.

İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kürt Milliyetçiliğinin Gelişimi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir Kürt etnik kimliği sonunda ortaya çıkacaktı. Bu, bir ölçüde, Türkiye’deki toplumun biraz daha modernleşmesinin ürünüydü. Bir etnik kimlik bilinci, bir avuç Kürt milliyetçisinin özel alanı olmaktan çıkacaktı. Eğitimli ve kentli Kürt gençliğinin bir kısmı radikalleşip Türkiye’deki siyasal sahneye inecekti. Politize olmuş bu Kürt gençliği, eninde sonunda bağımsız bir Kürt devletin oluşurulması için bastıracaktı. Kürtler arasında etnik öz bilinçliliğin tedrici gelişimi, zaman zaman, aşirete olan bağlılıklarla çatışacak, zaman zaman bunları tamamlayacaktı. Aşiret bölünmeleri ve Kürtler arasındaki çekişmeler varlığını sürdürecekti. Ayrıca, hâlâ kırsal kesimde bulunan çoğunlukla daha tutucu ve geleneklere bağlı Kürt ileri gelenleri, kentli ve siyallaşmış Kürt gençliğinin görüşlerini paylaşmak zorunda değildi.

Tek partili sistemden çok partili sisteme geçiş, halkın siyasete katılımını arttırdı. 1950’lerde nüfusun yüzde 15’inden fazlasının anadilinin Kürtçe olduğunu beyan ettiği vilayetlerde seçimlere katılım oranı çok yüksekti (Tablo 4.1). Özbudun, bunu, Kürtlerin oturduğu bölgelerde halka oy verdiren feodal aşiret reislerinin rolüne atfetmektedir.⁸⁸ Özbudun’a göre, 1930’lar ve 1940’lar boyunca merkezdeki yönetici seçkinler bölgenin ileri gelenleriyle çalışabilmişti. Yerel çıkarlar kabul edil-

⁸⁶ Aktaran Timuroğlu, “Dersimlinin Kimlik Bilmecesi”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1991

⁸⁷ Van Bruinessen (1993), s. 123-124.

⁸⁸ Özbudun (1975), s. 95.

di ve bunun karşılığında merkezin öne çıkardığı reformlar yerel eşraf tarafından desteklendi.⁸⁹ Ne var ki, 1945'te bu siyasal ittifak, toprak reformu konusunda sorunlarla karşılaştı.⁹⁰

Buna rağmen, Kürtlerin oturduğu bölgelerde CHP ile yerel seçkinler arasındaki bu ittifak, 1950 seçimlerinde de devam etti. CHP Hakkari'de oyların yüzde 100'ünü aldı. DP, genel olarak, Kürt vilayetlerinde daha az başarılı oldu. Van Bruinessen'a göre, DP, hükümetteyken asimilasyon politikalarını gevşettiği için 1954 seçimlerinde bu vilayetlerde daha başarılı oldu.⁹¹ 1957 seçimlerine gelindiğinde, ülkedeki ekonomik güçlükler DP oylarında genel bir düşüşe yol açtı; fakat CHP, Kürtlerin çoğunlukta olduğu vilayetlerde özellikle başarılı oldu.

TABLO 4.1: ÜLKE GENELİ VE 1965 GENEL NÜFUS SAYIMINDA ANADİLLERİNİN KÜRTÇE OLDUĞUNU BİLDİRENLERİN YÜZDE 15'TEN FAZLA OLDUĞU 15 İL İÇİN 1950, 1954 VE 1957 GENEL SEÇİMLERİNDE OYLARIN SİYASİ PARTİLERE DAĞILIMI VE SEÇİMLERE KATILIM ORANLARI

		Katılım oranı %	CHP %	DP %	Diğerleri %
1950	Ülke ortalaması	89.3	39.9	53.3	6.8
	15 ilin ortalaması	87.7	53.4	43.7	2.9
1954	Ülke ortalaması	88.6	34.8	56.6	8.6
	15 ilin ortalaması	89.5	36.4	52.8	10.6
1957	Ülke ortalaması	76.6	40.6	47.3	12.1
	15 ilin ortalaması	77.9	45.3	45.5	6.3

Kaynak: Milletvekili: Genel ve Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Yenileme Seçimi Sonuçları. 5 Haziran 1977 ve 1965 Genel Nüfus Sayımı.

Türkiye'deki ciddi ekonomik sorunlar ve siyasal istikrarsızlık, 1960'ta askeri müdahaleyle sonuçlandı. Ordu, DP yönetiminde özellikle Doğu bölgelerinde gerçekleşen liberalizasyondan rahatsız olmuştu. Silahlı Kuvvetler, bunun Kürt ulusal bilincinin artmasına yol açtığı-

89 Bkz. E. Özbudun, "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", ed. Huntington ve Moore (1970)'in içinde, s. 380-405.

90 Özbudun (1975), s. 37-38.

91 Van Bruinessen (1993), s. 340.

na inanıyordu. Askerler, 54'ü DP üyesi olan 55 Kürt ileri gelenini tutukladı ve Türkiye'nin batısına sürdü.⁹²

Askerler, köylere Kürtçe adlar yerine Türkçe adlar veren bir yasa da çıkardılar.⁹³ Tek partili dönemdeki asimilasyon ve iskân politikalarına benzer politikalara geçmeyi de düşündüler. Ne var ki, Van Bruinessen'a göre, 1961 Anayasasının liberal özü bunu önledi.⁹⁴ Bu anayasa halka daha çok sivil hak, üniversitelere daha fazla özerklik ve öğrencilere kendi örgütlerini kurma hakkı veriyordu. Bu ortamda, bazı Kürtler, giderek artan bir şekilde kendi etnik kimliklerinin farkında olmaya başladılar.

Değişim tedriciydi. 1950'lerin siyasal katılım düzeyleri, 1960'larda da büyük ölçüde devam etti. Özbudun, 1960'lardaki oy kullanma oranlarının, ülkenin diğer bölgelerinden farklı olarak doğu bölgelerinde yüksek kalmaya devam ettiğini belirtmektedir.⁹⁵ Bunu, aşiret liderlerinin ve bölgenin ileri gelenlerinin devam eden nüfuzuna atfeder. Abadan, 1965 seçimlerini çözümlemesinde, dönemin egemen partile-riyle sıkı işbirliği içinde olan bölge seçkinlerinin doğu bölgelerindeki oymeyi önemli ölçüde belirlediği sonucuna varmaktadır.⁹⁶

Gerçi, artan Kürt etnik bilincinin oy verme davranışını etkilediğine dair belirtiler de vardı. Çoğunlukla doğu bölgelerindeki seçkinlerden oluşan Yeni Türkiye Partisi (YTP), 1961'de doğuda oyların yüzde 30'undan fazlasını aldı. YTP, altı bakanıyla Temmuz 1962 ile Kasım 1963 arası dönemde işbaşında kalan CHP yönetimindeki koalisyonun bir üyesiydi. YTP'nin etkisiyle, Eylül 1962'de hükümetin aldığı ilk önemli kararlardan biri, askerler tarafından batıya sürülen 55 Kürt aile-nin doğuya dönmesine izin vermek oldu.⁹⁷ Kasım 1963'te yapılan ye-rel seçimlerde aldığı kötü sonuçtan sonra YTP koalisyondan çekilme kararı alınca koalisyon çöktü. İzleyen yerel ve genel seçimlerde YTP'nin performansı düştü; fakat yine de Kürtçe konuşan seçmenlerin çoğun-lukta olduğu illerde oyların yüzde 15'inden fazlasını aldı. Özbudun'a

⁹² Beşikçi (1969), s. 218.

⁹³ Entessar (1992), s. 88.

⁹⁴ Van Bruinessen (1993), s. 341.

⁹⁵ Özbudun (1975), s. 90-91.

⁹⁶ N. Abadan (1967), s. 246.

⁹⁷ 20. *Yüzyıl Ansiklopedisi*, s. 813.

göre, 1969 seçimlerinde YTP, Kürtçe konuşulan köylerin hemen hemen dörtte birinde yüzde 10'dan fazla oy aldı.⁹⁸

Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Güven Partisi (GP), Türkiye'nin Kürtçe konuşulan bölgelerinde oy alan diğer iki küçük partiydi. 1970'teki dördüncü kongresinde TİP Kürt sorununu tartıştı ve "Türkiye'nin doğusunda yaşayan bir Kürt halkı vardır" diyerek Kürtlerin varlığını açıkça kabul eden ilk yasal parti oldu.⁹⁹ TİP'in Marksist özellikleri, kırsal alanlarda daha fazla yol almasını önledi, fakat 1965 ve 1969 seçimlerinde, Kürt etnisitesiyle çok fazla bütünleşmiş iki il olan Diyarbakır ve Tunceli'de en yüksek oyunu aldı. TİP, 1971'de kapatıldı. Buna karşı, Milliyetçi Hareket Partisi ve bu partinin önceli Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi gibi Türk milliyetçisi partilerin, bu bölgelerdeki oy oranları düştü.

Kürt kimliği bilinci, bağımsız adaylara verilen oylardaki artışla da ispatlanmış görünüyor. Bu eğilim, Tablo 4.1'in bağımsızları kapsayan "diğerleri" sütununda da görülebileceği gibi, daha 1950'lerde belliydi. 1961'den farklı olarak 1965 ve 1969 seçimlerinde bu bağımsız adaylar, özellikle Kürtçe konuşulan kırsal alanlarda önemli miktarda oy aldılar. Örneğin, 1969 seçimlerinde bağımsız adaylar Türkiye genelinde oyların ortalama yüzde 5.6'sını alırken Güneydoğu'da yüzde 22.8'ini aldılar. Güneydoğu'da bağımsızlar, aldıkları oy oranı bakımından -1960'tan sonra DP'nin yerini alan- Adalet Partisi'nden (AP) sonra ikinci en büyük grubu oluşturdular; CHP, YTP'nin ardından dördüncü oldu.¹⁰⁰

Yeni lideri Bülent Ecevit yönetiminde CHP, 1973 seçimlerinde, Doğu'nun Kürtçe konuşulan bölgelerinde iyi sonuçlar aldı. Ecevit, Doğu'nun sorunlarına daha fazla duyarlı görünüyordu ve sosyal demokrat söylemi Kürtler arasında popülerdi. 1973 seçim kampanyasında Ecevit, Doğu'nun sorunlarını çözmeyi vaat etti. Ne var ki, iktidara geldikten kısa süre sonra CHP'nin Kürt taraftarları, ılımlı milliyetçi sloganlardan yararlanmaya başladılar. Bu, Ecevit'i kampanya vaatlerinden vazgeçme-

98 Özbudun (1975), s. 163.

99 Kongre için bkz. H. Öcar, "TİP Kuruluşundan Bugüne, no. 8", *Ulus*, 4 Kasım 1970 ve M. Belge, "Türkiye İşçi Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, s. 2120-2131.

100 Özbudun (1975), s. 93.

ye zorladı. Sonuç olarak, 1977 seçimlerinde Kürt seçmen, çoğu eski CHP üyesi olan, fakat o sırada daha milliyetçi bir söylem benimsemeyi isteyen bağımsız adayları destekledi. Ergüder, “etnisitenin ve tarikatların oy verme davranışı üzerindeki” 1970’lerde artan etkisini belirtip, “Türk kültürü ve toplumu, Kemalist Türk seçkinlerinin betimlediği kadar türdeş olmayabilir” sonucuna vardı.¹⁰¹

Parlamento dışında, bir zamanlar Doğu’nun sorunlarının kaynağı olarak azgelişmişliği vurgulayan siyasi söylem, 1970’lere gelindiğinde Kürt etnisitesine ve ayrımcılığa odaklanmaya başlamıştı. Türkiye’nin modernleşmesi -paradoksal bir şekilde- kentli ve daha iyi eğitilmiş bazı Kürtler arasında yeni bir bilinç biçiminin ortaya çıkmasına yol açtı. 1960’ların sonunda yeni bir söylemin tohumları bu gençlerin arasında ekildi. Bu söylem, esas olarak, “Doğuculuk” olarak bilinen sol ve sınıf temelli bir çözümleme biçiminde ifade edildi. Doğu Anadolu’nun sorunları, sömürüye ve gerikalmışlığa atfedildi.

1967’de Doğu Anadolu’nun sorunlarına dikkat çekmek için geniş katılımlı bir dizi miting düzenlendi. Bu “Doğu Mitingleri”, TİP ve birçok sol grup tarafından desteklendi. Hükümet, mitingleri düzenleyenleri vatani bölmeye çalışmakla suçlayıp vatan haini ilan etti. Genç bir Kürt katılımcı, bu mitinglerin Kürt milliyetçiliği ve ayrılıkçılıkla ilgili olmayıp, Doğu’yu kalkındırma politikalarının gerekliliğiyle ilgili olduğunu belirtti.¹⁰²

Bu mitingler, Doğu Anadolu’nun sorunları konusunda kamusal bilinci ortaya çıkardı. Kürt etnisitesini öne çıkarmaya başlayan kültür ve öğrenci örgütleri kuruldu.¹⁰³ Bunların en büyüğü ve en etkili, 1969’da kurulan Devrimci Doğu Kültür Ocakları’ydı. Bu örgütlerin amacı, başlangıçta, hükümeti Kürt dilini tanımaya ve Kürtlere kültürel haklar vermeye ikna etmek olarak görünüyordu. İki savaş arası dönemde Kürt grupların yararlandığı dinsel, aşiretsel ve geleneksel temalar yerine, bu kültür ve öğrenci örgütlerinin liderleri, zamanla daha devrimci, radikal ve ayrılıkçı bir retoriğe döneceklerdi.

101 Ergüder, “Changing Patterns of Electoral Behavior in Turkey”, *Boğaziçi University Journal*, 8-9 (1980-1981), s. 65.

102 Aktaran Beşikçi (1969), s. 251-252.

103 Bu gruplarla ilgili ayrıntılı bir anlatım için bkz. Ballı (1992).

Uygulanan kapitalist ve emperyalist politikaların, Kürt kimliğinin in-kâr edilmesine ve Doğu Anadolu'daki ekonomik geri kalmışlığa neden olduğu ileri sürülüyordu. Başlangıçta, Türk ve Kürt devrimciler arasında dayanışma vardı. Şiddet kullanmasıyla ünlenen ve Dev-Genç olarak bilinen Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu, "Türk ve Kürt halkı da dahil, halkların kurtuluşu ve ideolojik bağımsızlık için faşizme ve emperyalizme karşı mücadeleyi" destekliyordu.¹⁰⁴ Marksist Kürt devrimcilerin, geleneklerine bağlı Kürtlere oranla, Türk yoldaşlarıyla daha çok ortak yanları var gibiydi. Gunter şunu belirtmektedir: "Açıkça bir 'Kürt halkı'ndan söz etmelerine ve Doğu'daki Kürtleri fiilen ayrılmaya kışkırtmalarına karşın, Gezmiş ve Çayan Kürt milliyetçileri değil, her şeyden önce açıkça radikal Marksistlerdi."¹⁰⁵

Bu grupların kullandığı radikal Marksist retorik ve bunlarla sağ milliyetçi güçler arasında artan şiddet, Türkiye'de ciddi bir istikrarsızlığa yol açtı. Mart 1971'de ordu, gücünü kullanarak bu örgütlerin birçok üyesini tutukladı. 1970'lerin ortalarındaki genel aftan sonra 1971 öncesinin radikal örgütleri yeniden su yüzüne çıkmaya başladıklarında, Türk ve Kürt Marksistler arasında bir zamanlar var olan ideolojik özdeşliğin zayıflamış olduğu belliydi.

Türk solcuları, Kürtlerin kültürel ve ekonomik kurtuluşunun Türk proletaryasının öncülüğünde Marksist bir devrimin sonucunda geleceğini ileri sürüyorlardı. Bu Türk solculardan birçoğu, Kürt milliyetçilerin taleplerini, gerici olmasa da zamansız görüyordu. Diğer yanda Kürt solcular ise, Kürtlerin kendi proleter devrimlerine öncülük edebilecek ayrı bir ulus olarak tanınmasını istiyorlardı.¹⁰⁶ Bu çatlağın bir sonucu, radikal solcu Kürt grupların sayısının katlanarak artması oldu. İmset, Türkiye'de 1970'lerde aktif olan Marksist-Leninist eğilimli en az 12 Kürt ayrılıkçı grubu sıraladı.¹⁰⁷ PKK, bunların en radikali ve etkili olacaktı.

PKK'nin kökeni, daha sonra PKK'nin lideri olacak Abdullah Öcalan'ın 1977'de Diyarbakır'daki örgütlediği bir toplantıya kadar götürülebilir. Bu toplantıda Öcalan ve yakın destekçileri, "Kürdistan Devriminin Yolu"

104 Landau (1974), s. 86.

105 Gunter (1990), s. 17.

106 *ağc*, s. 63-68.

107 İmset (1992), s. 380-406.

başlıklı bir belgeyi kabul ettiler.¹⁰⁸ Belgede, Türkiye'nin Kürtlerin oturduğu bölgeleri sömürge olarak tarif ediyor ve Kürt ağalarının ve burjuvazisinin, Kürt köylüsünü ve işçi sınıfını sömürmek için Türk egemen sınıflarıyla işbirliği yolunu seçtiklerini ileri sürülüyordu. Bu belgeye göre, Kürt köylüsünün ve proletaryasının gerçek bağımsızlığa ulaşabileceği bağımsız Marksist-Leninist bir "Kürdistan" kurmak için radikal bir devrim gerekiyordu. Bu belge, Kasım 1978'de kurulmasından sonra PKK'nin programı oldu. PKK'nin ilk faaliyetleri küçük çaplı silahlı eylemler ve Öcalan'ın memleketi Siverek civarındaki küçük bir alanda genç sempatizanlar kazanmakla sınırlıydı. 1980 askeri müdahalesi, PKK faaliyetlerini kesintiye uğrattı ve lider kadrosunu yurtdışına kaçmak zorunda bıraktı. PKK, 1984'te silahlı faaliyetlerine yeniden başladı. Kürt sorununun Türkiye'nin siyasal gündeminin ilk sırasına yükselmesinde önemli bir rol oynayacaktı.

Van Bruinessen şuna işaret etmektedir: 1970'lerin sonuna gelindiğinde Kürt milliyetçisi grupların faaliyetleri "Kürtlerin önemli bir kesiminin kendini algılama biçimini değiştiriyordu. Uzun süreden beri kendilerine Türk diyen insanlar, kendilerini yeniden Kürt olarak tanımlamaya başladılar."¹⁰⁹ Türkiye'de 1970'lerin sonunu karakterize eden ekonomik kaos, siyasi istikrarsızlık ve şiddetle birlikte bu gelişme, Eylül 1980'deki askeri müdahaleye yol açtı.

Askerler, kendilerinin algıladığı biçimiyle gerçek Atatürkçülüğü yeniden uygulamaktan yanaydılar. Bu politikardan türetilen siyasal söylem, açıkça "Türkiye'nin Türklüğü"nü, Türk ulusunun birliğini ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü vurguluyordu. Kürt etnisitesi ve Kürt milliyetçisi düşüncelerle ilgili ifadelerin belirgin artışına önemli bir tepki vardı. Eski CHP milletvekili ve bir zamanlar Ecevit hükümetinde bakan olan Şerafettin Elçi bile, bir söyleşide "Türkiye'de Kürtler vardır. Ben bir Kürdüm" dediği için, Mart 1981'de askeri mahkeme tarafından bir yıl hapis cezasına çarptırıldı.¹¹⁰

Kürtlük tezahürlerine sert tepki, 1982'de kabul edilen yeni anayasa-ya da yansdı.¹¹¹ Anayasa, Türk devletinin temel görevlerinden birini,

¹⁰⁸ PKK, *Kürdistan Devriminin Yolu*, Programı.

¹⁰⁹ Van Bruinessen, "The Ethnic Identity of Kurds", ed. Andrews (1989)'un içinde, s. 621.

¹¹⁰ Mumcu (1992), s. 238.

¹¹¹ *TC Anayasası*.

“Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti” korumak olarak tanımlıyordu (5. madde). Bu, yetkililer tarafından ayrı bir Kürt etnik kimliğinin tanınması anlamında yorumlanabilecek herhangi bir düşüncüyü ifade etmeyi fiilen yasaklıyordu. Diğer bir madde şunu belirtmektedir: “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz.” (26. madde). Sonunda Ekim 1983’te Kürtçenin kullanılmasını yasaklamak için 2932 sayılı kanun çıkarıldı.¹¹² Anayasa, derneklerin ve siyasi partilerin kurulmasını da oldukça güçleştirdi. Daha önce de belirtildiği gibi, “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne ... aykırı” faaliyetleri destekleyen partilerin kurulması yasaktı (68. madde).

Bu anayasa, Temmuz 1982’de halkoyuna sunuldu. Tartışılmasına neredeyse hiç izin verilmedi ve halkoylamasına katılmak zorunlu kılındı. Anayasa, yüzde 91’den fazla bir çoğunlukla ve benzer bir katılım oranıyla kabul edildi (Tablo 4.2) Birçok kişi, diğer seçeneğin Türkiye’nin

TABLO 4.2: ÜLKE GENELİ VE 1965 GENEL NÜFUS SAYIMINDA ANADİLLERİNİN KÜRTÇE OLDUĞUNU BİLDİRENLERİN YÜZDE 15’TEN FAZLA OLDUĞU 15 İL İÇİN 1982 HALKOYLAMASINA KATILIM ORANLARI VE OYLARIN ORTALAMASI

	Ülke Ortalaması %	15 İlin Ortalaması %
Katılma Oranı	91.3	88.9
Evet Oyları	91.4	88.1
Hayır Oyları	8.6	11.9

Kaynak: *TC Anayasa Halkoylaması Sonuçları* (Ankara: DİE, 1983), s. 1-3.

1970’lerin sonunda yaşadığı türden bir kaos olacağına inandığı için “evet” oyu verdi. Dahası, kesin “evet” ve “hayır” seçenekleri, insanlara çok az tercih olanağı bırakıyordu. 1965 genel nüfus sayımına göre nüfusun yüzde 15’inden fazlasının Kürtçe konuştuğu 15 ildeki ortalama kabul ve katılım oranları, ülkenin geri kalan kısmının çok az altındaydı. Bingöl ve Tunceli gibi bazı doğu illerinde kabul oranları, sırasıyla yüzde 76.5 ve yüzde 82.6’ya kadar düşmesine rağmen, ironik bir şekilde,

¹¹² *TC Resmi Gazete*, 22 Ekim 1983, No. 18199.

yüzde 96.4'le en yüksek kabul oranlarından biri, 1965 genel nüfus sayımına göre Kürtçe konuşanların çoğunluğu oluşturduğu Ağrı'dan geldi. Harris, "etnik kimliği ifade etmenin daha fazla sınırlandıracağı beklentisi"nin Kürtlerin çoğunlukta olduğu illerdeki insanları "hayır" oyu vermeye itmiş olabileceğini ileri sürerken büyük ölçüde haklı görünmesine karşın, bu illerdeki sonuçların karışık bir doğası vardı.¹¹³

Anayasa, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nu da yeniden canlandırıyordu. Bu kurumların, Kürtlerin Türk olduğunu ileri süren 1930'ların siyasi söylemini geri getirecekleri beklendi. Ayrı bir Kürt dilinin var olmadığı savlarının yanı sıra Kürtlerin ve Türklerin ortak atalarını savunan makale ve kitaplar aniden çoğaldı. Kürt kimliğini Türk kimliğinden ayırt etme çabalarının, basitçe, ülkeyi bölmeye çalışan Batılı istihbarat örgütlerinin ve ayrılıkçı grupların uydurmaları olduğu iddia edildi.¹¹⁴ 1988'de birçok SHP'li milletvekili Avrupa Konseyi'nin "Azınlık Dilleri" raporunun lehine oy kullandığında, Avrupa ülkelerinin Türkiye'de bir Kürt azınlık yaratma komplolarının tuzağına düşmekle suçlandılar.

Askerler, Türk milliyetçiliğini yeniden canlandırmayı teşvik etmenin dışında, dini de, Türkiye'de Marksist ve ayrılıkçı düşüncelerin etkisini zayıflatmanın ve ulusal birliği güçlendirmenin bir aracı olarak gördü. Bu yeni yaklaşım, "Türk-İslam Sentezi" olarak anılır duruma geldi. Askerler, "ulusal kültür"ü güçlendirmekle toplumun ve özellikle gençliğin tehlikeli ve bölücü yabancı ideolojilerin etkisinden kurtarılabilceğini umdular. Türkiye'deki birçok aydın, bu uygulamayı, laikliğin bir erozyonu ve Mustafa Kemal ve kadrosunun uygulamalarından önemli bir uzaklaşma olarak değerlendirdi. Bu politikalar, PKK 1984'te terör eylemlerine başladıktan sonra, Doğu'da Kürtlerin oturduğu bölgelerin yavaş yavaş şiddetin içine çekilmesini önleyemedi. Şiddet ve karşı-şiddet sarımsı, Kürt ulusal bilincinin gelişmesini besledi. Şeyh Said'in torunu ve eski milletvekili Abdülmelik Fırat'a göre, hükümetin ülkenin doğusundaki baskıcı politikaları, Kürt ulusal bilincinin güçlenmesinde PKK'nin propagandasından daha büyük bir rol oynadı.¹¹⁵

¹¹³ Harris (1985), s. 18-19.

¹¹⁴ Giritli (1989).

¹¹⁵ *Akıncı*'de söyleşi, 11 Aralık 1991.

Ocak 1988’de SHP milletvekili Ali Eren, Türkiye’de Kürtlerin varlığının sürekli inkâr edildiğini ve Türkiye’deki Kürtlerle Bulgaristan ve Yunanistan’daki Türklerin durumu arasında paralellik kurulabileceğini cesaretle ileri sürdü. Eren, Kürtlerin, anadillerinde konuşup yazamayan, çocuklarına istedikleri ismi veremeyen bir ulusal azınlık olduğunu iddia etti. Saptamaları, parlamentoda sert eleştirilere neden oldu. Bazıları Eren’i anayasayı ihlal etmekle suçladı, bazıları da Eren’in sarhoş olduğunu iddia etti.¹¹⁶

Ne var ki, 1980’lerin sonuna gelindiğinde Kürt etnisitesi üzerinde yoğunlaşan ve resmi çizgiye meydan okuyan daha fazla kitap ve yayın çıkıyordu. Giderek artan sayıda gazeteci, politikacı ve vatandaş, Türkiye’de Kürt etnisitesinin resmi inkârını giderek daha fazla eleştiriyordu. Haziran 1989’da dönemin cumhurbaşkanı Turgut Özal, kendisinde Kürt kanı bulunduğunu söyledi. Bu, Kürt realitesinin nihayet tanınması yönünde ilk anlamlı adımın işaretiydi. Nisan 1991’de, Irak’tan bir buçuk milyondan fazla mültecinin İran’a ve Türkiye’ye akınından hemen sonra, Kürt dili üzerindeki yasak kaldırıldı.

1991 seçimlerinde, HEP ile seçim ittifakı kuran SHP’nin de içinde olduğu bir koalisyon iktidara geldi. HEP, Ekim 1989’da Paris’teki Kürt ulusal kimliği üzerine bir konferansa katıldıkları için SHP’den ihraç edilen milletvekillerinin de aralarında bulunduğu bir grup milliyetçi Kürt milletvekili tarafından 1990’da kurulmuştu. Hükümet programı, Doğu Anadolu için, “Kürt sorunu”nu da ele alacak önemli reformlar vaat ediyordu. Aralık 1991’de, dönemin başbakan yardımcısı Erdal İnönü, Türkiye’nin Kürt vatandaşlarının kültürel kimliğinin tanınması çağrısında bulundu. Mart 1992’de, dönemin başbakanı Süleyman Demirel, Türkiye’de bir Kürt varlığı realitesini tanıdığını açıkça ilan etti.¹¹⁷ Yetmiş yıl önce Mustafa Kemal, bir Kürt kimliğinden açıkça söz etmişti. Böylece, uzun bir inkâr döneminden sonra, Türkiye’deki Kürt realitesi, sonunda tanınmış oldu.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan bu yana, Türk dilini iyi kullanan bireyleri “Türk” kabul eden bir siyasal sistem oluşmuştu. Etnik kökenleri önemli değildi. Sistem, bu “Türk”lerin birçoğunu yönetici

¹¹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 18, c. 1, 19-1-1988, B: 10, O:1, s. 451-461.

¹¹⁷ TDN, 18 Mart 1992.

seçkinlerin arasına katmayı başarmıştı. Ne var ki, herhangi bir etnisite ifadesi-Türk etnisitesi dışında- Ankara'daki yetkililer tarafından bizzat devletin varlığına bir tehdit olarak algılandı. Bu nedenle, birçok Kürt, yönetimin üst kademelerine, ancak Türk ulusunun üyesi olarak gelebiliyordu. Bu, Şeyh Said isyanını yönetenlerin çocuklarını, torunlarını ve akrabalarını da kapsıyordu. Kürtler parlamentoda milletvekili, kabinede bakan, illerde vali, savcı ve büyük kamu kuruluşlarının yöneticisi oldular.¹¹⁸ Diğer yandan, kendi ulusal kimliklerinin bilincinde olan Kürtler devlet tarafından cezalandırıldılar. 1960 askeri darbesinden sonra 55 Kürt aşiret reisinin maruz kaldığı durum ve 1981'de eski milletvekili ve bakan Şerafettin Elçi'nin kaderi buydu.

19. yüzyıl sonlarında, Anadolu'nun sıradan insanı, kendisini Türk ya da Kürt olarak algılamamıştı. Abdülmelik Fırat'ın belirttiği gibi: "O zaman, Kürtler ve Türkler yoktu."¹¹⁹ Birleştirici etken İslamdı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde hem Türk hem Kürt kökenli Osmanlı seçkinleri, etnik kimlik kavramıyla tanışmaya başladı. Direniş hareketi sırasında Mustafa Kemal ve yandaşları, farklı etnik kökenden diğer birçok Müslümanla birlikte Türklerin ve Kürtlerin desteğini harekete geçirmeyi başarmıştı. Savaş sırasının bu liderleri, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin "kurucu babaları" oldular.

Mustafa Kemal ve yandaşları, Türkiye ahalisini vatandaşlığa dayalı ve topraksal olarak belirlenmiş bir ulusal kimlik altında harekete geçirerek birlik ve modernleşmeye ulaşmayı amaçladıklarını beyan etmişlerdi. Bunun, farklı etnik grupları ortak bir kimlik altında birleştirmeye yaraya-acağına inanmışlardı. Bu amacı güden Mustafa Kemal ve yandaşları, Türk dilini kilit bir araç olarak kullanmayı tasarladılar. Ne var ki, olayların akışı içinde, vatandaşlığa dayalı bir ulusal kimlik geliştirmekten söz etmenin yerini, Kürtler tarafından giderek laikliği ve Türk etnik kimliğini vurgulama olarak algılanan bir politika aldı. Bu, bazı Kürtlere kendi dinlerinin, geleneksel ve etnik kimliklerinin zararına gibi göründü. Kürt ve dinsel muhalefet hareketleri, rejimin kendi modernleşme planlarını izleme kararlılığını güçlendirdi.

¹¹⁸ Böylesi kişilerin ve geldikleri mevkiilerin bir listesi için bkz. Mumcu (1993), s. 201-202, 222.

¹¹⁹ *Aktüel*'de söyleşi, 11 Aralık 1991.

1960'ların sonunda, Kürt kimliği konusunda alternatif bir ses ortaya çıkmaya başladı. Kürtlük ifadesi, Marksist-Leninist bir söyleme büründü. Rejim, standart siyasi söylemini yeniden dayatarak ve Türkiye'de ayrı bir Kürt etnisitesinin varlığını inkâr ederek tepki gösterdi. Kürtlüğü ifade girişimleri, Sevr Antlaşması'nı hortlatmaya çalışan dış güçlerin kışkırttığı, Türk devletinin birliğine ve bütünlüğüne doğrudan bir tehdit olarak görüldü. Yine de, Türk hükümeti bir "Kürt realitesi"nin varlığını kabul ettiğinde, standart uygulamalardan önemli bir uzaklaşma oldu. Türkiye'deki siyasi sistem, sonunda Kürt kimliği ifadelerine izin verebilecek yavaş ve sancılı bir dönüşüm sürecinden geçiyor. Ancak, mevcut sosyo-ekonomik sorunlar ve PKK terörünün ağırlaştırdığı Türk ve Kürt milliyetçiliği arasında büyüyen çatışma da değerlendirilmelidir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KÜRT SORUNU VE SON GELİŞMELER

Bu bölümde, bu özel etnik çatışmanın devlet-ötesi özü akılda tutularak, 1990'larda Türkiye'deki Kürt sorunuyla ilgili gelişmeler üzerinde yoğunlaşılacak. Türkiye'de Kürtlerle ilgili olaylar, bölgenin diğer kesimlerindeki faaliyetlerden bütünüyle ayrı tutulmamalıdır. Özellikle Kuzey Irak'ta sürekli değişen durum, Türkiye'deki Kürt sorununu önemli ölçüde etkilemiştir. Kürt sorununun bölgesel boyutu, daha sonra ayrıca çözümlenecek. Irak'taki gelişmeler, sosyo-ekonomik sorunları, Güneydoğu Anadolu'da tırmanan şiddeti ve bölge içinde ve dışında giderek artan göçü olumsuz yönde etkilemiştir. Kürt sorununun devlet-ötesi özünün, Türkiye'deki siyaset üzerinde önemli yan etkileri olmaktadır. Ankara'daki yetkililerin Kürt sorunu konusunda benimsediği politikaları Batılı hükümetlerin algılama biçimleri ve bunlara gösterdikleri tepkiler ve Türk yetkililerin bu tepkilere yanıtları ileride daha ayrıntılı incelenecek.

Günümüz Türkiye'sinde Kürt Sorunu: Ön Belirlemeler

Andrews'a göre, Türkiye'de tanımlanabilir 49 etnik grup vardır.¹ Kürtler, Türklerden sonra bu grupların en büyüğünü oluşturur. Bununla birlikte, Türkiye'deki Kürt nüfusunun oranı tartışmalıdır. Turgut Özal'a göre, Türkiye'de 12 milyon Kürt vardı. İki Kürt milletvekili, Muş milletvekili Muzaffer Demir ve Şırnak milletvekili Mahmut Alınak, Türkiye'deki Kürt nüfusu, sırasıyla 15 ve 20 milyona çıkardılar.² Van Bruinessen, 1975'te Türkiye'deki Kürt nüfusun oranını, "makul ve hatta

1 Andrews ed., (1989).

2 Bu rakamlar, 24 Aralık 1994'te ATV'de *Siyaset Meydanı* programındaki bir tartışmada aktarıldı.

muhafazakâr” bir tahminle, Türkiye’nin toplam nüfusunun yüzde 19’una denk gelen 7.5 milyon olduğunu ileri sürmektedir.³ Bu oran, 1990 sayımına göre 56.4 milyonluk toplam nüfus içinde Kürt nüfusunu 10.7 milyon olarak belirler. Izady’ye göre, aynı yıl için rakam 13.7 milyondur.⁴ Bu rakamlar, sezgisel tahminler oldukları için epeyce tutarsızdır.

Genel nüfus sayımları, 1965’ten sonra etnisite temelinde veri toplamaya son verdi. 1965’den önce, her nüfus sayımında insanlara anadilleri sorulurdu. Bu, rakamlar bütünüyle güvenilir olmasa bile, Türkiye’deki Kürtlerin sayısını saptamada istatistiksel bir temel sağlıyordu. Mutlu, 1965 için Kürt nüfusunu yeniden kurmadan önce, bu rakamlarla bağlantılı bazı tutarsızlıkların ayrıntılı bir çözümlemesini vermektedir. Yeniden uyarlamalardan sonra, Mutlu’ya göre, 1965’de Kürt nüfusu, toplam nüfusun yüzde 9.97’sine denk gelen 3.130.390’dır.⁵ Mutlu’nun hesaplamalarına göre 1990’da Türkiye’deki Kürtlerin tahmini sayısı, Türkiye’nin toplam nüfusunun yüzde 12’sinden fazlasına karşılık gelen 7 milyondan biraz fazlaydı (Tablo 5.1).

TABLO 5.1: 1990’DA TAHMİNİ KÜRT NÜFUSUN COĞRAFİ BÖLGELERE DAĞILIMI

	Sayı (Bin)	Toplam Nüfusa Oranı %
Doğu	2.230,29	41.96
Güneydoğu	2.365,04	64.98
Ege	296,99	3.98
Karadeniz	37,88	0.50
İç Anadolu	579,38	5.53
Marmara	810,13	6.09
Akdeniz	726,55	8.95
Toplam	7.046,25	12.60

Kaynak: S. Mutlu, “The Population of Turkey by Ethnic Groups and Provinces”, *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995), s. 49.

3 Van Bruinessen (1992), s. 14-15.

4 Izady (1992), s. 119.

5 S. Mutlu, “The Population of Turkey by Ethnic Groups and Provinces”, *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995), s. 45.

Bu rakam, hesaplamalarında hiçbir uyarlama yapmayan Özsoy, Koç ve Toros'un rakamından yüksektir. Anadili Kürtçe olanların 1992'ye uyarlanmış sayısını 3.620.458 olarak belirtiyorlar. İkinci dili Kürtçe olan insanların uyarlanmış sayısı ilk hesaba eklendiğinde, bu rakam, 6.232.234'e çıkmaktadır.⁶ Bu iki hesaplama göre, Türkiye'deki Kürtlerin sayısı 1992'de toplam nüfusun, sırayla, yüzde 6.2 ya da 10.7'sini bulur.

Türkiye'deki Kürt nüfusun oranı hakkında aktarılan bu rakamlardaki büyük tutarsızlık, kimin Kürt olduğu konusunda farklı tanımların bulunması olgusuyla da bağlantılı olabilir. Mutlu, Kürtleri, "1965 genel nüfus sayımında anadillerinin, Zazaca da dahil olmak üzere Kürtçe olduğunu bildiren" insanlar olarak tanımlamaktadır.⁷ Zazaca, genelde, Kürt dilinin -Tunceli'de geniş ölçüde konuşulan- bir lehçesi olarak kabul edilir; fakat, Erzincan, Bingöl ve Diyarbakır'da da Zazaca konuşan Kürtler vardır. Zazaca konuşanlar çoğunlukla Alevidir. Van Bruinessen, Kürt dilinin Zazacayla ilişkisi konusunda tanımlayıcı bir yargıyı geçerli kılacak çok az araştırma yapıldığını belirtmektedir.⁸

Türkiye'de kendi Kürt kimliğinin bilincinde olup Kürtçe bilmeyen birçok Kürt vardır. Bunu, PKK lideri Abdullah Öcalan bile kabul etti. Bir söyleşide, ayrı bir Kürt devleti kurulsa bile, uzun bir dönem Türkçeyi kullanmanın zorunlu olacağını ileri sürdü.⁹ Türkiye'de birçok önde gelen ünlü ve politikacı Kürt kökenli olmasına rağmen Kürtçeyi iyi bilemeyebilir. Bir dönem başbakan yardımcılığı ve dışişleri bakanlığı yapan Hikmet Çetin bunun iyi bir örneğidir. Dahası, etnik kökeni karışık olan birçok Kürt de vardır. Merhum Turgut Özal, yarı yarıya Kürt olduğunu açıkça belirtmişti. Türklerle Kürtlerin yüzyıllarca aynı coğrafyada yaşadıkları dikkate alındığında, Türklerle Kürtler arasında evliliklerin oldukça yaygın olması doğaldır.

Kürt milliyetçileri, Türkiye'deki Kürtlerin sayısını abartma eğilimindedirler. Türk milliyetçileri de, ya Kürtlerin varlığını inkâr eder ya

6 Özsoy, Koç ve Toros, "Türkiye'nin Etnik Yapısının Anadil Sorularına Göre Analizi", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 14 (1992), s. 112-113.

7 Mutlu, *agm*, s. 35.

8 Van Bruinessen (1992), s. 22.

9 Ballı (1992), s. 235.

da sayılarını az gösterirler. Bir Kürt, anadilinin Kürtçe olup olmamasından bağımsız olarak, Kürt etnik bilincinin farkında olan kimse olarak tanımlanabilir. Ne var ki, Türkiye örneğinde bu, kaçınılmaz olarak kimin Türk olduğu sorununu gündeme getirir. “Türk” adı, bir etnik kökene mi, yoksa vatandaşlığa mı işaret eder? Bireylerin kendilerini nasıl algıladıkları önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi, bireyler kendilerini çokkimlikli olarak algılayabilirler. Bir kişinin hangi kimliği vurgulamayı tercih edeceği, bağlama göre değişebilir. Etnik gruplar arasındaki psikolojik “sınırlar” da büyük ölçüde sabit değildir. Bu nedenle, belli bir ailenin farklı kuşakları, kendilerini Türk ya da Kürt sayabilirler, ya da kendilerini her iki kimliğe ait hissedebilirler. Bir Kürt kendini belli bir aşiretin üyesi sayabilir, Kürt etnik kimliği taşıyabilir ve aynı zamanda kendini bir Türk vatandaşı hissedebilir. Diğer yanda, Türkiye vatandaşı olan bir Kürt, hangi biçimde olursa olsun Türk kimliğini reddedebilir. Bu nedenle, Hikmet Çetin gibi biri, kendini Türk ulusallığının (vatandaşlığının) etnik bir Kürdü saydığını ve kendini bir Türk Kürdü olarak gördüğünü sık sık belirtmiştir. Gerçi, hangi biçimde olursa olsun bir Türk kimliğini reddetmekle kalmayıp, Hikmet Çetin’e, çokkimlikli olduğu için tavır alan birçok Kürt de vardır.

1990’larda Türkiye’deki nüfusun önemli bir oranı kendisini Kürt saymakta ve kendi kimliklerini ifade etme hakkının tanınmasını giderek daha fazla talep etmektedirler. Ankara’daki hükümet Türkiye’de Kürt realitesini tanımaya ve Kürt sorununun açıkça tartışılmasına ve değerlendirilmesine yavaş yavaş daha fazla izin vermesine karşın, sayıları gittikçe artan Kürdün Kürtçe eğitim ve yayın talepleri henüz ciddi bir şekilde ele alınmamaktadır. Silahlı mücadeleyle bir Kürt devleti kurmayı düşünen PKK ile Türk devleti arasındaki çatışma, yukarıdaki bağlamda önemli bir zorlaştırıcı etkidir.

Birçok Türk yetkili, Türkiye’nin PKK’dan kaynaklanan bir terörizm sorunuyla yüz yüze olduğunu ileri sürüyor. Bazıları, terörizm kontrol altına alındıktan sonra Kürt sorununun bir bütün olarak çözüleceğine inanıyor. Bazılarına göre ise, sorun sosyo-ekonomik bir sorundur. Bazı yetkililer ve politikacılar da, terörizmin, Kürtlerin kendi etnik kimliklerini ifade edememeleri yüzünden kaynaklandığına inanıyor. Bu yetkililer, Kürtlere Kürtçe eğitim ve radyo-televizyon yayını imkânı verildiğinde terörizmin sorununun önemli ölçüde yok olacağı görüşündedirler.

1990'ların ortasında, Türkiye'deki yaygın görüş, Kürtlere kültürel ödünler verilmesinin Türkiye'nin parçalanmasının ilk adımı olabileceği yönündedir. Türkiye'deki yöneticilerin yetersizliği ve Türk ve Kürt politikacıların popülizmi tercih etmesi durumu ağırlaştırmaktadır. Bu arada, Doğu ve Güneydoğu'daki şiddet, azalmadan sürmektedir. Şiddet, göçe, sosyo-ekonomik ve siyasi durumun daha da bozulmasına yol açıyor. Bu durum, Kürt sorununun çözümünün daha da güçleşmesine neden oluyor.

Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Türkiye'de Kürt Sorunu

Geleneksel olarak Kürtlerin oturduğu bölgeler, Türkiye'nin en az gelişmiş kesimleri olagelmıştır. Şu anda pek çok Kürdün yaşadığı Doğu ve Güneydoğu bölgeleri, bugün, iki sosyo-ekonomik gösterge bakımından en düşük paya sahiptir (Tablo 5.2). Bu bölgelerde 1985'te yüzde 35.5 ve yüzde 44'lük okuryazar olmayanların oranı, Türkiye'nin diğer yerlerindeki oranlardan çok yüksekti. Benzer şekilde, 1990'da 1000 kişiye düşen doktor sayısı, ülkenin daha az gelişmiş bu bölgelerinde daha düşüktü.

TABLO 5.2: 1985'TE OKURYAZAR OLMAYANLARIN ORANININ VE 1990'DA 1000 KİŞİYE DÜŞEN DOKTOR SAYISININ BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI

	1985'te Okuryazar Olmayan Nüfusun Oranı	1990'da 1000 Kişie Düşen Doktor Sayısı
Doğu	35.5	4.0
Güneydoğu	44.0	4.0
Ege	18.6	9.0
Karadeniz	24.7	5.0
İç Anadolu	18.3	12.0
Marmara	14.2	12.0
Akdeniz	22.1	5.0

Kaynak: *İl ve Bölge İstatistikleri*, s. 45 ve *İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler*, s. 37.

Tablo 5.3'te, 100'e endekslenen en gelişmiş iki bölge olan Marmara ve Ege'ye göre 1979 ve 1986 yıllarında kişi başına GSMH gösteriliyor. Doğu ve Güneydoğu'nun kişi başına birleşik GSMH'si her iki yıl için de en düşük orandı. Oto sahipliği, genelde yüksek gelir değişkenidir ve

Türkiye’de ekonomik refahın önemli bir göstergesi sayılır. 1991’de her 100 özel otonun sadece 6’sı Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde kayıtlıydı. Bu iki ölçüt, Türkiye’nin büyük oranda Kürtlerin oturduğu bölgelerinde görece refah yoksunluğunu gösterebilir.

TABLO 5.3: 1991’DE TÜRKİYE’DE YENİ KAYITLI OTOLARIN BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI VE MARMARA VE EGE BÖLGELERİNE GÖRE 1979 VE 1986’DA KİŞİ BAŞINA GSMH (1979 SABİT FİYATLARIYLA)

	1991’de Türkiye’de Yeni Kayıtlı Otolar (%)	Marmara ve Ege Bölgelerine Göre Kişi Başına GSMH	
		(1979)	(1986)
Doğu ve Güneydoğu	6.4	34.4	29.2
Ege	11.0	100.0	100.0
Karadeniz	6.3	56.2	47.4
İç Anadolu	21.6	53.8	52.1
Marmara	46.5	100.0	100.0
Akdeniz	8.7	69.1	61.5

Kaynak: *İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler*, s. 67 ve *Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı*, s. 367.

Ne var ki, bunun Türk hükümetinin kasıtlı politikalarının sonucu olduğunu öne sürmek yanlış olur. Türkiye’nin Karadeniz kıyısı, Batı bölgeleriyle karşılaştırıldığında sosyo-ekonomik durumu kötü olan diğer bir bölgedir. Karadeniz bölgesinde fazla Kürt yoktur (bkz. Tablo 5.1). Devlet harcamalarının önemli bir oranı Doğu ve Güneydoğu bölgelerine yöneltilmektedir. 1986 ile 1990 arasında, ulusal bütçeden bu iki bölgeye ayrılan pay, bu bölgelerde toplanan devlet gelirlerinden fazlaydı. Dönemin bütçesi, kamu gelirlerinden, 1.37’lik ülke ortalamasından oldukça yüksek bir oran olan, yaklaşık 6 kat fazlasını ayırdı.¹⁰ Açıkçası, bu dönemde, Türkiye’nin gelişmiş batı bölgelerinden daha az gelişmiş bölgelerine fon aktarımı oldu.

Hükümetin bölgeyi kalkındırma çabaları, diğer göstergelerle de destekleniyordu. Tablo 5.4’te görüldüğü gibi, 1983 ile 1992 arasında

¹⁰ *İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler*.

kamu yatırımı harcamalarının çok büyük bir oranı Doğu ve Güneydoğu bölgelerine kanallı edildi. Bu yatırımın önemli bir oranı, devasa GAP'ın finansmanı içindi. Bu iddialı proje, tamamlandığında, 21 baraj, 19 hidro-elektrik santrali ve -yedisinde Kürtlerin oturduğu sekiz ili kapsayan- sulama kanallarından oluşan bir kompleks olacak.¹¹ Ne var ki, birçok ekonomik etken, bu kamu kaynakları seferberliğinin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin sosyo-ekonomik durumunu iyileştirmesini önlemektedir.

TABLO 5.4: 1986-1990 ARASI ULUSAL BÜTÇEDE GELİRLER ÜZERİNDEN HARCAMA ORANLARI VE 1983-1992 İÇİN KİŞİ BAŞINA KAMU YATIRIMI HARCAMALARI (ENDEKS TÜRKİYE İÇİN = 100)

	1986-1990 Konsolide Bütçe Harcamalarının Bütçe Gelirlerine Oranı	1983-1992 İçin Kişi Başına Kamu Yatırımı Harcamaları Endeks (Türkiye) = 100
Doğu ve Güneydoğu	3.0	303.0
Ege	0.7	145.0
Karadeniz	1.2	36.0
İç Anadolu	0.7	131.0
Marmara	0.3	71.0
Akdeniz	0.7	60.0

Kaynak: *İller itibarıyla Çeşitli Göstergeler*, s. 1, 6.

Her şeyden önce Türkiye'nin bu iki bölgesine yapılan kamu yatırımlarına özel sektör yatırımları eşlik etmedi. Tablo 5.5'te görüldüğü gibi, düşük tasarruf ve kredi düzeyleri bölgeyi karakterize eder. I. ve II. sütunlar, ülkenin geri kalan bölümüyle karşılaştırıldığında, banka mevduatı biçiminde tasarrufun ve bankalardan alınan kredinin çok az olduğunu gösterir. Doğu ve Güneydoğu'nun bankacılık sektörüyle ilgili bir gazete haberinde, artan sayıda bankanın yerel şubelerini kapattığı ve bölgedeki bankacılık sektörünün hızla aşınmakta olduğu belirtildi.¹²

¹¹ Projenin ayrıntılı bir teknik incelemesi için bkz. Kolars ve Mitchell (1991). Bu projenin gelecekteki ekonomik potansiyellerinin bir çözümlemesi için bkz. İnan, "The South-East Anatolia Project 'Perspective for Future Investors'", *Turkish Review Quarterly Digest*, Bahar 1989.

¹² *Milliyet*, 31 Ekim 1994. Benzer bir haber için bkz. Evrensel, 8 Haziran 1995.

Bu, bir ölçüde, bölgede sermaye birikimi ve özel yatırım için çok az kapasite bulunduğunu gösterir; aynı zamanda bu bölgeler için alınan yatırım izni belgelerinin son derece az sayıda olmasının nedenini de açıklar. Bu durum, özel yatırımcıların, görece olarak daha kalifiye işgücü, daha büyük ve dinamik pazarlar buldukları Türkiye'nin daha gelişmiş ve müreffeh kesimlerine yatırım yapmayı tercih etmelerinin nedeninin gösteriyor gibi. Tablo 5.2 ve 5.3'te sunulan sosyo-ekonomik göstergelerin ifade ettiği gibi Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki düşük satın alma ve eğitim düzeyleri, özel teşebbüs için caydırıcı olmuş görünüyor.

TABLO 5.5: BÖLGELERE GÖRE 1991 İÇİN TOPLAM BANKA MEVDUATI VE KREDİLERİ ORANI VE 1992 İÇİN YATIRIM İZİNLERİ ORANI

	1991'de Toplam Mevduat (%)	1991'de Toplam Banka Kredileri (%)	1992'de Yatırım İzinleri (%)
Doğu	2.1	1.5	1.6
Güneydoğu	1.6	1.1	2.3
Ege	12.2	11.2	9.6
Karadeniz	6.6	7.3	7.0
İç Anadolu	28.0	27.8	13.8
Marmara	42.9	40.0	55.5
Akdeniz	6.7	10.8	8.3

Kaynak: *İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler*, s. 16-17, 22.

Bölgenin ekonomisini etkileyen diğer önemli etken, Körfez Krizinin bir sonucu olarak Irak'a koyulan ambargoyla ilgilidir. Ambargodan önce, 1988'de, Irak Türkiye'nin en önemli ticaret ortağıydı. Türkiye'nin Irak'a ihracatı 1.5 milyar doları aşıyordu. Bu ticaret, kaçınılmaz olarak, özellikle Güneydoğu'nun yararına idi ve ambargoyla birlikte kaybolan önemli bir ekonomik faaliyetin temelini oluştuyordu. 1994 yazında hükümetin sınır ticareti için Irak'la sınırı yeniden açma kararı (PKK'nin bölgedeki faaliyetleri nedeniyle 1992'de kapatılmıştı) 10-12 bin kamyonun boş yattığı bir bölgeye ekonomik bir canlılık getirdi.¹³ Ne var ki,

¹³ *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1994.

kamyon başına 2-2.5 tonluk petrol karşılığında küçük miktarda gıda malzemesini Irak'a taşımaktan ibaret olan bu sınır ticareti, hiçbir şekilde, daha önceki ekonomik canlılığa denk değildi.

Robins, özellikle 1980'lerin başından itibaren Türkiye'nin batısı ile bu bölgeler arasındaki sosyo-ekonomik dengesizliğin "yeni Türkiye'nin refahında Güneydoğu'nun Kürtlerine çok az pay bıraktığı"nı belirtmektedir.¹⁴ Bölge ekonomisinin geriliği de, özellikle gençler arasında işsizliğin artmasına yol açtı. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın hazırladığı bir incelemeye göre, GAP dahilindeki illerde işsizlik düzeyi, ortalama yüzde 36'ydı.¹⁵ Bunalan bir gençliğin PKK'yi desteklemesi daha olasıdır. Bu durum, yatırımcıları kaçırtdığı için bölgedeki ekonomik faaliyeti olumsuz etkileyen şiddetin yükselmesine katkıda bulunuyor. Şiddet de, göçe ve sermayenin bölgeden kaçmasına yol açıyor.

Şiddet ve Türkiye'de Kürt Sorunu

Ağustos 1984'te PKK, Eruh ve Şemdinli yakınlarındaki askeri birliklere ilk saldırılarını başlattı. PKK, daha önce az sayıda şiddet eylemine karışmıştı. PKK saldırılarının ve PKK ile Türk güvenlik güçleri arasındaki çatışmaların sonucunda, 1984 ile 1995 yılları arasında, 5.014'ü sivil olmak üzere 20.181 kişi öldü (Tablo 5.6).

TABLO 5.6: 1984-1995 ARASINDA KAYIPLAR
(PKK, SİVİLLER VE GÜVENLİK GÜÇLERİ)

	Siviller	PKK	Güvenlik Güçleri	Toplam
1984-1991	1.278	1.444	846	3.568
1992-1995	3.736	10.102	2.775	16.613
Toplam	5.014	11.546	3.621	20.181

Kaynak: 1984-1994 için, *Yeni Yüzyıl*, 6 Temmuz 1995; 1995 için *Turkish Daily News*, 8 Ocak 1996.

- 14 Robins, "The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue", *International Affairs*, 69, 4 (Ekim 1993), s. 663.
- 15 Milliyet, 23 Aralık 1994. Bir habere göre, 1990 ortalarında Güneydoğu'da kişi başına düşen GSMH, 2000 dolarlık ülke ortalaması karşısında 500 dolardı. Bkz. C. Chesnot'un makalesi, *Le Monde Diplomatique*, Ekim 1994.

Daha 1977’de Abdullah Öcalan ve arkadaşları, şiddete başvurma gereğini vurgulayan bir program kabul etmişlerdi. Hedefleri, Türk devletinin işbirlikçileri ve feodal toprak ağalarının yanı sıra, aşırı Türk milliyetçisi gruplar ve “sosyal şovenist” gruplar (Kürt ve Türk sol radikal gruplar) olacaktır.¹⁶ 1980’deki askeri darbeyle birlikte, PKK’nin lider kadrosu, eğitim kampları açtığı Suriye ve Lübnan’a kaçtı. PKK’nin Türkiye’ye geri döndüğü 1984’te, hedef yelpazesi, ekonomik, askeri ve sivil hedefleri kapsayacak şekilde genişlemişti. Toplumu Türkler ve Kürtler olarak kutuplaştırmayı amaçlamış görünüyordu.

Ekonomik hedefler, elektrik santrallerini ve iletişim hatlarını, sulama tesislerini, fabrikaları, petrol tesislerini, yol yapım ve bakım araçlarını kapsıyor. Amaç, devletin varlığını zayıflatmak ve temel kamu hizmetlerini yerine getirmesini engellemektir.

Turizm tesisleri ve iç ve dış turistik hizmetler de ekonomik hedef olarak görülmektedir. ABD Dışişleri Bakanlığının hazırladığı bir rapora göre, 1993’te PKK 13 turist kaçırdı ve “otelleri, restoranları, tatil köylerini bombaladı ve Akdeniz kumsallarına bomba yerleştirdi.” PKK, 1994’teki sayısız bombalı saldırıda on turisti yaraladı, üçünü öldürdü ve iki Finlandiyalıyı kaçırdı.¹⁷ PKK, Türk hükümetinin önemli bir döviz kaynağını aşındırmaya kararlıydı.

Askeri hedeflere saldırılar, genellikle, uzak askeri karakollara baskınlar ve devriye gezen askeri birliklere pusular biçiminde olmaktadır. PKK, Türk devletinin Güneydoğu’da güvenliği sağlama yeteneğine meydan okumayı ve böylece kendisini alternatif bir otorite kaynağı olarak dayatmayı amaçlamıştı. PKK, özellikle köylülerin itaatini sağlamak için sivil hedeflere de saldırmaktadır. Mart 1987’de PKK, köylere baskın düzenleyip yakma talimatları çıkardı. Bu strateji, Öcalan’ın, hiç hoş karşılanmayan baskınlarla ilişkisini kopardığı 1990 başlarına kadar sürdü.¹⁸ Baskınların acımasızlığı, PKK’ye Peru’daki Aydınlik Yol’unkine benzer bir ün kazandırmıştı.

16 A. Aygan, “PKK Yapısı ve İşleyişi”, *Yeni Forum*, 190 (1 Ağustos 1987), s. 22; İmset (1992), s. 16. PKK’nin kullandığı şiddetin PKK bakış açısından bir anlatımı için bkz. Öcalan (1991).

17 ABD Dışişleri Bakanlığı, *Patterns of Global Terrorism*, 1993, s. 9; ABD Dışişleri Bakanlığı, *Patterns of Global Terrorism*, 1994, s. 8.

18 İmset (1993), s. 125-131.

PKK tarafından tek taraflı olarak ilan edilen kısa süreli bir ateşkesin sona ermesinden sonra, 24 Mayıs ile Ekim 1993 arası dönemde şiddet yoğunlaştı ve alışılmamış ölçüde 1.600 kişinin ölümüyle sonuçlandı.¹⁹ 1993'ün sonbaharına gelindiğinde PKK'nin Doğu'ya ve özellikle Güneydoğu'ya sızması, bölgede kendi gizli yönetimine geçmeye başlayacak kadar artmıştı. Türk basını, bu baskıcı yönetimi sıkıyönetime benzetti.²⁰ Bu durum, Lice'de PKK ile çatışmada bir generalin öldürülmesinden sonra, bir hükümet krizine yol açtı. Sıkıyönetim ilan etme çağrılarına, kabine değişikliği ve terörizmle mücadeleyle sertleştirme kararıyla meydan verilmedi. PKK'yle daha etkili savaşması için askerlere açık kart verildi. 1994 baharının sonlarına gelindiğinde askerler, PKK'yi önemli ölçüde zayıflatmıştı ve Güneydoğu'yu ziyaret eden bir grup gazeteciye göre, bölge daha sakin ve güvenliydi.²¹ Ondan sonra PKK saldırıları, büyük ölçüde, korucuları yıldırıma ve PKK'nin "devlet işbirlikçileri" olarak tanımladığı Kürtlere yöneldi. 1991-1994 arası dönemle karşılaştırıldığında PKK'nin 1995'teki faaliyetleri önemli ölçüde azalmış görünüyordu.²² PKK, Aralık 1995'te yapılacak genel seçimlerden önce ikinci kez tek taraflı ateşkes ilan etti. Türk hükümeti bunu, PKK'nin Doğu ve Güneydoğu üzerindeki nüfuzunun azalmış olduğunun bir kanıtı olarak yorumladı.

Öğretmenler ve okullar, PKK'nin diğer bir hedefi oldu. İHV'nin hazırladığı bir rapora göre, Ağustos 1984 ile Kasım 1994 arasında 128 öğretmen öldürüldü. Raporda, bu ölümlerin yüzde 80'inden fazlası doğrudan PKK'ye mal ediliyor ve bu öğretmenlerin ailelerine de saldırıldığı belirtiliyordu.²³ Türk İçişleri Bakanı, 1992 ile 1994 arasında, bölgede, genel güvenlik nedeniyle 5.210 okulun kapalı olduğunu du-

19 TDN, 6 Ekim 1993. 24 Mayıs 1993 günü PKK, Bingöl yakınlarında bir otobüsü durdurup yeni terhis edilen 35 askeri öldürerek, Mart'ta ilan ettiği ateşkesi bozdu.

20 Türk gazetelerin satışını, Türk siyasi partilerinin ve mahkemelerin faaliyetlerini yasaklayan ve vergilerin toplanmasını vb engelleyen bu kararın ayrıntıları için bkz. TDN, 27 Ekim 1993 ve Nokta, 24-30 Ekim 1993.

21 Bu gazeteciler, objektif haber vermekle ünlü Mehmet Ali Birand, Hasan Cemal, Cengiz Çandar, Salih Memecan ve Ramazan Öztürk'tü. Anlattıkları için bkz. Sabah, 13 Mayıs 1994.

22 TDN, 8 Ocak 1996.

23 *Olağanüstü Hal Bölgesi'nde Eğitim Raporu*.

yurdu.²⁴ İmset'e göre, PKK, Ankara'nın, Kürtleri asimile etmekte milli eğitim sistemini kullandığına inandığı için okullar hedef alındı. PKK, Kürtçe öğretime izin verilinceye kadar bütün eğitim faaliyetlerini kesintiye uğratmaya yemin etmişti.²⁵

1994 eğitim yılı başladığında PKK, sadece kendilerinden izin alan öğretmenlerin çalışabileceğini duyurdu. Duyuru, Tunceli'de altı öğretmenin öldürülmesinden sonra yapıldı ve bunu Erzurum'da dört öğretmenin daha öldürülmesi izledi.²⁶ O zamandan beri, PKK'nin tehditlerine karşın, okullara ve öğretmenlere saldırılar nispeten yatışmış görünüyor.

PKK tehdidinde Türk hükümetinin tepkisi, büyük ölçüde askeri oldu. Doğu ve Güneydoğu'da uygulanan güvenlik politikaları, Temmuz 1987'de ilan edilen olağanüstü hale dayanmaktadır. Olağanüstü hal yönetimi 10 ilde uygulanıyor ve her dört ayda bir parlamento tarafından uzatılması gerekiyor. Mart 1996'da yirmi altıncı kez uzatıldı. Olağanüstü hal yönetiminin dayandırıldığı yasa, sivil valilere "basına kısıtlamalar ve faaliyetleri kamu düzenini bozucu olduğuna inanılanları bölge dışına çıkarma da dahil, yarı-sıkıyönetim yetkileri" veriyor.²⁷ Olağanüstü hal uygulaması, AİHS'nin ülkenin bu bölgelerinde uygulanmasının askıya alınması anlamına da gelmektedir. Dahası, Robins'in işaret ettiği gibi, bu durum "Türkiye'nin belirlemekte olan siyasal liberalleşme sürecinin bölgede uygulanmasını engellemektedir."²⁸

Nisan 1991 tarihli Terörle Mücadele Yasası, PKK'nin neden olduğu, iç güvenliği ve düzene yönelik tehditlerin üstesinden gelmek için de tasarlandı. Terörist eylem, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, hukuki, sosyal, laik ve ekonomik sistemi de dahil, niteliklerini değiştirmeyi amaçlayan bir örgüte mensup kişi ya da kişilerin baskı, şiddet ve zor kullanmasını ya da kullanma tehdidini gerektiren eylemler olarak tanımlandı (1. madde). Daha önce belirtilen, her türlü düşüncenin yayıl-

24 *Yeni Yüzyıl*, 20 Aralık 1994; *Milliyet*, 3 Ocak 1995.

25 İmset (1992), s. 82.

26 *Özgür Ülke*, 13 Eylül 1994.

27 ABD Dışişleri Bakanlığı, *Country Reports on Human Rights Practices for 1991*, s. 1247. 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu 25 Ekim 1983'te kabul edildi, *TC Resmi Gazete*, 27 Ekim 1983, No. 18204.

28 Robins, *agm*, s. 664.

ması hakkındaki yasakla (8. madde) bütünleşen bu geniş ve belirsiz tanım, birçok kişinin tutuklanmasına ve insan hakları ihlallerine yol açtı. 1994'ün sonunda İHV tarafından hazırlanan bir listeye göre, Terörle Mücadele Yasası'nı ihlalden tutuklu 95 aydın, politikacı ve akademisyen vardı.²⁹ Bir akademisyen olan İsmail Beşikçi, bu yasayı ihlal eden yayınlarından ötürü toplam 200 yıla varan hapis cezası alarak rekor kırdı.³⁰ Ekim 1995'te yasanın 8. maddesinde yapılan bir değişiklik, bazı hapis cezalarında indirimde yol açtı. Sonuç olarak, mahkemelerdeki birçok dava düştü ve bazı hükümlüler serbest bırakıldı. Ne var ki, yorumcular değişikliğin Türkiye'ye düşünce özgürlüğü getirmediğini ileri sürdüler.³¹

Bu yasanın yetkililere verdiği geniş yetkiler, hükümetin "faili meçhul cinayetler"e giriştiği iddialarına da yol açtı. Bu iddialar, 1990'da faili belli olmayan 11 cinayetle birlikte başlamış görünüyor. O günden bu yana, 1991'de 31, 1992'de 362, 1993'te 467, 1994'te 400 ve 1995'te 92 vaka bildirildi. Hükümetin dışında, Hizbullah olarak bilinen yasadışı dinci grup -Güneydoğu'da etkin İslamcı terörist grup- ve PKK'nin de faili meçhul cinayetlere karıştığından kuşulanılıyor.³² Türk parlamentosunun Faili Meçhul Siyasi Cinayetleri Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı bir raporda, Hizbullah ve köy korucularının da birçok cinayete katıldığı belirtildi. Raporda, ordunun, Güneydoğu'daki Hizbullah eğitim kamplarına destek verdiği iddia edildi. Pek çok köy korucusunun silah kaçakçılığına karıştığı ve PKK üyesi olduklarını iddia ettikleri rakip aşiretlerin mensuplarını öldürdükleri ileri sürüldü.³³

Doğu ve Güneydoğu'nun dağlık ve kırsal bölgelerinde güvenliği sağlamanın muazzam lojistik güçlükleri nedeniyle Nisan 1985'te tartışmalı köy koruculuğu sistemine geçildi. Amaç, PKK saldırıları karşısında köylülerin kendilerini savunmasını sağlamaktı. Başlangıçta, köy koruculuğu sisteminin ekonomik yönden sıkıntıda olan bölgeye gelir sağlama-

²⁹ TDN, 26 Aralık 1994.

³⁰ *Yeni Yüzyıl*, 25 Kasım 1995.

³¹ "Human Rights and Justice" Eki, TDN, 6 Ocak 1996.

³² *ağg*, 3 Mart 1995 ve 6 Ocak 1996.

³³ *Yeni Yüzyıl*, 19 Nisan 1995 ve TDN, 18 Nisan 1995. Komisyonun bazı üyeleri, raporun bazı bölümleri güvenlik güçlerine karşı daha az eleştirel olacak şekilde yeniden yazılmadıkça raporu imzalamayı reddettikleri için, rapor resmi olarak yayınlanmadı. Bkz. *Yeni Yüzyıl*, 17 Nisan 1995.

cağına da inanıldı. İmset, köy koruculuğu sistemini, 1905 ile 1908 yılları arasında işlev gören Osmanlı Hamidiye Alayları'na benzetmektedir. Bu alayların rolü, "bölgenin göçerlerini disipline etmek" ve "Kürt aşiretlerin merkezi otoriteye sadakatini" korumaktı.³⁴

Hamidiye Alayları örneğinde olduğu gibi, Türk hükümeti köy koruculuğu sistemini sadece kırsal alanlarda güvenliği sağlamak için değil, köylülerin sadakatini belirlemek için de kullanmaktadır. Sisteme katılmayı kabul etmeyen köylerin ya da aşiretlerin PKK sempatisini olmalarından kuşkulaniyor. Ne var ki, yıllar geçtikçe köy koruculuğu sistemi ciddi bir yakınma kaynağı oldu. Faili Meçhul Cinayetleri Araştırma Komisyonu üyesi Sadık Avundukluoğlu, köy korucularının suiistimallerinin, PKK'ye katılımların artmasına yaradığını bile ileri sürdü.³⁵ Sık sık kaldırılması çağrılarına karşın, köy korucularının sayısı, 1990'da 18.000 iken, İçişleri Bakanı'nın yenilerinin alınmayacağını duyurduğu Ağustos 1994'de 63.000'e çıktı.³⁶

Hükümet, olağanüstü hal bölgesindeki askeri varlığını sürekli arttırmaktadır. Uluslararası Stratejik İncelemeler Enstitüsü'ne göre, bölgede konuşlandırılan Türk birliklerinin normal sayısı, 90.000 civarındaydı. Bu sayı, Haziran 1994'te 160.000'e çıkmıştı.³⁷ 1994'ün sonuna gelindiğinde, polis, özel tim ve köy korucuları da hesaba katılırsa, Doğu ve Güneydoğu'da kullanılan 300.000 kişilik bir güvenlik gücü vardı.³⁸ Bölgedeki güvenlik güçlerinin sayısı, 1995'te de aşağı yukarı aynı kaldı. Görünüşe göre, NATO'nun ikinci en büyük ordusunun toplam insan gücünün yaklaşık dörtte biri, bölgede PKK'ye karşı kullanılıyordu.³⁹ Buna karşılık, hükümet rakamlarına göre 1994 sonunda PKK savaşçılarının sayısı sadece 4.000 ile 5.000'di.⁴⁰ 1995 boyunca PKK'ye karşı yoğun askeri harekâtlardan sonra hükümet, rakamları gözden geçirip Tür-

34 İmset (1992), s. 105.

35 *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1994.

36 *Özgür Ülke*, 1 Ağustos 1994.

37 Uluslararası Stratejik İncelemeler Enstitüsü, *The Military Balance 1994-1995*, s. 36.

38 *Yeni Yüzyıl*, 23 Aralık 1994.

39 *TDN*, 10 Ekim 1995.

40 *Yeni Yüzyıl*, 23 Aralık 1994. PKK, kendi savaşçı sayısını 30.000, yerel halk ise 15.000 olarak belirtmekteydi. Bir ABD raporuna göre, PKK güçleri 5.000 ile 6.000 arasındadır. Bkz. *Patterns of Global Terrorism*, 1994, s. 47.

kiye'deki PKK savaşıları sayısının 2.000 ila 2.600'e düştüğünü belirtti. Bu, PKK'yi, kuvvetlerinin 3.000 ila 4.000 kişiye ulaştığı Kuzey Irak'a geçmek zorunda bırakmış görünüyor.⁴¹

Ekim 1984'te Türkiye ile Irak arasında imzalanan ve her iki devletin silahlı kuvvetlerinin asi birlikleri sıcak takipte birbirlerinin topraklarına girmesine izin veren anlaşma, Kürtlerle Türkler arasındaki etnik çatışmanın devlet-ötesi doğasını açıkça gösterir. Uygulamada sadece Türkiye, İran-Irak savaşının sonunda, 1988'de, Irak'ın anlaşmayı feshetmesinden önce kara ve hava kuvvetleriyle dört sınır ötesi operasyona girişerek bu hakkı kullandı. Irak'ın Körfez Krizini izleyen yenilgisi ve Kuzey Irak'ta Kürtler için güvenli bir bölgenin yaratılması, PKK'nin bölgeden yararlanmasını olanaklı kıldı. Ağustos 1991'den bu yana Türk askerleri, Kuzey Irak'a birçok kara ve hava operasyonu düzenledi. Türk hükümeti, Türk sınırında güvenliği sağlamak için Kuzey Irak'taki Kürt liderleriyle daha iyi ilişkiler geliştirmeye de çalıştı. Bu politikanın başarısızlığı ve PKK'nin Kuzey Irak'ta artan nüfuzu, Türk hükümetinin Mart 1995'te 35.000, Temmuz'da ise 3.000 askeri kapsayan iki sınır ötesi operasyona girişmesine yol açtı.

Doğu ve Güneydoğu'nun büyük bir bölümünün dağlık olması, PKK'nin geceleri baskın düzenleyip gündüzleri geri çekilmesini olanaklı kılmaktadır. PKK, Türkiye'nin İran ve Irak sınırlarına yakın köylere saldırmakta ya da buraları durak yeri olarak kullanmaktadır. Türk askerleri, tartışmalı köy boşaltma politikasıyla buna yanıt verdi. Askerlerin koruyamadığı köyler zorla boşaltıldı ve zaman zaman, PKK'nin lojistik amaçlarla kullanmasını önlemek için yakıldı. Bu köyler, büyük ölçüde, İran ve Irak sınır boyundaki ve dağlık bölgelerdeki köylerdi. Mazlum-Der tarafından hazırlanan bir göç ve köy boşaltma raporuna göre, "dağlık bölgelerde, köy korucularına ait olanlar dışında bir tek köy kalmamıştır."⁴²

1994 güzünde, İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı Azimet Köylüoğlu, askerleri Tunceli'deki köyleri yakmakla suçladığında bir hü-

41 *Yeni Yüzyıl*, 24 Temmuz 1995. 1995 sonbaharında Olağanüstü Hal Bölge Valisi, PKK savaşılarının sayısını, Kuzey Irak'takiler de dahil 6.000 olarak belirtti. Bkz.

TDN, 10 Ekim 1995.

42 *TDN*, 14 Aralık 1994.

kümet krizi patlak verdi. Dönemin başbakanı Çiller, köylerin PKK tarafından yakıldığını ileri sürerek bu iddiaları yalanlamaya çalıştı. Parlamento'daki ana muhalefet partisinin üyeleri, Tunceli'de 1.500 köyün zorla boşaltılıp 250.000 kişinin yerinden edildiğini ileri sürdü.⁴³ Ağustos 1995'te, güvenlik güçleri Tunceli'de zorla köy boşaltmakla tekrar suçlandığında da benzer bir kriz patlak verdi. Boşaltılan köy ve mezarların sayısı ile ilgili resmi rakam, Ekim 1995'te 2.253'tü.⁴⁴ Ne var ki, boşaltılan ve yakılan köylerin sayısı muhtemelen daha fazlaydı. PKK de, "Köy Baskınları Üzerine Karar"ına uygun olarak, "ulusal kurtuluş mücadelesi"ni desteklemeyen "devrimci olmayan" köylere saldırmakta ve yakmaktadır.⁴⁵ PKK ile güvenlik güçleri arasında çapraz ateşe yakalandıktan sonra sakinleri tarafından yakılan ya da boşaltılan köyler de var. Bir yandan güvenlik güçleri Doğu'daki ormanlık alanları temizlerken diğer yandan PKK de, 1994 yazında batıdaki, özellikle İstanbul civarındaki ormanları yakarak misillemede bulundu. Böylelikle ormanlar da birer hedef haline geldi. 1995'te ise orman yangınları çok daha azdı.

Stratejisinin bir parçası olarak PKK, birçok uzak köyü militanlarına gıda ve barınak sağlamaya zorlamaktadır. Sonra, bu köyler, sivillerle PKK'lileri çoğunlukla ayırt edemeyen güvenlik güçleri tarafından da taciz edilmektedirler. Sonunda, birçok köylü kent merkezlerine göç etme yolunu seçti.

Bir grup Türk parlamenterin hazırladığı bir raporda, güvenlik operasyonlarının ve köy yakma uygulamasının Kürt milliyetçiliğini beslediği ve özellikle gençleri PKK saflarına katılmaya zorladığı sonucuna varılıyordu.⁴⁶ The Economist de, Türkiye "gerillalara karşı çarpışmaları kazanıyor olabilir, fakat sıradan Kürtlerin desteğini alma savaşını kaybediyor" şeklinde bir yorum yaptı.⁴⁷ Tırmanan bu şiddetin en anlamlı sonuçlarından biri, Kürt sorununun Türk siyasal gündeminin baş köşesi ni işgal eder duruma gelmesi ve Batının dikkatini giderek daha fazla

⁴³ *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1994.

⁴⁴ Bu rakam, *TDN* ile bir söyleşide Cumhurbaşkanı Demirel tarafından aktarıldı, 2 Ekim 1995.

⁴⁵ İmset, "Fighting Separatist Terrorism", *Turkish Probe* 4, Kasım 1993, s. 6.

⁴⁶ Raporun kısa bir özeti için bkz. *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1994.

⁴⁷ *The Economist*, 17 Aralık 1994.

çekmesidir. PKK'nin lider kadrosu, şiddet “dünyanın bir Kürt sorununun varlığını kabul etmesi”ni sağladı derken haklıydı.⁴⁸ Türk hükümeti, hem siyasi hem de mali bakımdan güçlük çekmektedir. Ankara'nın şiddeti durdurup Kürt sorununu çözme yeteneksizliği, Türkiye'nin Batıyla ilişkilerini ciddi biçimde etkilemektedir.

Olağanüstü hal bölgesinde güvenliği muhafaza etme maliyetinin, 1994 için 11.1 milyar dolar civarında (o zamanın Türk lirasıyla 400 trilyon lira) olduğu tahmin edildi.⁴⁹ GSMH'si 1993 için yaklaşık 173 milyar dolar olan bir ülke için bu önemli bir rakamdı. Birçok kişi, bu yüksek harcamanın, 1994'te yüzde 140'ın üzerinde bir enflasyonla sonuçlanan yoğun iç borçlanmaya yol açtığını ileri sürmektedir.⁵⁰ Kuzey Irak'a birçok kez düzenlenen sınır ötesi operasyonların gerektirdiği harcamalar da hesaba katılmalıdır. Yalnızca Mart 1995'teki operasyon, askeri yetkililere göre 65 milyon dolara mal oldu.⁵¹

Hükümet yetkilileri, PKK'nin “belini kırma”ya kararlı olduklarını ileri sürerek bu yüksek maliyetleri haklı göstermeye çalışmaktadırlar. Dönemin başbakanı Çiller, 1994 başlarında terör “ya bitecek ya bitecek” dediğinde Türk siyasetini yeni bir sloganla tanıştırdı. Dönemin genelkurmay başkanı Doğan Güreş, görev süresinin bitmesinden kısa süre önce, PKK'ye karşı askeri harekâtın sonucu olarak terörün kontrol altına alındığını belirtti.⁵² Medyadaki birçok yorumcu, PKK sivillere ve öğretmenlere saldırmaya devam ettiği için bu sözleri kuşkuyla karşıladı. Bununla birlikte, PKK kaynaklı terör eylemlerinin sayısı, hükümet istatistiklerine göre, 1993'te 4.063 ve 1994'te 4.012 iken 1995'te 2.059'a düştü.⁵³

Daha önce sözü edilen “faili meçhul cinayetler” konusunda parlamentonun hazırladığı raporda, olağanüstü halin sürmesinde birçok kişinin çıkarının bulunduğu belirtiliyordu. Olağanüstü hal bölgesinde is-

48 Aktaran İnset (1992), s. 78.

49 *Özgür Ülke*, 1 Ocak 1995.

50 Güvenlik harcamalarının iç borçlanmayı ve dolayısıyla enflasyonu körüklediği tezi için bkz. R. Kayalı, “İç Borçların Sorumlusu: Güneydoğu”, *Yeni Yüzyıl*, 29 Aralık 1994.

51 *TDN*, 3 Mayıs 1995.

52 *Sabah*, 19 Ağustos 1994.

53 *TDN*, 8 Ocak 1996.

tihtam edilen güvenlik personeline ek ödeme yapılıyordu. Güvenlik personelinin yaşam standardının oldukça yükselmesini sağlayan bu ek paraya, “Apo zammı” denmeye başlandı. Köy korucularının maaşları, çoğunlukla, bunun büyük bir kısmını kendilerine ayıran aşiret reislerine toptan veriliyordu. Bu aşiret reislerine bağımlılık, devletin -aşiret reislerinin önemli ölçüde bulaştığı- uyuşturucu ticaretiyle mücadele yeteneğini zayıflatmaktadır. Van gibi kentlerde apartman inşaatı patlaması, uyuşturucu trafiğiyle ilişkilendirilmektedir. Göç ve yüksek ücretlerin neden olduğu yoğun arsa ve konut talebi, arsa fiyatlarını ve kiralari önemli ölçüde yukarı çekmektedir. Bu gelişmeler, statükonun sürmesinde çıkarı bulunan bir grup yarattı.

Şiddet, Türk toplumunun belli ölçüde kutuplaşmasına da yol açtı. PKK saldırılarının kurbanlarının cenaze törenleri, aşırı Türk milliyetçilerinin gösterilerine vesile olmaktadır. Türkiye’nin batısındaki Kürtlere kötü muamele edildiğine dair haberler de gelmektedir. Barkey’in belirttiği gibi, “Askeri operasyonlar ile toplumsal kutuplaşmanın birleşmesi, iyice asimile edilmiş Kürtlerin bile bilincini uyandırmaktadır.”⁵⁴ Doğu illerinde doğan gençlerin doğrudan PKK sempatisini olduklarından kuşkulanan yetkililer bazen bu gençlere karşı ayrımcılık yapıyorlar. Yarı kapalı popülist konuşmalara başvuran politikacılar bu durumu ağırlaştırmaktadır.

Gençkaya, kutuplaşmanın bir sonucu olarak “Türk ve Kürt kamuoyunun birbirini anlamakta zorluk çektiğini” belirtmektedir.⁵⁵ Bununla birlikte, çarpıcı olan, bu kutuplaşmanın bir bütün olarak yaygınlaşmaması ve sıradan Türklerle sıradan Kürtlerin çatışması biçimini almamış olmasıdır. Bu durum, kısmen, karşılıklı evliliklere ve şu anda birçok Kürdün kendini Türk olarak algılaması olgusuna bağlanabilir. Dahası, Kürt sorunu Türkiye’de giderek daha açık bir biçimde tartışılıyor. 1995 sonunda ve 1996 başlarında Kürt sorununun açıkça tartışıldığı birçok toplantı ve konferans yapıldı.

Şiddetin bir sonucu olarak birçok Kürt, kendi kökenlerini yeniden keşfediyor. Bu, Türkiye’deki diğer gruplar arasında da etnik bir bilinç uandırmış görünüyor. Bu nedenle, Trakya’ya ve İstanbul’un batısındaki küçük

⁵⁴ Barkey, “Turkey’s Kurdish Dilemma”, *Survival*, 35, 4 (Kış 1993-1994), s. 58.

⁵⁵ Gençkaya, “The Kurdish Issue in Turkish Politics”, ed. Calleja, Wiberg ve Basuttil (1994)’in içinde, s. 211.

kasabalara yerleşen Kürt göçmenler, Çerkezlerin, Bulgar Türklerinin ve Pomakların kendi kimliklerinin bilincine varmalarına neden olmaktadır.

Göç ve Türkiye’de Kürt Sorunu

1950’den bu yana insanlar, Türkiye’nin az gelişmiş bölgelerinden ülkenin batısındaki kent ve sanayi merkezlerine göç etmektedir. Shorter, 1950’de Türkiye’nin toplam nüfusunun yüzde 18.1’i kent merkezlerinde yaşadığı halde, bu oranın 1970’te yüzde 35.8’e, 1990’da yüzde 56.3’e çıktığını belirtmektedir.⁵⁶ Birçoğu, 1980 ile 1990 arası dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan ve Karadeniz bölgesinden göç etti (Tablo 5.7). Bu göçmenlerin ezici bir oranı Marmara bölgesine, öncelikle İstanbul, Bursa ve İzmir gibi sanayi kentlerine göç etmektedir. Ayata, GAP sınırları içindeki sekiz ilin beşindeki göçü inceledi. 887 kişi üzerinde yapılan bir araştırmaya dayanan inceleme -sosyo-ekonomik etkenler hâlâ önemini korurken- siyasi gerekçelerin ve güvenlik kaygılarının da göçten sorumlu olduğunu belirtti.⁵⁷

TABLO 5.7: 1980-1990 ARASINDA BÖLGELERE GÖRE NET GÖÇ ORANLARI

	1980-1985 İçin Net Göç Oranı (%)	1985-1990 İçin Net Göç Oranı (%)
Ege	1.4	2.7
Karadeniz	-3.0	-6.6
İç Anadolu	-0.6	-1.7
Marmara	3.9	7.2
Akdeniz	1.6	0.9
Doğu	-5.0	-9.3
Güneydoğu	-2.3	-3.3

Kaynak: *İl ve Bölge İstatistikleri 1993*, s. 45 ve *Türkiye İstatistik Yıllığı 1994*, s. 96.

1992’den itibaren PKK saldırılarının artması, Doğu ve Güneydoğu’da bölge içi ve bölge dışı göçte önemli bir artışla sonuçlan-

⁵⁶ Shorter, “The Crisis of Population Knowledge in Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995), s. 18.

⁵⁷ Ayata (1994).

dı.⁵⁸ Bölgedeki genel güvensizlik ve istikrarsızlık nedeniyle yoksulların pek çoğu, kırsal topluluklardan bölgelerindeki kent merkezlerine göçüyorlar. Göreli olarak hali vakti yerinde göçmenler de, bölgesel kent merkezlerinden batıdaki kentlere göçüyorlar.

Kırsal toplulukların zorla yerinden edilmesi, başka tür bir göçe yol açıyor. Köylülere köylerini boşaltmaları emredilebiliyor. Bu göçün çoğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kent merkezlerine olmaktadır. Tahminen 14.000 kişi de Kuzey Irak'ta sığınak aramaktadır. Geçmişte Türkiye'nin Irak'tan gelen Kürt mülteciler için bir sığınma ülkesi olduğu dikkate alınırsa, bu durum özellikle çarpıcıdır.⁵⁹ Bu zorunlu göçle ilgili genel ve sistematik incelemeler yoktur. Zorunlu göçle gönüllü göçü ayırt etmek çok güçtür. Doğu ve Güneydoğu'da gerçekleşen göçün çapıyla ilgili kesin olmaktan son derece uzak rakamlar verilebilir (Tablo 5.8).

TABLO 5.8: DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA GÖÇ ALAN ÖNEMLİ KENT MERKEZLERİNİN 1990 VE 1994'TEKİ NÜFUSLARI

	1990	1994 Sonu (Tahmini)
Batman	148.000	260.000
Diyarbakır	380.000	950.000
Hakkari	38.000	100.000
Şanlıurfa	276.000	650.000
Van	153.000	300.000
Toplam	995.000	2.260.000

Kaynak: A. Özer, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Göç: Sorunlar ve Çözümler", *Düşünce Özgürlüğü ve Göç Sempozyumu*'na sunulan tebliğ, 10-12 Aralık 1994, Ankara; ayrıca söyleşiler ve gazete haberleri.

58 Bu bölüm, büyük ölçüde, yerel halkın yanı sıra yetkililerle yapılan görüşmelere ve basın haberlerine dayanıyor. Ayrıca bkz. Ayata (1994); Özer, "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Göç: Sorunlar ve Çözümler", *Düşünce Özgürlüğü ve Göç Sempozyumu*'na sunulan tebliğ, 10-12 Aralık 1994, Ankara.

59 Kürtler için bir sığınma ülkesi olarak Türkiye için bkz. Kirişçi, "Refugee Movements and Turkey", *International Migration*, 29, 4 (Aralık 1991), s. 545-559.

Resmi istatistiklere göre, kırsal alanların boşaltılması sonucunda 307.000 kişi yerinden ayrıldı.⁶⁰ Ne var ki, Kürtlerin oturduğu bölgelerdeki iç ve dış göçün çapı bu rakamdan çok daha yüksek ve Tablo 5.8'de gösterilenden daha büyüktür. Bölgede, bu tabloya dahil edilmeyen ve göç alan küçük kasabalar da var. Dahası, bölgeye daha uzak olan Antalya, Ankara, Bursa, İstanbul, İzmir ve İzmit'e ek olarak, Adana, Gaziantep ve Mersin gibi Doğu ve Güneydoğu'ya daha yakın kent merkezleri de büyük oranda göç almaktadır. Özer, bu göçün, İstanbul'un yaklaşık 12 milyonluk toplam nüfusunun üçte birini oluşturduğunu ileri sürmektedir.⁶¹ Diğer yanda, bir rapor, Doğu ve Güneydoğu'nun içine ve dışına göç etmek zorunda kalan insanların tahmini sayısını 2.5 ila 3 milyon olarak saptamaktadır.⁶² Kesin rakam ne olursa olsun, kısa zaman aralığı dikkate alındığında, Türkiye'de gerçekleşen göç, ölçek olarak muazzamdır.

Mutlu, 25 yıllık göçten sonra bile 1990'da Kürt nüfusun yüzde 65'inden fazlasının hâlâ geleneksel topraklarında yaşadığını ileri sürdü.⁶³ Mutlu'nun rakamları 1990 için doğru sayılabilir, fakat daha büyük bir kitlesel nüfus hareketinden sonra, 1996'da Kürtlerin çoğunluğu, herhalde Doğu ve Güneydoğu'nun dışında yaşıyordu. "Yaklaşık iki kuşak"lık zaman içinde Kürtlerin "Türkiye'deki en büyük etnik grup olarak Türklerin yerini alacağı" öngörüsü⁶⁴ bu nedenle gerçekleşmeyebilir. Kentleşme, Kürt nüfusun artış oranını yavaşlatacaktır. Karşılıklı evlilikler de Kürt etnisitesi duygusunu zayıflatabilir. Asimilasyonun ya da entegrasyonun insanların kimlikleri üzerindeki etkileri de değerlendirilmelidir.

60 Bu rakam, TDN ile bir söyleşide Cumhurbaşkanı Demirel tarafından aktarıldı, 2 Ekim 1995.

61 A. Özer, "Güneydoğu'da Göç ve Yarattığı Sonuçlar", *Yeni Yüzyıl*, 13 Mart 1995.

62 *Courrier International*, 121, 26 Ocak-1 Şubat 1995. Önde gelen Kürt politikacı Murat Bozlak, rakamı 3,5 milyon olarak belirtti. Bkz. *Yeni Yüzyıl*, 17 Aralık 1995.

59 Kürtler için bir sığınma ülkesi olarak Türkiye için bkz. Kirişçi, "Refugee Movements and Turkey", *International Migration*, 29, 4 (Aralık 1991), s. 545-559.

60 Bu rakam, TDN ile bir söyleşide Cumhurbaşkanı Demirel tarafından aktarıldı, 2 Ekim 1995.

61 A. Özer, "Güneydoğu'da Göç ve Yarattığı Sonuçlar", *Yeni Yüzyıl*, 13 Mart 1995.

62 *Courrier International*, 121, 26 Ocak-1 Şubat 1995. Önde gelen Kürt politikacı Murat Bozlak, rakamı 3,5 milyon olarak belirtti. Bkz. *Yeni Yüzyıl*, 17 Aralık 1995.

63 Mutlu, *agm*, s. 50.

64 Izady (1992), s. 119.

Türkiye'deki Kürt sorununa ilişkin bir çözüm önerisi de, Kürtlerin ayrı bir devlet kurmasını öngörüyor. Yalnızca Türkiye'deki Kürtlerle yönelik böyle bir çözümün -kitlesel bir nüfus transferi dışında- hızla pratik olmaktan uzaklaştığı görülmüyor. Abdullah Öcalan'ın zaman zaman, ayrı bir Kürt devleti kurmanın mümkün olup olmadığını sorgulamasının bir nedeni bu olabilir.⁶⁵ Türkiye'deki Kürt sorununa en iyi çözümün, Kürtleri ülkenin batı kesimlerine göçe teşvik etmek olduğunu savunan merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal da bu gerçekliği kabul ediyordu. Özal, pek çok Kürt batıda daha iyi bir yaşamın meyvelerini toplayacağı için, bunun ayrılıkçı talepleri zayıflatacağına inanmıştı.

Ne var ki, göçün kısa vadeli ekonomik sonuçları olumsuz olmaktadır. Zaten kötü durumda olan bölge ekonomisi, daha da zayıflamaktadır. Kentler işsiz insanlarla dolup taşmaktadır. Göçün bir sonucu olarak birçok kişinin yaşam standardı iyice düşmektedir. Kırsal alanlarda can güvenliğinin olmayışı, hükümetin yaylacılığa getirdiği kısıtlamalar ve birçok köyün boşaltılması, bir zamanlar bölgede gelişkin olan hayvancılık sektörünü zayıflatmış. Köylüler, kent merkezlerine göçlerini finanse etmek için hayvanlarını kesmek zorunda kalmaktadırlar. *Hali vakti iyi* olanlar, batıya göçmeden önce işlerini ve küçük fabrikalarını kapattıkları için, bölgeden sermaye kaçıışı da yaşanmaktadır.

Bu kitlesel göçün bir sonucu olarak Adana gibi kentlerdeki gecekondu alanları, PKK için eleman toplama hedefi olmaktadır. Başbakanlığa sunulan bir raporda, Güneydoğu'da güç kaybeden PKK'nin taktik değiştirip, eleman bulma çabalarını ve terör eylemlerini Kürt göçmenlerin yoğunlaştığı kent alanlarına yöneltmeye başladığı belirtiliyordu.⁶⁶ Bu göç, Akdeniz kıyılarında güvenlik sorunları yaratabilir ve dolayısıyla, Türkiye'nin turizm sanayiine zarar verebilir. Turizmin, yönetim için önemli bir döviz kaynağı olmasının yanında, Kürt göçmenler de dahil birçok kişiye iş imkânı sağlaması gibi bir özelliği de var.

Kent merkezlerine son zamanlardaki kitlesel göç, konut sıkıntısı ve işsizlikte keskin bir yükselişe yol açtı. Mart 1995'te İstanbul'da yaşanan önemli kargaşaların hemen ardından, dönemin TBMM başkanı Hüsamettin Cindoruk, ülkenin en azından dokuz kent merkezinde patlama-

⁶⁵ Ballı (1992), s. 230-237.

⁶⁶ Raporun bir özeti için bkz. *Yeni Yüzyıl*, 12 Haziran 1995.

ya hazır bir ortamın bulunduğunu belirtti.⁶⁷ Ekonomik durumdan umudun kesilmesi, bazı Kürtleri kazançlı uyuşturucu işine girmeye yöneltmektedir. PKK de, operasyonlarını finanse etmek için uyuşturucu trafiğinden elde edilen geliri kullanmaktadır.⁶⁸

Türkiye'deki Kürt göçünün siyasi sonuçlarıyla ilgili hiçbir ciddi inceleme yapılmamıştır. Bununla birlikte, birkaç genel gözlem yapılabilir. Göçle birlikte daha fazla Kürt, Türkiye'deki sosyo-ekonomik eşitsizliklerin farkına varmaktadır. Bu durum bazı Kürtleri, özellikle gençleri, ayrı kimlikleri konusunda daha bilinçli ve PKK propagandasına daha duyarlı yapmaktadır. Diğer yanda, göçmenler çoğunlukla, kentlerde yeni bir yaşama başlamanın günlük güçlükleri içinde boğuluyorlar. Birçok kişi, yerleştikten sonra, toplumsal hareketlilikte yukarı tırmanma olanaklarını hâlâ sunan bir toplumla bütünleşmekte çıkar görüyor gibi görünmektedir. Güvenlik güçlerinin, PKK'nin büyük kent merkezlerindeki faaliyetlerini engellemede büyük başarı gösterdiği ve terörist saldırıların önünü alabildiği belirtilmelidir. Güvenlik güçleri, bunu Kürt göçmenlerle yaptıkları işbirliğine bağlıyorlar.

Türk Hükümetinin Rolü ve Kürt Sorunu

Türkiye'nin Kürtlerin varlığını inkâr etme politikasını tersine çevirmede merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın etkisi, daha önce belirtildi. Mart 1991'de Özal, Kuzey Irak'taki Kürt liderlerle görüşerek yeni bir teamül başlatmıştı. Özal, Türkiye'de Kürt sorununun açıkça tartışılmasını teşvik etmişti. Nisan 1992'de, Kürtçe radyo ve televizyon yayınına izin verilmesinin ve Kürtçenin okullarda ikinci dil olarak öğretilmesinin, hükümetin Kürt sorunuyla daha etkili başa çıkmasına yardımcı olabileceğini bile öne sürmüştü.

Kasım 1991'de DYP ile SHP'nin kurduğu koalisyon hükümeti, başlangıçta, Özal'ın planlarının fiilen gerçekleştirilebileceğine dair umutlar doğurmuştu. Hükümet protokolü, bir dizi liberal reform vaat etmişti. Kürt sorununa doğrudan herhangi bir gönderme olmamasına karşın,

⁶⁷ *agg*, 21 Mart 1995.

⁶⁸ Criss, "The Nature of PKK Terrorism in Turkey", *Studies in Conflict and Terrorism*, 18 (1995), s. 29; Alexander, "Narco-Terrorism: Future Threats", *Intersec*, 10, 11/12 (Kasım-Aralık 1995), s. 430-431.

protokol, Türkiye’de kendi kültürel kimliklerini ifade etme ve geliştirme durumunda olması gereken farklı etnik grupların varlığından söz ediyordu. Bunun, Türk devletinin birliğini zayıflatmayıp güçlendireceği ileri sürülüyordu.⁶⁹

Protokol, kısmen, Ekim 1991 seçimlerinden önce SHP’nin HEP’le kurduğu ittifakın ürünüydü. Bu ittifak, SHP’nin seçim performansını arttırmış ve daha radikal görüşlü 22 Kürt milletvekilinin parlamentoya seçilmesine neden olmuştu. Türk parlamentosunda Kürt kökenli milletvekilleri her zaman olmuştu.⁷⁰ Ne var ki, ilk kez bir grup kesin bir Kürt gündemiyle parlamentoya girmişti. Protokol bir siyasi uzlaşma ürünü olmasına karşın, Kürtçe eğitime ve radyo-televizyon yayımına izin veren yasaların çıkarılmasıyla sonuçlanabilecek bir tarzda kaleme alınmış olduğu düşünülüyordu. Ne var ki, hemen hemen aynı anda çeşitli sorunlar ortaya çıktı.

6 Kasım 1991’de milletvekillerinin yemin töreni sırasında, yeni seçilen bazı Kürt milletvekilleri yemin metninin milletvekillerini “ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü” korumakla yükümlü kılan kısımlarını tekrarlamadılar. Bu, meclis salonunda önemli bir kargaşa yarattı. Gençkaya şunu belirtir: “Bu, daha işin başında diyalog olasılığını azaltarak ... her iki tarafın sertlik yanlıları arasındaki gerilimi yükseltti.”⁷¹

Mart 1992’de SHP listesinden parlamentoya giren HEP’li milletvekillerinden 14’ü istifa edip kendi partilerine yeniden katıldılar. Ayrılık, SHP’nin, koalisyon ortağı DYP’nin çizgisine uyup Doğu ve Güneydoğu’daki olağanüstü hali tekrar uzatmasından hemen sonra geldi. SHP

69 *Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti Arasında İmzalanan Ortak Hükümet Protokolü ve Ekleri*, 19 Kasım 1991, s. 15 ve 55.

70 Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki milletvekillerinin etnik kökenleriyle ilgili bilgi açıkça elde edilemediği için, bilim insanları, bu milletvekillerinin doğum yerlerinden yararlanmaktadırlar. İlk on dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi ile ilgili olarak böylesi bilgiler için bkz. Frey (1965). Gençkaya, [ed. Calleja vd. (1994)’ün içinde, s. 197] 17, 18 ve 19. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki 450 milletvekilinin sırasıyla yüzde 23, yüzde 24 ve yüzde 23’ünün, büyük ölçüde Kürtlerin oturduğu bölgelerde doğmuş olduğunu hesapladı. J. Brown’a göre, 1995’te parlamentodaki Kürt milletvekillerinin sayısı 100-125 civarındaydı, “The Turkish Imbroglio: Its Kurds”, *ANNALS, AAPSS*, 541 (Eylül 1995), s. 117.

71 Gençkaya, ed. Calleja vd. (1994)’ün içinde, s. 196.

seçim programında, olağanüstü halin ve köy koruculuğu sisteminin kaldırılacağını vaat etmişti. Olağanüstü halin dört ay daha uzatılması yetkisi alındıktan birkaç gün sonra, Kürtlerin oturduğu bölgelerdeki nevrüz kutlamaları, güvenlik güçleri tarafından şiddetle bastırıldı. Bu olaylar, 14 HEP’li milletvekilinin SHP’den istifasına yol açtı. Robins’e göre, bu “ılımlı Kürt milliyetçiliği ile liberal Türk düşüncüşü arasında doğmakta olan ilişki”nin sonu oldu.⁷²

Parlamentodaki kutuplaşma, Temmuz 1993’te HEP’in kapatılmasıyla sonuçlandı. Kapanımdan önce bazı HEP üyeleri Özgürlük ve Demokrasi Partisi’ni (ÖZDEP) kurdular. Ne var ki, Anayasa Mahkemesi ÖZDEP’i hemen kapattı. Benzer şekilde HEP’in devamı DEP de Haziran 1994’te kapatıldı. DEP’in kapatılmasından önce, Mayıs 1994’te aslında başka bir Kürt siyasi partisi olan HADEP kuruldu ve Aralık 1995’teki genel seçimlere katıldı. DEP kapatılmadan önce, Mart 1994’te 13 DEP’li milletvekilinin dokunulmazlıkları kaldırıldı ve Aralık 1994’te, yedisi DEP’li biri bağımsız, sekiz milletvekilinin hapis cezasına çarptırılmasıyla sonuçlanan bir yargılama süreci başladı. Bu milletvekillerinden dördü, daha sonra mahkeme kararıyla serbest bırakılacaktı. Ekim 1995’te Yargıtay, dört milletvekilinin cezasını onayladı ve serbest bırakılanların yeniden yargılanmasını istedi.⁷³ Yurtdışına kaçan diğer 6 DEP’li milletvekili, 12 Nisan 1995’te Hollanda’da “sürgünde Kürt parlamentosu”nun oluşmasında öncü rol oynadı. Sürgündeki DEP yöneticilerinden biri, Yaşar Kaya, parlamento başkanı olurken, DEP’in eski genel başkan yardımcısı Remzi Kartal yürütme konseyi başkanı oldu. Yürütme konseyi, Kürtlerin “kendi kaderini tayin hakkı”nı gerçekleştirmekle görevlendirildi.⁷⁴

Kendi partisi içindeki sertlik yanlılarının baskısı altında dönemin başbakanı Demirel, Kürt sorununa siyasi bir çözüm bulmaya ilgisini yitirmiş görünüyordu. Bunun yerine, yürütme yetkilerinin paylaşılması konusunda Cumhurbaşkanı Özal’a karşı anayasal tartışmalara daldı. Demirel, Balkanlar, Transkafkasya ve Orta Asya’daki dış politika konularına daha fazla ilgi gösteriyor gibiydi. Savunma ve güvenlik konula-

⁷² Robins, *agm*, s. 667.

⁷³ *Yeni Yüzyıl*, 27 Ekim 1995.

⁷⁴ *TDN*, 19 Nisan 1995.

rında hükümete tavsiyelerde bulunmak üzere 1960'ta kurulan ve cumhurbaşkanı, başbakan, bazı kabine üyeleri, genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan etkili organ Milli Güvenlik Kurulu (MGK), Kürt sorununda giderek daha fazla söz sahibi oldu.⁷⁵

O sırada, PKK, Kuzey Irak'tan Türkiye'ye daha fazla baskın düzenlemeye başladığı için şiddette belirgin bir artış vardı. MGK, Güneydoğu'daki durumu, siyasi bir çözümden çok askeri bir çözümü gerektiren ayrılıkçı terörizmin bir ürünü olarak gördü. Cumhurbaşkanı Özal'ın Nisan 1993'teki ölümü, durumda genel bir bozulmaya yol açtı. Özal, askerlerin MGK'deki etkisini bir ölçüde dengeleyebilmişti. Türkiye ve Kuzey Irak'taki Kürtler merhum Cumhurbaşkanı'na büyük saygı duymuşlardı. Özal'ın, PKK'nin Mart 1993'teki tek taraflı ateşkes ilanının oluşumuna yardım ettiğine inanıldı. Özal, görünüşe göre siyasi çözümün peşinde olmuştu.⁷⁶ Ölümünden önce, Kürtçe radyo-televizyon yayınına geçilmesini önermişti. Onun ölümünden sonra, Türk yetkililer, ateşkesi nasıl ele alacaklarından emin değillerdi.

Demirel, cumhurbaşkanı seçilmeye çalışıyordu. Koalisyonun büyük ortağı DYP, bu nedenle, yeni bir lider ve başbakan bulma çabalarına daldı. Askeri yetkililer bu durumdan yararlandılar. Askerler PKK'nin ateşkes ilanına, zayıflığın bir göstergesi ve askeri çözümün değerinin bir kanıtı olarak baktılar. Başbakanlığa seçilmesinden hemen sonra Tansu Çiller, Kürtçe eğitim ve yayına izin verme olasılığını kısa bir süre için düşündü. Ne var ki, kendi partisi içindeki ve ordudaki sertlik yanlılarının muhalefetiyle karşılaşınca bu düşüncelerden vazgeçildi. Yeni Cumhurbaşkanı Demirel de, "terör halledilmedikçe, kültürel konular tartışılmaz" dedi.⁷⁷

Barkey şunu belirtmektedir: Çiller'in başbakan seçilmesi, "Ankara'daki sertlik yanlılarının konumunu güçlendirdi. Güvenlik ve dış politika konularındaki deneyimsizliği, öncelikli ilgisinin ekonomi olması gerektiği beklentisi ve partideki liderliğine ciddi bir meydan okunma olasılığı, Çiller'i Kürt sorununda Demirel'e ve askerlere meydan okumak-

⁷⁵ MGK'nin oluşturulmasının ve 1980'lerde ve 1990'larda Türk siyasetindeki rolünün bir çözümlemesi için bkz. Hale (1994), s. 138, 290-291.

⁷⁶ *Turkish Probe*, 31 Ağustos 1993.

⁷⁷ TDN, 15 Temmuz 1993.

tan alıkoydu.”⁷⁸ Daha önce de belirtildiği gibi, Ekim 1993’te Çiller, kaçamak bir şekilde Bask modeli düşüncesiyle oynadı; fakat, partisinden ve askerlerden sert eleştiriler gelince çok hızlı bir şekilde bunu inkâr etti.

Çiller 1994 boyunca bocalamaya devam etti. Mart 1994’teki yerel seçim hazırlıkları sırasında “PKK’yi meclisten atma” politikasına sarıldı. Bu, meclisteki DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla sonuçlandı. Bu popülist yaklaşım, DYP’nin yerel seçimlerde en fazla oyu almasına yaradı. Refah Partisi (RP), İslam kardeşliğini vurgulayan ve daha “adil” bir dünya vaat eden bir seçim kampanyası sayesinde, Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerdeki oylarını önemli miktarda arttırdı. RP’nin başarısından ürken Çiller, Güneydoğu’da daha fazla oy almak için bir kez daha Kürtçe eğitim ve yayına izin verme olasılığına değindi.⁷⁹ Başbakan yine, birkaç ay önce Kürtçe eğitimin mümkün olmadığını ilan eden Cumhurbaşkanı’nın muhalefetiyle karşılaştı. Demirel, Kürtçe eğitime izin verilirse diğer dillerde de okul talebi olacağını iddia etmişti. Cumhurbaşkanı, bu durumun ülkenin birliğini zayıflatcağını düşünüyordu.⁸⁰ Demirel’e göre, verilecek herhangi bir ödün teröre ödün olarak değerlendirilirdi ve bu kabul edilemezdi.⁸¹ DYP’nin, Temmuz 1993’te üzerinde anlaşılan bir demokratikleşme paketinin uygulanması konusunda koalisyonun küçük ortağı SHP’ye verdiği bütün sözler, PKK ezilinceye kadar rafa kaldırıldı.

SHP, DEP kriziyle iyice zayıfladı ve Mart 1994 yerel seçimlerinde kötü bir sonuç aldı. SHP’li bakanlar ve milletvekilleri, sık sık, Türkçenin resmi dil statüsünü bozmayacak şekilde Kürtçe eğitime geçme çağrılarında bulundular. Kürtçe radyo-televizyon yayını da savundular. Fakat DYP, SHP’nin Mayıs 1994’te hazırladığı ve bu önlemleri de kapsayan “demokrasi paketi”ni üstlenmeyi reddetti.⁸² Aralık 1994’te, dönemin başbakan yardımcısı SHP’li Murat Karayalçın, “Güneydoğu’ya federasyon düşüncesini ele alıp tartışma” gereğini bile savundu ve “Özal’ın yaklaşımının doğru” olduğunu ileri sürdü.⁸³

⁷⁸ Barkey, *agm*, s. 57.

⁷⁹ *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1994.

⁸⁰ *agg*, 3 Nisan 1994.

⁸¹ *Hürriyet*, 9 Temmuz 1994.

⁸² *Sabah*, 16 Mayıs 1994.

⁸³ *Milliyet*, 6 Aralık 1994.

18 Şubat 1995'te SHP ile CHP'nin birleşmesinden sonra, o zamanın CHP lideri Hikmet Çetin ile Tansu Çiller arasında yeni bir hükümet protokolü görüşülüp benimsendi. Bu protokol, Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesini değiştirme gereğini vurguluyordu. Protokol, çeşitli anayasa değişikliklerini de öngörüyor, fakat Kürt sorununa doğrudan değinmiyordu. Bunun yerine, anlaşılması güç bir şekilde, demokratikleşmenin, Doğu ve Güneydoğu'daki durumu iyileştirmeye yardım edeceği kabul ediliyordu.

Temmuz 1995'te hükümet, 1980 anayasasında kimi düzeltmelerle ilgili bir paketi ilk kez meclisten geçirmeyi başardı. En dikkate değeri, düzeltmeler, milletvekillerinin parlamenter dokunulmazlıklarının kaldırılmasını biraz daha güçleştirdi ve dernek ve siyasi parti kurmayı kolaylaştırarak daha açık bir sivil toplumun yolunu açtı.⁸⁴ Daha önce de belirtildiği gibi, Ekim 1995'de parlamento, Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesini değiştirdi. Daha kesin bir "ayrılıkçı" propaganda tanımının yapılmaya çalışıldığı anlaşıyor. Kürt sorununa siyasi çözüm çağrısında bulunan herkes cezalandırılma riskini göze aldığı için bu özellikle önemliydi. Mahkemelerin, bazı eski sanıkları salıvermesine olanak tanıyarak değişikliklerin geriye dönük uygulanması da sağlandı. Değişiklikler, birçok yorumcu tarafından göz boyama olarak görülmesine karşın, Kürt sorununun görece daha özgür tartışılmasına yol açmıştı.

Aralık 1995'te genel seçimler yapıldı. Büyük ölçüde belirli kişiliklerin eleştirisi üzerinde yoğunlaşan seçim kampanyaları sırasında, Kürt sorunu gibi önemli konular çok az tartışıldı. Seçimlerden açık bir galip çıkmadı. Oylar, RP, DYP ve ANAP arasında bölüştü. İki sosyal demokrat parti, CHP ve DSP geride kaldı. HADEP ve MHP, yüzde 10'luk ülke barajını aşamadıkları için parlamentoya giremediler.

İki aydan fazla süren siyasi pazarlıktan sonra Mart 1996'da, ANAP lideri Mesut Yılmaz'ın başkanlığında bir ANAP-DYP koalisyon hükümeti kuruldu. Hükümet programı Kürt sorununa doğrudan herhangi bir göndermede bulunmuyordu, fakat Güneydoğu'da olağanüstü hali kademeli olarak kaldırmayı ve bölge ekonomisini yeniden inşa edip geliştirmek için fonları seferber etmeyi vaat ediyordu.⁸⁵

⁸⁴ TDN, 26 Temmuz 1995.

⁸⁵ *Yeni Yüzyıl*, 7 Mart 1996.

Türkiye’de Siyasi Partilerin Rolü ve Kürt Sorunu

Bazı siyasi partiler, Türkiye’de Kürt sorunun değil, terör sorununun olduğuna işaret ederler. Kültürel özerklikten, bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına kadar uzanan düşünceleri savunan ve Türkiye’de yasadışı olan radikal Kürt siyasi partiler de vardır. Bazı siyasi partiler Türkiye’de hem Kürt sorununa hem de terör sorununa işaret edip ikisinin birbiriyle bağlantılı olduğuna inanırlar. Bu partiler, Türk devletinin birliğini ve bütünlüğünü zaafa uğratmamak koşuluyla, Kürtlere kendi kimliklerini ifade etme olanağı tanıyabilecek yeni düzenlemeleri kabul etmeye hazırdırlar. Ne var ki, siyasi partiler monolitik yapılanmalar değildir. Bir parti içindeki gruplar ve bireyler farklı görüşler savunabilirler.

MHP ve DSP, hatta 1996 başlarında sertlik yanlılarının egemen görüldüğü DYP, yalnızca terör sorununa işaret etmektedirler. En uzlaşmaz tutumu, MHP ve lideri Alparslan Türkeş sergilemektedir. MHP lideri, Güneydoğu’daki sorunun yabancı hükümetlerin teröre verdikleri destekten kaynaklandığını sık sık ileri sürmektedir. Türkeş, bir Kürt realitesini tanımaktan söz edenleri, siyasi çözümü savunanları şiddetle eleştirmektedir. Türkeş’e göre, bunlar ya Türkiye’yi bölme uğraşlarıdır ya da Türkiye’nin parçalanmasına yol açan bir süreci başlatacak düşüncelerdir.⁸⁶

Ateşli Türk milliyetçisi Türkeş’e göre Kürtlerin, “büyük çoğunluğu Türk soyundan”dır.⁸⁷ Türkeş, kendini PKK ile savaşmaya adanmış bir örgüt kurmak için lobi yaptı. Bu örgüt, sosyologları, psikologları, iktisatçıları ve aydınları da bünyesinde toplayan 100.000 kişiyi istihdam edecekti.⁸⁸ Türkeş’in Kürtçe eğitime ve yayına şiddetle karşı olmasına rağmen, köy koruculuğu sistemine destek veren Kürt aşiretler arasında MHP oldukça popülerdir. Eylül 1994’te yedi Kürt aşireti MHP’ye katıldı ve Alan aşireti reisi Hamo Meral Kürtçe yaptığı konuşmada, övünerek “biz saf Oğuz Türkleriyiz” dedi.⁸⁹ MHP, 1991 genel seçimlerine RP ile seçim ittifakı kurarak girdi. Bu nedenle, MHP’nin oy oranı-

⁸⁶ *Sabah*, 2 Ağustos 1994; *Milliyet*, 26 Aralık 1994.

⁸⁷ *Yeni Yüzyıl*, 26 Aralık 1995.

⁸⁸ *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1994; *Sabah*, 1 Ocak 1995.

⁸⁹ *Hürriyet*, 24 Eylül 1994. MHP’yi destekleyen Kürtlerle ilgili bir haber için bkz. *Aktüel*, 12-18 Ekim 1995.

la ilgili ayrı bir istatistik yok. MHP, 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerinde, Kürtlerin oturduğu bölgelerde oyların yaklaşık yüzde 5'ini aldı (Tablo 5.9) 1995 seçimlerinde, Akdeniz ve Ege kıyılarındaki küçük kasabalarda iyi sonuç aldı; fakat meclise girmek için yüzde 10'luk ülke barajını aşamadı. 1995 seçimlerinden önce, MHP'nin mecliste 17 sandalyesi vardı.

TABLO 5.9: ÜLKE GENELİ VE 1965 GENEL NÜFUS SAYIMINDA ANADİLLERİNİN KÜRTÇE OLDUĞUNU BİLDİRENLERİN YÜZDE 15'TEN FAZLA OLDUĞU İLLER İÇİN 1991 VE 1995 GENEL VE 1994 YEREL SEÇİMLERİNE KATILIM VE OYLARIN PARTİLERE DAĞILIM ORANLARI⁹⁰

Siyasi Partiler	1991 Genel Seç.		1994 Yerel Seç.		1995 Genel Seç.	
	Türkiye Ortalaması	17 İl Ortalaması	Türkiye Ortalaması	18 İl Ortalaması	Türkiye Ortalaması	18 İl Ortalaması
ANAP	24.0	22.5	21.0	19.0	19.7	16.3
CHP	-	-	4.6	2.8	10.7	5.7
DSP	10.8	2.8	8.8	0.9	14.6	3.2
DYP	27.0	20.8	21.4	22.1	19.2	16.2
HADEP	-	-	-	-	4.2	19.5
MHP	-	-	8.0	5.3	8.2	5.8
RP	16.9	16.6	19.1	27.3	21.4	27.2
SHP	20.8	33.7	13.6	14.2	-	-
Diğer	0.4	0.6	3.2	6.0	1.6	2.6
Bağımsız	0.1	1.5	0.3	2.5	0.5	3.4
Katılım oranı	83.9	80.2	92.2	87.1	85.2	79.9

Bülent Ecevit yönetimindeki DSP, esas olarak, 1980 öncesi CHP'nin geleneksel milliyetçi ve merkezci politikalarına sadık kalmaya devam etmektedir. Ecevit'e göre, Güneydoğu'daki sorun, etnik değil sosyo-ekonomiktir. Ecevit için terör, işsizliğin ve ayrı bir Kürt devleti

⁹⁰ İllerin listesi, 1965 *Genel Nüfus Sayımı*'ndan alınmıştır. 1965 genel nüfus sayımına dayanan orijinal listede, toplam 67 il içinde, anadillerinin Kürtçe olduğunu bildirenlerin yüzde 15'i aştığı 15 il var. Hükümet Türkiye'deki illerin sayısını 1989'da 71'e, 1990'da 73'e, 1992'de 76'ya ve 1995'te 79'a çıkardı. Eskiden orijinal listedeki 15 ilin parçası olan yeni iller, 1991, 1994 ve 1995 listelerine eklendi. Dolayısıyla 1991 listesine Batman ve Şırnak eklenerek 17; 1994 ve 1995 listelerine Iğdır eklenerek 18 il yapıldı.

kurmayı amaçlayan Batılı güçlerin dış müdahalelerinin bir ürünüydü. Bölgedeki feodalizme son vermek için toprak reformunu önermekte ve işsizliği hafifletmek için sanayiın geliştirilmesini ısrarla istemektedir. Ecevit köy koruculuğu sistemine karşı çıktı. Kürtçe eğitime de karşıydı ve herhangi bir özerklik biçimini savunanları eleştiriyordu.⁹¹ DSP'nin, eski CHP'den miras alınan geleneksel laiklik taraftarlığı, Ecevit'i, Kürtlerle Türkler arasında din kardeşliğini savunun RP politikalarının en yüksek sesli eleştiricisi olmaya da yöneltmektedir. Ecevit, RP'yi PKK'den daha bölücü olmakla bile suçlamaktadır.⁹²

Eski CHP'nin 1970'lerde Doğu ve Güneydoğu'daki seçim başarılarının aksine DSP, 1991, 1994 ve 1995'te yapılan yerel ve genel seçimlerde ülkenin bu bölgelerinde çok kötü sonuçlar aldı (Tablo 5.9). Yine de, 1995 genel seçimlerinden 76 sandalyeyle CHP'nin önünde dördüncü parti olarak çıktı. Seçimlerden önce, DSP'nin mecliste sadece 10 sandalyesi vardı. Mart 1996'da ANAP-DYP koalisyonunun kurulmasından sonra DSP, siyaseten etkili bir rol oynamaya başladı. Yeni hükümet, mecliste çoğunluğa sahip değildi ve güven oylamasında Ecevit'in desteğine muhtaçtı.

DYP'ye gelince, 1991 genel seçimleri sonrası kısa bir dönem hariç, partide Coşkun Kırca, İsmail Köse, Yaşar Topçu ve Baki Tuğ gibi sertlik yanlılarının görüşleri egemen oldu. Çiller, Kürt sorunu konusundaki görece liberal görüşlerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Şeyh Said'in torunu, emektar parti üyesi Abdülmelik Fırat da, sertlik yanlıları ve Cumhurbaşkanı Demirel'le çatıştı.

Fırat, otuz yedi yıl boyunca Demirel'le çalıştıktan sonra, Şubat 1994'te DYP'den istifa etti.⁹³ Eylül 1994'te, çeşitli partilerden 33 milletvekilinin başına geçerek, Kürt sorununun parlamentoda tartışılması gereğini dile getiren bir belge imzaladı. Belge, Türkiye'nin birlik ve bütünlüğünü tehlikeye sokmadan sorunun çözülebileceğini ilan ediyordu. Sonunda polis tarafından taciz edildi ve yurtdışına çıkması önlendi. 1995 genel seçimlerine HADEP adayı olarak girdi, fakat HADEP yüzde

91 9 Haziran 1991'de, TRT-1'deki bir TV tartışması sırasında bu görüşlerini çok şiddetli bir şekilde açıkladı.

92 *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1994.

93 Bkz. Abdülmelik Fırat'la söyleşi, *TDN*, 4 Kasım 1994.

10'luk ülke barajını aşamadığı için seçilemedi. 1996 başlarında, Terörle Mücadele Yasası çerçevesinde aleyhine dava açıldı, tutuklanıp gözaltına alındı. Sağlığının bozulması ve önemli bir kamuoyu baskısı nedeniyle Mart 1996'da, yargılanması devam etmek üzere serbest bırakıldı.

DYP, birçok önde gelen Kürt milletvekilini çatısı altında barındırma-ya devam etmektedir. 1960 ve 1970'lerde etkin olan Adalet Partisi'nin (AP) ardılı olarak, özellikle tutucu Kürtler arasında önemli bir nüfuzu vardır. Bu nedenle, DYP'nin Kürt sorunundaki tutumunun katılığı ve askeri yaklaşımı tercih etmesi, 1994 yerel seçimlerinde DYP oylarının azalmasına neden olmamış görünüyordu. Ne var ki, Aralık 1995 genel seçimlerinde Kürtlerin yaşadığı illerdeki DYP oyları, neredeyse yüzde 16'ya kadar düştü. Bunun nedeni, kısmen, parti yönetiminin Kürt adaylar yerine Kürt illerinin dışından ve Kürt kökenli olmayan kişileri aday gösterme kararıydı. Ülkenin ekonomik gidişatındaki genel kötüleşme ve koalisyonun büyük ortağı olan partinin, köylerin zorla boşaltılmasından kaynaklanan göç sorununu etkili bir şekilde ele alamaması, DYP'nin seçimlerdeki kötü performansına neden olan diğer etkenlerdi.

ANAP, Özal'ın Kürt sorunundaki ilk tutumundan uzaklaşmaktadır. Sayıları giderek artan ANAP'lı milletvekili, Özal'ın Kürt sorunundaki radikal görüşlerini eleştirmiştir. Bu eleştiri karşısında Özal, "Kürtleri kucaklayacak" yeni bir parti kurmayı bile düşünmüştü.⁹⁴ Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP, bir bakıma DYP'ninkine benzer bir çizgi izlemeye başladı. Bununla birlikte Yılmaz, "parti, Kürt sorununun toplumsal ve kültürel boyutlarını kabul ediyor ve konunun özgürce tartışılmasından yanadır" görüşünü ileri sürdü.⁹⁵ Tutumu, Kürt kültürel haklarını destek ile resmi devlet görüşüne uygunluk arasında gidip gelmektedir. Temmuz 1994'te, Çiller'in Kürtçe eğitim ve yayın olasılığından söz etmesinin hemen ardından, Yılmaz, Çiller'in düşünceleri konusunda Cumhurbaşkanı Demirel'e yakınmişti.⁹⁶ Bununla birlikte, Mart 1995'te ABD'yi ziyaretinde, Yılmaz'ın kendisi, okullarda seçmeli ders olarak Kürtçe öğretimini destekledi ve Kürtçe yayın yapan özel televiz-

94 *Hürriyet*, 27 Eylül 1992.

95 *Cumhuriyet*, 20 Ağustos 1994.

96 *ağg*, 13 Temmuz 1994.

yonların kurulmasına arka çıktı.⁹⁷ 1995 genel seçim kampanyasında, Yılmaz Kürt sorununa hemen hemen hiç değinmedi. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) Ağustos 1995'te yayımladığı bir rapora şiddetle karşı çıkmıştı. Raporda, Kürt sorunuyla ilgili mevcut politikalar eleştiriliyor ve liberal reformlar çağrısında bulunuluyordu. Yılmaz'a göre rapor CIA tarafından hazırlanmışa benziyordu.⁹⁸ Yine de, yeni bir koalisyon hükümetinin başbakanı olduğu bir sırada Yılmaz, Mart 1996'da Kürt sorununun askeri değil siyasi bir çözüm gerektirdiğini ilan ederek birçok kişiyi şaşırttı. Yönetmel, toplumsal ve ekonomik reformlara gidilmesi gereğine değiniyordu.⁹⁹

ANAP'ta, bazıları nüfuzlu aşiretlerden gelme birçok önde gelen Kürt kökenli milletvekili vardı. Bitlis milletvekili Kâmran İnân birçok kez bakanlık yaptı. Ne var ki, Kürt sorunundaki kişisel görüşleri hakkında kamuoyunu fazla bilgilendirmede. Van milletvekili Şerif Bedirhanoglu, 1920'lerin Kürt milliyetçi hareketlerinde önemli bir rol oynayan ünlü Bedirhanlar'ın torunlarından. Kürtçe eğitim olasılığı da dahil, Kürtlerin kültürel haklarının verilmesini savunmaktadır.¹⁰⁰ Özal'ın liderliği sırasında ANAP, Kürtler arasında çok popülerdi. Ne var ki, 1994 seçimlerinde aldığı sonuçlardan da görülebileceği gibi, bu oyların bir kısmını yitirdi. Özal'ın doğum yeri Malatya'da, ANAP'ın oyları, 1991'de yüzde 41.1 iken, 1994'te yüzde 23.1'e, 1995'te yüzde 23'e düşerek neredeyse yarı yarıya azaldı. ANAP'ın Doğu ve Güneydoğu illerindeki seçim performansı sürekli gerilemektedir (Tablo 5.9).

SHP ile CHP, Şubat 1995'teki birleşmelerinden önce, Kürt sorununda hemen hemen aynı tutuma sahiptiler. İkisi de askeri çözüme karşı çıkmıştı. CHP lideri Deniz Baykal, partisinin, programında Kürt sorununa değinen ilk parti olması nedeniyle onur duymuştu.¹⁰¹ SHP ve CHP, Kürtçe eğitim ve yayın da dahil, Kürtlerin kültürel haklarını destekledi. Bununla birlikte, ikisi de, Türkçenin tek resmi dil ve bütün ülkede ortak eğitim dili kalacağını da vurguluyordu. İki parti, olağanüstü

⁹⁷ TDN, 22 Mart 1995.

⁹⁸ *Yeni Yüzyıl*, 7 Ağustos 1995.

⁹⁹ *ağg*, 15 Mart 1996.

¹⁰⁰ *Özgür Ülke*, 14 Mart 1994.

¹⁰¹ *Cumhuriyet*, 24 Mart 1994.

hal yönetimine ve köy koruculuğu sistemine de karşı çıkmıştı. Haziran 1995'te, CHP-DYP koalisyon hükümetinin bazı CHP'li üyeleri, olağanüstü halin dört ay daha uzatılmasını öngören hükümet kararnamesini imzalamayarak bir krize neden oldular.¹⁰² CHP'li bakanlar ve milletvekilleri, insan hakları ihlalleri ve askerlerin köy boşaltına ve yakma uygulamaları konusunda açık sözlüydü.

Ne var ki, geçmişte SHP ve birleşmeden itibaren CHP, hükümetin Kürt sorunundaki çizgisini anlamlı bir şekilde değiştiremedi. HEP'li milletvekillerinin SHP'den ayrılmasından sonra, SHP'nin 450 üyeli meclisteki sandalye sayısı -yasama süreçlerini etkilemek için çok az bir sayı olan- 65'e düştü. Yine de, CHP, konuyu parlamento gündeminde tutmayı sağlayarak demokratikleşme sürecini canlı tuttuğu için takdir edilebilir. Temmuz 1995'te, meclise bir dizi anayasa değişikliğini kabul ettirmede etkin bir rol oynadı. Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesinin değiştirilmesi için de çalıştı. Ne var ki, SHP'nin 1991 seçim vaatlerini yerine getirememesi ve DEP'in kapatılmasını önleyememesi, SHP'nin 1991 ile 1994 arasında, en büyük oy kaybına Kürt illerinde uğrayan parti olmasıyla sonuçlandı. 1995 genel seçimlerinde CHP'nin performansı -Kürt illerinde aldıkları oy oranı yüzde 6'nın altına düşerken- daha da kötüye gitti. CHP, ülke barajını yüzde 10.7'yle zor zor aşarak 49 milletvekili çıkardı (Tablo 5.9).

RP, hükümetin Kürtlere yönelik politikalarını en açık sözlü eleştiren partilerden biri oldu. RP'ye göre, Kürtler ve Türkler İslam ümmetinin parçasıdır. RP üyeleri, İslami kardeşliğin Kürt sorununu çözebileceğine inanırlar. 1993 sonbaharında, PKK Güneydoğu'da faaliyet gösteren bütün siyasi partilere saldırı tehdidinde bulunduğu, RP, bölgedeki faaliyetlerinin çoğunu sürdüren tek önemli parti oldu. RP Temmuz 1994'te, hükümetin Güneydoğu'daki uygulamalarını denetlemek üzere bir komite kurdu.¹⁰³ Ertesi ay, bölgeyi dolaşıp dönen RP Genel Başkan Yardımcısı Şevket Kazan, hükümetin bölgedeki uygulamalarıyla ilgili oldukça eleştirel bir rapor hazırladı. Rapor, Kürt sorununun ve terör probleminin çözümü için uzun bir tavsiye listesini de kapsıyordu.¹⁰⁴

¹⁰² *Yeni Yüzyıl*, 20 Haziran 1995.

¹⁰³ *Özgür Ülke*, 24 Temmuz 1994.

¹⁰⁴ *TDN*, 25 Ağustos 1994.

RP, olağanüstü halin kaldırılmasından, koruculuk sisteminin kaldırılmasından ve Kürt sorununa “adil” bir çözüm bulunmasından yanadır. Ne var ki, muğlak “adil” çözüm sloganı, RP’nin ülke genelinde geniş bir sorunlar yelpazesi için kullandığı bir slogandır. RP, Kürtçe yayın ve eğitimin destekçisi olmuştur. Ortak İslam bağına başvuru, Arap, Kürt ya da Türk etnik kimliklerini siyasileştirmekten kaçınanlara çekici gelmektedir. Dini kullanması ve örgütçülük becerileri, RP’yi, Türkiye’nin Kürtlerin oturduğu bölgelerinde en popüler parti yapmaktadır. RP, Kürtlerin çoğunlukta olduğu illerde oylarını sürekli arttırmaktadır. MHP ile yaptığı ittifakla 1991 seçimlerine giren RP, bölgedeki oyların sadece yüzde 16.6’sını almıştı. Güçlü rakip HADEP’e rağmen, 1995’te RP’nin Kürtlerin oturduğu bölgelerdeki seçim performansı özellikle etkileyiciydi (Tablo 5.9). HADEP’in yüzde 10’luk ülke barajını aşamaması, RP’nin bölge milletvekillerinin çoğunu süpürüp alması anlamına geldi. RP, meclisteki sandalye sayısını 38’den 158’e çıkardı ve bölgedeki 84 sandalyenin 38’ini aldı.

1995 genel seçimleri öncesinde, TBMM’de dört küçük parti vardı. Cem Boyner’in yönetimindeki Yeni Demokrasi Hareketi’nin (YDH) Kürt sorunuyla ilgili görüşleri çok dikkat çekiyordu. YDH, Aralık 1994’te siyasi bir parti olarak resmen tescil edilmişti. Temmuz 1994’te Boyner, Kürt sorununu terör sorunundan ayırmak gerektiğinden söz etmişti. Şiddete şiddetle karşılık vermek zorunlu olsa da, Kürt sorununa siyasi çözüm gerektiğini ileri sürdü.¹⁰⁵ Hemen ardından da, askerlerin yaklaşımının Kürt sorununun çözümünü zorlaştırdığını ilan ediyordu. Boyner, Türkler uzun süreden beri Kürt etnisitesini kabul edemedikleri için bir Kürt sorunu değil, Türk sorunu bulunduğu iddiasıyla ünlendi. Boyner’e göre, “Ne mutlu Türkiye vatandaşım diyene” sözü “Ne Mutlu Türküm Diyene” ifadesinin yerini aldığı bir çözüm bulunurdu.¹⁰⁶ Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, Çiller de, Ocak 1995’te Karabük’teki bir konuşmasında “Ne mutlu Türkiye vatandaşım diyene” sözüne değinecekti.

Boyner’in Kürt sorunuyla ilgili düşünceleri, merhum cumhurbaşkanı Özal’ın düşüncelerine yakın görüldü. Gerçekten, Boyner’in kendisi

¹⁰⁵ *Sabah*, 7 Temmuz 1994.

¹⁰⁶ *agg*, 30 Ağustos 1994; Cumhuriyet, 27 Kasım 1994.

de, Özal'ın izinden gittiğini ilan etti.¹⁰⁷ Boyner, Kürtlerin kültürel haklarının tanınmasını istemektedir. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve eğitim, kültür ve sağlıkla ilgili konularda yetkilerin bu yönetimlere devredilmesinden yanadır. SHP'nin eski lideri Murat Karayağın'ın daha önceki görüşleriyle ve Özal'ın kilerle koşturarak Boyner de, muhtemel bir çözüm olarak federasyon fikrinin tartışılması gerektiğini ileri sürdü. Bununla birlikte Boyner, Türkiye'nin üniter bir devlet olarak kalması gerektiğine inanıyordu.¹⁰⁸ Boyner, Türkiye'nin doğusunda devlet savaşı kazanırken kendisinin de siyasi muharebeyi kazanmakta olduğunu ileri sürmesine karşın,¹⁰⁹ Aralık 1995 genel seçimlerinde YDH, toplam oyların sadece yüzde 0.5'ini, Kürt illerindeyse yüzde 1'ini alarak hüsrana uğradı.

HEP, Haziran 1990'da kuruldu. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1991 genel seçimlerinde SHP ile seçim ittifakına gittiğinde 22 üyesi milletvekili seçildi. SHP, HEP'lilerin aday gösterildiği Doğu ve Güneydoğu'daki sekiz ilin 34 milletvekilliğinden 26'sını kazandı. Ne var ki, bu milletvekillerinden çoğu SHP'den ayrılıp 1992'de yeniden HEP'e döneceklerdi. Temmuz 1993'te HEP kapatıldıktan sonra, bu milletvekilleri, ilk kongresini Ocak 1994'te toplayan DEP'i kurdular. Ne var ki, daha önce de belirtildiği gibi, DEP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı ve altı milletvekili ülke dışına kaçarken, yedisi hapis cezasına çarptırıldı.

Hem HEP hem DEP, Kürt sorununun demokratik ve barışçı yollarla çözülmesi gerektiğini vurguladı. Fakat nihai çözümün gerekleri hiçbir zaman açıkça tanımlanmadı. Her iki parti de, en azından, Kürt etnisitesine kültürel ödünler koparmayı amaçladıkları izlenimi verdi. Bununla birlikte, her iki partinin milletvekilleri, "hukuka dayalı bir Türk ve Kürt etnik eşitliği"ni vurgularken "iki uluslu bir devlet" ima eder görünüyorlardı. Avrupa'da sürgünde bulunan eski DEP yöneticilerinden Yaşar Kaya, bunu, eski Çekoslovakya modeline benzeyen bir çözüm olarak yorumladı ve " taraflar daha sonra ayrılmak isterlerse, birkaç yıl önce Çeklerin ve Slovakların yaptığı gibi, ayrılabilirler" diye ekledi.

¹⁰⁷ *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1994.

¹⁰⁸ *Yeni Yüzyıl*, 25 Aralık 1994.

¹⁰⁹ *ağg*, 27 Nisan 1995.

Kaya, DEP'in çizgisinin ve "en yumuşak yaklaşım"ın bu olduğunu düşünüyordu.¹¹⁰ Elbette eski Çekoslovakya -komünist dönem Çekoslovakya federasyonundaki Çek egemenliği dikkate alınırsa- iki uluslu devletin parlak bir örneği olmamıştı. Kaya muhtemelen, Çeklerle Slovaklar arasındaki barışçı "kadife ayrılma"yı düşünmüştü.

Yeni seçilen milletvekillerinin Kasım 1991'deki yemin töreninde HEP milletvekilleri Kürtçe konuşmuş ve PKK'yle özdeşleştirilen renkleri takmışlardı. Ocak 1994'teki DEP kongresinde, PKK bayrakları asıldı, Türkiye işgalci ve düşman bir ülke olarak tanımlandı. DEP, PKK'nin parlamentodaki uzantısı olmakla suçlandı. Şubat 1994'te Tuzla tren istasyonuna PKK'nin koyduğu bir bombanın patlaması sonucu bir grup Yedek Subay Okulu öğrencisi ölünce gerilim iyice arttı. DEP başkanlığına yeni seçilen Hatip Dicle, bir savaşta üniformalı herkesin hedef olduğunu beyan etti.¹¹¹ Bu, 13 DEP milletvekilinin meclisten atılması ve DEP'in kapatılmasıyla sonuçlanan siyasi ve hukuki bir süreci başlattı.

DEP, daha fazla demokrasi ve Kürt sorununa barışçı bir çözüm istemesine karşın, bazı eski DEP milletvekilleri, diğer partilerdeki Kürtlere çok hoşgörüsüz davranıyorlardı. Yaşar Kaya'ya göre, Hikmet Çetin, Kâmrân İnan ve Meclis eski Başkan Vekili Fehmi Işıklar gibi diğer partilerde çalışan önde gelen birçok Kürt kökenli milletvekili, Kürt davasına ihanet eden vatan hainleriydi.¹¹² Sürgündeki eski DEP milletvekili Remzi Kartal, eski CHP milletvekili Şerafettin Elçi'nin ılımlı bir Kürt partisi kurma çabalarını şiddetle eleştirdi. Kartal, Elçi'nin Kürt siyasi kamuoyunu bölmeyi amaçlamasından yakınıyordu. Kartal'ın saptamaları, PKK lideri Öcalan'ın benzer bir açıklamasından hemen sonra gelmişti.¹¹³

DEP'in kapatılmasından sonra, Türkiye'deki Kürt davasını HADEP üstlendi. DEP'in aksine, HADEP kurmayları, bilinçli olarak, Kürt sorununda daha ılımlı bir çizgi izledi. HADEP, PKK ile arasına belli bir mesafe koydu ve ayrılıkçı olarak yorumlanabilecek bir söylemden sa-

¹¹⁰ TDN, 14 Nisan 1995.

¹¹¹ *Sabah*, 17 Şubat 1994.

¹¹² Yaşar Kaya ile söyleşi, TDN, 4 Nisan 1995.

¹¹³ *Özgür Ülke*, 2 ve 5 Mayıs 1994.

kındı. HADEP İstanbul İl Başkanı Kemal Parlak'a göre, HADEP Kürt sorununun barışçı çözümünü savunan ve bir bütün olarak Türkiye'nin sorunlarına ilgi gösteren bir partiydi.¹¹⁴ Bu nedenle, HADEP'in 1995 seçimlerine birkaç küçük sosyalist partiyle ittifak kurarak girmesi şaşırtıcı değildi.

HADEP, Kürtlerin oturduğu 18 ilin 8'inde oyların yüzde 20'sinden fazlasını aldı. Diyarbakır ve Hakkari'de, oy oranı sırasıyla yüzde 46.3 ve yüzde 54.2'ye ulaştı. Ne var ki, HADEP, Kürt göçmen nüfusun yoğunlukta olduğu büyük kentlerde kötü bir sonuç aldı. Sonuç olarak yüzde 10 barajını aşamadı ve meclise giremedi. Bu durum, parti içinde ve ülke barajının makul olmayan ölçüde yüksek olduğunu ileri süren medyadaki yorumcular arasında önemli bir düş kırıklığı yarattı. HADEP'in meclisten dışlanmasının radikalleşmesine yol açabileceğine dair korkular da ifade edildi. Ne var ki, parti kurmayları, Öcalan'ın Avrupa'daki PKK yanlısı "sürgünde parlamento"ya katılma çağrısını geri çevirdi. HADEP yetkilileri, sosyalist partilerle ittifaklarına ve Kürt sorununa siyasi bir çözüm için parlamento dışında çalışmaya devam edeceklerini de ilan ettiler. Bu yetkililerin ifadesiyle: "Kürtler bize tam destek vermektedir. Şimdi, Türklerin desteğini de sağlayabilecek türden programları ve propagandaları bulunan insanlara yüzümüzü dönmeliyiz."¹¹⁵

Çok sayıda Kürt grup, Türkiye dışında faaliyet gösteriyor. PKK ve şiddet kullanmayı savunan Kürdistan Komünist Partisi de (KKP) bunlara dahildir. Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP), amaçlarına ulaşmak için siyasi araçları tercih ediyor. Avrupa'da sürgünde bulunan TKSP lideri Kemal Burkay, Kürt sorununa federal bir çözümden yanadır. TKSP, Şubat 1995'teki 4. Kongresinde diğer taleplerin yanında, mevcut Türkiye Cumhuriyeti anayasasının Kürtlerin hak ve özgürlüklerini garanti edecek bir anayasa ile değiştirilmesi çağrısında bulundu.¹¹⁶ TKSP, "sürgünde Kürt parlamentosu"nın faaliyetlerine karşı çıktı ve diğer Kürt gruplara önceden yeterince danışılmadan PKK ve DEP tarafından kurulduğunu ileri sürerek parlamentoya katılmadı.¹¹⁷

¹¹⁴ TDN, 20 Aralık 1995.

¹¹⁵ *agg*, 28 Aralık 1995.

¹¹⁶ *agg*, 11 Mart 1995.

¹¹⁷ *agg*, 17 Nisan 1995.

Daha önce de tartışıldığı gibi, PKK, ayrılıkçı bir silahlı mücadeleden sonra birleşik ve sosyalist bir “Kürdistan” kurmayı amaçlıyor. Ne var ki, 1990’daki PKK 4. Kongresinde, Kürt sorununa federal bir çözüm olasılığı tartışıldı. Kürtlere verilecek bağımsızlığın ayrı bir Kürt devleti yaratma anlamına gelmediği ileri sürüldü.¹¹⁸ Bu gelişme ve Özal’ın potansiyel bir çözüm olarak federasyonu görüşmeye hazır olması, Öcalan’ın 1993’te bir ateşkese destek vermesinin nedenini açıklayabilir. Mart 1994’te Öcalan’ın PKK’nin bütün çözümlere açık olduğunu ve Türkiye’yi bölme niyetinde olmadıklarını duyurması bunu izledi.¹¹⁹ BBC ile bir söyleşisinde benzer görüşleri ifade etti. Öcalan, PKK’nin isteğinin, Kürtler ekonomik açıdan tek başına yaşayamayacakları için, Türkiye içinde demokratik bir birlik olduğunu ileri sürdü.¹²⁰ Kasım 1995’te Öcalan bir ateşkes ilan etti ve federasyon düşüncesinin “ayrılıkçılığı ima etmek zorunda olmadığını” duyurdu.¹²¹ Bundan kısa süre önce Öcalan, şaşırtıcı bir politika değişikliği gibi görünen “Ben Türkiye’ye aşığım. Ben Kürt milliyetçisi değilim”¹²² sözlerini kullanmıştı. Bazılarına göre, bunlar, PKK’nin giderek daha fazla siyasi çözüme yaklaşmakta olduğunu işaretleriydi. Bazıları, PKK içinde herhangi bir uzlaşmaya karşı çıkan sertlik yanlılarının bulunduğunu ileri sürdü. Türk yetkililer, PKK ateşkesini, Avrupa’nın iyi niyetini arkasına almak için siyasi bir manevra olarak değerlendirdi. PKK, yeniden güç kazanmak için kış molasından yararlanıyormuş olabilir.

PKK’nin belirtilen politikasındaki bu dalgalanmaların, uzun vadeli birleşik sosyalist Kürt devleti kurma hedefinden pragmatik sapmalar olması kuvvetle muhtemeldir. Öcalan’ın din konusundaki görüşleri değişmiş görünüyor. Kürt milliyetçiliğini ve Marksizm-Leninizmi vurgulayan 1977 tarihli PKK programı, dine eleştirel bakıyordu.¹²³ Ne var ki, birçok Kürdün muhafazakâr ve gelenekçi doğası, PKK’yi din konusundaki tutumunu yumuşatmaya zorladı. PKK, İslamı, siyasi propagan-

118 İmset (1993), s. 231.

119 *Özgür Ülke*, 14 Mart 1995.

120 *Milliyet*, 29 Eylül 1994.

121 *TDN*, 21 Kasım 1995.

122 *ağg*, 13 Ekim 1995.

123 *PKK, Kürdistan Devriminin Yolu, Program*, s. 201.

dası için kullanmaya bile kalkıştı.¹²⁴ RP'nin 1994 yerel seçimlerindeki etkileyici bölgesel performansı da, PKK'yi etkilemiş görünüyor. Seçimlerden birkaç ay sonra, Öcalan, PKK'nin yürüttüğü mücadelenin İslamın özüne uygun olduğunu ileri sürdü. Öcalan, "Türkiye'de baskı altında tutulan Kürt kimliği ve İslamdır" dedi. Öcalan'a göre, PKK'nin özgürlük mücadelesi, Türkiye üzerindeki Kemalist tahakkümü zayıflatarak İslamı ve Kürtleri kurtaracaktı.¹²⁵ PKK'nin nüfuzu, HADEP'in etkinliğinin yanı sıra, Türk hükümetinin Kürtlere yönelik politikalarına çok fazla bağlı olacaktır.

Kürt sorununun 1995 boyunca Türk medyasında yaygın biçimde tartışıldığını belirtmek gerekir. Sayıları giderek artan baskı grupları da işin içine girmektedir. Doğu Ergil'in Kürt sorunu hakkında hazırladığı rapor Ağustos 1995'te yayımlandı.¹²⁶ Raporu, kendisi Kürt kökenli olan Yalın Erez'in başkanı olduğu TOBB hazırlattırdı. Erez'in Türk hükümetiyle ve Başbakan Çiller'le yakın ilişkileri, birçok kişiyi, raporun bizzat Başbakan tarafından istendiğini ileri sürmeye yöneltti. Erez, daha sonra, Aralık 1995 genel seçimlerinde DYP'den milletvekili seçildi ve ANAP-DYP koalisyonunda bakan oldu.

TOBB Raporu, çoğu Kürt, 1267 kişiyle yüzyüze görüşülen bir alan incelemesine dayanıyordu. Rapor, hükümet politikalarını eleştiriyor ve Kürt sorununu basit bir terör meselesi olarak tanımlamanın doğru olmadığını ileri sürüyordu. Raporda, insanların büyük bir çoğunluğunun Türkiye'den ayrılmak istemediği, ama Türk devletinin yeni bir siyasi ve yönetsel yapıya kavuşmasını isteyebildiği vurgulanıyordu. Bununla birlikte rapor, görüşülenlerin sadece yüzde 4.2'sinin PKK ile masaya oturulmasından yana olduğunu da belirtiyordu. Raporun ifadeleriyle: "Çözüm PKK'de değildir. Bölge halkıyla bir anlaşmaya varılmalıdır."¹²⁷ Rapor, Türkiye'de hararetli bir tartışma başlattı. Yetkililerin önce rapor hakkında bir soruşturma açma, ardından Aralık 1995'te davayı düşürme kararları, anayasa ve Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesindeki de-

¹²⁴ İmsat (1993), s. 137.

¹²⁵ *Özgür Ülke*, 13 Temmuz 1994.

¹²⁶ Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler*.

¹²⁷ *age*, s. 25.

ğişikliklerden sonra Türkiye’de siyasi yaşamın görece liberalleşmesinin bir kanıtı olarak yorumlandı.

Önde gelen işadamları da görüşlerini açıkça ifade etmeye başladılar. Sakıp Sabancı Kasım 1995’te, Doğu’nun sorunlarıyla ilgili raporunu açıkladı. Bu rapor, Türkiye’deki Kürt sorununa bir çözüm olarak “Bask modeli”ni tavsiye ettiği söylentilerinden sonra geldi. MHP lideri Türkeş, “o (Sabancı) kendi işine baksın, siyasetçilerin işine karışmasın” diyerek, durumdan yakındı.¹²⁸ Sabancı, raporunda, bölge ekonomisini kalkındırmak için özel sektör ile kamu sektörünün işbirliği yapmasına gerek olduğunu vurguluyordu. Bununla birlikte, “Kürtlerin kültürel hakları tanınmazsa” bölgede fabrikalar kurmanın işe yaramayacağını da ekliyordu.¹²⁹ Önde gelen Yahudi işadamı ve sanayici İshak Alaton ve Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) Başkanı Halis Komili, Aralık 1995’te basına yaptıkları açıklamalarında, Kürtlere kültürel haklarını verme gereğini kabul ettiler. Alaton şunları söyledi: “Çok açık söylüyorum: Türkiye’de bir Kürt meselesi vardır. Bir Kürt kimliği meselesi vardır... Terör başka bir şeydir, Kürt kimliğine bir çözüm bulmak, bütünüyle farklı bir şeydir.”¹³⁰

İki sivil toplum kuruluşu, İHV ve İHD, Doğu ve Güneydoğu’daki insan hakları ihlallerini izlemektedir. Bu ihlallerle ilgili ayrıntılı istatistikler içeren düzenli raporlar yayınlıyorlar. Diğer bir sivil toplum kuruluşu, Helsinki Yurttaşlar Meclisi (HYM) Türkiye şubesi de, Kürt sorununda etkindir. Ocak 1995’te İstanbul’da, Kürt sorununun kapsamlı bir şekilde tartışıldığı bir konferans düzenledi. Sonunda HYM, Türkiye’nin çeşitli kent ve kasabalarından temsilcilerin katılacağı bir proje başlattı. Bununla, sivil katılımı teşvik ederek Kürtlerle Türkler arasında bir köprü kurmayı amaçlıyordu.

Şubat 1996’da İstanbul’da, politikacı ve aydınlarla birlikte çeşitli sivil toplum kuruluşlarından katılımcıların Kürt sorununu tartıştığı iki büyük konferans düzenlendi. Bu konferanslardan “Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm Sempozyumu” başlıklı olanını, Kürt Enstitüsü düzenledi. Bu enstitü 1992’de kurulmuş, fakat devlet tacizi nedeniyle

¹²⁸ *Yeni Yüzyıl*, 6 Ekim 1995.

¹²⁹ *agg*, 21 Kasım 1995.

¹³⁰ *agg*, 12 Aralık 1995.

uzun süre edilgen kalmıştı. “Barış İçin Bir Araya” konferansı olarak duyurulan diğer toplantı, hükümeti PKK’nin çatışmaya son vermek için tek taraflı ateşkes ve görüşmelere başlama teklifini kabul etmeye çağırırdı.¹³¹ Sivil toplum kuruluşlarının, işadamlarının, akademisyenlerin vb Kürt sorununa artan ilgisi, siyasi bir çözüm arayışında pekâlâ yeni bir yol açabilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye’deki çeşitli siyasi partiler de, Kürtlerin durumuna özel göndermelerle “azınlık hakları” konusunu son zamanlarda fiilen ele almaktadırlar. Türkiye’de yasal olarak faaliyet gösteren bütün partiler, Türk devletinin toprak bütünlüğü ve egemenliğinin tartışma konusu yapılmaması konusunda kesin olarak uzlaşmışlardır. Eğitimde, radyo-televizyon yayınında “azınlık hakkı” sayılabilecek bir ödün verilmesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin birliğini tehlikeye sokmayacak bir biçimde olmak zorundaydı. Gelecekteki bir hükümet, sadece -topraksal kendi kaderini tayin hakkını dışarıda tutan- sınırlı bir kendi kaderini tayin biçimini kabul edebilirdi.

Genel olarak, PKK’nin, Türkiye’deki Kürtlerin çoğunluğunun görüşlerini temsil etmekten uzak olduğu kabul edilir. PKK yandaşlarının sayısı, birkaç yüz bini geçmemektedir.¹³² Türkiye dahilindeki birçok Kürt, Türkiye’den ayrılmadan kendi kimliklerini ifade etmelerine olanak sağlayacak bir çözümden yana görünüyor. Genel ve yerel seçimlere, meclis ve hükümet çalışmalarına ve siyasi partilere Kürt katılımı bunu çok fazla yansıtmaktadır. Kürt bölgelerindeki seçimlere katılma oranlarının Türkiye geneli ortalamasının altına nadiren düşmesi, Kürtlerin Türk siyasi yaşamıyla büyük ölçüde bütünleştiklerini gösterir.

Türkiye’deki Kürtler, Türk milliyetçiliğini geliştirmeye çalışanlardan, ayrı bir Kürt devletinin kurulmasını savunan yasadışı örgütlere kadar uzanan bir siyasi yelpazede temsil edilmektedirler. Türkiye’deki Kürt sorunu, açıkçası karmaşık bir sorundur. Türkiye’deki Kürtler çok farklı görüşler savunmaktadırlar. Ne var ki, “Kürt” siyasi partilerinin

¹³¹ TDN, 9 Şubat 1996.

¹³² O zamana kadar medyada aktarılan en yüksek rakam, PKK’nin popülaritesinin zirvede olduğu 1993’te Türk askerlerinin belirttiği rakamdı. O sıradaki Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Ahmet Çörekçi, PKK sempatanlarının sayısını 375.000 olarak belirtti. Bkz. TDN, 12 Ekim 1993.

(yani sadece etnisiteye dayalı partiler) kurulmasına izin verilmemektedir. Azınlık haklarıyla bağlantılı olarak örgütlenme özgürlüğüyle ilgili sorunlar daha sonra tartışılacak. Gerçi, Kürtler, Türkiye'deki siyasi sistemden dışlanmazlar. Fakat, 1995'te ve 1996 başlarında açık tartışmaya görece elverişli bir ortam yaratan gelişmelere karşın, Kürt sorunu konusunda bütün fikir ve düşüncelerin, Türkiye'de açıkça ve özgürce tartışılabildiğini söylemek zordur. Bu durumun devamı, sadece her iki taraftan sertlik yanlısı olanların işine yarayacaktır. Bununla birlikte, Türkiye'de giderek daha etkin ve bilinçli bir sivil toplum, pekâlâ, ılımlı Kürt grupları üstün gelmeye teşvik edebilir ve bu şekilde, sertlik yanlısı Türk ve Kürt milliyetçilerinin egemenliği kırılabilir.

ALTINCI BÖLÜM

KÜRT SORUNUNUN ULUSLARARASI BOYUTU

Türkiye dışındaki gelişmelerin, Türkiye'deki Kürt sorunu üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kürt sorununun devlet-ötesi özü, dikkate alınmalıdır. Körfez Savaşı'nın sonunda, 1991'de Kuzey Irak'tan kitlesel mülteci göçü, dünyanın dikkatini Kürtler üzerine çekti. Bu kitlesel nüfus hareketi, Türk karar merkezlerini Kuzey Irak'taki Kürtlerle ilgilenmeye zorladı. Ankara'daki yetkililer, daha önce bu Kürtleri görmezlikten gelmekteydiler. Kürt sorunu, Türkiye'nin Irak, İran ve Suriye ile ilişkilerini güçleştirdi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Körfez Savaşı'nın sona ermesi, uluslararası siyasette yeni bir dönemin başlangıcının işaretiydi. Geçmişle keskin bir karşıtlık içinde Batılı hükümetler, Türk güvenlik güçleri ile PKK arasındaki şiddetin yükseldiği bir sırada, Türkiye'nin insan hakları performansına artan bir ilgi göstermeye başladı.

Huzur Operasyonu'nun Başlaması

Irak ordusunun BM koalisyon güçlerine yenilmesi, Güney Irak'ta Şii-leri, Kuzey Irak'ta Kürtleri başkaldırmaya teşvik etti. Irak ordusu Şii isyanını bastırıp Kürtlere dönünceye kadar, Kürt milliyetçi başkaldırısı başarılı olmuş görünüyordu. 1991 Mart'ının sonuna gelindiğinde Kürt isyanı çökmek üzereydi. Kürtler, hatalı bir şekilde, Birleşik Devletler'in Kuzey Irak'ta Irak helikopterlerini ve uçaklarını kapsayacak bir uçuşa yasak bölge yaptırımı uygulayacağına inanmışlardı. Kürt başkaldırısının çöküşü ani ve tümünden oldu. Binlerce Kuzey Iraklı Kürt, Irak ordusunun ilerlemesi karşısında evlerini terk etmek zorunda kaldı. Askeri ve sivil kaynaklar Irak sınırından bombardıman haberleri aktarmaya başladı. Mülteci seli, Türk-Irak sınır boyundaki dağları aştı. Milli Güvenlik Kurulu, bu koşullarda 2 Nisan'da olağanüstü toplandı.

MGK, BM Güvenlik Konseyi bir karar verinceye kadar sınırı kapalı tutmaya karar verdi. Güvenlik Konseyi'ne hemen bir mektup gönderildi. Mektupta şunlar belirtiliyordu:

Irak hükümet kuvvetleri, bu insanları (mültecileri) kendi ülkelerinden kovmak için bilerek Türk sınırına doğru itiyor. Bu hareketler, sivil nüfusa yönelik bütün davranış normlarını ihlal ediyor, aşırı bir güç kullanımı getiriyor ve bölge barışı ve güvenliği için bir tehdit oluşturuyor.¹

MGK toplantısına katılanlar, bu mültecilerin büyük çoğunluğunun Türkiye'deki Kürtlerin akrabaları olduğunu ve insani nedenlerle olmasa bile, siyasi nedenlerle yardımlarına koşmanın gerekli olduğunu kabul ediyordu. O zamanın muhalefet lideri Demirel ve birçok Kürt milletvekili, Türk-Irak sınırının açılmasını istedi.² Ne var ki, dağlardaki mültecilerin aşağı inmesine izin vermenin, çığ etkisi yaratabileceğine dair bir korku vardı. Birçok Türk, Türk topraklarında Iraklı Kürt mültecilerin varlığının Türkiye'deki Kürtler arasında milliyetçilik ve ayrılıkçılık duygularını yoğunlaştıracığından da kaygılanıyordu. Yine de esas kaygı, 1988'deki 50.000'den fazla Kürt mültecinin neden olduğu sorunların tekrarlanmamasını sağlamaktı. O sırada Batı Avrupalı yetkililer, Türk yetkililerin Kürt mültecilere sağladığı olanakların yetersizliğinden yakınmış ve daha fazla dış yardım ve destek olanağı sağlamayı reddetmişti.³ Buna karşılık Türk hükümeti ve Türk medyasının büyük bir bölümü de, Batıyı, kendilerinin bu mültecilere göstermek istemedikleri muameleyi Türkiye'den isteyerek çifte standart uygulamakla suçlamıştı. Türk yetkililer, özellikle Batı Avrupa'nın mülteci kabul etme isteksizliğini eleştiriyorlardı. Türkiye'nin kıt kaynaklarının önemli bir kısmını Kürt mültecileri beslemeye ayırdığını Batının görmemesine de kızıyorlardı. Devlet Bakanı Kâmrân İnan'ın belirttiği gibi: "O zaman dünya, mültecileri barındırmamıza ve beslememize yardım etmekten başka bir şey yapmadı." Bu nedenle, "1991 krizinin başlangıcında, Nisan'da, Türk hükümeti, hata olarak gördüğü 1988'deki uygulamayı tekrarlamamaya karar verdi."⁴

1 BM Güvenlik Konseyi Belgesi S/22435, 3 Nisan 1991.

2 *Milliyet*, 4 Nisan 1991.

3 Bu tür eleştirilerin iki örneği, *Parliamentary Assembly Council of Europe Doc. 5995*, 17 Ocak 1989 ve *Doc. 6267*, 18 Ocak 1991'de bulunabilir.

4 *World Refugee Survey 1992*, s. 82.

Ankara'daki yetkililer, Türkiye'nin mültecilerin Avrupa'ya ulaşmasının önünü kesen bir tampon bölge durumuna gelmemesine de dikkat ediyorlardı. Türkiye, hem Avrupa dışında bir coğrafi bölgeyle sınırı olan hem de yakın geçmişin en büyük mülteci hareketlerine maruz kalan Mültecilerin Statüsüyle İlgili 1951 Sözleşmesi'ne taraf tek Avrupa ülkesidir. Türk yetkililer, Türkiye'ye zorunlu göçün doğurduğu potansiyel sorunların pekâlâ farkındadırlar. AB'nin mülteci kabulü konusunda bir "müstahkem Avrupa" yaratma çabaları, Türk yetkililerin pek çok Avrupa hükümetinin mülteci sorunlarını bölgesel tutmak istediğine dair inancını güçlendirdi.

1991 krizinde, Türk askeri, mültecileri Türkiye dışında tutmak amacıyla Irak topraklarına girdi. Bununla birlikte Türk Silahlı Kuvvetleri insani yardım da götürdü.⁵ MGK'nın sınırı kapalı tutma kararı, krize karşı bir uluslararası tepkiyi kışkırtmayı amaçlayan tasarlanmış bir hareket gibi görünüyordu. BM Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı kararından hemen sonra, bir tepkinin kaba hatları ortaya çıkmaya başladı.

Türk askerine, ateş açmak dışında, ne pahasına olursa olsun mültecileri Türkiye dışında tutma talimatı verilmişti.⁶ Ne var ki, giderek artan sayıda mülteci Türkiye'ye akınca askerler kararı uygulayamadı. Irak sınırı boyunca "etnik ve aile bağları nedeniyle mültecilerin durumuyla çok yakından ilgilenen bir nüfus oturuyordu" ve bu durum artan bir iç baskı yarattı.⁷ Türkiye'nin mülteci kabul etmeme kararı da uluslararası eleştiriyi artırdı.

Fransız hükümeti, krize hemen tepki verdi. Fransız Dışişleri Bakanı Roland Dumas şunu ilan etti: "Nasıl Almanya'nın Avrupa Yahudilerini katletmesi 'insanlık suçu' kavramını ortaya çıkardıysa, aynı şekilde Saddam Hüseyin'in Kürtlere kötü muamelesi de, yaygın insan hakları ihlallerini önlemek için bir 'müdahale görevi'nin kabul edilmesini gerektirmiştir."⁸ Fransız hükümetinin BM Güvenlik Konseyi'nde görüşülen ateşkes kararının değiştirilmesi çağrısında bulunmasına yol açan bu tutumdur.

Fransa'nın bu değişiklikleri yaptıramaması ve BM Güvenlik Konseyi'nin, Irak ile BM koalisyonu arasında ateşkesi sağlayan 687 sayılı ka-

⁵ *Milliyet*, 4 Nisan 1994.

⁶ *a.g.g.*

⁷ *Asylum Under Attack*, s. 36.

⁸ *The Economist*, 13 Nisan 1991, s. 53.

rarının Kuzey Irak'ta gelişen mülteci krizine değinmemesi, Türk diplomatları, sorunları "kendileri ele almak" zorunda bıraktı. 5 Nisan 1991 sabahı, Türk diplomatlar Ankara'daki Avrupalı meslektaşlarıyla önemli bir toplantı yaptılar. Görünüşe göre, BM Güvenlik Konseyi'nin daha sonraki 688 sayılı kararının taslağı üzerinde anlaşıldı.⁹ Aynı gün Fransa, bu kararı Güvenlik Konseyi'ne sundu ve oy çokluğuyla kabul edildi.

Türk hükümetinin bakış açısından, bu karar iki nedenle önemliydi. Mülteci krizinden kaynaklanan durum, uluslararası barış ve güvenliğe bir tehdit olarak tanımlandı. Bu durum, Türkiye ve müttefikleri için sonunda güvenli bir bölge kurma ve bu bölgeyi koruyacak askeri bir güç yaratma gereğinin ortaya çıkmasını sağladı. Karar, Irak'ın, insani yardıma ihtiyacı olanlara doğrudan ulaşılmasına izin vermesinde de ısrar ediyordu. Bu, Türk hükümetinin, insani yardımı mültecilere daha kolay ulaştırmak için mültecilerin dağlardan sınıra Irak tarafındaki düzlük bölgelere indirilmesi gerektiğini ileri sürmesine olanak tanıdı.

Güvenli bölge düşüncesinin ortaya atılmasında Cumhurbaşkanı Özal önemli bir rol oynadı. Türkiye'nin bunalmakta olduğunu ve Körfez Savaşı sırasında bağlılığını kanıtlamış bir NATO üyesine ABD'nin yardım etmesini beklediğini ABD Başkanı George Bush'a çok açık anlattı.¹⁰ Özal, mültecilerin geri dönüşünü sağlamak ve yardım ulaştırmak için Irak saldırısını durdurup güvenli bir ortam yaratmanın gerekli olduğunu biliyordu. Öyle görünüyordu ki aklından geçirdiği, Irak sınır boyunda güvenli bir bölgenin yaratılmasıydı.

Başkan Bush, askerlere havadan malzeme yardımı emri vererek ve Dışişleri Bakanı James Baker'ı Türkiye'ye göndererek yanıt verdi. Baker'ın 8 Nisan'daki sınır bölgesini ziyareti sadece yedi dakika sürdü. Gördükleri, onu acil ve alışılmışın dışında bir önlem alınması gerektiğine inandırdı. Bu arada, güvenli bölge düşüncesi, İngiltere Başbakanı John Major tarafından özellikle krizi görüşmek üzere toplanan Brüksel'deki AB toplantısına götürüldü. Özal'ın, insani yardımı daha kolay ulaştırmak için sınır boyunda güvenli bir bölge yaratılması düşüncesi, biraz sorunlu görüldü. Batılı yetkililer, bunun "Gazza Şeridi" benzeri bir durum yaratabileceğinden korktular. Major, mültecilerin kaçtıkları

⁹ TDN, 6/7 Nisan 1991.

¹⁰ Newsweek, 29 Nisan 1991.

köylerine ve kasabalarına dönmelerini sağlamaya yetecek kadar genişlikte bir “cep”te (daha sonra güvenli alan olarak genişletildi) ısrar etti.¹¹

Başkan Bush, 36. paralelin kuzeyinde uçuş ve askeri operasyon ya-sağı konusunda Irak’ı uyardı. Avrupa’nın BM korumasında güvenli bir bölge yaratma çabaları, Sovyetler Birliği, Çin ve Hindistan’ın itirazları sonucunda başarısızlığa uğrayınca, Bush, Zaho civarında “güvenli bir bölge” yaratmak için ABD birliklerinin Irak’a gireceğini 16 Nisan’da duyurdu.¹² Böylece, Kuzey Irak’ta BM’den bağımsız ve Özal’ın tasarladığından oldukça farklı biçimde bir güvenli bölge yaratıldı. *The Economist*’in ifadeleriyle, Türkler “Irak’ta bir tür Kürt bölgesinin oluşmasının, milyonlarca Kürdün Türkiye’ye gelmesinden daha az tehlikeli olacağına karar” vermişti.¹³

Bu durum, uluslararası bir gücün Huzur Operasyonu olarak anılan bir operasyona girişmek üzere bölgeye gönderilmesine yol açtı. Bu operasyon, büyük miktarda insani yardımı mültecilere dağıttı ve onların evlerine dönmek için hazırlanmasına yardım etti. İşin büyüklüğü ve karmaşıklığıyla birlikte, 1991 Mayıs’ı sonunda Huzur Operasyonu’nun askeri kanadı, 11 ülkeden 20.000’den fazla askere kadar genişletilmişti. Operasyona askeri koruma sağlamak ve Irak’ı güvenli bölgeye saldırmaktan caydırmak için Türkiye’de Irak sınırına yakın bir yerde konuşlandırılan bir hava birliğiyle operasyon takviye edildi. Güvenli bölge eşliğinde Huzur Operasyonu, gönüllü geri dönüşü sağlamak için gerekli olan güvenlik ve korumayı sağladı. Başlangıçta mülteciler dağlardan, Türk sınır boyundaki yaklaşık 20 kampa indirildi.

Türkiye’den Irak’a ilk gönüllü geri dönüş dalgası, 1991 Nisan’ının son haftasında başladı... Birkaç hafta içinde, 400.000’den fazla Dohuklunun yüzde 95’i geri döndü; ancak, Irak hükümetinin denetimindeki toprakların dışında yaşayan ve geri gitmek istemeyen daha 60.000 kişi vardı.¹⁴

1991 Haziran’ının başında son sınır kampı da kapatıldı ve geri kalan 13.000 mülteci, Silopi’deki özel kampa taşındı. Ardından, Temmuz

11 Time, 22 Nisan 1991 ve *The Economist*, 13 Nisan 1991.

12 “Update on Iraqi Refugees and Displaced Persons”, Mülteci Programları Bürosu Şefi N. Lyman’ın demeci, *Dispatch*, 27 Mayıs 1991, s. 379.

13 *The Economist*, 13 Nisan 1991.

14 UNHCR *Report on Northern Iraq: April 1991-May 1992*, s. 5.

1991’de, Huzur Operasyonu’nun askeri kanadı küçültüldü. Kuzey Irak’taki birlikler geri çekilerek Türkiye’nin güneydoğusunda konuşlandırıldı. Bu çokuluslu hızlı mukabele gücünün (kısaca Çekiç Güç Operasyonu) amacı, Irak ordusunu Kuzey Irak’a girmekten caydırmaktı.¹⁵ Eylül 1991’de kara birlikleri geri çekildi ve bu çokuluslu hızlı mukabele gücünün hava kanadı, Türkiye’deki bir NATO üssünde konuşlandırıldı. 1992’de, sivil toplum kuruluşlarının çalışmasını gözetlemek ve askeri gelişmeleri izlemek üzere, Kuzey Irak’ta biri ABD’li biri Türk iki albayın ortak komutasında küçük bir Askeri Eşgüdüm Merkezi açıldı.

Türkiye’de birçok kişi, Çekiç Güç’ün bir Kürt devletinin kurulmasını kolaylaştırdığına inandı. Bazıları, Çekiç Güç’ün PKK’nin Türkiye’ye daha kolay baskın düzenlemesine olanak tanıdığını ileri sürdü. Çekiç Güç’ün kuşkuyla faaliyetlerine muhalefet, Ekim 1995’te Türk hükümetinin Çekiç Güç’ün görev süresini uzatmayı üç ayla sınırlama kararına yol açtı. Daha önceki sekiz uzatmada, süre altı aydı. Mart 1996’da yeni ANAP-DYP hükümeti, Çekiç Güç’ün komuta yapısı ve hareket kurallarını gözden geçirmek için ABD ile yoğun görüşmelere girdi.

Çekiç Güç, Türkiye için önemli bir güvenlik kaygısını yatıştırırken, başka bir kaygının da ortaya çıkmasına neden oldu. Irak’ın 36. paralelin kuzeyindeki hükümranlılığını yitirmesi, bir yorumcuya göre, “gizli” bir Kürt “devleti”nin kurulmasıyla sonuçlandı.¹⁶ Kürt sorunuyla ilgili politikaları saptayanlar için bu gelişmenin anlamlı yan etkileri olacaktı.

Türkiye ve Kuzey Irak’taki Durum

Türk ve Irak sınırının her iki yakasında oturan bazı Kürt aşiretleri vardır. Irak’ın Kuveyt’i işgalinden önce, bu gruplar çok az bir güçlkle sınır ötesi bağlantılar kurabiliyorlardı. Türkiye’nin güneydoğusu ve Kuzey Irak’taki bu çeşitli Kürt aşiretleri arasındaki birçok etnik yakınlığa karşın, Kürtler arası devlet-ötesi etnik işbirliği, her zaman sorunsuz olmamıştır. Kuzey Irak’la ilgili olarak Celal Talabani’nin yönettiği Kürdistan Yurtseverler Birliği’nin (KYB) taraftarları ve özellikle, Mesut Barzani’nin yönetimindeki Kürdistan Demokrat Partisi’nin (KDP) yan-

¹⁵ Huzur Operasyonu ile Çekiç Güç arasındaki fark ve bu konu ile ilgili daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Oran (1996).

¹⁶ Cuny (1992), s. 15.

daşları, daha yakın zamanlarda, Kuzey Iraklı Kürtlerin denetimindeki topraklarda barınmaya çalışan PKK güçleriyle çatıştılar. Fakat, Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden bu yana, KYB ile Türk hükümeti arasındaki ilişkilerin bozulmasıyla birlikte, Talabani taraftarları Irak'taki PKK faaliyetlerine daha hoşgörülü bakmaktadırlar. 1994'ten itibaren KYB ile KDP arasındaki gerilimler artınca, PKK Kuzey Irak'taki nüfuzunu genişletebildi.

Ankara'daki yetkililer, Türkiye ve Kuzey Irak'taki Kürt gruplar konusunda “yayılma” ve “sirayet” süreçlerinin farkındadırlar. Hem Türkiye’de hem Irak’ta Kürtleri içine alan çatışma, her iki devlette yayılmayla ilgili politikalar oluşturmayı doğrudan etkilemektedir. Aslında her iki taraf da bu “taşma”dan etkilendi. PKK, Kuzey Irak’ta sığınacak yer buldu ve yukarıda belirtildiği gibi, Kuzey Iraklı Kürtler de Türkiye’ye sığınmaya çalıştılar. Türk yetkililer, Kuzey Irak Kürtlerinin faaliyetlerinin, Türkiye’de PKK’ye esin verip yol göstereceği sirayet etkisinden de özellikle kaygılanmaktadırlar. Türk hükümeti, Kuzey Irak’ta bağımsız bir Kürt devletinin kurulma olasılığı, ya da Kuzey Iraklı Kürtlerin baskısıyla Irak’ta gerçek bir federal yapının yaratılması olasılığı konusuna özellikle duyarlılık göstermektedir. O zaman Türkiye’deki Kürtler de, bağımsızlık ya da federal bir sistem oluşturulması için daha fazla gayret göstermeye cesaretlenebilirlerdi. Türk yetkililer, en fazla, Irak’ın toprak bütünlüğü korunarak gerçek özerkliği desteklemeyi kabullenmişlerdir. Ne var ki, bu düzenleme bile bir örnek oluşturur. O zaman da Türkiye’deki bazı Kürtler, Kuzey Irak’taki özerklik modelinin Türkiye’de de uygulanması isteyebilir.

Türk yetkililer, Kuzey Irak’ın PKK tarafından Türkiye’ye yönelik silahlı operasyonlar için bir üs olarak kullanılmamasını sağlamaya kararlıdırlar. Ankara, aynı zamanda, Irak’ın toprak bütünlüğünün bozulmasıyla da ilgilidir. Türk hükümeti, İran ve Suriye ile ilişkilerini bozmaya da özen göstermektedir. Türk yetkililer, Türkiye’nin Çekiş Güç’teki rolünü PKK’ye karşı uluslararası desteği harekete geçirmek için kullanmayı da başından beri istemektedir.

Iraklı Kürtler, 1984 ile 1988 yılları arasındaki Türk-Irak güvenlik işbirliğine düşmanca bakmışlardı. Ağustos 1991 ile Mayıs 1992 arasında dokuz operasyonun gerçekleştiği Körfez Savaşı sonrasında kadar Türki-

ye Irak'ta operasyon yapmadı. Ankara, Kuzey Irak'taki Kürt ayaklanmasını bölge istikrarsızlığının başlıca kaynağı olarak algıladı. Kuzey Irak'taki Kürtler, PKK ile yakın ilişkileri sürdürmüştü. O dönemde, KDP'den Barzani ve KYB'den Talabani, Türk Silahlı Kuvvetleri PKK militanlarını kovalamak için sınır ötesi operasyonlar başlattığında, Türkiye'yi Kürtlerin yaşadığı köylere zarar vermekle sık sık suçlamıştı.

Özal, Türk Dışişleri Bakanlığından üst düzey diplomatların desteğiyle, Mart 1991'de Irak Kürtleriyle ilişki kurmanın ilk adımını atmıştı.¹⁷ Kürt temsilciler, Özal da dahil Türk yetkililerle görüşmek üzere Ankara'ya davet edildi. Bu bağlantılar, Ankara'nın Barzani ve Talabani'ye dışarıda seyahat etmelerine olanak tanımak için Türk diplomatik pasaportu verecek kadar gelişti. Bu ilişkiler, bir noktada, Talabani "demokratik Türkiye ile birleşme" düşüncesiyle oynayacak kadar sıcaklaştı.¹⁸

1991'de, güvenli Kürt bölgesinin statüsü konusunda Irak hükümeti ile KDP ve KYB arasında yürütülen görüşmeler tatmin edici sonuçlar doğurmadı. Bu durum, Mayıs 1992'de Kuzey Irak'ta bölgesel bir parlamento için seçimler yapılması konusunda KDP ile KYB'nin anlaşmasına yol açtı. Sonuç, iki Kürt grup arasında bir iktidar paylaşımı düzenlemesi oldu. Ekim 1992'de bu parlamento, amacının "demokratik parlamentolar Irak içinde bir federasyon (*el-İttihadü'l-federali*)" olduğuna karar verdi.¹⁹

Türk yetkililer, Huzur Operasyonu ve buna eşlik eden güvenli bir alanın kurulmasına destek verirken, bunun yukarıdaki gelişmelere yol açacağını düşünmemişlerdi. Bununla birlikte, Irak'ın toprak bütünlüğü için bir tehdit oluşturmamasına karşın, Türkiye ile Kuzey Irak'taki Kürt liderler arasındaki ilişkiler olumlu yöndeydi. Iraklı Kürtler, PKK'nin güvenli bölgeyi Türkiye'ye baskın düzenlemek amacıyla kullanamamasını sağlayarak yönetimlerini korumaya kararlı görünüyorlardı. Iraklı Kürtler, Türk askerlerinin 1992 sonbaharında Kuzey Irak'taki PKK üslerini yok etmek için giriştiği askeri operasyonu desteklediler. Ankara ile Ku-

17 Birand (1992), s. 265.

18 Fuller, "The Fate of Kurds", *Foreign Affairs*, 72, 2 (Bahar 1993), s. 114.

19 Bengio, "The Challenge to the Territorial Integrity of Iraq", *Survival*, 37, 2 (Yaz 1995), s. 80. Ayrıca, Kürt federe devletinin ortaya çıkışının bir çözülmesi için bkz. Gunter, "A de facto Kurdish State in Northern Iraq", *Third World Quarterly*, 14, 2 (1993).

zey Irak'taki Kürt liderler, kendi güvenlikleri bakımından birbirlerine bağımlı olmuştu.²⁰

Türk hükümetiyle askeri ve siyasi işbirliğini, birçok Kuzey Iraklı Kürt, Irak ordusunun olası bir saldırısını önlemek için elzem kabul ediyordu. Bu Kürtler, Türkiye'ye ekonomik olarak bağımlı olduklarını da kabul ediyorlardı. 1993 sonbaharında bir Türk delegasyonunun bölgeyi ziyaretinden sonra, Ankara tek başına 13.5 milyon dolarlık bir yardım programını devreye soktu. Bu yardım programı 1994 sonunda tamamlandı ve Mart 1995'te 12 milyon dolarlık yeni bir paket devreye sokuldu.²¹ Türkiye, kamyonların az miktarda petrol karşılığında Kuzey Irak'a gıda taşımasına da izin verdi. Bu ticaretin çapı, yıllık 200 milyon dolar olarak belirtilmektedir.²² Bu ticaret, BM'nin Irak'a uyguladığı ticaret ambargosundan ve Bağdat'ın Kuzey Irak'a uyguladığı iç ambargodan zarar gören Kuzey Iraklı Kürtlerin ekonomik sorunlarını bir ölçüde hafifletmekte önemli rol oynamıştır.

Mesut Barzani, 1991'den bu yana, Türkiye "dış dünyaya açılan tek pencereimiz oldu. Türkiye ile ilişkilerimizin son derece yaşamsal olduğunu düşünüyoruz" diyegeldi.²³ Barzani, Çekiç Güç'ün tek güvenlik garantisi olduğunu da vurguladı ve Türkiye'nin bölgedeki hassas rolünden söz etti.²⁴ Bu ilişki, Türkiye'nin de yararınaydı. Kuzey Irak'la ticaret, zaten sıkıntıda olan Türkiye'nin güneydoğusu için önemli bir gelir kaynağı oldu. Fakat bu, hiçbir şekilde, yaptırımlar sonucu kayba uğrayan Türkiye-Irak ticaretini telafi edemezdi.

Türk yetkililer, Kuzey Irak Kürtleriyle işbirliğinin Türkiye'nin PKK ile daha etkili savaşımasını olanaklı kıldığını kavrardılar. Ne var ki, sorunlar da oldu. PKK, Kuzey Irak'ı Türkiye'ye karşı saldırılar için lojistik bir üs olarak hâlâ kullanabilmektedir. 1992 operasyonundan sonra Türkiye ile Kürt liderler arasında ulaşılan güvenlik düzenlemesi kısa sürede

20 Bu karşılıklı bağımlılık, Hale, "Turkey's Time: Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs*, 68, 4 (Ekim 1992), s. 690'da da belirtildi.

21 *TDN*, 25 Mart 1995.

22 *Yeni Yüzyıl* ve *TDN*, 27 Aralık 1994. Her gün yaklaşık 1.500 kamyonun sınırı geçtiği bildiriliyordu.

23 *Middle East Intelligence Review* tarafından bildirildiği şekliyle, 11 Ağustos 1994 (internet hattıyla) *Al-Safir*'de yayımlanan söyleşi.

24 *Yeni Yüzyıl*, 10 Nisan 1995.

etkisizleşti. Türkiye, sınırın Irak tarafını yeniden köy yerleşimine açma programını destekleyemedi. Sınır boyundaki birçok köy, 1975'te Irak yetkilileri tarafından zorla boşaltılmıştı. Bu programın, bölgenin yeniden nüfuslandırılmasına yardım edip PKK'ye karşı bölgeyi denetlemeyi daha kolaylaştıracağı sanıldı. Fakat KYB liderliği, sınırın, kendi geleneksel alanları dışında kalan bölümleriyle ilgilenmedi. Bu durum, özellikle 1993 baharında tek taraflı ilan edilen ateşkesin o yılın Haziran'ında sona ermesinden sonra, PKK'nin sınır bölgesine tekrar dönmesine olanak sağladı. Kuzey Irak'taki yerel ahali arasında gerilim ve kızgınlık yaratan sayısız Türk hava saldırısı bunu izledi.

1994'te KDP ile KYB güçleri arasında silahlı çatışmalar da patlak verdi. İki grup, sınır ticaretinden toplanan gelirlerin bölüşülmesi konusunda anlaşmazlığa düştü. Ne var ki, Amerikalı siyasi analist Prados'un belirttiği gibi, "çatışmanın temeldeki nedenleri, daha tutucu, aşiretçi KDP ile daha laik, solcu KYB arasındaki temel ideoloji ve liderlik farklılıklarından kaynaklanır."²⁵

Türk yetkililer, PKK'nin Kuzey Irak'taki nüfuzunu genişletmesine fırsat sağladığı için bu çatışmaya duyarlı davrandı. Haziran 1994'te, Türk yetkililer iki tarafı bir araya getirmeyi başarınca, KDP ile KYB arasındaki gerilim geçici olarak azaldı.²⁶ Ne var ki, Aralık'ta KYB güçleri Erbil'i işgal edince düşmanlıklar yeniden alevlendi. Türklerin ve Amerikalıların arabuluculuk çabaları başarısız kaldı. Ankara'nın, PKK'nin bu bölünmelerden yararlanmaması gerektiğine dair kaygısı, Mart 1995'te Kuzey Irak'a yoğun Türk müdahalesine yol açtı.²⁷

1992'dekinden farklı olarak, Mart 1995 operasyonundan KDP ve KYB liderleri haberdar edilmedi. Bununla birlikte, 1995 Nisan'ının sonunda yavaş yavaş operasyonun sonuna gelindiğinde, KDP, sınır bölgesindeki güvenliği arttırmak için Türk hükümetine yardım etmeye daha fazla istekli görünüyordu. KDP, Türk hükümetinin desteğiyle sınır bölgesinin yeniden nüfuslandırılması gereğine işaret eden Ekim

²⁵ Prados, "The Kurds: Stalemate in Iraq", *Congressional Research Service Report for Congress*, (Kasım 1995), s. 4.

²⁶ *Reuters*, 13 Haziran 1994 (internet hattıyla).

²⁷ ABD ve Türkiye'nin arabuluculuk çabalarının ayrıntıları için bkz. *TDN*, 10 ve 13 Mart 1995.

1992'dekine benzer bir anlaşmaya varmaya ilgi gösterir gibiydi.²⁸ KDP'nin PKK'ye karşı Türkiye ile işbirliği yapma isteği, KYB liderliğinin eleştirilerine hedef oldu.²⁹

Kuzey Irak'a Türk müdahalesi, KDP ve KYB'nin ABD tarafından telkin edilen üç aylık bir ateşkese razı olmalarına yol açtı. ABD'nin arabuluculuğuyla KDP ve KYB liderliği, Ağustos ve Eylül 1995'te Dublin'de iki sonuçsuz görüşme yaptı. Kuzey Irak'taki PKK birimleri KDP'ye saldırmaya başladığında, KYB PKK'yi destekleyen bir tutum takındı. Aralık 1995'te PKK ile KDP bir ateşkeste anlaşmalarına karşın, KDP ile PKK ve KYB ile KDP arasındaki gerilimler devam etti.

Türk yetkililer, KDP ile KYB birbiriyle yakın ilişki içinde bulundukları zamanlarda da durumdan kuşkulandırlar. Temmuz 1994'te, Kuzey Iraklı Kürtlerin liderleri Batılı gözlemcilerin de katılımıyla Paris'te bir araya gelip, bir seçim yapma ve askeri güçlerini birleştirme niyetlerini ilan ettiklerinde, Türkiye'de karar mekanizmasını ellerinde tutanlar telaşlandı. Türk yetkililer, Irak'ın toprak bütünlüğünün tehdit edildiğini düşündü. Buna tepki olarak, o sırada yeni atanan Dışişleri Bakanı Mümtaz Soysal, Batılı sivil toplum kuruluşlarının Türkiye'den Kuzey Irak'a geçişini sınırlayan yeni ilkeleri duyurdu.³⁰ Türk hükümeti, birçok sivil toplum kuruluşunun Irak'ın toprak bütünlüğünü tartışma konusu yapan faaliyetlere katıldığından kuşkulandı. Ankara, Kuzey Iraklı Kürtlerin Fransa hükümetiyle birlikte, Paris toplantısına benzer ikinci bir toplantı yapmalarını önlemek için de devreye girdi.³¹ Türk yetkililer, Iraklı Kürtlerin Temmuz'daki toplantıda kabul edilen kararları kesinleştirme çabalarını "bağımsız bir Kürt devletinin çekirdeği"ni oluşturma çabası olarak gördüler.³²

Öyle görünüyor ki, Türk yetkililer, Kuzey Irak'taki Kürt parlamentosunun ve yönetiminin felç durumunda kalması için KDP ile KYB arasındaki gerilimin devamından yanaydılar. Bununla birlikte Ankara, aynı zamanda, KDP ile KYB arasındaki çatışmanın Kuzey Irak'ta PKK'nin yararlanabileceği bir düzeye çıkmasını da istemiyordu.

28 *agg*, 31 Mart 1995 ve 8 Mayıs 1995.

29 Almanca dergi *Focus*'tan aktaran *Yeni Yüzyıl*, 16 Mayıs 1995.

30 *TDN*, 11 ve 13 Eylül 1994.

31 *agg*, 19 Eylül 1994.

32 *agg*, 12 Ekim 1994.

Türk yetkililer, Kuzey Iraklı Kürtlerin toprak bakımından değişmiş bir Irak içinde geniş bir özerkliğe sahip olacağı bir sonucu tercih etmiş görünüyordu. Ankara, Kürtlerin Irak'ta federal bir yapı taleplerine karşı çıktı. Türk yetkililer, Kuzey Iraklı Kürtlerden Irak yetkilileriyle diyaloga girmelerini istediler. Özellikle KYB liderliği, Türklerin bu baskısına itiraz etti. KYB, sadece daha demokratik bir Bağdat rejimiyle görüşmeden yana olduğunu duyurdu.³³ Benzer şekilde KDP yetkilisi Sami Abdurrahman da şunu belirtti: "Kürt meselesinin çözümünü Irak çerçevesinde, doğal olarak demokratik bir Irak çerçevesinde ve federasyon temelinde görüyoruz. Özerklik temelinde değil."³⁴ Bu, Türk hükümetinin tutumuyla çelişiyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Kuzey Irak'taki duruma genellikle daha pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşmalarına karşın, özellikle hem hükümet içinden hem dışından şahinler tarafından engellenmekteydiler.

Geleneksel olarak Türkiye-Irak sınırındaki bölgeleri kontrol etmekte olan KDP ile Türkiye arasındaki ilişkiler olumlu gelişmeler gösteriyordu. Barzani, Türkiye ile işbirliğine daha fazla istekli ve Kuzey Irak'taki Kürt özelemleri konusunda daha pragmatik davranmaya hazır olması nedeniyle Türkiye'de bazı yetkililerin güvenini bir ölçüde kazanmış görünüyordu. Ankara, Talabani'nin Irak'ın toprak bütünlüğüne saygı göstermeye ve PKK'yi Kuzey Irak'ın dışında tutmaya bağlılığından kuşku duyuyordu.

KYB liderliği ile Türkiye arasındaki ilişkiler, özellikle Özal'ın Nisan 1993'te ölümünden sonra soğudu. Özal risk almaya daha fazla istekli görünmüş ve Saddam Hüseyin'in iktidardan uzaklaştırılması gerektiği konusunda Talabani'nin görüşünü paylaşmıştı. Özal'ın ölümünden itibaren Türk hükümeti, politikalarını, Saddam'ın iktidardan uzaklaştırılmayacağı ve Türkiye'nin Saddam'ın Irak'la komşusu olarak bir arada yaşamak zorunda kalacağı üzerine kurmaya başladı. Mart 1996'dan itibaren Ankara'nın politikalarını giderek daha fazla eleştiren Talabani, Özal'ın ölümünden sonra Türkiye'yi uzun süre ziyaret etmedi.

PKK, bağımsız birleşik bir Kürt devleti kurmayı savunmakta ve bu amaca ulaşmak için terörü kullanmayı denemektedir. PKK'nin lider

³³ *Yeni Yüzyıl*, 23 Mart 1995.

³⁴ *TDN*, 8 Mayıs 1995.

kadrosuna göre, bağımsız bir “Kürdistan”, Türkiye ve Irak’ın parçalarını kapsayabilir. Hem KDP hem KYB, terörü kullanmaya karşı çıkmakta ve siyasi taleplerini demokratik ve federal bir Irak’la sınırlamayı tercih etmektedirler. Kuzey Iraklı Kürtler, PKK şiddetini eleştirmektedirler ve KDP, Kuzey Irak’tan Türkiye’ye karşı askeri operasyonlara girişmemesi konusunda PKK’yi düzenli olarak uyarmaktadır. Yine de, Mart 1995’te Talabani, PKK’yi Türkiye’ye saldırmaktan alıkoymak için, güç yerine diplomasiyi kullanacağını duyurdu. Talabani sözlerine şunu da ekledi: “PKK’yi terörist bir örgüt olarak değil siyasi bir örgüt olarak görüyoruz.”³⁵ Bu, “PKK, sadece Türkiye’ye değil bize de tehdit oluşturmuştur” diyen Mesut Barzani’nin yeğeni Neçirvan Barzani’nin ifadesiyle keskin bir karşıtlık içindeydi.³⁶ Mart 1996’da, Türk-Irak sınır boyundaki varlığını pekiştirmeye çalışan PKK, Kuzey Irak’ta KDP’yle yakın bağları bulunan aşiretlerin yaşadığı köyleri zorla boşalttı.³⁷

Türk medyasının büyük bir bölümü ve Ankara’daki birçok politikacı, Kuzey Irak’taki gelişmelerden rahatsız oldu ve oradaki güvenli bölgeyi Türkiye için bir tehdit olarak gördü. Çekiç Güç’ün görev süresinin uzatılmasıyla ilgili meclis tartışmalarında birçok milletvekili Çekiç Güç’ü kınadı ve Kuzey Irak’ta bağımsız bir Kürt devleti kurmayı amaçlayan bir Batı komplosu olduğunu ileri sürdü. Çekiç Güç’ün en açık sözlü muhalifleri DSP lideri Bülent Ecevit ve RP lideri Necmettin Erbakan’dı.³⁸

Kuzey Irak’taki durumdan ve Çekiç Güç’ün rolünden duyulan kaygı, Türk kamuoyu tarafından da geniş ölçüde paylaşıyor gibiydi. Haziran 1995’te yapılan bir kamuoyu yoklaması, deneklerin yüzde 67.2’sinin Çekiç Güç’teki yabancı askeri birimlerin Türkiye’den çekilmesini istediğini gösterdi.³⁹ Türkiye’deki birçok kişi, Kuzey Irak’taki Kürt bağımsızlığının Türkiye’deki Kürtleri dış yardımla bağımsızlık için

³⁵ *agg*, 5 Mayıs 1995.

³⁶ *Yeni Yüzyıl*, 6 Mayıs 1995.

³⁷ *TDN*, 14 Mart 1996.

³⁸ Aralık 1994 tartışmasından önceki görüşlerinin kısa bir özeti, *TDN*, 29 Aralık 1994’te bulunabilir. Milletvekilleri arasında Çekiç Güç’e ve Türkiye’nin Kuzey Irak politikasına muhalefetin bir çözümlemesi için bkz. Oran (1996), s. 99-144.

³⁹ *TDN*, 12 Haziran 1995. 1992’de yapılan bir kamuoyu yoklaması, Çekiç Güç’ün Türkiye’deki varlığına yüzde 70’lik “hayır” yanıtıyla benzer bir sonucu gösterdi. Bkz. *agg*, 19 Kasım 1992.

çalışmaya teşvik edebileceğinden korktu. Çekiş Güç'te görev yapan emekli Albay Richard Naab, Kuzey Irak'taki tuhaf durumu şöyle değerlendirdiyordu: Kuzey Irak'taki Kürtlerin "Türkiye'nin dikkatini bölgeye çektiği için PKK'ye ihtiyaçları var. Hem KDP hem KYB, PKK'nin bölgede olmaması durumunda Türkiye'nin Kürtlere yardım etmeye fazla ilgi göstermeyeceğinden korkuyorlar."⁴⁰

Gerçi, Türkiye'nin dış politikasını yönlendirenlerin, Kuzey Irak'ta bir Kürt güvenli bölgesinin ortaya çıkmasından kaynaklanan yeni koşullara uyum sağlamada görece olarak başarılı oldukları ileri sürülebilir. Yerel Kürt liderleriyle makul işbirliği ilişkileri geliştirebildiler. KDP yetkilisi Sami Abdurrahman şunu belirtmektedir: "Dönüp on yıl öncesine bakarsak, Türkiye ile Iraklı Kürtler arasında böylesi ilişkileri dünyada kim tasavvur edebilirdi."⁴¹ Ekim 1984'te, dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun, Irak hükümetini Kuzey Irak'ta KYB ile bir uzlaşma anlaşmasına varma planlarına son vermeye ikna etmek üzere Bağdat'a gönderildiğini de burada belirtmek gerekir.⁴² Bununla birlikte, 1990'ların ortalarına gelindiğinde, pek çok politikacının ve genel olarak Türkiye'deki kamuoyunun gözünde, Batı korumasında Kürt yarı-devletinin ortaya çıkması Türkiye'nin birliğine ve toprak bütünlüğüne bir tehdit olarak görülüyordu.⁴³ Mart 1995'te, Kuzey Irak'a Türk askeri müdahalesinin hemen ardından, zamanın Savunma Bakanı Mehmet Gölhan, Türkiye'nin güvenliğinin, Bağdat'ın Kuzey Irak üzerindeki denetimini yeniden sağlaması durumunda ancak sağlanabileceğini belirtti.⁴⁴ O sırada Türkiye'de birçok kişinin Gölhan'ın duygusunu paylaştığı anlaşıyordu.

Kürt Sorunu ve Türkiye'nin Ortadoğu'daki Komşularıyla İlişkileri

Kuzey Irak'ta Kürt yarı-devletinin ortaya çıkışı, Irak'ın toprak bütünlüğü sorununu Türk dış politika gündeminde öne çıkardı. Türki-

⁴⁰ TDN, 13 Mart 1995.

⁴¹ *ağg*, 8 Mayıs 1995.

⁴² Entessar (1992), s. 133.

⁴³ Bu tezin güçlü bir sunumu için bkz. Kocaoğlu (1995), s. 289-400. Bir albayın yazdığı bu kitap, referans ve başvuru kitabı olarak dağıtılmak üzere Türk Genelkurmayı tarafından hazırlatıldı.

⁴⁴ TDN, 5 Mayıs 1995.

ye'nin politikasını belirleyenler, bir Kürt devleti kurulmasının ve Irak'ın parçalanmasının bölgede önemli bir devletlerarası çekişmeye neden olacağından kaygılanmaktadırlar. Cumhurbaşkanı Demirel, "Irak'ın dağılması öyle problemlere neden olur ki, bunları halletmek için elli sene yetmez" demişti.⁴⁵ Bu nedenle, Türk, İranlı ve Suriyeli yetkililer arasında periyodik üçlü danışma toplantılarının örgütlenmesinde Türkiye aracı oldu.

Bu toplantıların Kasım 1992'deki birincisinde Türkiye, İran ve Suriye'yi o zaman sürmekte olan Kuzey Irak'taki Türk askeri operasyonunun PKK'yi temizlemekle sınırlı olduğuna inandırmaya çalıştı. Türkiye, Kuzey Irak'ta kalıp bir tampon bölge yaratma niyetinde değildi. Özellikle İranlılar, Türkiye'nin kalma niyetinde olduğundan kuşulanıyorlardı. Aslında, 1991 mülteci krizinden hemen sonra, Türk yetkililerinin Kuzey Irak'taki Musul-Kerkük bölgesinin 1925'te haksız yere Türkiye'den alındığı savını ileri sürdükleri kısa bir dönem oldu.⁴⁶ Musul sorununa ilgi yeniden canlandı. Kuzey Irak'a Mart 1995 askeri müdahalelerinin sıcak anında Cumhurbaşkanı Demirel, sınırın kötü çizildiğini ve daha savunulabilir kılmak için yeniden düzenlenmesi gerektiğini ileri sürdü. Demirel, Musul ve Kerkük'ün haksız yere Türkiye'den alındığını da sözlerine ekledi.⁴⁷ Temmuz 1995'te Ecevit, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta "geçici bir güvenlik şeridi" yaratması gerektiğini ilan etti.⁴⁸

Üçlü toplantılar, sadece Irak'ın toprak bütünlüğüne bölgesel bir tahahhüdü vurgulamadılar. Türkiye'nin İran ve Suriye'yi PKK'ye karşı işbirliğine zorlayabildiği ek bir forum da oldular. 1983'te GAP'ın başlamasından sonra, Fırat'ın sularının paylaşımı konusunda Türkiye'ye baskı yapmak için Suriye'nin PKK'yi nasıl desteklediğine ilişkin düzenli haberler çıkmaya başladı.⁴⁹ Türk ve Suriyeli yetkililer bu konuda ikili toplantılar yaptılar. Nisan 1992'de yapılan toplantı, Suriye'nin Bekaa Vadisi'ndeki PKK eğitim kamplarını kapatmasına yol açtı. Diğer toplantı-

45 *Hürriyet*, 4 Haziran 1994.

46 Fuller (1992).

47 *Yeni Yüzyıl*, 29 Nisan ve 2 Mayıs 1995.

48 *TDN*, 7 Eylül 1995.

49 Türkiye'nin Irak ve Suriye ile ilişkilerinde su sorununun bir çözümlemesi için bkz. Kut, "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, 9 (Güz 1993).

lar ise fazla başarılı olmadı. Ankara'daki yetkililer ve Türk kamuoyu, hâlâ Suriye'nin PKK'yi etkin bir şekilde desteklediğine inanıyordu. Öcalan'ın Suriye'de serbest faaliyet yürütebilmesi, Türkiye'nin sert eleştirileriyle karşılaştı.

Mart 1995'te Türk kuvvetlerinin Kuzey Irak'a girmesinden hemen önce Öcalan'ın Suriye'ye kaçtığına dair haberlerden sonra, Türkiye ile Suriye arasındaki gerilim arttı. Şam'daki yetkililer Öcalan'ın Suriye'de bulunduğunu inkâr ettiler. Türkiye, Suriye kaynaklı teröre karşı ABD'nin desteğini almaya çalıştı. Yine de, 1996 başlarına gelindiğinde Suriye PKK ile bağlantısını hâlâ sürdürüyor gibiydi.

Laik Türkiye ile teokratik İran arasındaki ilişkiler gergin olmuştur. Kürt sorunu bağlamında Ankara'daki yetkililer, İran'ı sınırın İran tarafında PKK'nin üs kurmasına izin vermekle sık sık suçlamaktadırlar. Birçok Türk vatandaşı da, İran'ın Türkiye'nin laik rejimini zayıflatmak için Türkiye'deki İslami fundamentalist terörü desteklediğinden kuşulanmaktadır. Buna karşılık İran da, Türkiye'yi İranlı muhaliflerin Türkiye'de serbestçe faaliyet yürütmesine izin vermekle sık sık suçlamaktadır. Tahran, Ankara'yı Batının maşası olarak görmektedir.

Yine de, Türk-İran ilişkilerinde olumlu gelişmeler oldu. Ekim 1992'de Türk ve İran güvenlik uzmanlarının düzenli alt düzey toplantıları başladı. İki ülkenin içişleri bakanları zaman zaman görüştüler. Cumhurbaşkanı Demirel'in Eylül 1994'te Tahran'ı ziyareti, Türkiye ile İran'ın Eylül 1995'te teröre karşı işbirliği vaat eden bir anlaşma imzalamalarının yolunu açtı. Türkiye ile İran'ın iki önemli ticaret ortağı oldukları da burada belirtilmelidir.

Mart 1995'te Kuzey Irak'a Türk askeri müdahalesi, İran'ın sert olmayan eleştirisiyle karşılaştı. Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Demirel'in, operasyonun sınırlı bir süreyi kapsayacağına ve hiçbir şekilde İran'a doğru genişlemeyeceğine dair verdiği güvenceleri kabul etti.⁵⁰ O sırada, Kuzey Irak'a birkaç kez müdahale etmiş ve kendisi de silahlı bir Kürt muhalefetiyle karşı karşıya olan İran, sınırlarını Irak'tan ya da Türkiye'den gelen Kürtlere kapattığını duyurdu. İran İçişleri Bakanı, açıkça PKK'yi kastederek, "İran, sınır bölgesinde Türk muhalefet grupları-

50 *Yeni Yüzyıl*, 30 Mart 1995.

nın hiçbir faaliyetine izin vermez” dedi.⁵¹ Türkiye ve İran, Irak’ın toprak bütünlüğüne bağlılıklarını ve Kuzey Irak’ta bir Kürt devletinin kurulmasına karşı olduklarını sık sık tekrarlamaktadırlar. Hem Türk hem İranlı yetkililer, Irak’ın dağılmasının bölge güvenliğini olumsuz yönde etkileyeceğinden ve kendi ülkelerindeki Kürt sorununu güçleştireceğinden endişe etmektedirler. Bununla birlikte İranlı yetkililer, ABD’nin askeri varlığını İran sınırlarına yakın tutmasının bir aracı olarak gördükleri Çekiç Güç’e karşıdır.

Bölgedeki Türk-ABD nüfuzunu dengelemeye çalışan İran, KDP ile KYB’yi barıştırma çabalarına etkin olarak katıldı. Barzani ile Talabani, Ekim 1995’te Tahran’da görüşti. Sonuç olarak, Kasım 1995’te, KDP ile KYB’nin üzerinde anlaştığı ateşkesin sürdürülmesine yardımcı olmak üzere İran askeri birlikleri Kuzey Irak’a girdi. Rafsancani, İran varlığının sadece sembolik olduğu konusunda Demirel’e güvence verdi.⁵² Yine de, Türk yetkililer, Kuzey Irak’taki Kürt gruplar üzerinde İran’ın artan nüfuzundan ciddi biçimde kaygılandılar.

Kuzey Irak’ta güvenli bir bölgenin yaratılmasından en çok Türk-Irak ilişkileri etkilendi. BM’nin Irak’a karşı yaptırımlarını destekleyen Türkiye, Irak’tan Akdeniz kıyısına uzanan petrol boru hattını daha önce kapatmıştı. Körfez Savaşı’nda Türk ordusu Irak sınırı boyunca konuşlandırıldı. Böylece, Irak ordusunun önemli bir bölümü kuzeye çivilendi ve güneyde müttefikler üzerindeki baskı biraz hafifletildi. Huzur Operasyonu’nun başlaması, Türk-Irak ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açacaktı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye, Irak’ın toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacak her türlü gelişmeye karşıydı. Bu nedenle, 1992 sonbaharında, dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin, Türkiye’nin sadece Irak’taki merkezi otoritelerin ön kabulüyle Kürtlere özerkliği kabul edebileceğini belirtti.⁵³ Ne var ki, bu, Irak’la ilişkilerin düzelmesine yetmedi. Genel olarak uluslararası topluluk Irak’ı yalıtılmış tutmaya kararlı olmasına karşın, Türkiye bir komşu olarak Irak’la birlikte yaşamak zorundaydı. Irak Dışişleri Bakanı Muhammed Seyyid Es-Sahaf, Şubat

⁵¹ TDN, 17 Nisan 1995.

⁵² *ağg*, 27 Aralık 1995.

⁵³ *ağg*, 8 Kasım 1992.

1995'teki Türkiye ziyareti sırasında, tıpkı Türkiye'deki Kürt sorunu Türkiye'nin bir iç sorunu olduğu gibi Irak'taki Kürt sorununun da Irak'ın bir iç sorunu olduğunu ileri sürdü. Dışişleri Bakanı, "Türkiye ile Irak her zaman burada olacaklar. Bu nedenle iki ülke kendi sorunlarını çözmelidir" dedi.⁵⁴ Seyyid Es-Sahaf, Türkiye'nin Çekiç Güç'ü artık desteklememesi gerektiğini ima eder gibiydi.

Türkiye'nin Irak'a yönelik dış politikası, başka kaygılardan da etkilenebiliyordu. Irak'a karşı BM ambargosundan ekonomik olarak zarar gören Türkiye, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını yeniden açma olanaklarını etkili bir biçimde araştırmaktadır. Ankara'daki birçok kişi, Irak'ın Kuzey Irak'ta hükümlanlığını kullanamamasının Türkiye'nin güvenliğini tehdit ettiğini düşündü. Türkiye'de karar mekanizmasını ellerinde tutanlar paradoksal bir durumla yüz yüzeydi. Yeni bir mülteci akını olasılığından korkan Türkiye, bir yanda Çekiç Güç'ü desteklemeye devam etti. Diğer yanda, Türk yetkililer, Bağdat'ın Kuzey Irak üzerinde yeniden denetim sağlamasını tercih ettiler.

Ocak 1994'te Türkiye, aşırı biçimde paslanma işaretleri vermeye başlayan Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kurtarmak için Irak'a işbirliği önerdi. Petrolün boşaltılması ve boruların bakımı tamamlandıktan sonra yeni petrol pompalanması gerekiyordu. İki ülkenin ortak sahibi olduğu borulardaki petrol, BM aracılığıyla satılacak ve elde edilen gelir, Irak'ın Türkiye'ye borçlarını kapatmak ve Irak'a BM insani yardımını finanse etmek için kullanılacaktı.⁵⁵

Türkiye, ABD'nin ve Güvenlik Konseyi'nin diğer daimi üyelerinin desteğini almasına karşın, Bağdat bu önerilere olumlu tepki vermedi. Ekim 1994'te Irak hükümeti tutumunu sertleştirip, kurtarma projesinin uygulanmasını BM'nin ekonomik yaptırımlarının tamamen kaldırılmasına bağladı.⁵⁶ Nisan 1995'te BM Güvenlik Konseyi, Irak'a uygulanan ekonomik ambargonun kısmen kaldırılması anlamına gelen 986 sayılı kararı kabul edince, Türkiye'de umutlar yeniden yeşerdi. Bu karar, karşılığında gıda ve ilaç satın alınmak üzere belirli miktarda Irak petrolünün satılmasına izin verecekti. Karar, Irak petrolünün Türkiye üzerin-

⁵⁴ *aağ*, 12 Şubat 1995.

⁵⁵ *aağ*, 12 Ocak 1994.

⁵⁶ *aağ*, 4 Ekim 1994.

den satışına izin verdi. Boru hattının onarılmasına yardım edecek ve bölge ekonomisini canlandıracaktı. Ne var ki, Irak kararı reddetti ve yine, ilk önce Irak'a karşı bütün yaptırımların kaldırılmasını istedi.

Ocak 1996'da, BM, 986 sayılı kararın uygulanması için Irak'la görüşmelere başlayınca proje yeniden gündeme geldi. Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını açma olasılığı konusunda Irak-Türkiye teknik görüşmeleri de başladı. Mart 1996'da, Irak Petrol Bakanı Amir Muhammed Raşid Ankara'yı ziyaret etti. Irak ile BM'nin 986 sayılı kararın uygulanması konusunda bir anlaşmaya varmaları halinde petrol boru hattını kullanma koşulları konusunda Türkiye ile Irak bir anlayış çerçevesi üzerinde anlaştılar.⁵⁷ Irak Petrol Bakanı, KDP denetimindeki topraklardan geçerek karayoluyla Türkiye'ye gelmişti. Bu durum, Irak hükümeti ile Barzani arasında bir yakınlaşma olduğu spekülasyonlarına yol açtı.⁵⁸ Planın uygulanması, KDP ile KYB'nin ve uygulamada PKK'nin işbirliğini gerektirecekti. Türk yetkililer, 986 sayılı karar, petrol gelirlerinin bir kısmının Kuzey Irak'a gitmesini öngördüğü için PKK'nin bundan yararlanabileceğinin farkındaydılar.

Boru hattının gelecekte yeniden açılması, Irak'ın Kuzey Irak'taki hükümranlığının yeniden kurulmasıyla da çok fazla bağlantılıydı. Türkiye'de birçok kişi, bunun eninde sonunda Türkiye'nin güvenliğini güçlendireceğine inanır görünüyordu. Ne var ki, Türk yetkililer Batı ile iyi ilişkileri sürdürmek için, Kuzey Irak'ta Bağdat otoritesinin Iraklı Kürtlerin onayını alacak şekilde kurulmasını güvenceye almak zorunda kalacaklardı. Kürtlerin federal düzenleme talebine, hem Türkiye hem Irak karşı çıktı. Bağdat, Kürtlerin uygulamada özerklikten çok az yararlandıkları ya da hiç yararlanmadıkları önceki düzenlemelere benzer bir özerklik biçiminden yana görünüyordu.

Kürt sorunun devlet-ötesi doğası, Türkiye'nin Ortadoğulu komşularıyla ilişkilerini derinden etkilemektedir. Bölgenin demokratik olmayan hükümetleri, bu devletlerdeki Kürtler hâlâ bölünmüş haldeyken,

⁵⁷ *agg*, 6 ve 11 Mart 1996.

⁵⁸ *Yeni Yüzyıl*, 6 Mart 1996. KDP yetkilileri, petrol boru hattının açılması ve işletilmesi için işbirliğine istekliydiler; fakat bunun, KDP'nin Bağdat'la ilişkileri konusundaki tutumunu değiştirdiği anlamına gelmediğini de eklediler. Bkz. *TDN*, 13 Mart 1996.

kendi ülkelerinin toprak bütünlüğünü korumaya kararlı görünüyorlar. Türk yetkililerin, komşu devletlerle, Batıyla ve Kuzey Irak'taki Kürt gruplarla uyumlu ilişkileri sürdürme gereği karşısında, Türkiye'nin iç ve dış güvenlik kaygılarını dengeleme çabası içinde oldukları görülüyor.

Kürt Sorunu ve Türkiye'nin Batıyla İlişkileri

Batı, Irak'ın toprak bütünlüğünü korumaya bağlılığını sürekli vurgulamasına karşın, birçok Türk yetkili, Batılı hükümetlerin Çekiç Güç'ü Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurmanın aracı olarak kullanmasından endişe etmektedir. Ankara'nın Türkiye'deki Kürt sorununu ele alış tarzı konusunda Batının sert eleştirileri de, birçok Türkün, Batının, ülkelerini bölmeyi amaçladığına inanmasına yol açtı.

Soğuk Savaş sırasında Batı, Türkiye'deki Kürt sorunu konusunda görece sessiz kalmıştı. Nisan 1991 mülteci krizi ve sonrası, Güneydoğu'da artan şiddet ve insan hakları ihlalleri, yeni bir değerlendirmeyi beraberinde getirdi. Avrupa'daki sayısız siyasi forum, Türkiye'de şiddetin tırmanmasını hükümetin Kürtleri ezmesine bağladı. Bu forumlar, Türkiye'deki Kürtlere "azınlık hakları" verilmesini ısrarla istediler. Türk kamuoyu, böylesi düşünceleri genelde olumsuz karşıladı. Kendisi de Kürt kökenli olan dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin, Mayıs 1992'de Avrupa Parlamentosu'nda Kürtlerin bir azınlık olmadığını ilan etti. Kürtlerin, Türkiye'deki diğer bütün vatandaşlarla birlikte eşit haklardan yararlandıklarını ileri sürdü.⁵⁹

Türk hükümetinin 1992'de başlattığı diplomatik çıkış, Avrupa'nın Kürt sorununa yönelik tutumunda bazı değişikliklere yol açtı. Kürt "halkı" ve hakları üzerine bir rapor yazan Jas Gawronski, raporda değişiklikler yapmaya çalışan Avrupa Parlamentosu'nun kimi sol üyelerine karşı çıktı. Bu sol milletvekilleri, bağımsızlık hakkı da dahil "kendi kaderini tayin" hakkının tanınmasını istiyorlardı. Rapor, sonunda, bu değişiklikler yapılmadan Haziran 1992'de kabul edildi.⁶⁰ Avrupa Parlamentosu, PKK ve taraftarlarına karşı aşırı güç kullandığı için Türk hükümetini eleştirmesine rağmen, PKK'nin terörist bir örgüt olduğunu da kabul etti. Türkiye'nin terör karşısında kendi savunma hakkı da kabul edildi.

59 Çetin'in sunumunda hazır bulunan bir Türk diplomatın verdiği bilgi.

60 *Cumhuriyet*, 10 Haziran 1992.

Türk devletinin yoğun çabalarına karşın, Almanya ve Fransa PKK'nin kendi ülkelerindeki faaliyetlerini Kasım 1993'e kadar yasaklamadı. PKK, 1993 Haziran ve Kasım'ında Avrupa'daki Türk hedeflerine saldırılar düzenlemişti. Ocak 1994'te, dışişleri bakanlarının Ankara'daki üçlü toplantısında hem İngiltere hem Almanya, Türkiye'nin güvenliğini ve istikrarını güvenceye almanın önemini vurguladılar. Ne var ki, Türkiye'nin insan haklarına ve ifade özgürlüğüne saygıdan ödün vermeden terörle mücadele etmek zorunda olduğu uyarısı buna eşlik etti.⁶¹

Türk parlamentosundaki DEP'li radikal milletvekillerinin dokunulmazlıklarının Mart 1994'te kaldırılması ve ardından Haziran 1994'te DEP'in kapatılması, Batıda, ifade özgürlüğünün açık ihlalleri olarak görüldü. Batılı yetkililer, bu hareketlerin Kürt sorununu sadece daha da kötüleştireceğine inanıyorlardı. Almanya, Türkiye'ye askeri yardımı geçici olarak askıya aldı.⁶² Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı Miguel Martinez, Eylül 1994'te Ankara'yı ziyaretinden sonra, Türkiye'nin teröre karşı savaşına destek veren bir rapor hazırladı. Rapor, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma gereğini tavsiye ediyor, fakat insan hakları ihlallerinden ve düşünce özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalardan ötürü de Türkiye'yi eleştiriyordu. Bir önceki bölümde de belirtildiği gibi, raporda, T. C. anayasasının birçok maddesinin değiştirilmesi tavsiye ediliyor ve tutuklu Kürt milletvekillerinin serbest bırakılması isteniyordu.

Aralık 1994'te Kürt milletvekilleri ağır hapis cezalarına çarptırılınca, durum daha da kötüleşti. AB, Türkiye ile Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanması hakkındaki kararını erteledi. Avrupa Konseyi, T. C. anayasası düzeltilmediği takdirde Türkiye'nin üyeliğinin askıya alınabileceği tehdidinde bulundu. Fakat, AB ile Türkiye arasında gümrük birliğine işlerlik kazandırmaya yönelik bir anlaşma 6 Mart'ta imzalandı. Anlaşma, Aralık 1995'te, 343 lehte, 149 aleyhte ve 36 çekimser oyla Avrupa Parlamentosu tarafından onaylandı.⁶³

Rusya'nın Çeçenistan'da güç kullanma kararı, Türkiye'nin jeo-stratejik konumunun önemini Batılı yetkililere anımsatmıştı. Bu nedenle,

⁶¹ TDN, 21 Ocak 1994.

⁶² *Hürriyet*, 8 Nisan 1994. Askıya alma, sonradan kaldırıldı. Bkz. *Milliyet*, 2 Mayıs 1994.

⁶³ TDN, 14 Aralık 1995.

ABD yönetimi, Türkiye'nin güvenliğini ve istikrarını güçlendirmek amacıyla AB ile gümrük birliğine dahil edilmesi için çaba sarfetmişti. Hem ABD hem AB, 60 milyondan fazla tüketiciye sahip ve Orta Asya ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştiren dinamik bir Türk ekonomisine girmeye önem vermekteydi.

PKK, Batı Avrupa'nın iç güvenliği için bir tehdit oluşturmaya başlıyordu. Almanya'da yarım milyon kadar Kürt, bir milyon Türkle yan yana yaşıyordu. Türklere ve Türklerin işyerlerine saldırılar, şiddet içeren gösteriler ve PKK'nin uyuşturucu trafiğine bulaşması, Almanya'nın Kürt davasına verdiği desteğin önemli ölçüde azalmasına yol açtı. Bundestag, şiddete karışan Kürt sığınmacıların ülke dışına çıkarılmasına izin veren bir yasayı kabul etti.⁶⁴ Genel olarak Batı Avrupa'da, Türkiye'deki Türklerle Kürtler arasında tırmanan şiddetin Avrupa'da da benzer şiddet hareketlerine yol açabileceği endişesi vardı.

Türkiye'nin içinde giderek artan demokratikleşme çağrıları da, Türkiye ile Batı Avrupa arasındaki ilişkilerde bir iyileşmeye yol açtı. DEP'in kapatılmasından sonra, dönemin TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk, Batının Türk demokrasisine güvenini yitirmiş olduğunu ileri sürdü. Bir demokrasinin belli siyasi ifadeleri parlamentodan neden kovulduğunu anlamakta Avrupa'nın güçlük çekmesinin şaşırtıcı olmadığını sözlerine ekledi. Türkiye'de daha fazla demokrasi için acilen çaba gösterilmesi çağrısında bulundu.⁶⁵ Bu düşünce çizgisi, bir bütün olarak daha fazla ifade özgürlüğü gereğinden söz eden medyaya da yansdı. Daha önce de belirtildiği gibi, Temmuz 1995'te bazı anayasal değişiklikler meclisten geçti ve Ekim 1995'te Terörle Mücadele Yasası'nın kötü şöhretli 8. maddesi değiştirildi.

Ne var ki, Mart 1995'te Kuzey Irak'ta yoğun Türk askeri operasyonu karşısında sert uluslararası eleştiriler yükseldi ve derhal geri çekilme çağrıları yapıldı. AB'yi temsilen gümrük birliğini görüşmek üzere Türkiye'de bulunan Almanya, Fransa ve İspanya dışişleri bakanları, kaçınılmaz olarak, askeri operasyon üzerinde yoğunlaştılar.⁶⁶ Türk hükümeti, yeni atanan dışişleri bakanı Erdal İnönü'yü müdahalenin amacını açık-

⁶⁴ *Yeni Yüzyıl*, 18 Mart 1995.

⁶⁵ *Milliyet*, 29 Haziran 1994.

⁶⁶ *TDN*, 24 Mart 1995.

lamak üzere Avrupa başkentlerine gönderdi. İnönü, Türkiye'nin kısa sürede güçlerini geri çekme kararında olduğunu vurguladı. Yine de, 5 Nisan 1995'te Avrupa Parlamentosu hem PKK terörünü hem Türk askeri müdahalesini kınadı ve üye hükümetleri Türkiye'ye askeri ambargo uygulamaya çağırdı. Avrupa Parlamentosu, Türkiye'yi Kürt sorununa siyasi bir çözüm bulmaya da zorladı.⁶⁷ Gerçi, daha önce de belirtildiği gibi, Avrupa Parlamentosu, sonunda Aralık 1995'te, Türkiye ile AB arasında gümrük birliğini onaylayacaktı.

26 Nisan 1995'te, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, iki ay içinde yasalarını ve anayasasını Konsey'in ilkelerine uyumlu hale getirmediği takdirde Türkiye'nin Konsey üyeliğinin askıya alınmasını tavsiye eden bir karar aldı. Karar, Türkiye'nin, özellikle Kürtlerle ilgili olarak insan hakları sicilinde bir iyileşmeyi de istiyordu.⁶⁸ Türk askerleri Mayıs başlarında Kuzey Irak'tan çekilince Avrupa hükümetleri tutumlarını bir ölçüde yumuşattılar. Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Daniel Tarcys, Konsey'in son kararının bazı yanlışlar içerdiğini kabul etti. Konsey'in niyetinin Türkiye'yi yalıtmaq değil, Türkiye'yi demokratikleşmeye teşvik etmek olduğunu vurguladı.⁶⁹

Avrupa'dan gelen bu alışılmamış ölçüde sert eleştirilerin, Türk yöneticiler üzerinde niyeti aşan yan etkileri olmuş gibiydi. Özellikle, AB'ye katılmak istediği bir sırada Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğini askıya alma tehdidi, Avrupa'nın Müslüman bir Türkiye'yi Avrupa'da istemediği inancını yeniden alevlendirdi. Avrupa'nın, Kürt sorununa siyasi bir çözüm bulma gereğinde ısrarı, Türkiye'de birçok kişinin Avrupa'nın Türkiye'yi parçalamaya çalıştığı sonucuna varmasına yol açtı. Bizzat Cumhurbaşkanı Demirel, özel bir televizyon kanalında çokça izlenen bir haber programında bu bakış açısını üzerine basa basa açıkladı.⁷⁰ Söyleşi sırasında Cumhurbaşkanı, 1995 Mart'ı sonunda Fransa Dışişleri Bakanı Alain Juppe ile yaptığı bir toplantıdaki ifadeleri aktardı. Juppe şunu belirtmiş: “(Kürt) sorunun salt askeri bir sorun olmadı-

⁶⁷ *Yeni Yüzyıl*, 7 Nisan 1995.

⁶⁸ *a.g.g.*, 27 Nisan 1995.

⁶⁹ *TDN*, 8 Mayıs 1995.

⁷⁰ 32. *Gün*, Show TV, 8 Mayıs 1995. Söyleşi, daha sonra *Yeni Yüzyıl*'da, 10 Mayıs 1995 ve *TDN*'de, 10 Mayıs 1995, haber yapıldı.

ğına, aynı zamanda siyasi özellikleri de bulunduğuna inanıyoruz. (...) Fransa, İspanya, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinin halkları arasında, PKK teröristlerinin, Kürtlerin sosyal ve siyasal hakları için mücadele ettiğine inanan insanlar var.” Demirel, bu iddiaları, Avrupa’nın Türkiye’yi bölme planlarının açık kanıtı olarak yorumladı.⁷¹ Cumhurbaşkanı, Avrupa’nın “siyasi çözüm” taleplerinin, aslında, ülkeyi bir kaos ve anarşiye sürükleyeceğinde ısrar ettiği Kürtlere özerklik verme çağrıları olduğunu ileri sürdü.

Mart 1995’te İngiliz hükümeti, PKK yanlısı bir televizyon kanalı olan MED-TV’nin İngiltere’den Türkiye’ye yayın yapmasına izin verdiğinde de Türk kamuoyu olumsuz tepki gösterdi. Ertesi ay, Hollanda hükümeti, Türk hükümetinin protestolarına karşın, “sürgünde Kürt parlamentosu”nun ilk toplantısını Lahey’de yapmasına izin verdi. Bu gelişmelere tepki gösteren Türk parlamentosunun içindeki ve dışındaki şahinler, ifade özgürlüğü üzerindeki kısıtlamaları gevşetmenin Türk devletini bölmeyi amaçlayan propagandanın yayılmasına yarayacağını ileri sürdüler. Ne var ki, iç baskının bir sonucu olarak, Türk hukuk sisteminde kimi düzeltmeler üzerinde 1995’te anlaşılacaktı. AB ile Gümrük Birliği Antlaşması’nın onaylanmasını sağlama gereği, diğer önemli etkeni.

Avrupa hükümetleri, Türkiye’yi insan hakları sicilini düzeltmeye ve Kürtlere yönelik politikasını değiştirmeye zorlamaktadırlar. Diğer yanda, PKK’nin Türkiye’nin istikrarını ve güvenliğini ciddi biçimde tehdit eden terörist bir örgüt olduğunu da kabul etmektedirler. Batıdaki yetkililer, istikrarı bozulmuş bir Türkiye’nin, Batının istikrarsız bir bölgedeki çıkarlarını tehlikeye düşürebilecek aşırı uçlu politikalara daha fazla açık hale geleceğinin farkındaydılar.

ABD yönetimi, Türkiye’nin PKK terörüne karşı savaşıma hakkına desteğini birçok kez açıklamıştır. PKK Washington’da terörist bir örgüt olarak görülüyordu. CIA Başkan Yardımcısı Amiral William Studeman, Temsilciler Meclisi Adalet Komitesi’nde yaptığı bir konuşmada, PKK’nin sadece Türkiye’ye değil Birleşik Devletler’e de bir tehdit olduğunu ileri sürdü.⁷² Özellikle PKK’nin uyuşturucu trafiğine bulaşma-

71 Fransa Dışişleri Bakanlığı, Alain Juppe’nin Türk devletinin bütünlüğünü tehdit eden hiçbir şey söylemediğinde ısrar etti. Bkz. *Yeni Yüzyıl*, 4 Mayıs 1995.

72 *Bildiren Yeni Yüzyıl*, 8 Nisan 1995 ve *TDN*, 9 Mayıs 1995.

sı, ABD çıkarlarına önemli bir tehdit olarak görüldü. Uluslararası Nar- kotik ve Asayiş Dairesinden Sorumlu Dışışleri Bakan Yardımcısı Robert Gelbard, Ekim 1995'te Washington'daki Yabancı Basın Merkezi'ndeki bir basın toplantısında Amerika'nın bu konudaki kaygısını belirtti.⁷³ ABD yönetimi, halk desteğinden ve meşruluktan yoksun PKK kaynak- lı bir operasyon olarak gördüğü "sürgünde Kürt parlamentosu"nu da eleştirmektedir.⁷⁴

Ne var ki, ABD yönetimi, Türkiye'nin anti-terör politikalarını da çok eleştirmektedir. Birçok ABD yetkilisi ve Kongre üyesi, teröre karşı mücadelesinde Türk hükümetinin insan hakları uygulamalarından duy- dukları hoşnutsuzluğu ifade etmek üzere Ankara'yı ziyaret etti. Aralık 1994'te DEP milletvekillerinin yargılanıp hapis cezasına çarptırılmaları, hem Kongre'nin hem de ABD yönetiminin sert eleştirilerine hedef ol- du. Demokrasi ve İnsan Haklarından Sorumlu Dışışleri Bakan Yardı- mcısı John Shattuck, altı ay içinde iki kez Türkiye'ye gönderildi. Ulusla- rarası kabul gören konuşma özgürlüklerinin Türkiye'de kovuşturmalar- la engellenmesinin Birleşik Devletler'in giderek daha fazla kaygılanma- sına neden olduğunu belirtti.⁷⁵

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu'da sivillere karşı parça tesirli bom- balar kullanmakta olduğuna dair Kongre'de ve insan hakları çevrelerin- de artan iddialar, bu silahların Türkiye'ye transferini önleme çabalarına yol açtı. Türkiye'de birçok kişi, Aralık 1994'te Savunma Bakanı Yar- dımcısı Joseph Nye Ankara'yı ziyaret ettiğinde, bir silah ambargosunun kapıda olduğuna inanmıştı.

Mayıs 1994'te Temsilciler Meclisi Tahsisat Komitesi, Türkiye'ye ya- pılan yardım miktarını azaltmakla kalmayıp, bu yardımın yüzde 25'ini de Türkiye'nin insan hakları uygulamalarındaki iyileşme koşuluna bağ- layan bir yasa tasarısı hazırladı. Temmuz 1994'te Senato'daki değişik- likler de, yardım programı çerçevesinde alınan Amerikan askeri donanı- mının iç güvenlik amaçlarıyla kullanılmasına kısıtlamalar getirdi. Türk yetkililer, bu kısıtlamaların PKK'nin işine yarayacağı ve Türkiye'nin is- tikrarını bozacağını ileri sürerek buna yanıt verdiler. Başbakan Çiller'in

73 TDN, 1 Kasım 1995.

74 a.g.g., 2 Kasım 1995.

75 a.g.g., 14 Aralık 1994.

Başkan Clinton’a kişisel başvurusuyla birlikte Türkiye’den gelen bu sert eleştiriler, askeri yardımın iç güvenlik amaçlarıyla kullanılmasına getirilen kısıtlamaların kaldırılmasına yol açmış görünüyor. Ne var ki, yasanın son şekli, yine de, yardımın en azından yüzde 10’unu Türkiye’nin Kürt sorunundaki politikalarında bir iyileşme koşuluna bağladı.

Mart 1995’teki Kuzey Irak’a Türk askeri müdahalesiyle ilgili haberlere ABD yönetiminin tepkisi, Avrupa hükümetlerinin tepkisinden çok daha yumuşak oldu. Başkan Clinton, Türkiye’nin güvenliğine yönelik PKK tehdidinin operasyonu zorunlu kıldığını ilan etti, fakat sivil nüfusun korunması için azami dikkatin gösterilmesi gerektiğini de vurguladı.⁷⁶ Birleşik Devletler, sınır ötesi operasyonun kısa süreli olması gerektiğini de düşünüyordu.

Amerikan kamuoyunun ve basınının sınır ötesi operasyona tepkisi çok daha sert oldu. Köşe yazarı William Safire, Türkiye’nin petrol bölgesini kontrol etmeyi ve Saddam Hüseyin’in kuvvetleri bölgeye geri gelinceye kadar Kuzey Irak’ı işgal etmeyi amaçladığını yazdı.⁷⁷ Amerikan basını, masum sivillerin operasyondan zarar gördüğünü de iddia etti.⁷⁸ En sert eleştiri, Illinois temsilcisi Cumhuriyetçi John Edmund Porter’dan geldi. Temsilciler Meclisi Dış Operasyonlar Altkomitesi’nin bir toplantısında Porter, Türkiye’nin Kuzey Irak’ta bir soykırıma giriştiğini iddia etti.⁷⁹

Nisan 1995’te Amerika’yı ziyaretinde Başbakan Çiller, Türkiye’nin “52 İslam devleti arasında tek laik demokrasi” olduğunu vurguladı ve Ortadoğu’daki devletlerin ya “İran modeli”ni ya da “Türk modeli”ni seçmek durumunda olduklarını sözlerine ekledi. Başbakan, Türkiye’nin laik Türk modelini fundamentalizmden korumak için terörle mücadele etmesi gerektiğini ileri sürerek konuşmasına devam etti. Tam da Oklahoma City’de patlayan bombayla ilgili haberler gelmeye başladığı anda konuşuyor olması, Çiller’in daha güvenli bir şekilde, “şimdi Oklahoma suçlularını bulmak için gösterilen yoğun çabanın, 35.000 askerin Ku-

76 *Yeni Yüzyıl*, 21 Mart 1995.

77 *New York Times*’teki makalenin haberi, *Yeni Yüzyıl*, 31 Mart 1995.

78 Amerikan basınının bu konuyla ilgili görüşlerinin derleme ve özeti için bkz *ağg*, 1 Nisan 1995.

79 *TDN*, 8 Nisan 1995.

zey Irak'a gönderilmesini haklı gösterdiğini" ileri sürmesine yol açtı. Sınır ötesi operasyonun çok kısa sürede sona ereceğine ve hükümetinin demokratikleşme programını sürdürmeye bağlı kalacağına söz verdi. Birleşik Devletler'de oldukça hassas bir konu olan Ermenistan'a hava koridorunun açılacağını da sözlerine ekledi.⁸⁰

Sınır ötesi operasyon Mayıs 1995'te sona erince, ABD Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü, "Başbakan Çiller, Başkan Clinton ve Dışışleri Bakanı Christopher'a operasyonun kapsam ve süresinin sınırlı olacağı güvencesini vermişti. Sözünü tuttu" derken, ABD yönetiminin rahatladığını gösteriyordu.⁸¹ Yine de, ABD yönetimi ile Türk hükümeti, Kuzey Irak'ın geleceğini farklı görmeye devam ettiler. Amerikalı yetkililer, Saddam Hüseyin güçlerini Kürt güvenli bölgesine saldırmaktan caydırmak için Çekiç Güç'ün devamını elzem görüyorlardı. Türk yetkililer ise, eninde sonunda Bağdar'ın denetimine giren bir Kuzey Irak görmeyi tercih eder görünüyor. Türk hükümetinin Çekiç Güç'ü Iraklı yetkililerin Türkiye'ye ikinci bir mülteci akınını başlatmasını önlemek için geçici bir düzenleme olarak gördüğü anlaşılıyor. Ankara'daki yetkililer, üniter bir Irak devleti içinde özerklikten yararlanan Kuzey Iraklı Kürtler düşüncesine razı olmuş görünüyorlar. Fakat Türk yetkililer, Irak'ta bir federasyonun kurulmasına karşı çıkıyorlar. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Marc Grossman'ın belirttiği gibi, kısa vadede hem Amerikan hem Türk hükümetleri, Barzani ve Talabani'nin, "savaşmaya son verip, bölgedeki barış ve güvenlikle ilgili sorumlulukları üzerinde yoğunlaşmaları"nı istemekteydiler.⁸² ABD'nin, 1995 Ağustos ve Eylül'ünde Dublin'de yapılan iki toplantıda KDP ile KYB arasında bir anlaşma sağlamadığı daha önce belirtilmişti.

KDP ile KYB arasındaki iç çatışmaya karşın, Birleşik Devletler, Kuzey Irak'taki Kürtler için güvenli bölgenin devamına bağlı kaldı. Bu nedenle ABD, Çekiç Güç'ün devamı için Türkiye'nin iyi niyetine ve işbirliğine bağımlıydı. Mart 1995'te Senato Dış İlişkiler Komitesi'nde konuşan Yakındoğu İşlerinden Sorumlu Dışışleri Bakan Yardımcısı Robert H. Pelletreau ve Uluslararası Güvenlik İşlerinden Sorumlu Savun-

⁸⁰ *agg*, 21 Nisan 1995.

⁸¹ Aktaran *Yeni Tüzyıl*, 7 Mayıs 1995.

⁸² Aktaran *TDN*, 13 Nisan 1995.

ma Bakan Yardımcısı Joseph Nye, “operasyonu Türkiye’siz sürdürmek çok güç olurdu” dediler.⁸³ Daha önce de belirtildiği gibi, mevcut biçimiyle Çekiç Güç’ün devamından hoşnut olmayan yeni ANAP-DYP koalisyon hükümeti, Mart 1996’da, Çekiç Güç’ün geleceği konusunda ABD yetkilileriyle görüşmeler başlattılar.

Türkiye’nin, Irak’a uygulanan ekonomik ambargonun sonucu olarak maruz kaldığı kayıpları telafi etmeye çalışması da Türk-Amerikan ilişkilerinde zaman zaman gerginliğe yol açtı. Haziran 1994’te konuşan Cumhurbaşkanı Demirel’e göre, Irak’la ticaretin kesilmesi ve petrol boru hattının kapatılması Türkiye’ye 15 ila 20 milyar dolara mal olmuştu.⁸⁴ Türk yetkililer, Irak’a uygulanan yaptırımların kısmen kaldırılması için de çalışmaktadırlar. Başbakan Çiller, Ekim 1993’teki Amerika ziyareti sırasında, BM ambargosunun kısmen kaldırılmasını istemişti.⁸⁵

Türk hükümetinin 1994 boyunca yürüttüğü yoğun lobi faaliyeti, Birleşik Devletler’in, Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kurtarılması planını sonunda desteklemesine yol açtı. Irak, ekonomik ambargonun kısmi kaldırılma olasılığı konusunda BM’nin sunduğu koşullara karşı çıkınca, bu plan güçlüklerle karşılaştı. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbot, Nisan 1995’teki Türkiye ziyaretinde, “Türkiye’nin uluslararası topluluğun iradesinin uygulanmasında ve Irak rejimine uygulanan yaptırımların devam etmesindeki hassas rolü için bir bedel ödemek zorunda” kaldığını kabul etti.⁸⁶ 1996 başlarında, gıda karşılığı petrol satışı konusunda BM-Irak görüşmeleri başlayınca, ambargonun kısmen kaldırılması umutları yeniden canlandı. Bu arada, ABD yönetimi, Türkiye ile Irak arasındaki sınır ticaretine itiraz etmeyecek, ekonomik ambargonun delinmesine izin verdi.

ABD yönetimi, Türkiye’yi hâlâ stratejik önemi bulunan bir ülke olarak görüyor. Amerikalı yetkililer, Türkiye’yi, diğer devletlere, özellikle de eski Sovyetler Birliği’nin Türk cumhuriyetlerine iyi bir model sunabilen görece istikrarlı Batı yanlısı bir devlet olarak görüyorlar. Bu ne-

⁸³ Aktaran *ağg*, 6 Mart 1995.

⁸⁴ *New York Times*, 5 Haziran 1994.

⁸⁵ Bu önerisinden ötürü Çiller’e yönelik sert bir eleştiri için bkz. *New York Times*’ın köşe yazarı William Safire, “Here’s a Better Road for Turkey to Travel”, *International Herald Tribune*, 29 Ekim 1993.

⁸⁶ *TDN*, 13 Nisan 1995.

denle ABD yönetimi, Türkiye'yi kollayan birçok ekonomik girişimi desteklemektedir. ABD Ticaret Bakanlığı, Türkiye'yi, ABD ile yakın çıkar bağı bulunan on büyük pazardan biri olarak tanımladı.⁸⁷ Avrupa ve Kanada İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Holbrooke şunları söyledi:

Siyasi bakımdan istikrarsız bir bölgede demokratik Müslüman bir ulus, NATO'nun sadık bir üyesi ve ılımlı, laik, Batı yanlısı bir ülke olarak Türkiye'nin ekonomik programına desteğimiz, Avrupa, Asya ve Ortadoğu hassas kavşağındaki ABD çıkarlarının korunmasında önemli olacaktır.⁸⁸

En önemlisi, Birleşik Devletler Türkiye'nin AB'ye girme çabalarını desteklemektedir. ABD yönetimi, Türkiye ile Gümrük Birliği Antlaşması'nın onaylanmasını sağlamak için AB'deki nüfuzunu kullandı. Bu bağlamda, T. C. anayasasında ve Terörle Mücadele Yasası'ndaki değişiklikler, Birleşik Devletler'de, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde önemli adımlar olarak iyi karşılandı.

Açıkkçası, Türkiye ile Birleşik Devletler arasındaki ilişki, çokyüzlü bir ilişkidir. Kongre, Türkiye'nin insan hakları ihlalleri üzerinde yoğunlaşmakta ve Türkiye'nin Kürt sorununu askeri yollardan çözme çabalarını eleştirmektedir. Birleşik Devletler, Kürt sorununa, Kürtlerin kendi etnik ve kültürel kimliklerini ifade etmelerine olanak tanıyacak bir çözüm mü savunuyor. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Birleşik Devletler'in Türk hükümetinden "Kürtlerin insani ve vatandaşlık haklarını korumasını ve geliştirmesini" istediğini belirtti. "Biz, Türkiye'deki Türk Kürtlerine özerkliği desteklemiyoruz" diye de ekledi.⁸⁹ ABD yönetimi, aynı zamanda, Türkiye'nin stratejik önemini vurgulamakta ve Türkiye ile Kongre arasındaki ilişkilerde köprü olmaya da çalışmaktadır.

Diğer yanda Türkiye'de ise, Ankara'nın, Irak'a uygulanan yaptırımları sürdürerek ve Çekiç Gücü'ü destekleyerek yeterli bir karşılık almadan önemli fedakârlıklarda bulunduğuna dair artan bir izlenim vardı. Türk kamuoyunda birçok kişi, Birleşik Devletler'in, Türkiye'nin toprak bütünlüğü zararına bir Kürt devletin kurulmasını desteklediğinden endişeleniyor. Bu endişe o kadar köklüdür ki, Türkiye ile ABD neredeyse

⁸⁷ *agg*, 1 Şubat 1995, Marc Grossman ile söyleşi.

⁸⁸ *agg*, 6 Mart 1995.

⁸⁹ *agg*, 13 Nisan 1995.

50 yıldır müttefik olmalarına karşın, Türk askerleri bile ABD'ye kuşkuyla bakıyorlar. Türk Genelkurmayının hazırlatıp yayımladığı bir kitapta Albay Kocaoğlu, "ABD, insan haklarını koruma bahanesiyle, Kuzey Irak'ta sonunda Türkiye'den toprak talep edecek bir Kürt devletinin kurulmasına yardım ediyor" gözleminde bulundu. Kocaoğlu, PKK ABD'den destek aldığı için PKK'yi yenmenin güç olduğunu sözlerine ekledi.⁹⁰

Batıyla, özellikle de Birleşik Devletler'le iyi ilişkileri sürdürmek için Türkiye, Kuzey Irak'taki Kürtlere karşı anlayışlı olmaya devam etmelidir. Türk yetkililer, aynı zamanda, Kuzey Irak'taki Kürt liderlerini PKK'yi desteklemekten vazgeçirmeye de çalışmaktadır. Ankara'nın Irak'ın toprak bütünlüğüne bölgenin ve Batının bağlılığını sağlamak için yoğun bir diplomatik çabası da vardı.

Türkiye'nin Kuzey Irak'a ilgisi bağlamında Türk çıkarlarını, İran, Irak ve Suriye'nin çıkarlarıyla uzlaştırmak bir başarı sağladı. Bu devletlerin hepsi, bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına karşıdır. Türkiye, güvenlik ve ekonomi konularında İran'la işbirliği için, kaygan da olsa, kimi ılımlı zeminler bulmuş görünüyor. Diğer yanda Suriye ile ilişkiler, hiçbir iyileşme işareti vermiyor gibi. Suriye'nin PKK'ye süren desteği ve Türkiye'nin su sorununu görüşme isteksizliği, önemli engeller olarak duruyor. Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kurtarma planıyla ilgili güçlükler ve Irak'ın Kuveyt'e ve uluslararası topluluğa karşı Ekim 1994'teki saldırgan tavrı, Türk politikasına yön verenlere, mevcut Saddam yönetimiyle işbirliği yapmanın zorluğunu anımsattı. Bu durum, Irak'a karşı etkili bir caydırıcı güç olarak Çekiç Güç'ün önemini kaçınılmaz olarak perçinlemektedir.

Soğuk Savaş sırasında Batı, Türkiye'yi güvenilir ve değerli bir müttefik olarak görmüştü. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, bazı Türk ve Batılı devlet adamları, Türkiye'yi, bir istikrar adası ve birçok ülkenin izleyeceği model olarak tarif etmeye başladılar. Türkiye, kendi sınırlarına yakın topraklardaki sayısız etnik çatışmayı çözme girişimleri başlarken, arandığı bir ortak halini aldı.⁹¹ Fakat Türkiye'nin Kürt sorununu çözmemesi, bu imajı aşındırmaya başlıyor. Batılı hükümetler, Türki-

⁹⁰ Kocaoğlu (1995), s. 327 ve 352.

⁹¹ Kirişçi, "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behaviour", ed. Balım vd (1995).

ye'nin Kürtlerle ilgili politikalarını giderek daha fazla eleştirmektedirler. 1995'te Türk anayasasında ve Terörle Mücadele Yasası'nda yapılan değişiklikler, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki Gümrük Birliği Antlaşması'nın onaylanmasına yol açtı. Ne var ki, Türkiye'nin Avrupa'nın bütünleşme sürecine katılması, hâlâ tartışmaya açıktı. Türk hükümeti, Avrupa ve ABD'den gelen Kürt sorununa siyasi çözüm bulma baskıları altındadır. Ancak Türkiye'de sayıları giderek artan politikacı ve yetkili, Batının Türkiye'yi bölmeyi amaçladığına inanıyor. Bu durum, siyasi liberalleşme ve demokratikleşmeyle ilgili önlemleri meclisten geçirmeyi amaçlayan Türkiye'deki ılımlıların işini güçleştiriyor. Kürt sorunuyla ilgili olarak, uluslararası baskı, bir yanda, Türkiye'nin daha fazla demokratikleşmesini teşvik edebilir. Fakat bu baskı, diğer yanda, Türkiye'de muhafazakâr bir ters tepki de yaratıyor.

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜRT SORUNUNUN OLASI ÇÖZÜMLERİ

Açıkcısı, Kürt sorununa olası bir çözümünden söz etmek için, Kürt sorununun gerçekte neleri kapsadığı konusunda açık olmak gerekir. Ne var ki, Türk Silahlı Kuvvetleri’nde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde birçok kişi, Türkiye’de bir Kürt sorunu ya da azınlık sorunu bulunmadığına inanır. Bu bakış açısına göre, sorun bir terör sorunudur. PKK’nin sürdürdüğü bu terörün kökünü kazımak için Türk yetkililer, bugüne kadar askeri çözüme başvurmayı yeğlediler. Böyle bir politikanın, uzun vadede ürün vermesi olası değil. Öyle görünüyor ki, bölge siyasetinde dramatik bir dönüşüm yaşanmadığı sürece PKK birimleri, Doğu Anadolu’nun yüksek dağlarında ya da komşu devletlerin topraklarında sığınacak yer bularak Türk Silahlı Kuvvetleri’nden her zaman kurtulabilecektir. Kuşkusuz, terörizm sorunu, dolaysız ele alınması gereken ciddi bir konudur. Bu kendine özgü sorunun devlet-ötesi boyutu, her zaman akılda tutulmalıdır. Yine de, Türkiye’deki Kürt sorunu, resmi Türk çevrelerinde giderek daha fazla kabul gören ve “Kürt realitesi”nin Türk yetkililer tarafından daha ciddi bir biçimde ele alınması gereğiyle temelden ilgilidir.

Türkiye Kürtlerinin, ayrı bir Kürt kimliği olduğuna dair bir bilince sahip olan kesimi açıkça engellenmektedir. Kürtler, Ankara’daki otoriteler tarafından bir ulus, bir etnik grup ya da etnik azınlık olarak resmen tanınmamaktadır. Sürekli engellenme, bir çaresizliğe dönüşebilir ve bu kesim PKK’li radikallerin oyuncakçı haline gelebilir. Önde gelen Türk politikacıların “Kürt realitesi”ni tanımaktan söz etmeleri yeterli değil. Bu gerçeği tanımakla neyi kastediyorlar? Ayrı bir grup ya da halk olarak Kürtlerin, Türk vatandaşları olarak zaten sahip oldukları haklara ek olarak, belli başka hakları (azınlık hakları) bulunmalı mıdır? Kürtleri asimile etme çabaları yerine, ayrı bir Kürt kimliği ve kültürünün ka-

bul edilmesi bir politika olarak benimsenemez mi? Bu resmi tanımının -Ankara'daki bazı yetkililer böyle bir olasılıktan açıkça endişe etmelerine karşın- Türk devletinin parçalanmasıyla sonuçlanması gerekmez. Ne var ki, böyle bir tanımın, bir grup olarak Kürtlerin nüfusun geri kalanından daha ayrıcalıklı olduğu izlenimi vermesi tehlikesi vardır.

Kürt sorununu ciddi biçimde ele almak, eninde sonunda, kilit konumlardaki Türk politikacılara kalacaktır. Uluslararası topluluk, Türk yetkilileri belli politikaları kabul etmeye zorlamaya kalkışmamalıdır. Türk yetkililer dış müdahaleyi hoş karşılamayacağı için, bu ters tepebilir ve yabancı düşmanlığına (xenophobia) yol açabilir. Böyle bir tepki, daha önce de belirtildiği gibi, 1995 baharında Türk siyasi gündemine giren Sevr sendromunu besleyebilir. Uluslararası topluluk, eleştiriden kaçınmayarak sabır ve anlayış göstermeli, aynı zamanda Ankara'daki hükümete cesaret de vermelidir. Daha geniş bölgesel bağlamda, uluslararası topluluk uzun vadede yararlı bir istikrar sağlayıcı nüfuz sağlayabilse de, kısa vadeli beklentiler umut verici görünmüyor. Tarih ve bugünkü gerçeklikler dikkate alındığında, Türkiye'deki ve bir bütün olarak bölgedeki Kürt sorununa hızlı ve basit bir çözüm bulunmayacaktır. Her şeyden önce devlet-ötesi bir etnik çatışma olan sorunun çözümü zaman alacak; fakat Türk yetkililer, bir çözüm sağlayabilecek süreci harekete geçirmeye başlayabilirler.

Etnik çatışmaları sadece yatıştırmak yerine, çözmek gerekir. Bu nedenle, ilgili bütün tarafların gereksinimleri karşılanmalıdır. Özellikle farklı grupların varlığı ve bunların kimliklerine saygı, çatışmaya katılan diğer aktörler tarafından kabul ve garanti edilmelidir. Etnik bir çatışmayı içeren sorunların özünün hassaslığı nedeniyle, çözümler dışarıdan dayatılamaz. Uzaşıp giden çatışma “zarar verici bir çözümsüzlük” evresine ulaştığında, çözüme ulaşmak için en iyi ilacın zaman olduğu ileri sürülmektedir.¹ Fakat bu, çatışmaya katılan kilit aktörler tarafından algılanmayabilir. Etnik bir çatışmada, çatışan taraflar monolitik varlıklar değildir. Bu nedenle, örneğin belirli bir etnik grubun belli hizipleri, diğerleriyle anlaşamayıp silahlı mücadeleye devam edebilir.² Hatta bu hizipler, diğerlerini gereğin-

1 Zartman (1985).

2 Kleiboer, “Ripeness of Conflict: Fruitfull Notion”, *Journal of Peace Research*, 31, 1 (Şubat 1994), s. 110-111, 115.

den fazla ılımlı hareket etmekle, hatta hasım etnik grubun tarafında olmakla suçlayarak şiddeti onlara çevirip onları baskı altına alabilir.

Uygulamada, herhangi bir etnik çatışmayı çözmek için birçok etkenin hesaba katılması gerekir. Her etnik çatışma kendine özgüdür ve tek başına ayrıntılarıyla incelenmelidir. Örneğin, bir devletin sınırları dahilindeki çeşitli etnik gruplar arasındaki ilişkilerin tarihi, o devletin siyasal kültürü, etnik grupların liderlerinin ve kitlesinin bilinç düzeyleri, bu grupların büyüklüğü ve coğrafi dağılımı, çatışmanın yoğunluğu ve süresi, bölgesel bağlam ve uluslararası ilişkilerin genel doğası değerlendirilmesi gereken bazı etkenlerdir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki ekonomik sorunların ele alınması, Kürt sorununun daha etkili bir şekilde değerlendirilebileceği daha elverişli bir ortamın yaratılmasına yardımcı olabilir. Daha önce de belirtildiği gibi, Sakıp Sabancı, 1995 sonunda yayımlanan bir raporunda, bölgeye yeni yatırımlar yapılması çağrısında bulundu. Sabancı, Erzurum merkezli Doğu Anadolu Kalkınma Birimi ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dağılmış sekiz Bölgesel Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Birimi'yle koordinasyon içinde yeni yatırımları denetleyebilen bir merkezin, Doğu Anadolu Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Birliği'nin kurulmasını önerdi.³ Fakat daha önce de tartışıldığı gibi, şiddet sona erip istikrar yeniden sağlanıncaya kadar, bu bölgeye yeni yatırımlar olmayacaktır. Bu nedenle, yeniden, etnik çatışmaların “askeri” araçlardan çok “siyasi” araçlarla çözülmesinin gerekip gerekmediği sorununa dönülmelidir. Birçok yorumcu, “siyasi çözüm”ü tercih edecektir. Peki, Türkiye ve “Kürtler” örneğinde, siyasi çözüm nelerden oluşur?

Ayrılma

Ayrılma ile toplumsal kendi kaderini tayin biçimleri arasındaki bağlantı daha önce tartışıldı. Bugünün egemen devlet-merkezci dünyasında ayrılma, kuşkusuz, oldukça sorunlu bir konudur. Kendi kaderini tayin tartışmasında, BM Genel Kurulunun 1970 tarih ve 2625 sayılı kararı, ayrımcı ve temsili olmayan bir hükümete karşı olası ayrılma hakkını ima etti. Sömürge Ülkeler ve Halklara Bağımsızlık Verilmesi BM Genel

3 *Yeni Yüzyıl*, 21 Kasım 1995.

Kurul Aralık 1960 Bildirgesi'nde, bir devletin yetkililerinin, bir "halk"ın tam bağımsızlık hakkıyla bağlantılı kendi kaderini tayinini önlemek için güç kullanmaması gerektiğini belirtmişti. Fakat daha önce o "halk"ın, bağımsızlığa hakkı olan bir halk olduğunu uluslararası topluluğa göstermesi gerekcekti. Bir halk ancak o zaman, bir devletin merkezi otoritelerine karşı haklı bir ulusal kurtuluş savaşı sürdürebilirdi. Fakat terörist örgütler de, teröre başvurmalarının kurtuluş savaşının bir parçası olduğunu iddia edebilirler. Devletin karşı şiddeti durumu kızıştırabilir ve dışarıdan bir iç savaş sürüyormuş gibi görünebilir. PKK'nın bu stratejiyi kullandığı ve Türk otoritelerinin de, istemeden rollerini oynadıkları ile ri sürülebilir. Neyin bir ulusal kurtuluş savaşı sayılacağı, bir başka tartışmalı konudur. Yine de, kurtuluş savaşlarından söz etmenin, ilgili "halklar"a destek vermek üzere üçüncü tarafların, en azından, "sınırlı müdahale" olasılığına açık kapı bıraktığını burada belirtmek gerekir.⁴

Türk yetkililer, herhangi bir "sınırlı müdahale" olasılığına kesinlikle karşı çıkarlar. Yukarıdaki savlara karşın, şu andaki genel egemen görüş, insanı, ayrılma ve topraksal kendi kaderini tayin hakkının var olduğu görüşüyle anlaşmazlık içinde bırakır. Yine de, konu, giderek daha fazla tartışılmaktadır. Ayrılma şöyle tanımlanıyor:

Bir grubun (resmi olarak meşru bir siyasal alt-birim olarak kabul edilsin ya da edilmesin) o sırada o grup üzerinde hukuksal hak iddiasında olan bir devletten bağımsız olmaya kalktığı ve mevcut devletten bir toprak parçasını ayırmaya çalıştığı bir tür kolektif eylem.⁵

Başarıya ulaşmış bir ayrılmanın sonucunda yeni bir devlet kurulabilir; ya da bir grup, üzerinde yaşadığı toprağı bir devletten ayırıp var olan başka bir devlete bağlayabilir. Her iki durumda da, ilk devletin bölünmesi söz konusudur.

Ayrılma, irredentizmle* özdeş değildir; fakat ikisi yakından bağlantılıdır. İrredentizm, bir devletin yetkililerinin, başka bir devletten toprak talep etmesiyle ilgilidir. Bu talepler, genel olarak, tarih ve/veya ortak etnisiteyle desteklenir.⁶ İrredentizm, bu nedenle, çoğunlukla dev-

4 Heraclides (1991), s. 30-32.

5 Buchanan (1991), s. 75.

* irredentizm: İtalyan siyasetinde İtalya'nın geçmişte kaybettiği toprakları geri alma öğretisi; gerialmacılık. -çev.

6 Mayall (1990), s. 58, 61.

let-ötesi etnik bir olgudur. Bu taleplerde bulunan, bir devletin hükümetidir. Ayrılma ise, daha çok grup duygusuna ve sadakatine bağlıdır. Chazan, iki irredentizm biçimi bulunduğunu ileri sürmektedir. Yukarıda belirtilen ortak değişken hükümetlerin taleplerini gerektirir. Chazan, iki ya da daha fazla devlette bir azınlık oluşturan etnik bir grupta ilgili daha muğlak başka bir irredentizm biçimi tanımlamaktadır. Bu grup, bir devletle birleşmeye çalışabilir ya da bağımsız devlet olmayı isteyebilir.⁷ Türkiye, İran, Irak ve Suriye'deki Kürtler, buna bir örnek olabilir. Ne var ki, Chazan, ortak devlet-ötesi etnik bağın (yani sadece herhangi bir toprağın birleştirilmesi ya da bölünmesi değil) önemini vurgulamaya çalışsa da, bu yukarıda açıklandığı şekliyle fiilen bir ayrılma biçimi olurdu.⁸

Buchanan'a göre, bir "grup", sadece "ayrımçı bir yeniden paylaşım"ın kurbanıysa ayrılma hakkına sahiptir. Bu genellikle üç durumda gerçekleşir. Birincisi, bir devletin yetkililerinin belirli bir grubun ciddi biçimde zararına olan ekonomik politikaları ya da vergilendirme politikalarını sistematik olarak uygulaması sonucunda ortaya çıkar. İkincisinde, bir grubun ayrı kültürü ya da ortak yaşam biçimi -olasılıkla devlet yetkililerinin izlediği zoraki asimilasyon politikaları nedeniyle- yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir; böylece o grup -kültürleri, bellili mlik ölçülerini karşılıyorsa- kendi yaşam biçimini korumak için meşru bir ayrılma hakkına sahip olur. Son olarak, üçüncü tarafın saldırıları grup üyelerinin varlığını tehdit ettiğinde devlet yetkilileri bu grubu korumuyorsa, grubun kendini savunması gerektiğinden, ayrılma haklı olabilir.⁹ O halde, özellikle baskıcı bir rejime karşı ayrılma, bu ölçütlere dahil edilebilir. Buchanan, ayrılıkçı bir grubun toprak talebiyle bağlantılı "tarihsel hak" savına karşı çıktı. Bir iddiayı tarihsel hak gerekçeleriyle desteklemek için tarihte ne kadar geri gidilmesi gerekirdi?¹⁰ Böyle bir sav, yalnızca, aslında toprak üzerinde hiçbir hakkı olmayan işgalci bir

7 Chazan, "Approaches to the Study of Irredentism", ed. Chazan (1991)'in içinde, s. 2.

8 Chazan, irredentizmi, daha geniş bir şekilde "komşu topraklardaki bir nüfusun etnik, tarihsel ve coğrafi olarak ilişkili kesimlerini ortak bir siyasi çerçevede birleştirme siyasi çabası" olarak tanımlamakla sorunlar yarattı. Bkz. age, s. 1.

9 Buchanan (1991), s. 38-45.

10 age, s. 110-111.

devlet tarafından yakın zamanda ele geçirilmiş topraklar için geçerli olabilir. Sovyetler'in Baltık devletlerini ilhakı bunun bir örneğiydi.

Diğer bilim insanları, ayrılma hakkına daha tavizkâr bir yaklaşımı benimsemek eğilimindedirler. Bunların savlarına göre, ayrılma gerçekleşebilir; fakat, ayrılıkçı grubun farklılık derecesi, kurulacak devletin yaşama olasılığı, dünyanın bu ayrılmadan kaynaklanabilecek parçalanmaya uyum sağlama derecesi ve belli bir bölgenin sakinlerinin, özellikle de devlet sınırlarındaki bölgenin sakinlerinin ezici bir çoğunluğunun ayrılmaı onaylama gereği gibi etkenlere dayanacaktır.¹¹

Horowitz'e göre, bir devletin geri kalmış bölgelerinin geri kalmış halkları devlete bağlı kalmakla fazla kazançlı olamayacakları için, genellikle ayrılmayı amaçlarlar. Horowitz, geri kalmış bölgelerin gelişmiş etnik gruplarının -oldukları yerde kalmaları daha kârlı olacağı için- ayrılmaya fazla istekli olmadıklarını ileri sürmektedir.¹² Peki, Türkiye'deki Kürtler gibi geniş bir coğrafyaya dağılmış ve birlikten yoksun bir etnik gruba ne demeli? Horowitz, gelişmiş bölgelerdeki geri kalmış insanların, ekonomik çıkarlarına uymayacağı için, ayrılmayı nadiren amaçladıklarını ileri sürmektedir. Kuşkusuz, dünyadaki birçok etkin ayrılıkçı harekete rağmen, 1945'ten bu yana bunların çok azı amacına ulaştı. Ayrılma, gerçekte, bir grubun -"kabul edilme" ya da "ses"ini duyurma çabaları engellendiğinde- devletten "çıkma" için umutsuzca başvurduğu son çaredir. Bu durumda çıkma, çoğunlukla barışçı bir şekilde değil, acılar ve birçok insanın yaşamı pahasına başarılabileceği için, yüksek riskli bir politikadır.

Toprak bütünlüğünü ve devletin birliğini korumaya gösterdikleri önem dikkate alındığında, hiçbir Türk hükümeti, herhangi bir grubun ayrılmasına ve Türk topraklarının bölünmesine gönüllü olarak izin vermeyecektir. Birçok Türk yetkili, Türkiye'deki Kürtlerin, azınlık haklarına gereksinimi bulunmayan ve kültürleri yok olma tehlikesi içinde olmayan birinci sınıf vatandaşlar olarak iyi muamele gördükleri için ayrılmalarının gerekmediğini ileri sürecektir. Yine de, politize olmuş birçok Kürt grup, Türkiye'den ayrılma hakkını savunmaktadır. PKK bu hakkı

11 Heraclides (1991), s. 27-30 ve Beran, "A Liberal Theory of Secession", *Political Studies*, 32, 1 (Mart 1984), s. 21-31.

12 Horowitz (1985), s. 229-281.

talep etmiştir, fakat zaman zaman, Türkiye’deki Kürt sorununa getirelebilecek diğer olası çözümleri de görünüşte kabul etmeye hazır olmuştur. Diğer Kürt gruplar da -bağımsız ve birleşik bir “Kürdistan” yaratmak için mücadele etmemelerine karşın- silahlı mücadeleyi önermektedirler. Örneğin, KAWA (Kürdistan Proletaryasının Birliği), Kürdistan Kurtuluş Partisi ve YEKBUN (Birlik) gibi diğer sosyalist Kürt yapıları malar bu politikayı savunmaktadırlar. Ne var ki, ayrılma, Türkiye’deki Kürtlere görünür bir gelecek için gerçekçi bir seçenek gibi görünmüyor. Hiçbir uluslararası örgüt ya da devlet, Türkiye’yi Kürtlerin ayrılmasına izin vermeye zorlamıyor. Kürtlerin ayrılmasının, bir bütün olarak bölge güvenliği bakımından korkunç sonuçları olabilir. Olası bir senaryoda böyle bir ayrılmanın yayılma etkisi, daha uzaktaki ayrılıkçı çabaları alevlendirebilir. Bulgaristan ve Yunanistan’da Türkler, İran’da Azeriler, Gürcistan’da Abhazlar ve Güney Osetyalılar bunun örnekleri olabilir. Uluslararası topluluk, şu anda, Türkiye’deki çatışmayı Kürtlerin desteklenebileceği bir ulusal kurtuluş mücadelesi olarak algılamıyor.

Ortaktoplumluluk

Ortaktoplumluluk ya da iktidar paylaşımı, Lijphart’ın çalışmalarıyla bağlantılıdır. Lijphart, daha sonra ortaktoplumluluğu Güney Afrika için de uygun görmesine karşın, incelemeleri esas olarak Hollanda, Belçika, Avusturya ve İsviçre gibi devletlerdeki iktidar paylaşımı örnekleri üzerinde yoğunlaşmıştır.¹³ Ortaktoplumluluğun amacı, çoğunluğun gereksinimlerine ve isteklerine ek olarak, etnik, dilsel ve dinsel azınlıkların görüşlerinin de her zaman hesaba katılabildiği bir demokrasi biçimine ulaşmaktır. Böylece, azınlıklar, söz konusu devlete yabancılaşmayacaktır. Çoğunluk yönetimi yerine, konsensus ve eşitlik vurgulanır. Önemli bir amaç da, zoraki ya da gönülsüz asimilasyonu önlemektir. Ortaktoplumluluk, devlet veya bölge düzeyinde ya da devletin diğer alt birimlerinde iktidar paylaşım düzenlemelerinin farklı biçimlerini içerebilir. Kabinedeki bakanlıkların paylaşılmasından, yasama organında ve çeşitli kamu sektörlerinde daha yaygın bir bölüşüme kadar çeşitli alanları kapsayabilir. Ortaktoplumluluğun Avrupa dışında da, örneğin Malez-

13 Bkz. Lijphart (1977); a.y. (1985) ve a.y., “The Power-Sharing Approach”, ed. Montville (1991)’in içinde, s. 491-509.

ya'da (1955-1969), Lübnan'da (1943-1975) ve Fuji'de (1970-1987), örnekleri olmuştur. Kıbrıs'ta da bir ortaktoplumluluk örneği oluşturulmaya çalışılmıştır (1960-1963).

Olgunlaşmış ortaktoplumluluk biçimlerinin dört temel özelliği vardır: Birincisi, toplumdaki ana grupların (ya da "katmanlar"ın) siyasi partilerinin büyük bir koalisyon hükümeti kurmaları gerekliliğidir. Bu grupların seçkinleri, atamalı kamu görevlerini ve kamu fonları tahsisatlarını orantılı biçimde paylaşmalıdırlar. Bu gruplar ya özerk ya da federal yönetimin bir parçası olmalıdırlar. Bu nitelikler ileride tek tek incelenecek. Grupların, belli bölgelerde yoğunlaştığı durumlarda federalizmin; geniş bir coğrafyaya dağıldığı ya da birbirine karıştığı durumlarda ise kültürel özerkliğin olanaklı olduğunu söylemek şimdilik yeterlidir. Ortak toplumluluğun son temel özelliği, çoğunluğun aldığı bir kararın, azınlığın yaşamsal çıkarlarını etkilemesi durumunda başvurabileceği bir seçenek olması gereken azınlık vetosudur. Azınlık vetosunun amacı, kararların uzlaşmayla alınmasını sağlamaktır. Ne var ki, bu mekanizma seyrek kullanılmalıdır, aksi takdirde bütün sistem aşınabilir.

Lijphart, yazılarında, aynı devlet içindeki farklı etnik gruplarla ilgili olarak iktidar paylaşma düzenlemeleri lehine olan birçok etken saptamaktadır. En önemli iki etken, bir etnik grup çoğunluğunun ve gruplar arasında büyük sosyo-ekonomik farklılıkların olmamasıdır. Etnik grupların -aralarında bir güç dengesi olacak şekilde- hemen hemen aynı büyüklükte olması tercih nedenidir. Gruplar arasındaki görüşmelerin güç olmaması için çok fazla sayıda etnik grup olmamalıdır. Karar almanın daha az karmaşık olması için devletin toplam nüfusu görece olarak küçük olmalıdır. Tikelci etnik bağlılıkların gücünü azaltan üst bağlılıklar yararlı olur. Algılanan dış tehlikeler, iç birliği öne çıkarır. Etnik grupların belli bir bölgede yoğunlaşması, federalizmi daha çekici hale getirir. Farklı etnik gruplar arasında önceden var olan uzlaşma ve uyum gelenekleri de yardımcı olur. Bölünmüş ve geniş bir coğrafyaya dağılmış olsaydı birleşik olmak etnik gruplar için daha iyidir. Gruplar arasındaki sınıf, din ve dil gibi bölünmeler de yararlı olur.

Ortaktoplumluluk, birkaç nedenden ötürü çeşitli mevzilerden eleştiri bombardımanına tutulmaktadır. Bir eleştiri, esnek olmayışıdır. Kesimler ya da gruplar sabit varlıklar olarak görüldüğü için değişime uyum sağlamak güçtür. Bir devlet içinde geleneksel olarak egemen olan etnik

grubun -örneğin demografik değişiklikler nedeniyle- daha az etkili etnik grubun iktidar paylaşımındaki sorumluluklarının arttırılmasına yönelik istemlerini kabul etmesi de pek mümkün değildir. Ortaktoplumluluk, insanların daha genel tartışmasını dışlayan seçkinlerarası gizli pazarlığa bağlı kaldıkça, bir demokrasi biçimi olur mu?¹⁴

Seçkinlerarası işbirliğine yapılan vurgu, çeşitli nedenlerle eleştirilmektedir. Bu işbirliğine karşı olan rakip seçkinler ortaya çıkabileceğine göre, farklı etnik grupların seçkinleri arasındaki pazarlık, uygulamada gerçekten işler mi? Dolayısıyla, etnik grupların liderleri, kendi saflarından gelen meydan okumalarla zayıflamamak ya da dışlanmamak için, kendi gruplarının çıkarlarını savunmak amacıyla her zaman daha aşırı tutumlar takınmak durumunda kalırlar. Bu durum, seçkinlerarası pazarlığa ve uzlaşmaya engel olur.¹⁵ Dahası, ortaktoplumluluğun işlemeye devam etmesi için, siyasi liderlerin haleflerinin bunu desteklemesi gerekir: “Rakip seçkinler, savaşın yararlarının barışın maliyetlerini aştığına inandıkları an ortaktoplumlu bir sistem çöker.”¹⁶ Farklı grupların seçkinleri, kendi bencil çıkarlarına uygun politikalar izlemeyi ve belli kaynakların denetimini ele geçirmeyi yeğleyebilirler.¹⁷ Belli etnik grupların sıradan üyeleri, kendi seçkinlerinin denetiminde olmayabilir ve örneğin, başkaldırmayı ya da bir soykırım başlatmayı tercih edebilirler.¹⁸ Farklı etnik grupların kitleleri arasında da, özellikle, açık ve yarışmaya dayalı bir siyasi sisteme katılmaları durumunda fiilen bir işbirliği gelişebilir.¹⁹

Bir etnik grup ya da katıman açıkça tanımlanamayabilir. Daha önce de tartışıldığı gibi, etnik gruplar arasındaki sınırlar kaygan olabilir. Ortaktoplumluluk, grupların daha az homojen, sorunların daha fazla heyecan yaratıcı olduğu gelişen dünyada, etnik temelde bölünmüş toplumlardan çok sanayileşmiş devletlerin sınıf ya da dil temelinde bölün-

14 Bu eleştiriler için bkz. Shehadi (1993), s. 69 ve McRae, “Theories of Power-Sharing and Conflict Management”, ed. Montville (1991)’in içinde, s. 96.

15 Barry, “Review Article: Political Accommodation and Consociational Democracy”, *British Journal of Political Science*, 5, 4 (Ekim 1975), s. 502, 505.

16 McGarry ve O’Leary, “Introduction: The Macro-Political Regulation of Ethnic Conflict”, ed. McGarry ve O’Leary (1993)’ün içinde, s. 37.

17 Brass (1991), s. 245.

18 Barry, *agm*, s. 502.

19 Brass (1991), s. 333-348.

müş toplumlarında daha iyi işleyebilir. İktidar paylaşma düzenlemeleri, bölünmüşlüğü keskin olduğu toplumlardan çok, yumuşak olduğu toplumlara daha uygun olabilir. 1975'e kadar başarılı olan Lübnan örneğinde dinsel ve etnik ayrılık üst üste gelmiş de olsa, Belçika, Avusturya, Hollanda ve İsviçre dinsel ve dilsel olarak bölünmüş toplumların klasik örnekleriydi.²⁰ Ayrıca, ortaktoplumluluk, sadece küçük devletler için uygun olabilir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında, ortaktoplumluluğun Türkiye'de uygulanmasının kolay olmadığı bellidir. Çünkü Türkiye, devlet-ötesi bir etnik çatışmayla yüz yüze olan, Türk-Kürt seçkinleri arasındaki işbirliğinin 1923'ten beri münferit ve Kürt aşiretleri ve reisleriyle yapılan anlaşmalarla sınırlı olduğu büyük ve gelişmekte olan bir ülkedir. İktidar paylaşımını kolaylaştıran etkenler Türkiye'de çok azdır. En önemli iki koşul kesinlikle yoktur. En azından, Türkler ile Kürtler arasındaki sorun, Ankara'daki yetkilileri gerçekten ilgilendiren tek etnik sorundur. Dinsel ve sınıfsal ayrılıklar da vardır. Fakat, daha önce belirtildiği gibi, Türkler ve Kürtler, genel olarak, Sünni ve Alevidirler. Ayrıca, 1960'larda, devlete karşı, seçkinleri dışlayan şiddete dayalı işbirliğiyle sonuçlanan Türk ve Kürt gençliğinin savunduğu ortak Marksist görüşler de Kürt milliyetçiliğindeki yükseliş karşısında, 1970-80'lerde ikincil bir konuma düşmüştür.

Türk ve Kürtlerle ilgili olarak, ortaktoplumluluğun dört temel özelliğinin Türkiye'de yakın gelecekte gerçekleşmesi mümkün görünmüyor. Ankara'daki resmi çevrelerin düşünce biçimlerinde keskin bir dönüşüm gereklidir. Başlıca siyasi partilerin saflarında Kürt milletvekilleri bulunmasına karşın, Kürt partilerine resmi olarak izin verilmiyor. Bunun önemi daha sonra tartışılacak. Daha sonra inceleneceği gibi, federalizm ve özerklik de Ankara'daki hükümet için sorunlu konulardır. "Orantı" kavramı ve azınlık vetosu mekanizması, Kürtlerin zaten birinci sınıf vatandaş sayıldığı, dolayısıyla ek ayrıcalıklara gerek olmadığı şeklindeki resmi Türk çizgisine aykırıdır.

Türkiye içindeki ve dışındaki hiçbir siyasi grup, ortaktoplumluluk modelinin Türkiye'de benimsenme olasılığını düşünmemiş görünüyor.

20 McRae *agm*, ed. Montville (1991)'in içinde, s. 97-98; McGarry ve O'Leary *agm*, ed. McGarry ve O'Leary (1993)'ün içinde, s. 37 ve Horowitz (1985), s. 571-572.

Bu, toplumda daha önce var olmayan yapay bölünmeler yaratmak gibi görünecektir. Türkiye'deki bazı "Kürtler" (bunların yönetimde önemli görevleri olabilir) entegrasyon ve asimilasyon nedeniyle kendilerini Türk olarak algıladıkları için, Türklerden ayrılmak istemeyebilirler. Bazı bireyler kendilerini hem Türk hem Kürt olarak algılayabilirler. Bu nedenle "Türkler" de, homojen bir etnik grup olarak düşünülemez. Bu bölümün sonunda, Türkiye'deki Kürt sorununa uzun vadeli ve barışçı bir çözüm için, "çokkültürlülük"ün ortaktoplumluluktan daha umut verici olduğu ileri sürülüyor.

Özerklik Biçimleri

Özerklikle ne kastedilir? Terim, belirsiz ve yoruma açıktır. Uygulamada, kapsamı ve özleri bakımından farklılık gösteren değişik özerklik biçimleri vardır. Connor'a göre özerklik, çok sınırlı seçeneklerden, dış politika dışındaki bütün meselelerde tam denetime kadar uzanan "muallak bir kavram"dır: "Bu nedenle, merkeze tam bağımlılık ile tam bağımsızlık arasındaki bütün durumları birleştirebilir."²¹ Pek çok bilim insanı, özerkliğin bağımsızlığın gerisine düştüğünü ileri sürer. Özerklik, etnik grupların belli bir bölgede yoğunlaşması durumunda toprağa dayalı olabilir. Etnik grupların büyük ölçüde dağınık ve birbirine karışmış oldukları durumda, topraksal olmayan, kültürel özerklik biçimleri de olanaklıdır. Bu durumda, gruplar kendi kültürel yaşamlarını denetleyebilirler. Topraksal özerklikte ise, gruplar, coğrafi yoğunlaşmalarından yararlanarak kültürel, siyasal, toplumsal ve ekonomik konular üzerinde daha fazla denetim sağlayabilirler. Etnik bir grubun, savunma ve dış politika alanlarında karar verme yetkisini merkezi yönetime bıraktığı yerde, geniş kapsamlı özerklik de bir olasılıktır.

Hannum'a göre, "tam özerk" bir bölge, aşağıdaki özelliklerin çoğuna sahip olur: Eğitim, dil kullanımı ve yerel yönetimin yapısı, toprağın kullanılması ve planlama gibi konularda anayasayla sınırlı bağımsız bir yasama yetkisine sahip yerel düzeyde seçilmiş bir yasama organı olur. Merkezi yönetimin onayına tâbi yerel düzeyde seçilmiş bir yürütme organı olur. Bu yürütme, genel ve yerel yasaları uygulama ve yürütme sorumluluğuna sahip olabilir. Yerel yasaları yorumlamak için, tam yetki

21 Connor, "Ethnonationalism", Connor (1994)'ün içinde, s. 83.

verilmiş bağımsız bir yerel yargı organı olur. Yerel yetkinin ölçüsü ya da özerk yönetim ile merkezi yönetim arasındaki ilişkiyle ilgili anlaşmazlıklar, bir devlet yargı organı ya da ortak bir anlaşmazlık çözme organı tarafından karara bağlanabilir. Polis, doğal kaynakları işletme, limanların ve iletişim ağlarının kullanımı gibi ortak alanlarda, özerk yönetim ile merkezi yönetim arasında iktidar paylaşma düzenlemeleri de olabilir.²²

Yukarıda da belirtildiği gibi, özerklik, ortaktoplumluluğun temel özelliklerinden biri olabilir. AGİK'in Haziran 1990 tarihli Kopenhag Belgesi, azınlıkların "yerel ya da özerk yönetimler" kurma haklarına değindi. Eski başbakan Tansu Çiller, görünüşte de olsa, kısa bir süre Bask modeli topraksal özerkliğin Türkiye'ye uygulanabilirliğini düşündü. Bask modelinin işlerliği tartışıldı.

İspanya'daki Bask modeli, etnik bir gruba topraksal özerklik vermenin, zorunlu olarak devletin dağılmasına yol açmadığının bir kanıtı olabilir. Ne var ki, yorumcular ve şüpheciler, 1980'lerin başında İspanya'da bölgeciliğe geçildiğini ve ETA-Militar'ın sertlik yanlılarının, Bask eyaletlerini ayırmak için hâlâ şiddet kullanmak istediğini ileri sürebilirler. Türkiye'nin tersine, İspanya'nın oldukça istikrarsız ve kaygan bir bölgede bulunmadığı her zaman akılda tutulmalıdır. Bazı bilim insanları, belirli bir etnik gruba özerklik vermenin, bir devlet içindeki durumu fiilen ne kadar ağırlaştırdığını göstermek için Hindistan'daki Sih örneğini kullanırlar. Yeni Delhi'deki Hint hükümetinin Pencap'a özerklik verme kararına karşın, militan Sihlerin tam bağımsızlık ve "Halis-tan"ın kurulması talepleri yoğunlaştı ve bölgedeki şiddet tırmandı.²³

Etnik grupların kendilerine özgü bir bölgeleri yoksa, topraksal özerkliğe olası alternatif kültürel özerkliktir. Bu durumda, bir etnik grubun temsilcileri, eğitim ve dil de dahil, kendi kültürel yaşamları üzerinde tam denetime sahip olurlar. Özerk kültürel topluluklar kültür konseyleriyle yönetilebilirler. Örneğin Estonya'da, 1925 tarihli Kültürel Özerklik Yasası, "kendi" tarafından tanımlanmış azınlıklara kültürel konseyler kurma hakkını kullanma izni vermişti. Bu organların, mütevazı gelir paylaşma yetkileri vardı; eğitimi ve kültürle ilgili diğer konuları denetliyorlardı. Dağınık Alman ve Yahudi azınlıklar, bir ölçüde öz-

22 Hannum (1990), s. 467-468.

23 Gurr (1993), s. 301-302.

yönetim elde etmek için bu konseylerden yararlandılar.²⁴ Bugün Belçika’da, parlamento üyeleri, Flamanca, Fransızca ve Almancanın konuşulduğu kültürel konularda yetkisi bulunan konseylere bölünmüş durumdadır. Toprağa dayalı bölgesel kurumları da bulunan Belçika, hem topraksal hem topraksal olmayan özerklik biçimlerinin bir arada işlediği bir devlet örneğidir.²⁵

Gottlieb’in önerdiği “devletler-artı-uluslar” yaklaşımı, birkaç devletin topraklarına dağılmış etnik gruplar için bir özerklik çeşididir.²⁶ Bu nedenle, bu yaklaşım, devlet-ötesi bir etnik çatışma örneğine uygulanabilir: Sınırlar tarafından bölünmüş ulusal topluluklar arasında “yumuşak birlik biçimleri” denilen olgunun ortaya çıkmasına izin verir. Gottlieb’e göre, bu gruplar, içinde yaşadıkları devletin vatandaşlığını sürdürürken ulusal kimlikleri tanınmalı ve komşu devletlerdeki aynı ulustan ya da aynı etnik kökenden olanlarla işbirliği yapabilmeli ve birlikte çalışabilmelidirler. Burada, bir yerel yönetim biçimine izin verilen, ulusal geleneklere ve kültürel haklara saygı duyulan, kabul edilmiş sınır ötesi işlevsel mekânlar ya da özel bölgeler -ilgili devletlerin merkezi hükümetlerinin politikalarına aykırı olmamak koşuluyla- yaratılabilir.

Türkiye’de Kürtlere bir ölçüde özerklik verme olasılıkları nelerdir? TOBB raporuna göre, görüşülenlerin yüzde 13’ü bir özerklik biçimini savunmakta; yüzde 13’ü ise ayrı bir Kürt devletinin kurulmasını desteklemektedir.²⁷ Çiller’in değinmesi dışında, önde gelen Türk politikacılarından hiçbiri Türkiye’de Kürtlere özerklik verme düşüncesini kabul etmeye istekli olmamıştır. Özerklik, nefret edilen Sevr Antlaşması’yla bütünleştirilir. Sevr sendromu, yaşamsal önemde bir etkidir. Batının, Kürtlere ödün verilmesi yönünde artan baskıları karşısında, daha önce de belirtildiği gibi, Cumhurbaşkanı Demirel, Mayıs 1995’teki bir televizyon söyleşisinde, Türkiye’ye karşı, Sevr Antlaşması’nın öngördüğünden daha kötü bir durum yaratmayı amaçlayan sözde bir Batı “komp-

24 Coakley, “The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology”, *International Political Science Review*, 13, 4 (Ekim 1992), s. 348.

25 Lijphart agm, Montville (1991)’in içinde, s. 502.

26 Gottlieb, “Nations without States”, *Foreign Affairs*, 73, 3 (Mayıs-Haziran 1994), s. 100-112.

27 Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), *Doğu Sorunu-Teshisler ve Tespitler (bundan sonra TOBB Raporu olarak anılacak)*, s. 38.

losu”nun varlığına işaret etti. Ne var ki, Türkiye’de karar mekanizmasını ellerinde tutanlar, Osmanlı İmparatorluğu’nun, millet sisteminde cisimleşen bir topraksal ve kültürel özerklik biçimini kullanarak yıllarca gelişip güçlendiğini sanki görmezden geliyorlar. Gottlieb’in devlet-artı-uluslar yaklaşımı, bölgesel bağlam ve özellikle İran ve Irak’taki rejimlerin doğası dikkate alındığında, Kürtler için uygulanması gerçekten zor bir yaklaşımdır.

Türkiye’deki Kürtlere özerklik verilseydi, Kürt nüfusun coğrafi dağılımı dikkate alındığında, topraksal özerklik ile kültürel özerklik karışımı bir yaklaşım tercih edilebilirdi. Politize olmuş Kürt grupların salt kültürel haklarla yetinemeyebilecekleri dikkate alındığında, geniş bir özerkliğin verilmesi zorunlu olurdu. Yine de, Hannum’un, bir etnik grup içinde birçok kişinin kendi kimliklerinden vazgeçmek zorunda kalmaksızın ve yalıtılmış “özerk” bir topluluğun üyesi olmaya zorlanmaksızın bir devlete eşit temelde katılmayı isteyebileceği saptaması gözden kaçırılmamalıdır.²⁸

Federal Şemalar

Federal düzenlemeler de, etnik çatışmaların çözümünü kolaylaştırabilir. Federalizm ile topraksal özerklik biçimleri, birbiriyle yakından bağlantılı olabilir. Üniter devletlerde bütün yetkiler, yetkileri yönetimin alt birimlerine devretmeyi tercih edebilen merkezi hükümete verilir. Bu alt birimlere devredilen yetkiler, kolayca tekrar merkezi yönetime aktarılabilir. Oysa, belli konulardaki yetkilerin yönetimin alt birimlerine anayasal bir hak olarak verildiği federalizmde, devredilen yetkilerin geri alınması daha zordur. Gerçek federasyonlarda merkezi yönetim ile yerel alt birimlerin ayrı yetki alanları vardır, ama belirli konularda ortak yetki de olabilir. Anayasal değişiklikler, her iki yönetim düzeyinin onayını gerektirir. Yasama organı, meclislerden birinin alt birimler için önemli konuları ele aldığı iki meclisli bir organ olmalıdır. Farklı federalizm tipleri vardır. Almanya ve Birleşik Devletler, yönetsel federalizmin klasik örnekleridir. Eski Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya örneklerinde olduğu gibi, federasyonlar etnik temelde de olabilir. Kanada, hem yönetsel hem etnik çizgiye dayalı bir federalizm tipinin ör-

²⁸ Hannum (1990), s. 474.

neğidir. Sovyetler Birliği gibi bazı federasyonlar, pek çok yetkinin aslında merkezi (federal) yönetime verildiği sadece ismen federasyondur. Federasyonlar, ayrılma hakkı da (eski Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi salt kağıt üzerinde kalmaması gereken) dahil olmak üzere önemli yetkilerin alt birimlere devredilmesine izin verebilir.

Ya konfederasyonlar? Bu durumlarda alt birimlere geniş yetkiler ve önemli ölçüde özerklik verilir. Sadece savunma ve dış politikayla ilgili konular, merkezi yönetimin kontrolünde kalabilir. Bu nedenle, konfederasyonlar, aslında sadece özel bir federasyon biçimidirler. Aksini ileri sürmek, Zartman'ın belirttiği gibi, "hukuki bir hayal ürünü" olurdu: "Egemenliği bir yere konumlandırma ve bu egemenliğin kullanılmasına saygı duyma zorunluluğu, konfederasyonun, İsviçre'de olduğu gibi, gerçekten bir federasyon olduğu anlamına gelir; aksi takdirde Senegambia'da olduğu gibi sadece bir egemen devletler ittifakıdır."²⁹

Horowitz, federasyonların bir etnik çatışmanın çözümünü kolaylaştırmasının birçok gerekçesini sunmaktadır.³⁰ Merkezdeki yönetim üzerindeki yüklerin önemli bir miktarını alan "çoğalan yetki noktaları"yla yönetim insanlara daha çok yakınlaşır. Bu nedenle, genel olarak konuşursak, belli sınırlar içinde ne kadar çok alt birim olursa, federasyon muhtemelen o kadar etkin olur. Yasa koyucu azınlıkların ve çoğunlukların alt birimlerdeki belirli etnik gruplara dayandığı bir seçim reformu tipi her seferinde yeniden oluşturulabilirse, alt birimlerin kapsadığı toprakların ayarlanması gerçekleştirilebilir. Horowitz, burada, alt birimler demekle etnik temelli siyasi partilerin varlığını kastetmektedir. Etnik bakımdan homojen alt birimlerde ya da eyaletlerde, ilgi odağı, daha geniş etnik gruplar arası (inter-ethnic) gerilimlerden, daha yerel karakterli, etnik grup içi (intra-ethnic) anlaşmazlıklara kayar. "Kendi"nin gerçekte neyi kapsadığını belirlemek daha güç olacağı için, bunun kendi kaderini tayin kavramı üzerinde bile bir etkisi olabilir. Etnik bakımdan homojen eyaletlerde, merkezdeki etnik çatışma da azalabilir. Bir eyalette çoğunluk olan bir etnik grubun ülke genelinde azınlık, o eyalette azınlık olan etnik grubun ise çoğunluk olduğu durumlarda, etnik gruplar arası işbir-

29 Zartman, "Negotiations and Prenegotiations in Ethnic Conflict: The Beginning, the Middle and the Ends", ed. Montville (1991)'in içinde, s. 529.

30 Horowitz (1985), s. 601-628.

liğine özendiriciler bulunabilir. Bu nedenle, etnik gruplar belirli bölgelerde toplanmasalar bile federalizm etkili olabilir. Son olarak, eyalet düzeyinde bürokrasiye duyulan gereksinim, merkezi yönetimde yeterince temsil edilemeyen etnik gruplara yeni kariyer olanakları sunar.

Horowitz'in bir devletteki etnik çatışmaları çözmenin aracı olarak federalizm lehine geliştirdiği -daha karmaşık devlet-ötesi etnik çatışma sorununu göz ardı eden- savın birçok noktası tartışmaya açıktır. Şu anda etnik temelli federasyonlar dağılıyor. Yugoslavya'daki şiddet patlamasından farklı olarak Sovyetler Birliği ve Çekoslovakya modelleri barışçı bir şekilde çözüldü. Kanada bile, Fransızca konuşan azınlığıyla ve yerli halkların giderek yükselen talepleriyle ciddi sorunlarla yüz yüzedir. Federalizm, merkezi yönetimin politikalarından umduğunu bulamayan etnik grupları sonunda ayrılmaya teşvik edebilir mi? Azınlık bir etnik grup, her zaman sayıca azdır ve bu nedenle, merkezi yönetim düzeyinde muhtemelen daha az oyu vardır. Genel olarak federasyonlar, yetkilerin merkez ile yönetimin alt birimler arasında dağıtılmasında güçlüklerle karşılaşabilir ve bu durum, özellikle etnik temelli federasyonlarda düşmanlık yaratabilir. Örneğin Yugoslavya'da Hırvatistan ve Slovenya cumhuriyetleri, diğer etnik grupların yaşadığı daha yoksul cumhuriyetlerin açığını kapatmak için federal fona sürekli artan miktarda para aktarılmasına karşı çıkmıştı. Etnik gruplar arası çatışma, bir federasyonun etnik bakımdan heterojen eyaletlerine yayılacak kadar devam edebilir. Bu durum, eyaletteki mağdur azınlık etnik grup, ülke genelinde çoğunluk ve egemen etnik grubu oluşturuyorsa özellikle sorun yaratabilir.³¹ Eyalet bürokrasisindeki görev dağılımı bile yeni sorunlara yol açabilir. Horowitz'in kendisi de, "kendilerine ait" bölgeleri bulunan bir etnik grubun üyelerinin merkezi yönetimde ya da kendi bölgeleri dışında herhangi bir yerde çalışma hakları bulunmadığına dair bir varsayımın geliştirebileceğini belirtmektedir.³²

McGarry ve O'Leary, etnik çatışmanın çözümünü kolaylaştırmak için bir "kantonlaştırma" şemasının uygulanmasını ileri sürmekteler.³³ Bu, uygulamada federalizmin özel bir biçimi olarak da görülebilir. Si-

31 Stanovcic, "Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations", *International Political Science Review*, 13, 4 (Ekim 1992), s. 366.

32 Horowitz (1985), s. 622.

33 McGarry ve O'Leary, *agm*, ed. McGarry ve O'Leary (1993)'ün içinde, s. 31-32.

yasal yetki, çok küçük, etnik bakımdan homojen birimlere ya da kantonlara devredilir. Bu şema, farklı kantonlar ile merkezi yönetim arasında asimetrik ilişkilere izin verir. Horowitz'ın savını izleyen kantonlaştırmanın da, etnik çatışma ve rekabet alanını daha kolay yönetilebilir birimlere sıkıştırma avantajı vardır. Polis ve yargı yetkileri, tedricen bu alanlara devredilebilir. McGarry ve O'Leary, düzenlemenin kusursuz olmadığını kabul ediyorlar. Yönetim birimlerinin belirlenmesinde ve denetlenmesinde sorunlar çıkabilir. Etnik gruplar birbirlerine karışmış durumdaysa, kantonlaştırmanın gerçekleştirilmesi çok daha güçtür. Daha da önemlisi, paramiliter örgütlerin en azından kantonların bir kısmını ele geçirmek ve daha sonra buraları kurtarılmış bölgeler olarak ilan etmek için denetim ve yargı yetkilerini kullanma tehlikesi her zaman vardır. PKK'nin böylesi taktiklere başvurma olasılığı, kantonlaştırmanın görünür bir gelecekte Türkiye'de uygulanmayacağı anlamına gelir.

Yukarıda tartışılan federalizmle ilgili genel sorunlar, eğer bir federasyon kurulacak olsaydı Türkiye örneğine de uygulanabilirdi. Türkiye'deki Kürtlerin dağılımı dikkate alındığında, Kanada örneğine uygun karma bir yönetsel ve etnik federalizm biçimi herhalde daha uygun olabilirdi. Türkiye örneğinde, federalizmin topraksal özerkliğe olası bir katkısı da, yetkilerin, örneğin sadece Güneydoğu Anadolu'da değil, bütün ülkede illere ya da alt birimlere devredilmesidir. Bir yorumcu, Kürt sorununun çözümünü kolaylaştıracak iyi bir vesile olabileceğini ileri sürerek, Türkiye'deki siyasi sistemin, ademimerkeziyete uygun olduğunu öne sürdü.³⁴ Bu savlara uygun olarak, GAP Belediyeleri Birliği Genel Sekreteri Ahmet Özer, Aralık 1994'te, bütün ülkede bir Kalkınma Fonu'ndan yararlanabilecek yerel düzeyde seçilmiş yürütme ve yasama organlarının yaratılmasını önerdi. Bu yeni organların, vergi toplama ve diğer konuların yanında, eğitim, sağlık ve kültürle ilgili konularda denetim yetkileri olabilirdi.³⁵ Ne var ki, tıpkı özerkliğin ayrılmaya ve Türk devletinin dağılmasına yumuşak geçişin başlangıcı olarak görülmesinin mümkün olması gibi, Ankara'daki yetkililerin, federalizmi de -hangi tipte olursa olsun- eşit derecede yıkıcı olarak algılamaları olasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Boyner, Özal ve Karayalçın gibi politikacılar bile, sorunun, en

³⁴ Barkey, "Turkey's Kurdish Dilemma", *Survival*, 35, 4 (Kış 1993-1994), s. 67.

³⁵ *Yeni Yüzyıl*, 24 Aralık 1994.

azından tartışılması gerektiğine inanmalarına karşın, Türkiye için federal bir çözüme karşı olduklarını açıkça söylemektedirler.

TOBB Raporu'nun bulgularına göre, görüşülenlerin yüzde 42.5 kadarı, federal bir Türkiye'nin oluşturulmasından yanaydı. Ne var ki, raporun yazarı da, bu insanlardan çoğunun bir federasyonun gerçekte neyi gerektirdiğinden emin olmadığını kabul etmektedir.³⁶ Şubat 1995'te TKSP Dördüncü Kongresi'nin sonuç bildirisinde partinin lideri Kemal Burkay, bir Türk-Kürt federasyonunun kurulmasını istedi.³⁷ Burkay'ın kafasında ne tip bir federalizmin bulunduğu açık değildi. Zamanın DEP milletvekili Mahmut Kılınç, Nisan 1994'te Birleşik Devletler'de verdiği demeçlerinde Amerikan ve Alman modeli federalizme yakınlığından söz etti.³⁸ Etnik temelli bir modele karşıt olarak yönetsel bir federalizm biçimini neden tercih ettiği belli değil. Kendini geniş tabanlı ulusal bir parti sayan Kürdistan Birliğinin Demokratik Partisi, nihai amacının bağımsız bir Kürdistan olduğunu ilan ettiği halde, özerklik ve yetki devri gibi diğer çözümlere de açıktır. Mart 1994'te PKK lideri Öcalan, Uluslararası "Kuzeybatı Kürdistan" Konferansı'na gönderdiği mektupta, Türk hükümetiyle bir anlaşmaya varmak için, bir federasyonun kurulması da dahil bütün seçenekleri tartışmaya hazır olduğunu ileri sürdü.³⁹ Daha önce de belirtildiği gibi, PKK'nin 1990'daki dördüncü kongresi, Türkiye için federal bir sistem düşüncesini benimsemişti. PKK'nin -gerçek amacının bağımsız bir Kürt devleti kurmak gibi görünmesine karşın- federalizmden yana bir görüntü vermesi, herhangi bir Türk hükümetinin görünür bir gelecekte böyle bir düzenlemeye razı olmasını kolaylaştırıcı bir etken olarak görünmüyor.

Özel Hakların Sağlanması

Önceki bölümlerden birinde, azınlık hakları, azınlıkların tanınmasıyla bağlantılı sorunlar ve bazı azınlık etnik gruplara bireysel vatandaşlar olarak zaten yararlandıklarına ek olarak özel hakların verilmesinin gerekip gerekmediği ayrıntılarıyla tartışıldı. Türkiye'deki Kürtlerle ilgi-

³⁶ TOBB Raporu, s. 38-39.

³⁷ TDN, 11 Mart 1995.

³⁸ *Aydınlık*, 3 Nisan 1994.

³⁹ Öcalan'ın 10 Mart 1994 tarihli mektubunun metnini, Londra'daki Kürdistan İnsan Hakları Projesi sağladı.

li olarak sık sık değinilen olası “azınlık” hakları, okullarda, televizyon-radyo yayınlarında Kürtçenin kullanılmasıyla ilgilidir. Teoride Kürtçe, özel okullarda, özel radyo-televizyon kanallarında, Türkiye’nin tek resmi dili olan Türkçenin statüsünü tartışma konusu yapmadan kullanılabilirdi. Türkiye’de öğretim dili Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca olan okullar, hatta üniversiteler bulunmasına karşın, Türk yetkililerin öğretim dili olarak Kürtçeyi kullanan özel okulların ve üniversitelerin kurulmasını kabul etmeleri daha güç görünüyor. Türkiye’deki bazı Kürtler, Türkiye dışından yayın yapan PKK yanlısı MED-TV’yi uydu antenlerle izleyebiliyor.

Türkiye’deki Kürtlere uygun olabilecek diğer bir “azınlık hakkı” da, devlet sınırlarının ötesindeki akraba gruplarla bağlantı sürdürme hakkıdır. Bu, kendi kaderini tayinin devlet-ötesi bir etnik soruna uygulanabilirliğiyle ilgili olarak daha önce tartışıldı. Gottlieb’in devletler-artı-uluslar yaklaşımı da, böyle bir hakka uygun olurdu. AGİK’in Haziran 1990 tarihli Kopenhag Belgesi, Aralık 1992 tarihli Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dinsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Üzerine BM Genel Kurul Bildirgesi ve Avrupa Konseyi’nin Şubat 1995 tarihli Ulusal Azınlıkları Koruma Çerçeve Sözleşmesi, bu özel hakka işaret ederler. Türk hükümeti ve bölge devletlerinin hükümetleri, sonunda pankürdist bir hareketin ortaya çıkabileceği endişesiyle, bu hakkın kullanılmasına izin vermeye pek istekli görünmüyorlar. Kürt gruplar arasında devlet sınırlarını aşan gayri resmi ilişkilerden daha önce söz edildi.

Bir azınlık için örgütlenme özgürlüğü hakkı, özellikle sorunludur. Bir Türk hükümeti, Kürt siyasi partilerinin kurulmasına razı olur mu? Bu güçlüğü aşmanın yolları var. İsmi dışında her yanıyla Kürt olan bir siyasi parti kurulabilir. Türkiye’de HADEP’in durumu bunun örneğidir. Bir başka örnek, Bulgaristan’daki Haklar ve Özgürlükler Hareketi her bakımdan Türkler için bir siyasi partidir. Bir partide Kürt olmayan kişilerin sembolik temsili, partinin etnik homojenliğini gizlemeye yarayabilir. Bununla birlikte, DEP’li milletvekillerinin kaderi dikkate alındığında -Kürt olsun olmasın- siyasi partilerin PKK ile her türlü ilişkiden uzak durması gerektiği açıktır. Yine de, Türk siyasi partiler sisteminin mevcut durumuyla ilgili olumlu belirtiler de var. Bu, demokratikleşmeyle ilgili bir sonraki kısımda incelenecek. Etnik bakımdan homojen

siyasi partilerin, etnik çatışmanın çözümünde gerçekten yararlı olup olmadığı sorunu da tartışılacak.

Önde gelen Türk politikacılar Kürt realitesini tanımaktan söz ettiklerinde -Kürtler, en azından teoride, hâlâ bir azınlık olarak resmen tanınmasalar bile- Türkiye’deki Kürtlere fiilen azınlık hakları sayılabilecek bazı haklar vermeyi mi düşünüyorlar? Özal’ın geçmişteki “siyasi çözüm” çağrısı, böylesi hakları sağlama niyetiyle söylenmiş olabilir. Nisan 1993’teki SHP Kongresi’nde, diğer konuların yanı sıra, Kürtçe eğitim, Kürtçe radyo-televizyon ve Kürt kökenli vatandaşların ifade özgürlüğü hakkını da savunan bir öncelikli hedefler listesi açıklandı. 1993 yazında ve 1994’te, Çiller de böylesi haklara kısaca değindi. Taraftarları İslam temelinde bir çözümün etnik farklılıkları aşacağına inanmasına karşın RP de, zaman zaman bu konulara sempatiyle baktı.

Önde gelen Türk politikacılar, Türkiye’nin dışında verdikleri demeçlerde Kürtlerin hakları konusunda daha olumlu konuşma eğilimindedirler. Örneğin, daha önce de belirtildiği gibi, ANAP lideri Mesut Yılmaz, Mart 1995’te Birleşik Devletler’de yaptığı konuşmada, şaşırtıcı bir şekilde, Kürtçe eğitim ve yayın düşüncesini destekledi. Birleşik Devletler’den döndükten sonra, Yılmaz, Kürt sorununun siyasi çözümüne olan ilgisini yitirmiş görünüyordu. Aslında, Kürtçe eğitim programları ile Kürtçe radyo-televizyon yayınına başlanması için, ilk önce, yavaş çalışan TBMM’nin anayasal değişiklikleri kabul etmesi gerekir. Ancak Türk milletvekilleri, önemli bir uluslararası baskıya maruz kaldıklarını düşünürlerse, Kürt haklarıyla ilgili anayasa değişikliklerine yönelmeleri olası değildir.

Lord Avebury, Türkiye’deki Kürtlerin dil ve kültürel haklarının öneminden söz ederken, bu hakları hayata geçirecek uygun kurumların kurulması gereğini de vurguluyordu. Bu nedenle, Ankara’da oturan yetkililer yerine, Kürtçe öğretmenlerini seçmek için ayrı bir eğitim otoritesinin yaratılması gerektiğini ileri sürdü. Benzer şekilde, Avebury’e göre, bölgesel organın personelini Kürtler kendileri seçemezlerse, bölgesel yönetim uygulamada sömürgeciliğin bir aracı olur.⁴⁰

TOBB Raporu, görüşülenlerin yüzde 15’inin, devletin Kürt kimliğini tanımasını, Kürtlerin kültürel haklarına izin vermesini ve bu hakla-

40 Lord Avebury ile görüşme, 22 Temmuz 1994, Londra.

rın kullanılabileceği uygun bir demokratik ortam sağlamasını istediğini belirtiyordu.⁴¹ Pek çok Kürt siyasi grubun, muhtemelen peşinden daha çok ödün gelebileceği umuduyla azınlık haklarının elde edilmesinden yana olacakları anlaşılıyordu. Aynı nedenle Türk hükümetleri de, bu hakları vermeyi istememiştir. YEKBUN'un kısa vadeli amaçlarının, bir Kürt ulusunun varlığının resmen tanınması ve Kürtlere siyasi özgürlüklerinin verilmesi olduğu anlaşılıyor. Mart 1994'te Brüksel'de toplanan Uluslararası "Kuzeybatı Kürdistan" Konferansı'nın 10. maddesi, PKK de dahil Türkiye'deki Kürt örgütleri üzerindeki yasağın kaldırılması gereğine değiniyor ve Kürtçeyi kullanma hakkının yasal olarak tanınmasını talep ediyordu.⁴²

Kürtçe eğitim ve radyo-televizyon konusunda bazı ödümler vermek, Türk hükümetinin yararına olabilir. Türkiye'nin uluslararası imajı kuşkusuz hemen düzelebilir. Böylesi ödümler, Türk yetkililer ile bazı Kürt siyasi gruplar arasında bir güven ortamının yaratılmasına yarayabilir. Bu ödümleri vermekle, Türk yetkililerin kaybı muhtemelen çok az, kazançları ise çok olur. Radikal siyasi görüşlü olanlar da dahil birçok Kürt, çocuklarının okullarda Kürtçenin yanı sıra Türkçe ve bir yabancı dil öğrenmelerini içtenlikle ister.⁴³ Türkiye'nin parçalanmasıyla ilgili tartışmalara yol açması gerekmeyen bir "diyalog" başlayabilir. Bu politikalar, siyasi çözümün bir parçası olarak Türkiye'de daha fazla demokratikleşme yönelimleriyle bağlantılı olabilir.

Daha Fazla Demokratikleşme

Türkiye'nin, Ortadoğu'da demokratik rejimi işleten birkaç ender devletten biri olduğu -Türkiye'nin Avrupalı kimliğinin yanı sıra Ortadoğulu kimliği de tanınarak- genelde kabul edilir. Askeri darbelere ve siyasi istikrarsızlık dönemlerine karşın, çok partili sistem İkinci Dünya Sava-

41 TOBB Raporu, s. 33.

42 Medico International (Frankfurt/Berlin) ve Kürdistan İnsan Hakları Projesi (Londra) tarafından düzenlenen *Uluslararası Kuzeybatı Kürdistan Konferansı, 12-13 Mart 1994, Brüksel, Nihai Karar*.

43 Bilgiler, yazarların Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaptıkları görüşmelerden elde edildi. Kürtçe kasetlerin yaygınlaşması ve açıkça çalınması sağlandıktan sonra, yerel nüfustan birçok kişinin bu müziğe çok ilgi göstermediği de yazarlara anlatıldı.

şı'ndan bu yana filen işlemektedir. Yine de, Türkiye dışında, Türkiye'nin daha fazla demokratikleşmesi gerektiğine ilişkin yaygın bir görüş var. Türkiye'deki bazı politikacılar da, bu görüşü paylaşıyor.

Türkiye'nin insan hakları sicili önemli ölçüde düzelebilir. Bazı gözlemlilere göre, Türkiye'de ifade özgürlüğünün gerçekten var olması için, önce kötü şöhretli Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesinin yürürlükten kaldırılması gerekecek. 1996 başlarında, 1994 ve 1995'teki mahkeme kararlarıyla salıverilen dört eski DEP milletvekilinin, değiştirilen 8. maddeye göre yargılanmaları yönünde girişimler olması ironiktir. Başlangıçta yedisi DEP'li sekiz milletvekili tutuklanmıştı.

Nihayet 1995'te TBMM tarafından kabul edilen anayasa değişiklikleri, diğer konuların yanı sıra, milletvekillerinin parlamenter dokunulmazlığı ve dernek ve siyasi parti kurma hakkıyla da ilgiliydi. Anayasa Mahkemesi, dokunulmazlıkla ilgili değişikliğin geriye işletilemeyeceğine hızla karar verdiği için, bu değişikliklerin eski DEP milletvekillerinin kaderi üzerinde doğrudan hiçbir etkisi olmadı. Yeni değişikliklere göre, bir siyasi partinin kapatılması durumunda, partinin üyeleri parlamenter dokunulmazlıklarını yitirmeyecekti. Anayasanın değiştirilen 84. maddesine göre, ancak partilerinin kapatılmasına yol açan olaylara doğrudan katılmışlarsa hapis cezasına çarptırılabilirlerdi. Daha önce, partilerinin kapatılmasından sonra, partinin bütün milletvekilleri hapis cezasına çarptırılabilirdi.⁴⁴

Yeni anayasa değişiklikleriyle etnik temelli siyasi partiler yasallaştırılmadı. Şubat 1996'da Anayasa Mahkemesi, devletin birliğine bir tehdit olduğu gerekçesiyle Demokrasi ve Değişim Partisi'ni (DDP) kapatmaya hazır görüyordu. 1991 ile 1995 sonu arasında, yedisi Kürt yanlısı politikaları nedeniyle, dokuz parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.⁴⁵ Ocak 1996'da Abdülmelik Fırat'ın hastayken tutuklanması, Türkiye'nin insan hakları sicilinin bir kez daha incelenmesine neden oldu. Halbuki bu olay Türkiye'de de birçok kişi tarafından eleştirilmişti.

Türk yetkililer, bir güven ortamı yaratma çabasıyla ılımlı Kürt siyasi gruplarla bir diyalog başlatmalıydılar. PKK ile bağlantıları olduğu iddi-

⁴⁴ Anayasa değişikliklerinin ayrıntıları için bkz. *TDN*, 26 Temmuz 1995 ve Anayasa Mahkemesi'nin kararı için bkz. *ağg*, 13 Eylül 1995.

⁴⁵ *ağg*, 14 Ocak 1996.

asıyla birçok DEP milletvekilinin tutuklanması ve birçoğunun da yurtdışına çıkması, böyle bir diyalogun başlamasını engelledi. Politikasını ve yöntemini onaylamadıkları halde, politize olmuş birçok Kürdün PKK ile bir biçimde ilişkisi vardır. Ankara'daki yetkililer, Kürt siyasi gruplar ile PKK arasındaki olası dolaylı bağlantıları hoşgörmeyi ya da görmezden gelmeyi tercih etmek zorunda kalacaklardır.

Kürt yanlısı sempatizanlar ve çeşitli Kürt gruplar, Türk yetkililerle bir diyalogun başlaması gerektiğini savunmaktadırlar. 1994 yazında konuşan Lord Avebury, Türk hükümeti ile Kürtlerin demokratik temsilcileri arasında ciddi görüşmelerin başlaması gerektiğine inanıyordu. PKK'yi değil, DEP milletvekillerini kastetmişti.⁴⁶ PKK dışındaki diğer politize olmuş Kürt gruplar, şiddeti sona erdirmek amacıyla demokratik bir platform kurmak için PKK'nin görüşmeye çekilmesi gerektiğine inanıyor.⁴⁷ Mart 1994'teki Uluslararası "Kuzeybatı Kürdistan" Konferansı'nın 10. maddesi, "uluslararası gözetim altında iki taraflı bir ateşkes"ten ve PKK de dahil olmak üzere Türkiye'deki Kürt örgütler üzerindeki bütün yasakların kaldırılmasından sonra "demokratik bir diyalog"un başlaması gereğine de değiniyordu.⁴⁸ Birçok radikal Kürdün "demokratik" güvenilirlikleri daha önce sorgulandı. Demokrasi deneyiminden yoksunlukları dikkate alındığında, öyle görünüyor ki, pek çok politize olmuş Kürt için demokrasi, kendi siyasi görüşleriyle örtüştüğünde izlenmesi gereken bir yöntemdir. Öcalan Kasım 1994'te, Türk hükümetiyle "demokratik çerçevede bir diyalog"a hazır olduğundan söz etti ve PKK'nin Türkiye'nin sınırlarını değiştirmek istemediğini belirtti.⁴⁹ Türk yetkililer, Öcalan'ın sözlerini PKK'nin güç kaybettiğinin bir işareti olarak yorumladılar. İçişleri Bakanı Nahit Menteşe, bunun, PKK'nin bitmek üzere olduğunun şimdiye kadarki en açık göstergesi olduğunu ilan etti ve devletin hiç kimseyle asla pazarlık yapmadığını vurguladı.⁵⁰

⁴⁶ Bkz. 40. dipnot.

⁴⁷ Kürdistan İnsan Hakları Projesi'nin bir temsilcisiyle görüşme, Londra, 27 Temmuz 1995.

⁴⁸ Bkz. 42. dipnot.

⁴⁹ *Özgür Ülke*, 26 Kasım 1994.

⁵⁰ *Sabah*, 24 Kasım 1994.

Kasım 1994'te Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu (ya da "Helsinki Komisyonu"), Amerikalı senatör Dennis DeConcini'nin Türkiye ve Kürtler üzerine hazırladığı bir rapor yayınladı. Rapor, Kürtlere özel haklar verilmesi gereğine değinip diyalog ve daha fazla demokratikleşmenin gereğini vurgulayan bağlayıcı olmayan bazı tavsiyeleri içeriyordu. Güneydoğu Anadolu'daki gerilimleri azaltmak için alınması gereken önlemleri de sıralıyordu. Türkiye ile ilgili DeConcini raporu, şiddeti benimsemeyen bütün siyasi partilerin siyasi yaşama katılmasına izin verilmesini; Terörle Mücadele Yasası'nda olanlar da dahil, ifade özgürlüğü üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasını; köy koruculuğu sisteminin dağıtılmasını; Kürtçe ve kültürel ifade üzerindeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasını; televizyonda, radyoda, basında, müzikte ve diğer iletişim araçlarında Kürtçenin kullanılmasını; hükümet destekli bir Kürt İncelemeleri Enstitüsü'nün açılmasını ve okullarda Kürtçe eğitime izin verilmesini ve Türk-Kürt ilişkilerinin bütün yollarını inceleyecek üst düzey bir konferansın toplanmasını öneriyordu.⁵¹ Bu noktaların birçoğu, Şubat 1995'te yayımlanan TKSP Dördüncü Kongresi sonuç bildirisinde de vardı.⁵² "Sürgünde Kürt Parlamento-su", Temmuz 1995'te Ottawa'da AGİK destekli bir konferansa "Kürdistan'da Bugünkü Durum" başlıklı bir rapor sundu. Rapor, PKK ile Türk Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmaya son vermek için AGİK'ten bir arabulucu atmasını, soruna görüşmelerle bir çözüm bulmak için İsrail-Filistin sorunuyla ilgili Madrid Konferansına benzer uluslararası bir konferansın toplanmasını da istiyordu.⁵³

Batıda senatör DeConcini ve Lord Avebury gibi üst düzey kişilerin, Kürt radikalleriyle ilişkileri ve Türk hükümetine karşı bilinen kampanyaları nedeniyle Türkiye'de birçok kişi tarafından kuşkuyla karşılandığını burada belirtmek gerekir. Bu nedenle, belli düşüncelerin bu kişilerle bütünleşmesi, bu düşüncelerin güvenilirliğini birçok Türkün gözünde zayıflatıyor.

⁵¹ TDN, 30 Kasım 1994.

⁵² *agg*, 11 Mart 1995, olağanüstü hale son verilmesi, köy koruculuğunun kaldırılması, Kürt kimliğiyle ilgili parti ve örgütlerin ifade özgürlüğüne hoşgörü, Türkiye'deki Kürt kimlikli insanların hak ve özgürlüklerinin tanınması ve güvenceye alınmasıyla ilgili olarak.

⁵³ *agg*, 8 Temmuz 1995.

Türk yetkililer, DeConcini'nin önerdiği önlemler listesini bir paket olarak kabul etmeyecektir. Süreç içinde bazılarını uyulabilir, fakat bazı noktaların uygulanması özellikle güçtür. Üst düzey bir konferansla ne kastediliyor? Böyle bir konferansı kim örgütleyecek ve buna kimler katılacak? Konferansı önde gelen uluslararası kişiler hazırlar ve/veya katılırlarsa, Türk yetkililer bunu Türkiye'nin içişlerine bir müdahale olarak algılayabilirler. Hükümet destekli bir Kürt İncelemeleri Enstitüsü de, muhtemelen anlaşmazlık yaratacaktır. Kürt gruplar, Enstitünün Türk hükümetinden bağımsız çalışmasını isteyebilirler. Ne var ki, hükümet tarafından desteklenmeyen bir Kürt Enstitüsü 1992'de Türkiye'de kurulmuştu. Koruculuk sisteminin dağıtılması ve olağanüstü halin kaldırılması, çok büyük olasılıkla, çatışmaya katılan bütün tarafların üzerinde anlaşıldığı bir ateşkesten ya da PKK'nin topyekûn yenilgisiyle düşmanlıkların sona ermesinden sonra gerçekleşecektir.

Kürt siyasi partilerinin kurulması sorunu, daha önce kısaca tartışıldı. Horowitz, etnik bir çatışmanın çözümünü kolaylaştırmak için bazı seçim düzenlemelerinin benimsenmesinin ayrıntılı bir çözümlemesini yaptı.⁵⁴ Etnik temelli siyasi partilerin faaliyetlerine izin verildiğini varsayan Horowitz, bütün partilerin temsiline olanak tanıyan, etnik gruplar arası işbirliğini ve etnik grup içi rekabeti teşvik eden bir sistem bulmanın önemini vurgulamaktadır. Bu düzenlemeler, Horowitz'in federalizmin önemine yaptığı vurguyla bir ölçüde örtüşür. Küçük ve azınlık grupların daha iyi temsil edilmelerini ve devlet işlerine daha fazla ilgi göstermelerini sağlamak için nispi temsil öneriliyor. Yasama organında ve kabinede farklı siyasi partilere ayrılmış sandalyelerle, bir ortaktoplumluluk ögesi bile uygulanabilir. Azınlık etnik grupların siyasi partilerinin meclise girmesini engelleyen ve "kazanan hepsini alır" mantığına dayanan seçim sistemlerinden kaçınmak temel kaygı olmalıdır. Yasama organında belirli bir etnik gruba ayrılmış sabit sayıda sandalye, etnik grup içi rekabeti yaratabilir. Bazı federal şemalarda olduğu gibi, seçim çevresi sınırları, çoğunluk etnik grubun belli alanlarda azınlıkta kalacağı heterojen seçim bölgeleri yaratacak şekilde çizilerek etnik grup içi rekabet teşvik edilebilir.

Horowitz, Aralık 1995'te Türkiye'de yapılan genel seçim düzenlemelerini kuşkusuz onaylamazdı. HADEP bir milyondan fazla oy alma-

54 Horowitz (1985), s. 628-652.

sına ve Kürtlerin çoğunlukta olduğu bazı illerde oldukça iyi durumda olmasına karşın -solcu seçim ortaklarıyla birlikte- toplam oyların yüzde 4'ünden biraz fazlasını alarak yüzde 10 barajını aşamadı. Böylece HA-DEP mecliste temsil edilemedi. Normalden çok yüksek olan seçim barajı yüzde 5'e indirilmiş olsaydı, HADEP muhtemelen daha fazla oy alabilirdi. Türkiye'de birçok politikacı ve gazeteci yüksek seçim barajını eleştirmektedir. HADEP yetkilileri de, önyargılı medyanın haberlerinden, sonuçların manipülasyonundan, seçmenlerin korkutulmasından, yetersiz olanaklardan ve kendi hesaplarına göre son zamanlarda kent merkezlerine göçen üç milyondan fazla seçmenin kaydolmasına olanak verilmemesinden yakındılar. HADEP üyelerinin adil temsil ilkesinin ihlal edildiği gerekçesiyle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmayı düşündüğüne dair haberler vardı.⁵⁵

Yorumcular, komünal özdeşleşmenin gücü nedeniyle, siyasi partilerin kesin bir şekilde etnik çizgilere dayandığı bir durumdan, tersi bir duruma geçişin hemen hemen olanaksız olduğunu ileri sürmektedirler.⁵⁶ Türk siyasi partiler sisteminin avantajı, HADEP gibi örtük Kürt partilerinin faaliyetlerine izin verilmesi değil, Türkiye'de mevcut siyasi partiler içinde etkin olan sayısız Kürdün bulunmasıdır. Siyasi çoğulculuk, ANAP, DYP, RP ve o zamanki SHP içinde fark edilir Kürt gruplarının oluşmasına yol açtı.⁵⁷ Bu nedenle Türkiye'deki siyasi partiler etnik bakımdan heterojendirler. Daha da önemlisi, bu Kürtlerin çoğunluğu bütünüyle asimile olmamıştır; kendi Kürt kimliklerinin hâlâ bilincindedirler ve bu partilerin kanalıyla etkili olmayı istemektedirler. ANAP'lı Şerif Bedirhanoglu örneğinden daha önce söz edildi. Zaman zaman sorunlar çıkmaktadır. Örneğin, daha önce de belirtildiği gibi, bazı Kürt milletvekilleri Paris'te Kürt sorununu ele alan uluslararası bir konferansa katıldıktan sonra SHP'den ihraç edildi, bazıları istifa etti.

Bu siyasi partilerde, Kürt üyelerinin faaliyetleri üzerinde belli kısıtlamaların hâlâ var olduğu anlaşılıyor. Buna rağmen olumlu işaretler de var. Türk yetkililer, şiddete başvurmaktan vazgeçmeleri koşuluyla Türkiye'de Kürt siyasi partilerini gelecekte yasallaştırabilirler. O zaman bu

55 *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1995.

56 McGarry ve O'Leary, agm, ed. McGarry ve O'Leary (1993)'ün içinde, s. 212-221.

57 Bozarslan, "Political Aspects of the Kurdish Problem in Contemporary Turkey", ed. Kreyenbroek ve Sperl (1992)'nin içinde, s. 110.

partiler, çok büyük olasılıkla, saflarında Kürt gruplar bulunan daha yerleşik siyasi partilere karşı oy yarışı için mücadele ederler. Yerleşik partiler, muhtemelen, “Kürt sorunları” üzerinde daha fazla yoğunlaşan kitlerle partilerine daha fazla benzerler. Kürt sorunu gibi tek bir konu etrafında oy için yarışan partiler, muhtemelen daha yerleşik siyasi partilere karşı mücadele edeceklerdir. Diğer yanda, Kürt siyasi partilerinin yasallaşması, Türk toplumunda daha fazla kutuplaşmaya da yol açabilir.

Çokkültürlülük

Kürtlere ek haklar vererek Kürt realitesini kabul etme, daha fazla demokratikleşmeye yönelme ve belli Kürt siyasi gruplarla diyalog başlatma, Türkiye’deki etnik gerilimlerin azalmasına yardımcı olacaktır. Zamanla Kürtlere özerklik bile verilebilir. Bu önlemler, Türk devletinin toprak bütünlüğü tehlikeye sokulmadan uygulanabilir. Bu konuların birçoğu, 1994 sonunda İktisadi Kalkınma Vakfı’nın çıkardığı bir öneriler paketinde vardı. Bu paket, özellikle Kürtçe eğitimin, radyo-televizyonun ve Kürtler için diğer kültürel özgürlüklerin önemini belirtiyor ve Türkiye’deki üniversitelerde Kürt enstitülerinin açılmasını öneriyordu.⁵⁸ TOBB raporu da benzer önerilerde bulundu.

Nihai hedef, Türkiye’de gerçek bir çokkültürlü toplumun geliştirilmesi olabilir. Bu amaç, daha önce tartışılan “siyasal topluluk” kavramıyla yakından bağlantılıdır. Çokkültürlülük ideolojisi, her türlü etnik milliyetçilik ideolojisini aştığında gerçek vatandaşlığa dayalı milliyetçilik belirir. Çokkültürlü bir toplumda, vatandaşlık ve tüm sivil haklar belirli bir kültürel kimliği ima etmemelidir. Hiçbir grup, zorla asimile edilmez. Farklı kültürel kimliklerin bir arada var olmasına, hatta gelişmesine olanak verilir. Aynı zamanda bütün gruplar, bir tek devlete ait olma duygusunu paylaşırlar.⁵⁹

Özel olarak Mauritius* örneğini inceleyen Eriksen, çokkültürlülüğün belli koşulları gerektirdiğini göstermektedir.⁶⁰ Bu koşullar şunları

⁵⁸ Sabah, 7 Kasım 1994.

⁵⁹ Eriksen (1993), s. 123.

* Hint Okyanusu’nda, Madagaskar’ın batısında İngiliz Uluslar Topluluğu’na bağlı ada devlet. 1968’de bağımsız oldu. -çev.

⁶⁰ Eriksen, “Ethnicity versus Nationalism”, *Journal of Peace Research*, 28, 3 (Ağustos 1991), s. 276.

kapsamaktadır: Etnik grupların, eğitim sisteminde, emek pazarında eşitliği ve/veya ortak kolaylıklar; farklı olma hakkı ve bazı bakımlardan “ulusal topluma katılmama hakkı”; kültürel farklılıklarından bağımsız olarak bütün vatandaşlara ulusal kimlik sağlanması; merkezîyetçi olmayan bir siyasi iktidar ve yerel parti örgütlenmesi için farklı ilkelerin kabulü; devletin, nüfusun özellikle bir ya da birkaç bileşenini temsil eden bir simgeler kümesiyle özdeşleşmemesini sağlayacak önlemlerin alınması.

Kabul edileceği gibi, bu koşulların yerine getirilmesi kolay değil. Bununla birlikte, uygun bir şekilde hayata geçirilirse, ayrımcılık sona erer ve gönüllü asimilasyon, sosyo-ekonomik eşitsizlikler zamanla ortadan kalkar; gruplar kendi farklı kimliklerini koruyabilirler ve hem kendi grubuna hem devlete bağlılıkla ikili kimlikler teşvik edilir. Ancak, merkezi devlet yetkilileri esnek olmalıdırlar. Hoşgörü, uzlaşma ve güven, çokkültürlü bir toplumun önemli özellikleridir. Amaç, gruplar arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmak değil -ortaktoplumlulukta olduğu gibi- kabul etmek olur. Ortaktoplumluluktan farklı olarak, çokkültürlü bir toplum, değişime daha açık ve uyum sağlayıcıdır.

Türkiye gerçek bir çokkültürlü toplum olabilir mi? Bu ancak, ihtiyatlı bir şekilde adım adım ilerleyerek başarılabilir. Türk etnik grubun büyüklüğü ve geleneksel egemenliği ciddi bir engel oluşturur. Çokkültürlülüğün koşulları yerine getirilirken, Türk etnik çekirdeğinin liderleri, çok fazla ödün vermek zorunda olduklarını ve karşılığında “Kürtler”in bununla orantısız ödüller alacağını düşünebilirler. Diğer yanda, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye’deki bazı bireyler kendilerini hem Türk hem Kürt hissediyor. Bu çokkimliklilik kavramı, Türkiye’de çokkültürlülüğün gelişmesine yardım edebilir. Başvurulacak Osmanlı deneyimi de var. Millet sisteminin, bu kez dini cemaatlere karşıt olarak etnik (kültürel) topluluklara özerklik tanımayı vurgulayan modern, yeni bir biçimine geçilebilir. Bu türden bir yeni Osmanlılık, Kürtlere ve gelecekte teorik olarak Araplar, Çerkezler ve Lazlar gibi diğer etnik gruplara uygulanabilir -Çeçenistan’la ilgili son gelişmeler, Türkiye’deki Çerkezler arasında etnik bilincin yükselmesiyle sonuçlandı. Bu düzenleme, bu nedenle, çeşitli “iç kendi kaderini tayin” biçimlerine de uygun olabilir. Uluslararası topluluk, destek verip teşvik edebilir. Bazı Kürt gruplarla diyalogun başlaması ve özel “azınlık hakları”nın verilmesi,

çokkültürlü bir toplumun yaratılmasına yönelik bir “adım adım yaklaşımı” başlatabilir.

Yine de sorunlar hiç az değil. Türkiye’de çokkültürlülük, ancak istikrarlı ve barışçı bir bölgesel ortamda başarılı olabilir. Türkiye’deki Kürt sorunu, her şeyden önce, daha geniş bölgesel bir devlet-ötesi etnik çatışmanın sadece bir parçasını oluşturur. PKK, Türkiye’ye komşu devletlerdeki kamplardan sınırı geçip eylemlere devam ettiği sürece, güvenliği düşünen Türk hükümeti çokkültürlülük düşüncesini benimseyemeyecektir.

Türkiye, İran, Irak ve Suriye arasındaki karmaşık çekişmeler ağı ile Tahran, Bağdat ve Şam’daki rejimlerin doğası düşünülmirse, bölgedeki istikrarın nasıl sağlanacağı hiç belli değil. Bölgedeki Kürtler, komşu devletlerin piyonu ve Birleşik Devletler gibi dış aktörlerin ilgi odağı olarak kalmaya mahkûm olabilirler. AGİK ve Avrupa Konseyi’nin yetkileri, Türkiye’nin sınırlarının ötesine geçmez. Türkiye, İran ve Suriye arasındaki üçlü görüşmeler dizisi, çatışma çözmekten çok hasar tespit çalışmasından öteye geçmemektedir. Kuşkusuz Batılı yetkililer, hükümetlerinin Kuzey Irak’ta bağımsız bir Kürt devletini tanımaya karar vermeleri durumunda, bunun bölgenin istikrarını bozucu sonuçlarının farkındadırlar.

Uluslararası topluluk, Türkiye’nin meşru güvenlik kaygılarını farkında olmalı ve bölgedeki Kürt sorununun geniş boyutlarını dikkate almalıdır. İran, Irak ve Suriye’nin aksine Türkiye, demokratik taahhütleri nedeniyle, Batılı hükümetler için daha kolay bir eleştiri hedefidir. Bu nedenle, Batılı yetkililerin Türk hükümetinin politikalarını mahkûm etmesi, Türk demokrasisinin işleyişine dolaylı bir övgünün işaretidir de. En azından, Türkiye’deki politikacıların -diplomatik bir dile bürünmeleri koşuluyla- bu eleştirileri dikkate alma olasılığı vardır. İran, Irak ve Suriye’ye yöneltilen eleştirilerin, cevapsız kalması olasılığı çok daha fazladır.

Bölgesel gerilimler, Türk yetkililer tarafından, Türkiye’de çokkültürlü bir toplumu teşvik etmeye yönelik hareketleri önlemek için baha-ne olarak kullanılmamalıdır. Bununla birlikte, Türkiye’de çokkültürlülüğün başarısı, yadsınamaz biçimde, Kürt sorununun bölgesel düzeyde çözümüne yönelik önemli ilerlemelere bağlıdır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

Türkiye’deki Kürt sorunu, oldukça karmaşık, tartışmalı ve siyasal bakımdan son derece hassas bir konudur. Kürt sorununun devlet-ötesi özü nedeniyle, özellikle Kuzey Irak’taki gelişmeler de, Türkiye’de karar mekanizmasını ellerinde tutanların durumunu daha da güçleştiriyor. Bu satırlar yazıldığı sırada, Türkiye’de değişken bir durum var. Bu koşullarda, Türk ve yabancı bilim insanları, yorumcular ve politikacılar “ulus”, “azınlık”, “halk” vb terimlerini kullanırken özellikle dikkatli olmalıdırlar. Daha önce belirtildiği gibi, milliyetçilik ve etnisiteyle bağlantılı konuları çözümleme şekli konusunda elimizdeki kavramlar yelpazesi sınırlıdır. Özellikle “ulus” terimi, siyaset yüklü bir terimdir. Belli bir gruba ulus demenin, geniş kapsamlı ve bozucu sonuçları olabilir. Benzer şekilde, örneğin Kürtlere topraksal özerklik vermesi için Türkiye’ye yapılan dış baskılar, Türkiye’de ters tepkileri kıskırtabilir. Böylesi talepler, aşırı Türk milliyetçilerini, Türk devletinin parçalanmasına yönelik ilk adım olacağından korktukları gelişmelerin önünü kesmek için şiddete başvurmaya itebilir.

Bununla birlikte, eninde sonunda, bilim insanları ve yorumcularca “öteki tarafından etiketlenme”den çok, hükümetin eylemleri siyasal süreci daha fazla etkiler. Bu nedenle, örneğin bu inceleme, bir “ulus”un, “azınlık grup”un ya da “halk”ın resmen tanınmasının önemine dikkat çekmiştir. Yine de, akademisyenlerin ve diğer siyasal analizcilerin, en azından başlangıçta bir ulus, azınlık ya da halkın -gerçek ya da değil-varlığına dikkat çekerek siyasal süreç üzerinde etkileri olabilir.

Bu nedenle, uluslararası topluluk dikkatli adımlar atıp, Türkiye’deki milliyetçi duyguların ateşini körüklememelidir. Türkiye’de Türkiye’nin içişlerine müdahale olarak algılanan hareketlere zaten güçlü tepkiler gösteriliyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, Cumhurbaşkanı Demirel, bu nedenle 1995 baharı sonlarında Türkiye’ye karşı bir Batı “komplo”-

suna açıkça değinmişti. Batının Türkiye’den Kürtlerle diyalogun yolunu açma ve azınlık haklarını verme isteklerinin, Sevr Antlaşması’nın öngördüğünden daha kötü bir duruma yol açabileceğini de iddia etti. Cumhurbaşkanı, Türkiye insanının ülkelerini bölmeyi amaçlayan bir demokrasi istemediğini belirtiyordu. Demirel’e göre, Kürtlere böylesi ödünler vermek Türkiye’yi idare edilemez duruma getirebilirdi. Türkiye’nin kan gölüne dönebileceği tehlikesinin altını çizmişti.¹

Cumhurbaşkanı Demirel’in açıklamaları dikkate alındığında, Sevr sendromunun önemi küçümsenmemelidir. Demirel, Türkiye’de “Kürt realitesi”yle ilgili artan tartışmalara ve değerlendirmelere tepki gösteriyordu. Burada, Sevr, Kürtlere ödünler ve Batının görüşleri arasındaki bağlantıların fazlaca vurgulanmasının, Türk toplumunda sözde yurtseverler ile vatan hainleri arasında bir kutuplaşmaya yol açma tehlikesi vardır. Vatan haini terimi, Kürtlere bazı “haklar” verilmesinden yana olanlara işaret etmek için kullanılabilir. CHP ve RP meclis grupları dışında, TBMM’deki birçok milletvekilinin Kürt sorununda katı bir tutum benimsemiş olmaları karşısında, böyle bir kutuplaşma olasılığı vardır.

Aslında böyle bir kutuplaşmaya gerek yok. Bu incelemenin önemli gözlemlerinden biri de, bir bireyin kendini hem Türk hem de Kürt hissedebileceğidir. Bireyler, duruma göre şu ya da bu kimliği vurgulayarak, iki ya da daha çok kimliği sahiplenebilir. Bu çoklu özdeşleşme, uzun vadede birleşik ve demokratik bir Türkiye’de çokkültürlülüğün gelişmesini fiilen kolaylaştırabilir. Bu incelemede “kendi” tarafından tanımlanmanın sınırlılıkları ile “öteki” tarafından tanımlanma ve “öteki” tarafından belirlenmenin önemi gündeme getirilmiş olmasına karşın, bireylerin kendilerini nasıl algıladıklarını kavramak önemlidir.

Kimliklerin zamanla değişebildiği ve bireylerin, kişisel çıkar için bağlılıklarını etnik sınırların ötesine geçirebildikleri anımsanmalıdır. Modernleşmenin etnik kimlik oluşumu üzerindeki etkisi de düşünülmeli. Türkiye’de çeşitli etnik grupların asimilasyonunun arkasındaki dinamik anlaşılmalı, çalışıldığında, bu etkenler göz önünde tutulmalıdır. Kürtlerin asimilasyonu Türkiye’deki diğer etnik gruplarla karşılaştırıldığında neden çok daha güç olmuştur? Nüfus içinde Kürt etnik kökeninin bilincinde olanların çok oluşu, bilinen bir açıklamadır. Kürt toplumunun aşı-

1 TDN, 10 ve 22 Mayıs 1995.

retçi doğasının da önemli bir etkisi var. Kendi aşiret reislerini izleyen bazı Kürtler, Türk yetkililer tarafından dayatılan topluluğa tam katılmaya direndiler. Gerçi bazı aşiretler Ankara'daki yetkililerle işbirliği yapmayı istemişlerdi. Kürtlerin büyük bir kesiminin, devlet yetkililerinin nüfuz etmesi güç olan uzak bölgelerde yaşıyor olması da hesaba katılmalıdır. Ayrıca, bu bölgelerin ekonomik bakımdan geri kalmışlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Durumu iyi olan ve dolayısıyla daha etkili bireylerin ya da grupların topluma daha iyi entegre olduğuna dair bir sav geliştirilebilir.

Bir zamanlar hemen hemen bütün Kürtler, kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman tebaasının bir parçası olarak görüyordu. Bu Kürtlerin büyük bir çoğunluğu, ayrı bir ulusal kimlik bir yana, ayrı bir etnik kimliğin bile farkında değildi. Ayrı bir Kürt kimliğinin bilincine varan bir avuç eğitilmiş Kürdün lobi faaliyetine ve kampanyasına karşın, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ilk isyanlar, özünde büyük ölçüde aşiret kaynaklı ve bölgeseldi. Türkiye Cumhuriyeti'nin egemen Türk etnik çekirdeğinin 1930'lardaki zoraki asimilasyon çabası, Kürtler arasında ayrı bir etnisite farklılığının artmasına yol açtı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Türkiye'deki bazı Kürtler kendilerini, bağımsız devletlerini kurma hakkı olan ayrı bir ulus olarak da görecekti. Fakat modernleşme baskılarına ve Ankara'daki yetkililerin asimilasyona yönelik artan çabaları karşısında, ayrı bir ulusal ya da etnik kimliğin farkında olsunlar ya da olmasınlar, birçok Kürt, aşiretlerine ve bölgesel bağlarına sadık kaldı. Bu nedenle, Aralık 1995 seçimlerinden önce Çiller'in belirli Kürt aşiretlerinden seçim desteği almaya çalışması şaşırtıcı değildi.²

"Asimilasyon" teriminin tanımındaki güçlükler geniş olarak tartışıldı. Sorun, farklı etnik kökenden bir bireyin tamamen asimile edilmesi ya da hiç edilmemesi sorunu değil. İkili ve çoklu kimlik kavramına uygun olarak bir birey, kendini siyasi anlamda bir "Türk" olarak ya da -"Türk"le ne anlatılmak istendiği konusundaki anlaşmazlıklar dikkate alındığında- en azından bir Türk vatandaşı olarak, kültürel bakımdan ise bir "Kürt" olarak algılayabilir. Dolayısıyla, birçok Kürt, kendini, ünlü "Ne Mutlu Türküm Diyene" ifadesiyle özdeşleştirmekte bir sakınca görmez.³

2 *Yeni Yüzyıl*, 29 Kasım 1995.

3 Haziran 1995'te Van ve Hakkari gezilerinde yazarların birçok Kürtle yaptığı görüşmelerden derlendi.

Asimilasyon sürecinin tek yönlü olmaması ilginçtir. Birçok Kürdün zamanla çeşitli derecelerde asimile olarak kendini Türk olarak algıladığı, hatta Kürt kökenini yadsıyabildiği kuşkusuz doğrudur. Buna karşılık, deyim uygunsa “asimile Kürtler” halini alan -yani, kendilerini artık Kürt olarak gören- birçok Türk de var. Örneğin, Karakeçili, Turkan ve Beğdili Türk aşiretleri, zaman içinde, Kürtçe konuşacak derecede Kürtler tarafından asimile edilmişlerdir.⁴ Van Bruinessen, Karakeçili aşireti mensuplarını şöyle betimlemektedir: “Kürtçe konuşturlardı, fakat yerel geleneğe göre aslında Batı Anadolu’lu Türkmenlerdi ve Osmanlı’nın bölgeyi fethinden sonra Sultan I. Selim tarafından bölgeye yerleştirilmişlerdi”.⁵ Bununla birlikte -bugün İran’ın kuzey sınırları içinde kalan topraklarda etkin bir Kürt aşiret lideri olan- ünlü Simko’nun (İsmail Ağa) torunu Karakeçili aşireti soyundan geldiğini ileri sürmektedir.⁶

19. yüzyıl sonlarına kadar “Türk” terimi, genellikle bir “etnik kategori” anlamını çağırıyordu. “Türk” denilen birçok kişi de, Kürtler gibi, kendini Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman tebaası olarak görüyordu. Dahası, Kürtlerden farklı olarak, o zamanki Türklerin özdeşleşebilecekleri ayrı bir aşiret ağları yoktu. Özgün Osmanlı aşiret konfederasyonu, Osmanlı siyasetinde egemen güç olarak kendini uzun süre önce kabul ettirmişti. Fakat, 20. yüzyılın başında Osmanlı seçkinlerinin sadece küçük bir bölümü ve bazı yabancı bilim insanları ile siyasi düşünürler Türk etnisitesine ve diline ilgi gösterdiler. Mustafa Kemal ve izleyicilerinin, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra Türk ulusu ile Türk devletini eşzamanlı inşa etme görevi, bu nedenle muazzam bir görevdi. Başlangıçta, işgalci güçleri Anadolu’dan kovmak için Türklerden, Kürtlerden ve diğer farklı etnik kökenlerden oluşan bir direniş hareketi örgütlendi. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte Mustafa Kemal ve yandaşları, bu direniş hareketini Türk milliyetçiliğine dayalı bir ulusal harekete dönüştürmeye kalkıştılar. Özellikle bazı Kürt aşiretlerinden gelen muhalefet, olası dış müdahale korkuları, demokra-

4 Mutlu, “Population of Turkey by Ethnic Groups and Provinces”, *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995), s. 35.

5 Van Bruinessen, “The Ethnic Identity of the Kurds”, ed. Andrews (1989)’un içinde, s. 618.

6 Yazarlarla görüşme, Haziran 1995.

si deneyiminden yoksunluk ve Ankara'daki birçok yetkilinin duyumsadığı genel bir güvensizlik duygusu, bu Türk milliyetçiliğinin vatandaşlığa dayalı bir milliyetçilik yerine hızla etnik bir milliyetçilik biçimini almasıyla sonuçlandı. Egemen Türk etnik çekirdek, zoraki bir asimilasyon politikasıyla Türk devletini ve ulusunu sağlamlaştırmaya çalıştı.

PKK'nin terörist faaliyetleri ve kilit konumdaki Türk yetkililerin askeri çözümde ısrar ederek siyasi çözüm istememeleri nedeniyle, Kürt sorununun çözümünde anlamlı bir ilerleme kaydetmek son derece güç olacaktır. Kabul edileceği gibi, şu anda Ankara'daki iktidar koridorlarında güçlü bir lidere ihtiyaç var. Merhum Cumhurbaşkanı Özal'ın izinden gidip "siyasi çözüm" olasılığını ciddi biçimde düşünerek Kürt sorunuyla ilgili kadim tabulara en azından meydan okumaya hazır olabilecek kilit konumda bir siyasi lider yok gibi. Öyle görünüyor ki, bugünkü Türk politikacılar kısa vadeli çıkarlara ve oy avlama politikalarına daha fazla ilgi gösteriyorlar.

Mayıs 1995'te Cumhurbaşkanı Demirel, Kürtlere ek haklar verilmesi durumunda bunların, diğer Türk vatandaşların "ikinci sınıf vatandaşlar" yapacak ayrıcalıklar anlamına geleceğini açıkladı.⁷ Bu, açıkça, Türkiye'deki birçok kişinin bam teline dokunuyordu. Sorun, yine, kısmen bir terminoloji sorunudur. Kuşkusuz, Türkiye'de kendi kimliklerinin korunması için ek "haklar" talep eden yeteri ölçüde politize olmuş ve kimliğinin bilincinde çok sayıda "Kürt" vardır. Ankara'daki yetkililer, bu talepleri "azınlık hakları" kapsamında ele almak yerine, radyo-televizyon ve eğitimde Kürtçenin kullanılmasına olanak vermek için gerekli anayasal değişikliklere gidebilirler. Bu ödünleri, doğrudan "azınlık hakları" olarak değerlendirmek gerekmez. Durum fiilen (de facto) böyle olsa bile, bir Kürt "azınlığı"nın kanunen (de jure) tanınması gerekmez. İroniktir: Daha önce de belirtildiği gibi, böylesi ödünlerin verilmesi, aslında, Türkiye'de çok övülen Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olurdu. Elbette, birçok siyasetbilimci, "azınlık hakları" vermenin, başka bir grubu aniden ikinci sınıf vatandaş haline getirmediğini ileri sürerdi. Böylesi kavramlar öznel algılamalardır ve bu bağlamda toplumdaki siyasi duyarlılıklar belirleyici olacağından önem kazanmak-

7 TDN, 8 Mayıs 1995.

tadırlar. Kuşkusuz, bu satırlar yazıldığı sırada, önde gelen Türk yetkililerin geleneksel politikayı yakın zamanda tersine çevirip, Türkiye’de etnik bir azınlığın varlığını açıkça onaylamaları son derece olanaksız görünüyor. Ne var ki, bu yetkililer, diğer yandan, belirli bir grubun “azınlık hakları”nı yadsımanın ciddi azınlık hoşnutsuzluğuna yol açma ve hükümetin çok kaygılandığı bir “kendi kaderini tayin dalgası” -yani bu durumda ayrılma dalgası- yaratma tehlikesini dikkate almalıydılar.

Manzara bu kadar kasvetli olmayabilir de. “Türk” terimiyle neyin kastedildiği, son yıllarda giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Birçok kişiye göre, terim etnik anlamda bir “Türk’e işaret eder duruma gelmişti. Şimdi ise, “Türk vatandaşı” olan herkesin etnik köken dikkate alınmaksızın Türk olduğunu vurgulamak için, bu anlamı yeniden formüle etme yönünde ciddi çabalar var. “Türkiye vatandaşlığı” anlamının -yani, yine etnik köken dikkate alınmaksızın Türkiye’de yaşayan ve kökleri burada bulunan bir kişinin Türk olduğunu kabul etmenin- uygunluğu da daha önce tartışıldı. TOBB Raporu’nun vardığı ana sonuçlardan biri de, “Türk halkı” terimi yerine “Türkiye halkı” ifadesinin kullanılması gerektiği idi.⁸

Eylül 1995’te Tacikistan ve Moğolistan’a yaptığı bir geziden dönen Cumhurbaşkanı Demirel’in şunları söylüyordu:

Kendisine “Türk” demeyi seçen herkesi Türk sayarım. Bununla birlikte, bir kişi “ben Kürdüm” demektedir ısrar ederse, onu bir Kürt sayarım, fakat bir Türk vatandaşı olarak, dolayısıyla Türklerin bir parçası olarak.⁹

Kürt sorununun sadece ekonomik geri kalmışlıkla bağlantılı bir sorun olduğu görüşüyle ün kazanan Ecevit bile, “anayasal vatandaşlık” fikrini desteklemektedir.¹⁰ Kürt sorununa siyasi çözüm, kuşkusuz, gerçek bir vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği içtenlikle kapsamalıdır. Demokratik ve birleşik çokkültürlü bir Türkiye’de buna ulaşılabilir.

Kürt sorunun sadece Türkiye ile sınırlı olmadığı, her şeyden önce devlet-ötesi etnik bir çatışma örneği olduğu her zaman anımsanmalıdır. Bölgedeki Kürtler arasındaki işbirliğinin çapı incelendi. Bazı Kürt aşiretleri Türk-Irak sınırının iki tarafında da oturmalarına karşın, bölgede-

8 TOBB Raporu, s. 63-64.

9 Yeni Yüzyıl, 14 Eylül 1995.

10 a.g.g., 18 Eylül 1995.

ki Kürtler arasında etnik yakınlık bağı olmaması, Kuzey Irak'ta PKK ile KDP ve KDP ile KYB arasındaki gerilimlere kısmen katkıda bulunmaktır. Kişisel çekişmeler ve ihtiraslar da, bu Kürt gruplar arasında artan gerilimlerle sonuçlanmaktadır. Türk yetkililer, PKK'nin Kuzey Irak'ta bir nüfuz egemenliği kurmaması ve böylece, gerçek bir pankürdist milliyetçi hareket yaratmamasıyla kuşkusuz ilgililer. Türk hükümeti, İran, Irak ve Suriye'deki rejimlerin de PKK'nin kontrolünde bir pankürdist hareketin oluşmasına şiddetle karşı çıkacakları olgusundan teselli bulabilir. Yine de, güvensiz bölgesel ortam Türk hükümetine ciddi sorunlar çıkarmaktadır. PKK'nin komşu devletlerdeki üslerini kullanması engellenmedikçe Kürt sorunu tam olarak halledilmez. Entessar şunu belirtmektedir:

Kürtlerin, İran, Irak ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve siyasi varlığını tehdit etmeyen meşru haklarının tanınması, bu devletler, diğer bölge devletleri ve uluslararası topluluk tarafından teşvik edilmelidir.¹¹

Türkiye'deki Kürt sorunuyla ilgili olarak “meşru” denilen “haklar”ın neleri içerdiği, bu incelemede ayrıntısıyla tartışıldı. Fakat, İran, Irak ve Suriye'deki mevcut rejimlerin doğası dikkate alındığında, ortak korku ve kaygılarına karşın, Türkiye, Kürt sorunu konusunda uyumlu bir bölgesel inisiyatif yakın bir gelecekte koordine edemeyecek gibi görünüyor.

Türkiye'de ise, daha fazla demokratikleşme ve karar alma yetkilerinin devri, bir diyalogun gelişmesi, gerçek bir vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği temel alan çokkültürlülüğün ortaya çıkma olasılığı, bu satırların yazıldığı sırada, hâlâ, sadece bir umut olarak duruyor. Bütün Türk yetkilileri ve siyasi partileri, Türk toplumunda daha fazla demokratikleşmeye ve çoğulculuğa yönelik hareketlere omuz vermek istemiyorlar. Aynı zamanda, Kürt radikalleri arasında da dar etnik milliyetçiliğe dayalı bir politika izleme eğilimi var. İronik bir şekilde, bu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin büyük bir bölümünde egemen olan türden bir milliyetçiliği tamamlar gibi görünüyor.

Bazı eski DEP milletvekillerinin yerleşik demokratik normlara saygı göstermediği daha önce belirtildi. PKK'nin, geçmiş sicili dikkate alındığı zaman, iktidar kullanma fırsatı bulduğunda kendini diğer Kürt grupların muhalefetini ve eleştirisini hoş görecektir bir partiye aniden dönüştürmesi

¹¹ Entessar (1992), s. 10.

olası görünmüyor. PKK'nin şiddet kullanması ve demokratik, çoğulcu bir geleneği olmaması, Türkiye'deki siyasi sürece katılmasını olanak dışı bırakıyor. Eylül 1995'te, Kürt sorununu tartışmak üzere Oslo'da toplanan bir konferansta bazı katılımcılar PKK'yi "tartışmaları tekelleştirmeye çalışan ve şiddete dayalı eylemleriyle, olası bir çözüm konusunda Türkiye ile diyaloga girilmesini engelleyen, demokratik olmayan ve hoşgörüsüz bir örgüt" olmakla eleştirdiler.¹² Aynı konferansta konuşan Van Bruinessen, PKK'nin insan hakları ihlallerine son vermesini ve kendisinin-kindin farklı düşünceleri hoş görüp saygı duymayı öğrenmesini istedi.¹³

TKSP lideri Kemal Burkay gibi ılımlı Kürt milliyetçileri, şiddete başvurmasından ve diğer Kürt grupların ve örgütlerin işlerine müdahale eğiliminden ötürü PKK'yi sık sık eleştirmektedirler. Bu satırlar yazıldığı sırada, PKK'nin yakın gelecekte tutumunu yumuşatıp yumuşatmayacağı belli değildi. PKK'nin monolitik bir örgüt olmadığı ve üyeleri arasında çeşiken görüşlerin bulunmasının kaçınılmaz olduğu unutulmamalıdır. Bu hiziplerden bazıları, şiddet yolundan uzaklaşmayı tercih edebilir.

Ankara'daki bir hükümet, PKK "teröristleri"yle aynı görüşme masasına oturmaya razı olur mu? Soru, herhalde, gereksiz bir sorudur. TOBB Raporu'na göre, görüşülen Kürtlerin sadece yüzde 9.4'ü Kürt sorununa çözüm bulma görüşmelerine PKK'nin dahil edilmesini istiyordu.¹⁴ HADEP lideri Murat Bozlak, anlamlı bir şekilde, PKK'nin Türk hükümetiyle görüşmelere karıştırılmaması gerektiğini ileri sürdü.¹⁵ PKK'nin Türkiye'deki Kürt nüfusun temsilcisi olmadığı anlaşıyordu. Birçok Kürt, Türkiye'deki Kürt sorununa barışçı çözümün Türk yetkililerle, PKK'nin dışlandığı bir diyalog başlatmakla olanaklı olduğuna inanıyor. Yine de, PKK'nin bölgedeki gücü dikkate alındığında, PKK'yi görüşmelere dahil etmeden kapsayıcı bir çözüm şimdilik olanak dışı. Kürt sorununun, Türkiye'nin, bölgenin ve ötesinin siyasi gündemine girmesinde PKK kuşkusuz önemli bir rol oynadı.

Türkiye'de daha fazla demokrasi isteyen Türkiye dışındaki yetkililer ve yorumcular, birçok radikal Kürt milliyetçisinin demokratik gelenek-

¹² Aktaran TDN, 26 Eylül 1995.

¹³ *a.g.g.*

¹⁴ TOBB Raporu, s. 25.

¹⁵ TDN, 9 Şubat 1996.

lere saygı duymadığını bilmelidirler. Birçok önde gelen Türk politikacı, Türkiye'deki Kürt sorununa siyasi bir çözüm bulma gereğine değinmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, Mesut Yılmaz Mart 1996'da başbakanlık görevini üstlendikten hemen sonra, böyle bir politikanın izlenmesi gerektiğini vurguladı. Fakat sözler eyleme çevrilmelidir. Kürt sorununun karışık doğası bölgesel arka planıyla dikkate alındığında, Türkiye'deki yetkililerin ve kamuoyunun siyasi tercihlerinin, Türk devletinin toprak bütünlüğünü ve istikrarını zayıflatmadan Kürtlerin kendi kimliklerini açıkça ifade edebilecekleri daha demokratik ve çokkültürlü bir topluma yönelip yönelmeyeceğini zaman gösterecek.

KAYNAKÇA

İngilizce kitaplar ve kitap bölümleri

- Akehurst, M. *A Modern Introduction to International Law*, Londra, Allen and Unwin, 1987.
- Almond, G.A. ve B. G. Powel Jr., *Comperative Politics: A Developmental Approach*, Boston MA, Little and Brown, 1966.
- Anderson, B. *Imagined Communities*, New York-Londra, Verso, 1991.
- Anderson, M. S. *The Eastern Question 1774-1923*, Londra, Macmillan, 1966.
- Andrews, P. ed., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert, 1989.
- Arfa, H. *The Kurds: A Historical and Political Study*, Londra, Oxford University Press, 1968.
- Asylum Under Attack* (Avukatlar Komitesi'nin insan hakları üzerine hazırladığı bir rapor), 1992.
- Balim, C., E. Kalaycıoğlu, C. Karataş, G. Winrow ve F. Yasamee ed., *Turkey: Economic, Social and Foreign Policy Challenges for the 1990s*, Leiden, E. J. Brill, 1995.
- Barth, F. ed., *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Oslo, Universitetsforlaget, Scandinavian University Press, 1969.
- Bell, W. ve W. E. Freeman ed., *Ethnicity and Nation-Building: Comperative, International and Historical Perspectives*, Beverly Hills CA-Londra, Sage, 1974.
- "Introduction", ed. W. Bell ve W. E. Freeman'in içinde.
- Berkes, N. ed., *Turkish Nationalism and Western Civilization*, Londra, Allen and Unwin, 1959.
- Bozarslan, H. "Political Aspects of the Kurdish Problem in Contemporary Turkey," ed. Kreyenbroek ve Sperl'in içinde.
- Brass, P. R. ed., *Ethnicity and Nationalism Theory and Comparision*, Yeni Delhi-Newbury Park, Londra, Sage, 1991.
- ed., *Ethnic Groups and the State*, New York, Barnes and Noble, 1985.
- "Ethnic Groups and the State", ed. Brass'in içinde.
- Breuilly, J. *Nationalism and the State*, Chicago-Manchester, University of Chicago Press ve Manchester University Press, 1982.

- Brown, M. E. ed., *Ethnic Conflict and International Security*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1993.
- _____ "Causes and Implications of Ethnic Conflict", ed. Brown'ın içinde.
- Browlie, I. "The Rights of Peoples in Modern International Law", ed. Crawford'ın içinde.
- Buchanan, A. *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Boulder CO, Westview, 1991.
- Burton, J. W. "Conflict Resolution as a Political Philosophy", ed. Sandole ve Van der Merwe'ın içinde.
- Calleja, J., H. Wiberg ve S. Busuttil, *The Search for Peace in the Mediterranean Region*, Malta, Mireva Publications, 1994.
- Caton, S. C. "Anthropological Theories of Tribe and State Formation in the Middle East: Ideology and Semiotics of Power", ed. Khoury ve Kostiner'ın içinde.
- Chaliand, G. ed., *People without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Londra, Zed, 1980.
- _____ ed., *Minority Peoples in the Age of Nation-States*, Londra, Pluto, 1989.
- Chazan, N. ed., *Irredentism and International Politics*, Boulder CO, Lynne Rienner, 1991.
- _____ "Approaches to the Study of Irredentism", ed. Chazan'ın içinde.
- Claude, I. *National Minorities: An International Problem*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1955.
- Connor, W. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1994.
- _____ "Nation-Building or Nation-Destroying", Connor'ın içinde.
- _____ "A Nation is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...", Connor'ın içinde.
- _____ "Eco- or Ethno-Nationalism", Connor'ın içinde.
- _____ "Self-Determination: The New Phase", Connor'ın içinde.
- _____ "Ethnonationalism", Connor'ın içinde.
- Coser, L. A. *The Functions of Social Conflict*, New York-Londra, The Free Press ve Collier Macmillan, 1956.
- Crawford, J. ed., *The Rights of Peoples*, Oxford, Clarendon Press, 1988.
- _____ "The Rights of Peoples: 'Peoples' or 'Governments'?", ed. Crawford'ın içinde.
- _____ "The Right of Peoples: Some Conclusions", ed. Crawford'ın içinde.
- Cuny, F. *Northern Iraq: One Year Later*, Washington DC, The Carnegie Endowment, 1992.
- Cuthbertson, I. M. ve J. Leibowitz eds., *Minorities: The New Europe's Old Issue*, Prag, Institute for East West Studies, 1993.

- Dalton, R. "The Role of the CSCE", ed. Miall'ın içinde.
- De Silva, K. M. ve R. J. May eds., *Internationalization of Ethnic Conflict*, Londra, Pinter, 1991.
- Deutsch, K. W. *Nationalism and Social Communication - An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge MA-Londra, MIT Press, 2. b., 1966.
- De Vos, G. "Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation", ed. De Vos ve Romannucci-Ross'un içinde.
- De Vos, G. ve L. Romannucci-Ross eds., *Ethnic Identity: Cultural Continuities and Change*, Polo Alto CA, Mayfield, 1975.
- Eickelman, D. F. ed., *Russia's Muslim Frontiers - New Directions in Cross-Cultural Analysis*, Bloomington-Indianapolis IN, Indiana University Press, 1993.
- Eide, A. *New Approaches to Minority Protection*, Londra, Minority Rights Group, 1995.
- Entessar, N. *Kurdish Ethnonationalism*, Boulder CO, Lynne Rienner, 1992.
- Eriksen, T. H. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, Boulder CO-Londra, Pluto, 1993.
- Fenet, A. "The Questions of Minorities in the Order of Law", ed. Chaliand'ın (1989) içinde.
- Finkel, A. ve N. Sirman ed., *Turkish State and Turkish Society*, New York-Londra, Routledge, 1990.
- Fonval, F. "Ethnocide and Acculturation", ed. Chaliand'ın (1989) içinde.
- Frey, F. *The Turkish Political Elite*, Cambridge MA, MIT Press, 1965.
- Fuller, G. *Iraq in the Next Decade: Will Iraq Survive until 2002?*, Santa Monica CA, Rand Corporation, 1992.
- Garthwaite, G. R. "Reimagined Internal Frontiers: Tribes and Nationalism-Bakhtiyari and Kurds", ed. Eickelman'ın içinde.
- Gellner, E. *Nation and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983.
- Gençkaya, Ö. F. "The Kurdish Issue in Turkish Politics", ed. Calleja vd.'nin içinde.
- Gökalp, Z. "Historical Materialism and Sociological Idealism", ed. Berkes'in içinde.
- "What is a Nation?", ed. Berkes'in içinde.
- Greenfield, L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge MA-Londra, Harvard University Press, 1992.
- Grugel, J. "The Basques", ed. Watson'ın içinde.
- Gunter, M. *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma*, Boulder CO, Westview, 1990.

- Gurr, T. R. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington DC, UB Institute of Peace, 1993.
- _____ ve B. Harff, *Ethnic Conflict in World Politics*, Boulder CO-San Francisco-Oxford, Westview, 1994.
- Gyurcsik, I. "New Legal Ramifications on the Question of National Minorities", ed. Cuthbertson ve Leibowitz'in içinde.
- Hale, W. *Turkish Politics and the Military*, Londra, Routledge, 1994.
- Halperin, M. H. ve D. J. Scheffer P. Small ile, *Self-Determination in the New World Order*, Washington DC, Carnegie Endowment for International Peace, 1992.
- Hannum, H. *Autonomy, Sovereignty and Self-Determination: The Accommodation of Conflicting Rights*, Philadelphia PE, University of Pennsylvania Press, 1990.
- _____ ed., *Guide to International Human Rights Practice*, Philadelphia PE, University of Pennsylvania Press, 1992.
- Harris, G. *Turkey: Coping with Crisis*, Boulder CO, Westview, 1985.
- Hechter, M. *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*, Londra, Routledge ve Kagan, 1975.
- Heiberg, M. *The Making of Basque Nation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- Heraclides, A. *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, Londra, Frank Cass, 1991.
- Heyd, U. *Foundations of Turkish Nationalism*, Londra, Luzac and Co., Harvill Press, 1950.
- Hirschman, A. O. *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1970.
- Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780-Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- _____ ve T. Ranger eds., *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Horowitz, D. L. *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley-Los Angeles-Londra, University of California Press, 1985.
- _____ "Ethnic Conflict Management for Policymakers", ed. Montville'in içinde.
- _____ "Irridentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections", ed. Chazan'ın içinde.
- Howard, H. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, Norman OK, University of Oklahoma, 1931.
- Huntington, S. P. ve C. H. Moore eds., *Authoritarian Politics in Modern Society*, New York, Basic Books, 1970.
- International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance 1994-1995*, Londra, IISS, 1995.

- Isaacs, H. R. *Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change*, New York-Londra, Harper and Row, 1975.
- İmset, İ. *The PKK: A Report on Separatist Violence in Turkey*, Ankara, Turkish Daily News Publication, 1, 1992.
- Izady, M. *A Concise Handbook: The Kurds*, Washington DC-Londra, Taylor and Francis, 1992.
- Kazamias, A. *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago, University of Chicago Press, 1966.
- Keating, M. "Spain: Peripheral Nationalism and State Response", ed. McGarry ve O'Leary'nin içinde.
- Kedourie, E. *Nationalism*, Oxford, Blackwell, 4. b., 1993.
- Kellas, J. G. *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Basingstone, Hants, Macmillan, 1991.
- Kendal, N. "Kurdistan in Turkey", ed. Chaliand'ın (1980) içinde.
- Keohane R. O. ve S. J. Nye Jr. ed., *Transnational Relations and World Politics*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1971.
- _____ "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", ed. R. O. Keohane ve S. J. Nye Jr.'in içinde.
- Khoury P. S. ve J. Kostiner eds., *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1990.
- _____ "Introduction: Tribes and the Complexes and State Formation in the Middle East", ed. P. S. Khoury ve J. Kostiner'in içinde.
- Kirişçi, K. *The PLO and World Politics: A Study of the Mobilization of Support for the Palestinian Cause*, Londra, Pinter, 1986.
- _____ "New Patterns of Turkish Foreign Policy Behaviour", ed. Balm vd.'nin içinde.
- Koch, K. "The International Community and Forms of Intervention in the Field of Minority Rights Protection", ed. Cuthbertson ve Leibowitz'in içinde.
- Kolars J. ve W. Mitchell, *The Euphrates and the Southeast Anatolian Development Project*, Carbondale IL, Southern Illinois Press, 1991.
- Korn, D. *The Men who Put the Kurds into Iraq: Percy Cox and Arnold Wilson*, Silver Spring MD, KNC Publications, 1993.
- Kreyenbroek, P. G. ve S. Sperl eds., *The Kurds: A Contemporary Overview*, New York-Londra, Routledge, 1992.
- Landau, J. *Radical Politics in Modern Turkey*, Leiden, E. J. Brill, 1974.
- _____ ed., *Atatürk and Modernization of Turkey*, Boulder CO, Westview, 1984.
- _____ "The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey", ed. Chazan içinde.
- Lewis, B. *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, Oxford University Press, 1962.

- Lewis, G. L. "Atatürk's Language Reform as an Aspect of Modernization in the Republic of Turkey", ed. Landau'nun içinde.
- Lijphart, A. *Democracy in Plural Societies*, New Haven-Londra, Yale University Press, 1977.
- *Power-Sharing in South Africa*, Berkeley, University of California Press, Institute of International Studies, 1985.
- "The Power-Sharing Approach", ed. Montville'in içinde.
- Macartney, C. A. *National States and National Minorities*, Londra, Oxford University Press, 1934.
- MacDonald, C. G. "The Kurds", ed. Schechterman ve Slann'in içinde.
- Mayall, J. "Sovereignty and Self-Determination in the New Europe", ed. Mi-all'in içinde.
- McGarry J. ve B. O'Leary eds., *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, New York-Londra, Routledge, 1993.
- "Introduction: The Macro-Political Regulation of Ethnic Conflict", ed. McGarry ve O'Leary'nin içinde.
- McRae, K. D. "Theories of Power-Sharing and Conflict Management", ed. Montville'in içinde.
- Miall, H. ed., *Minority Rights: The Scope for a Transnational Regime*, Londra, Pinter, 1994.
- Motville J. V. ed., *Conflict and Peacemaking in Multictbnic Societies*, Lexington MA-Toronto, Lexington Books ve D. C. Heath, 1991.
- Nairn, T. *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, Londra, New Left Books, 2. b., 1977.
- Olson, R. *The Emergence of Kurdish Nationalism 1880-1925*, Austin, Univerity of Texas Press, 1991.
- Özbudun, E. "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", ed. Huntington ve Moore'un içinde.
- Powell, A. *The Struggle for Power in Moslem Asia*, New York, The Century, 1923.
- Premdas, R. R. "The Internationalization of Ethnic Conflict: Some Theoretical Explanations" ed. De Silva ve May'in içinde.
- Rodley, N. S. "United Nations Non-Treaty Procedures for Dealing with Human Rights Violations" ed. Hannum'un içinde.
- Roucek, J. S. *The Workings of the Minorities System under the League of Nations*, Prag, Orbis, 1929.
- Rupesinghe, K. ed., *Internal Conflict and Governance*, New York-Basingstoke, Hant, St. Martins Press ve Macmillan, 1992.
- Sandole, D. J. D. ve H. Van der Merwe ed., *Conflict Resolution Theory and*

- Practice: Integration and Application*, New York-Manchester, Manchester University Press, 1993.
- Schechterman, B. ve M. Slann ed., *The Ethnic Dimension in International Relations*, Westport CT-Londra: Praeger, 1993.
- Seton-Watson, H. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder CO, Westview, 1977.
- Shehadi, K. S. *Ethnic Self-Determination and the Breakup of States*, Londra, Adelphi Paper 283, International Institute for Strategic Studies, Brassey's, 1993.
- Sheikhmous, O. "The Kurdish Question in Regional Politics: Possible Peaceful Solutions", ed. Rupesinghe'in içinde.
- Smith, A. D. *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- _____. *The Ethnic Origins of Nations*, New York-Oxford, Blackwell, 1986.
- _____. *National Identity*, Hormondsworth-Middlesex, Penguin, 1991.
- _____. "The Ethnic Sources of Nationalism", ed. Brown'in içinde.
- Snyder, J. "Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State", ed. Brown'in içinde.
- Tapper, R. "Anthropologists, Historians and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East", ed. Khoury ve Kostiner'in içinde.
- Thornberry, P. *International Law and the Rights of Minorities*, Oxford, Clarendon, 1991.
- Toprak, B. *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden, E. J. Brill, 1981.
- Toynbee, A. J. *The Western Question in Greece and Turkey*, Boston, Houghton Mifflin, 1922.
- _____. ve K. Kirkwood, *Turkey*, Londra, Ernest Benn, 1926.
- UNCHR *Report on Northern Iraq: April 1991-May 1992*, Cenevre: United Nations High Commissioner for Refugees, 1992.
- US Department of State, *Country Reports on Human Rights Practices for 1991*, Washington DC, 1992.
- _____. *Patterns of Global Terrorism*, 1993, Washington DC, 1994.
- _____. *Patterns of Global Terrorism*, 1994, Washington DC, 1995.
- Van Bruinessen, M. *Agha, Shaikh and State*, Londra, Zed Books, 1992.
- _____. "The Ethnic Identity of the Kurds", ed. Andrews'un içinde.
- _____. "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problem", ed. Kreyenbroek ve Sperl'in içinde.
- Van der Berghe, P. L. "Protection of Ethnic Minorities: A Critical Appraisal", ed. Wirsing'in içinde.
- Watson, M. ed., *Contemporary Minority Nationalism*, New York-Londra, Routledge, 1992.

- Welsh, D. "Domestic Politics and Ethnic Conflict", ed. Brown'ın içinde.
- Winter, M. "The Modernization of Education in Kemalist Turkey", ed. Landau'nun içinde.
- Wirsing R. G. ed., *Protection of Ethnic Minorities: Comparative Perspectives*, New York-Oxford, Pergamon, 1981.
- _____ "Dimensions of Minority Protection", ed. Wirsing'in içinde.
- World Refugee Survey 1992*, Washington DC, US Committee for Refugees, 1992.
- Yalçın-Heckmann, L. "Kurdish Tribal Organization and Local Political Processes", ed. Finkel ve Sirman'ın içinde.
- Yapp, M. E. *The Making of the Modern Middle East, 1792-1923*, Londra, Longman, 1987.
- Young, M. C. "The National and Colonial Question and Marxism: A View from the South", ed. Motyl'in içinde.
- Zartman, I. W. *Ripe for Resolution: Conflict and Intervention in Africa*, New York, Oxford University Press, 1985.
- _____ "Negotiations and Prenegotiations in Ethnic Conflict: The Beginning, the Middle and the Ends", ed. Montville'in içinde.
- Zenkovsky, S. *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1960.
- Zürcher, E. J. *The Unionist Factor*, Leiden, E. J. Brill, 1984.

İngilizce makaleler

- Alexander, Y. "Narco-Terrorism: Future Threats", *Intersec*, 10, 11/12 (Kasım-Aralık 1995).
- Barkey, H. J. "Turkey's Kurdish Dilema", *Survival*, 35, 4 (Kış 1993-1994).
- Barry, B. "Review Article: Political Accommodation and Consociational Democracy", *British Journal of Political Science*, 5, 4 (Ekim 1975).
- Bengio, O. "The Challenge to the Territorial Integrity of Iraq", *Survival*, 37, 2 (Yaz 1995).
- Beran, H. "A Liberal Theory of Secession", *Political Studies*, 32, 1, (Mart 1984).
- Brown, J. "The Turkish Imbroglio: Its Kurds", *Annals AAPSS*, 541, (Eylül 1995).
- Coakley, J. "The Resolution of Ethnic Conflict: Towards a Typology", *International Political Science Review*, 13, 4, (Ekim 1992).
- Criss, N. B. "The Nature of PKK Terrorism in Turkey", *Studies in Conflict and Terrorism*, 18, (1995).
- Deringil, S. "The Ottoman Origins of Kemalist Nationalism: Namık Kemal to Mustafa Kemal", *European History Quarterly*, 23 (1993).

- Ergüder, Ü. "Changing Patterns of Electoral Behaviour in Turkey", *Boğaziçi University Journal*, 8-9 (1980-1981).
- Eriksen, T. H. "Ethnicity versus Nationalism", *Journal of Peace Research*, 28, 3 (Ağustos 1991).
- Etzioni, A. "The Evils of Self-Determination", *Foreign Policy*, 89 (Kış 1992/93).
- Frey, F. W. "Socialization to National Identification Among Turkish Peasants", *The Journal of Politics*, 30, 4 (Kasım 1968).
- Fuller, G. "The Fate of the Kurds", *Foreign Affairs*, 72, 2 (Bahar 1993).
- Gottlieb, G. "Nations without States", *Foreign Affairs*, 73, 3 (Mayıs-Haziran 1994).
- Gunter, M. "A de facto Kurdish State in Northern Iraq", *Third World Quarterly*, 14, 2 (1993).
- Hale, W. "Turkey's Time: Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs*, 68, 4 (Ekim 1992).
- Hroch, M. "From National Movement to the Fully-Formed Nation the Nation-Building Process in Europe", *New Left Review*, 198, (Mart-Nisan 1993).
- Hyman, H., A. Payaşlıoğlu ve F. W. Frey, "The Values of Turkish College Youth", *Public Opinion Quarterly*, (Güz 1958).
- İnan, K. "The South-East Anatolia Project: 'A Perspective for Future Investors'", *Turkish Review Quarterly Digest*, (Bahar 1989).
- Jalali R. ve S. M. Lipset, "Racial and Ethnic Conflicts: A Global Perspective", *Political Science Quarterly*, 107, 4 (1992-1993).
- Kampelman, M. M. "Secession and the Right of Self-Determination: An Urgent Need to Harmonize Principle with Pragmatism", *The Washington Quarterly*, 16, 3 (Yaz 1993).
- Kirişçi, K. "Refugee Movements and Turkey", *International Migration*, 29, 4 (Aralık 1991).
- "‘Provide Comfort’ and Turkey: Decision Making for Refugee Assistance", *Low Intensity Conflict and Law Enforcement*, 2, 2 (Güz 1993).
- "Post-Second World War Immigration from Balkan Countries to Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995).
- Kleiboer, M. "Ripeness of Conflict: A Fruitful Notion?", *Journal of Peace Research*, 31, 1 (Şubat 1994).
- Kut, G. "Burning Waters: The Hydropolitics of the Euphrates and Tigris", *New Perspectives on Turkey*, 9 (Güz 1993).
- Lapidoth, R. "Sovereignty in Transition", *Journal of International Affairs*, 45, 2 (Kış 1992).
- Mardin, Ş. "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2 (1971).

- Mutlu, S. "Population of Turkey by Ethnic Groups and Provinces", *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995).
- Prados, A. B. "The Kurds: Stalemate in Iraq", *Congressional Research Service Report for Congress*, (Kasım 1995).
- Roberts, A. "Humanitarian War: Military Intervention and Human Rights", *International Affairs*, 69, 3 (Temmuz 1993).
- Robins, P. "The Overlord State: Turkish Policy and the Kurdish Issue", *International Affairs*, 69, 4 (Ekim 1993).
- Shorter, F. "The Crisis of Population Knowledge in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 12 (Bahar 1995).
- Smith, A. D. "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?", *Millenium-Journal of International Studies*, 20, 3 (Kış 1991).
- Stanovicic, V. "Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations", *International Political Science Review*, 13, 4 (Ekim 1992).
- Tilly, C. "A Bridge Halfway: Responding to Brubaker", *Contention*, 4, 1 (Güz 1994).

İngilizce resmi belgeler, istatistikler, metinler ve belge derlemeleri

- Collection of International Instruments Concerning Refugees* (Cenevre, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees [Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Ofisi], 1988).
- Conference on Security and Cooperation in Europe Final Act* (Helsinki, 1975).
- Document of Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, 5-29 Haziran 1990, Copenhag.
- Document of Moscow Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, 10 Eylül-4 Ekim 1991, Moskova.
- Eastern Mediterranean*, BAB Savunma Komitesi adına sunulan rapor, Raportör Mr. Cuco, Dok. 1465, 24 Mayıs 1995.
- Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*, Council of Europe, Şubat 1995 (Strasbourg, Council of Europe Press, 1995).
- Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914-1956, Vol. 2*, (Princeton NJ-New York-Toronto-Londra, D. van Nost-rand, 1956).
- International Conference on North West Kurdistan (South East Turkey)*, 12-13 Mart 1994, Brüksel, Final Resolution.
- Parliamentary Assembly Council of Europe Documents*.
- Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities, 19 Temmuz 1991, Cenevre.

UN General Assembly Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, UN GA Res. 1514 (XV), 14 Aralık 1960.

UN General Assembly Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the Charter of the UN, UN GA Res. 2625 (XXV), 14 Ekim 1970.

UN General Assembly Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, UN GA Res. 47/135, 18 Aralık 1992.

UN General Assembly Resolution 1541, 15 Aralık 1960.

UNCHR Report on Northern Iraq: April 1991-May 1992, (Cenevre: United Nations High Commissioner for Refugees [Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği], 1992).

UN Security Council Document S/22435, 3 Nisan 1991.

UN Security Council Resolution 688, 5 Nisan 1991.

İngilizce konferans tebliği

Avebury, E. "Not a Mere Phrase" Evangelischen Akademie'ye sunulan tebliğ, Kamburg-Dammtor, 21 Ocak 1994.

İngilizce tezler

Demirel, A. *Government and Opposition in the First Grand National Assembly*, İstanbul, doktora tezi, Siyasetbilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, 1993.

Mersin-Alıcı, D. *The Impact of Turkey's Nationalistic Culture on Turkish Foreign Policy Making as Observed in Turkey's Relations with the Central Asian Turkic Republics*, İstanbul, yüksek lisans tezi, Siyasetbilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, 1995.

Sipahioğlu, U. *The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922-1926*, Cambridge, doktora tezi, St. John's College, University of Cambridge, 1995.

İngilizce gazeteler, haber servisleri, dergiler ve özetler

Courrier International

Dispatch

International Herald Tribune

Middle East Intelligence Report

Newsweek

New York Times

Reuters

Türkçe kitaplar ve kitap bölümleri

- Abadan, N. *Anayasa Hukuku ve Siyasal Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tablîli*, Ankara, Siyasî Bilimler Fakültesi Yayınları, 1967.
- Alp, T. *Türk Ruhu*, Ankara, Remzi Kitabevi, 1944.
- Aşkun, V. C. *Sivas Kongresi*, İstanbul, İnkılap ve Aka, 1963.
- Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1959.
- Ayata, S. *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması*, Ankara, T. C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 1994.
- Aybars, E. *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir, İleri Kitabevi, 1995.
- Ballı, R. *Kürt Dosyası*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992.
- Beşikçi, İ. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara, E Yayınları, 1969.
- . *Kürtlerin Mecburi İskanı*, Ankara, Yurt Kitap Yayın, 1991.
- Baysanoğlu, S. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1992.
- Birand, M. A. *Apo ve PKK*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1992.
- Candar, A. A. *Türkliğin Kökleri ve Yayılışı*, İstanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1934.
- Dersini, N. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, İstanbul, Zel Yayıncılık, 1994.
- Ersanlı-Behar, B. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul, Afa Yayınları, 1992.
- Fırat, M. S. *Doğu İlleri Varto Tarihi*, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- Giritli, İ. *Kürt Türklerinin Gerçeği*, İstanbul, Yeni Forum Yayıncılık, 1989.
- Glasneck, J. *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Ankara, Onur Yayınları.
- Goloğlu, M. *Erzurum Kongresi*, Ankara, Nüve Matbaası, 1968.
- Gökalt, Z. *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, Arkadaş Basımevi, 1939.
- Göldaş, İ. *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul, Doz Yayınları, 1991.
- Gözbüyük, Ş. ve Z. Zengin, *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık, 1957.
- . ve S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1957.
- İmset, İ. *PKK, Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı (1973-1993)*, Ankara, Turkish Daily News Yayınları, 1993.
- Kutlay, N. *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara, Beybun, 1992.
- Kili, S. *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1982.

- Kocaoğlu, M. *Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu*, Ankara, Genelkurmay Basınevi, 1995.
- Mumcu, U. *Kürt Dosyası*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1993.
- _____. *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1992.
- Oran, B. *Atatürk Milliyetçiliği: Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1990.
- _____. *"Kalkık Horoz": Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.
- Öcalan, A. *Kürdistan Halk Savaşı ve Gerilla*, Köln, Wesanen Serxwebun, 1991.
- Öke, K. *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Özbudun, E. *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Kalkınma*, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, no. 363, 1975.
- Parla, T. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- PKK, *Kürdistan Devriminin Yolu, Programı*, Köln, Serxwebun Yayınları, 1983.
- Sonyel, S. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1973.
- Şemşir, B. N. ed., *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Tunaya, T. Z. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, Doğan Kardeş, 1952.
- Tunçay, M. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Ankara, Yurt Yayınları, 1981.
- Tüfekçi, G. D. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, Ankara, Genelkurmay Basınevi, 1966.
- Türk İstiklal Tarihi VI. Cilt: İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Ankara, Genelkurmay Basınevi, 1974.
- Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara, Genelkurmay Basınevi, 1972.
- Türkiye İnsan Hakları Vakti, *Olağanüstü Hal Bölgesi'nde Eğitim Raporu*, Ankara, 1994.
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tespitler*, Ankara, TOBB, 1995.
- Van Bruinessen, M. *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Yıldız, H. *Fransız Belgelerinde Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, İstanbul, Koral, 1992.
20. *Yüzyıl Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul, Tercüman Gazetesi, 1990.

Fransızca kitap

Kutschera, C. *Le Mouvement National Kurde*, Paris, Flammarion, 1979.

Türkçe makaleler

Afet Hanım [İnan], "Atatürk ve Tarih Tezi", *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, 3, 10, (Nisan 1939).

Akçura, Y. "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türkiye Günlüğü*, 31, (Kasım-Aralık 1994).

Aygan, A. "PKK Yapısı İdeolojisi ve İşleyiş", *Yeni Forum*, 190, (Ağustos 1987).

Belge, M. "Türkiye İşçi Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983.

Koçak, C. "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Özsoy, A. E., Koç İ. ve Toros A. "Türkiye'nin Etnik Yapısının Ana Dil Sorularına Göre Analizi", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 14 (1992).

Tekeli, İ. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2., İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere ve Zabıtları, İstanbul, Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1932.

Türkçe resmi belgeler, istatistikler, metinler ve resmi belge derlemeleri

Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti Arasında İmzalanan Ortak Hükümet Protokolü ve Ekleri, 19 Kasım 1991.

İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, 1993.

İl ve Bölge İstatistikleri, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 1993.

Milletvekili Genel ve Cumhuriyet Senatosu Üyeleri Yenileme Seçimi Sonuçları, 5 Haziran 1977, Ankara, Başbakanlık, DİE, 1977.

TBMM Albümü 19. Dönem 1992.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları 3, 4, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.

TBMM Tutanak Dergisi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

T. C. Anayasası.

T. C. Anayasa Halkoylaması Sonuçları, Ankara, DİE, 1983.

T. C. Resmi Gazete.

Türkiye Gayrisafi Yurtiçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı, İstanbul, İstanbul Sanayi Odası, 1988.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1994, Ankara, DİE, 1995.

Yürürlükteki Kanunlar Külliyatı, Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın

Genel Müdürlüğü, Ankara, Başbakanlık Basımevi.

1965 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, DİE, 1969.

Türkçe konferans tebliği

Özer, A. “Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Göç; Sorunlar ve Çözümler”, *Düşün-
ce Özgürlüğü ve Göç Sempozyumu*’na sunulan tebliğ, 10-12 Aralık 1994, An-
kara.

Türkçe gazete ve dergiler

Aktüel

Aydınlık

Cumhuriyet

Evrensel

Güneş

Hürriyet

Milliyet

Nokta

Ortadoğu

Özgür Gündem

Özgür Ülke

Sabah

Tercüman

Ulus

Yeni Yüzyıl

2000’e Doğru

Fransızca gazete

Le Monde Diplomatique

DİZİN

- Abadan-[Unat], Nermin 128
ABD 17, 37, 169, 181, 184, 186, 191,
197, 198, 202, 204-211, 225, 229,
231, 240, çıkarları 208, yönetimi
204-209
Abdullah (Faysal'ın kardeşi) 83
Abdurrahim (Şeyh Said'in kardeşi) 124,
Abdurrahman, Sami (KDP yetkilisi) 192,
194
Adalet Partisi (AP) 129, 169
Adana 158,159
Addis Ababa 72
Ağrı 134; Dağı 120, 126
Ahmet Vefik Paşa 105
Akçura, Yusuf 106
Akdeniz 79, 159, 167
Akehurst, M. 78
Alan aşireti 166
Alaton, İshak 178
Alınak, Mahmut 138
Alişan Bey (Koçgiri isyanının lideri) 96
Almanya 57, 79, 183, 201, 202, 204, 225
Alpdoğan, Abdullah (General) 122, 125
Amerikan devrimi 11
Anadolu 35,79-98, 104, 111, 115, 117,
118,121, 136; -daki direniş hareketi
84, 87, 88, 91, 111; Türkleri 21
Anadolu Ajansı 115
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti (ARMHC) 91, 95, 108,
110, 111, 114,
Anavatan Partisi (ANAP) 58, 165, 167,
168-170, 231, 237; -DYP koalisyonu
165, 177; hükümeti 165, 186,
Anayasa Mahkemesi 162, 173, 233
Andrews, P. 138
Ankara 32, 38, 55, 57, 60, 76, 77, 83,
84, 88-90, 100, 107, 108, 115, 119,
122, 125, 136, 138, 141, 149, 154,
158, 163, 181, 183, 184, 187-192,
205, 212, 213, 221, 228, 231,234,
243, 245, 248,
Ankara hükümeti 84-90, 92-95, 99, 100,
103
Antalya 158
Arap dünyası 83; etnik kimliği 172
Araplar 2, 80, 83,87,91,94,117,239
Ardahan 88, 92
Arfa, H. 124
Argun, Fevzi 2
Arnavutlar 2, 17, 89, 94, 116
asimilasyon 13, 17-22, 34, 38, 47, 158,
216, 218, 222, 239, 242-244 ; süreci
244
Askeri Eşgüdüm Merkezi 186
askeri çözüm 170, 212
Atatürk, Mustafa Kemal 2, 3, 15, 31, 35,
54, 88, 91, 92, 94-96, 105, 107,
112, 114, 116, 119, 120, 121, 122,
125, 134, 135, 136, 244; rejimi 120
Avebury (Lord) 62, 63, 75, 231, 234, 235
Avrupa Birliği (AB) 1, 184, 201-204
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
(AGİK) 40, 46-48, 56, 59, 60, 76,
235, 240; Budapeşte Zirvesi 60
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
(AGİT) 46-48, 56, 57, 59, 60
Avrupa İnsan Hakları Komisyonu 49, 58,
237
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 48, 57
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)
49, 57, 59, 149
Avrupa Konseyi 57, 59, 60, 134, 201,
203, 240

- Avrupa Parlamentosu 201, 203
Avundukluoğlu, Sadık 151
Avusturya 218, 221
Ayata, S. 156
Aybars, E. 124
Aydınlık Yol 147
ayırılma 104-215-218, 246
ayırıcılık 21, 23, 34, 42, 44, 45, 49, 130
Azadi (Kürt milliyetçisi parti) 123
Azerbaycan 25, 34, 88
Azeriler 77
azınlık (terimi) 241
azınlık hakları 37-39, 47, 179, 200, 212, 239, 245
Bağdat 77, 79, 189, 194, 198, 199, 240; rejimi 192
bağımsız Kürdistan 193, 229; ve birleşik bir Kürdistan 218; Kürt devleti 166, 187, 240
Baker, James 184
Balkan ülkeleri 79
Balkanlar 78, 106, 117, 162,
Baltık devletleri 217
Bangladeş 37
barışçı çözüm 248
Barınca aşireti 99
Barkey, H. J. 155, 163
Barzani, Mesut 186, 188, 189, 192, 207
Barzani, Neçirvan 193
Bask Milliyetçi Partisi (PNV) 28
Bask modeli 27, 28 30, 35, 58, 164, 178, 223
Basklar 4, 13, 23, 27-30
Batı Anadolu 81, 82, 86, 90, 93
Batı Avrupa 103, 182, 202
Batı Avrupa Birliği (BAB) 27
Batı Trakya 10, 91, 108; Türkleri 10, 14
Batum 89, 92
Baykal, Deniz 170
BBC 176
Bedirhan Bey (Botan Emiri) 98
Bedirhan, Emir 97-99
Bedirhan, Kamil 81
Bedirhanlar 170
Bedirhanoglu, Şerif 170, 237
Beğdili aşireti 244
Belçika 218, 221, 224
Bengalliler 72
Berlin 79
Beşikçi, İsmail 34, 117, 150
Bingöl 133, 140
Birand, Mehmet Ali 148
Birinci Dünya Savaşı 8, 41, 65, 78-81, 83, 84, 86, 87, 94, 97, 100, 106
Birleşmiş Milletler (BM) 85, 189, 198, 199; ambargosu (Irak'a) 198; Antlaşması 36,44, 66-70; İnsan Hakları Komisyonu 59; Irak görüşmeleri 208; ayrıca bkz. Milletler Cemiyeti
Bitlis 78, 90
Boğazlar 86, 88, 90
Bolşevik devrimi 79, 83
Bosna-Hersek 37, 72
Boşnaklar 2, 17, 116
Boyner, Cem 172, 173, 228; ve Kürt sorunu 172
Bozlak, Murat 248
Brest-Litovsk Antlaşması 79, 87, 92
Bretonlar 5
Breuilly, J. 11
Brown, M. E. 24
Brüksel 59, 76, 184
Buchanan, A. 212
Bulgar Türkleri 156
Bulgaristan 135, 218
Burkay, Kemal 175, 229, 248
Bursa 156, 158
Burundi 36
Bush, George 184, 185
Büyük Güçler 42, 66, 67, 78, 79
Büyük Millet Meclisi 92, 95, 108, 123; hükümeti 82, 83
Cahun, Leon 105
Candar, A. A. 122

Celal Nuri [İleri] Bey 133
Cemal, Hasan 148
Cemil Çeto aşireti 96
Cenevre 47, 97
Central Intelligence Agency (CIA) 170, 204
Chazan, N. 216
Christopher, Warren 207
Cindoruk, Hüsametdin 57,159
Claude, I. 52
Clinton, Bill 206, 207
Connor, W. 12, 222
Cox, Percy 81, 82
Crawford, J. 63
Critescu 62; Raporu 63
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 114, 127-130, 132, 146, 168, 171; meclis grubu 242; -DYP kolisyon hükümeti 171
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 129

Çakmak, Fevzi (Mareşal) 125
Çandar, Cengiz 131
Çayan, Mahir 131
Çeçenistan 55, 201, 239
Çekiç Güç 186-189, 193, 198, 200, 207, 209, 210; ayrıca bkz. Huzur Operasyonu
Çekler 72, 174
Çekoslavakya 36, 225, 227; modeli 173, 174
Çerkez kimliği 55
Çerkezler 2, 17, 55, 89, 105, 107, 109, 156, 239
Çetin, Hikmet 141, 143, 165, 174, 187, 200
Çiller, Tansu 27, 58-60, 153, 154, 163-165, 169, 172, 205-207, 223, 224, 243; hükümeti 59
Çin 185
çökkimliklilik 239
çökkültürlülük 20, 144, 222, 238, 242, 247
Çörekçi, Ahmet (General) 179,

dağ Türkleri 122
De Vos 12
DeConcini 236, Dennis 235; raporu 235
Dekolonizasyon Komitesi 62
Demir, Muzaffer (milletvekili) 138
Demirel, Süleyman 3, 135, 162-164, 168, 182, 195-197, 203, 204, 224, 242, 245, 246
Demokrasi Paketi 164
Demokrasi Partisi (DEP) 162, 164, 171, 173-175, 201; -nin kapatılması 202; milletvekilleri 60, 162, 164, 201, 205, 230, 233, 234
Demokrasi ve Değişim Partisi (DDP) 233
Demokrat Parti (DP) 126-128
Demokratik Sol Parti (DSP) 165-168
demokratikleşme 232; süreci 171
Dersim 78, 125; ayrıca bkz. Tunceli Dersimi, Nuri (Dr.) 126
Dev-Genç 131
Devlet Güvenlik Mahkemesi (DGM) 2
devlet hükümrancılığı 36-38
devlet inşası 14-17, 19, 20, 31, 111; süreci 104
devlet-ötesi etnik çatışma 1, 25, 26, 35, 63, 152, 213, 221
Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) 130
Dicle, Hatip 174
Diyarbakır 78, 122, 129, 131, 140, 175
Doğru Yol Partisi (DYP) 160 161, 163-166, 168, 169; -CHP koalisyon hükümeti 171; -ANAP koalisyonu 168, 177; hükümeti 165, 168, 208
Doğu Anadolu 81-84, 87, 88, 90, 104, 115, 118, 120, 122, 125, 129, 130, 135, 142-145, 148, 150, 156-158, 165, 168, 173, 178, 212, 214 ; illeri 170
Doğu Avrupa 5, 41
Doğu Karadeniz 90
Doğu mitingleri 130
Doğu Sorunu 78, 80

Doğu Trakya 90
Doğuculuk 130
Dohuk 185
dostane çözümler 58
Dublin 207
Dumas, Roland 183

Ecevit, Bülent 129, 167, 168, 193, 195,
246; hükümeti 132; için terör 167
The Economist 50, 153, 185
Ege bölgesi 142, 167
Eide, A. 51
Elazığ (Mamuretülaziz) 78
Elçi, Şerafettin 132, 136, 174
entegrasyon 158
Entessar, N. 247
Erbakan, Necmettin 193
Erbil 190
Eren, Ali 135
Erez, Yalım 177
Ergil, Doğu 177
Ergüder, Ü. 130
Eriksen, T. H. 238
Eritre 37, 77
Eritreliler 72
Ermeni milliyetçiliği 102
Ermeniler 1, 16, 54, 82, 86, 89, 90, 94,
101, 113
Ermenistan 23, 34, 80, 88, 90, 207
Eruh 146
Erzincan 95, 140
Erzurum 90, 149, 214
Erzurum Kongresi 91, 94, 107
Estonya 223
ETA-Militar 27-30, 223
Etiyopya 37, 72
etnik azınlık 13
etnik grup 3, 12-14
etnik milliyetçilik 10, 18, 31, 123, 228
etnik model 9
etnisite (terimi) 5, 12, 15, 18, 30, 52,
106, 130, 215, 241
etno-ulusal hareket 4

Euskadi 27, 28, 30
Euskera (Bask dili) 30

Faili Meçhul Siyasi Cinayetleri Araştırma
Komisyonu 151
faali meçhul cinayetler 150, 154
Faysal (milliyetçi Arap lider) 83, 86
federal çözüm 175, 176
federal şemalar 225-229
federalizmi 219
federasyon 176, 192
Fırat nehri 80
Fırat, Abdülmelik 207, 127, 134, 136,
168, 223
Fırat, M. S. 122
Filistinliler 71
Franco (General) 29; dönemi 27; rejimi
29
Fransa 27, 28, 79-80, 83-87, 93, 96,
113, 183, 201-203
Fransız devrimi 11
Fransız Kanadahlılar 5
Fransızlar 82, 85-87, 98; politikaları 86
Frey, F. 122
Fuji 219

Gagavuz Türkleri 116
Galiçya 28
Gawronski, Jas 200
gayrimüslim azınlıklar 15
Gaziantep 158
Gazza Şeridi 184
Gelbard, Robert 205
Gellner, E. 11
Gençkaya, Ö. F. 155, 165
Gezmiş, Deniz 131
Gonzales, Felipe 27
Gottlieb, G. 224, 225, 230
göç 155-160
Gökarp, Ziya 97, 105-107, 114, 116, 122
Göllhan, Mehmet 194
görece yoksunluk 23, 29
Grossman, Marc 207, 209

- Gunter, M. 1331
 Gurr, T. R. 5-7, 25
 Gümrük Birliği Antlaşması 60, 201, 204, 211
 Güneş Dil Teorisi 121, 122
 Güney Afrika 39, 71, 218
 Güney Afrikalılar 71
 Güney Kürdistan 59; Konfederasyonu 82
 Güneydoğu Anadolu 2, 4, 57, 58, 77, 104, 129, 138, 142-148, 150-152, 156-159, 164-168, 171, 173, 178, 200, 205, 114, 228, 235; illeri 170
 Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) 144, 146, 156, 195
 Gürcistan 89; -da Abhazlar ve Güney Osetyalılar 218
 Güreş, Doğan 27, 154
 Güven Partisi (GP) 129
 Güvenlik Konseyi 37, 182-184, 198

 Hacı Musa (Mutki aşireti reisi) 123
 Hakkari 78, 127, 175, 243
 Haklar ve Özgürlükler Hareketi 230
 Halefoğlu, Vahit 194
 Halk Evleri 121
 halk (terimi) 61-64, 71, 73-75, 215, 241
 Hallan Demokrasi Partisi (HADEP) 162, 165, 172, 174, 175, 177, 230, 236, 237, 248
 Halkın Emek Partisi (HEP) 58, 135, 161, 162, 171, 173
 Halperin, M. H. 64, 72, 74, 75
 Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey 113
 Hamidiye Alayları 151
 Hanrım, H. 222, 225
 Harris, G. 134
 Helsinki Nihai Senedi 46, 47
 Helsinki Yurttaşlar Meclisi (HYM) 178
 Herri Batasuna (ETA destekçisi siyasi parti) 27
 Hristiyanlar 115
 Hırvatistan 37, 72, 227
 Hindistan 81, 185, 223

 Hint Okyanusu 79
 Hirschman, A. O. 5
 Hitler 121
 Hitler 42
 Hizbullah 150
 Holbrooke, Richard 209
 Hollanda 162, 218, 221
 Horowitz, D. L. 12, 21, 22, 26, 217, 226-228, 236 Hoybun (Kürt mil-liyetçisi bir grup) 120, 126
 Hroch M. 15, 32, 101, 111
 Huzur Operasyonu 37, 185, 188, 197;; ayrıca bkz. Çekiç Güç
 Hüseyin, Saddam 183, 192, 207, 210
 Hyman 121

 Irak 1, 25, 32,34, 36, 37, 76, 78, 81-83, 85, 98, 100, 122, 135, 145, 146, 152, 157, 181, 183-200, 209, 210, 216, 225, 240, 246, 247; -ın Kuveyt'i işgali 186; Kürtleri 187-189, 193, 199; ayrıca bkz. Kuzey Irak
 Işıklar, Fehmi 174
 Izady, M. 139

 iç sömürgecilik 22, 29, 30, 34
 İhsan Nuri Bey (Yüzbaşı) 120
 İkinci Dünya Savaşı 104, 115, 126, 232, 243
 İktisadi Kalkınma Vakfı 238
 İmset, İ. 131, 149, 151
 İnan, Kâmrân 170, 174, 182
 İngilizler 82-87, 99
 İngiltere 78-81, 83-86, 93, 96,99, 113, 123, 201, 204
 İnönü, Erdal 135, 202, 203
 İnsan Hakları Derneği (İHD) 58, 178,
 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 42, 68
 İnsan Hakları Komitesi 70
 İnsan Hakları Vakfı (İHV) 2, 148, 150, 178
 insan hakları ihlalleri 171
 İnsani Boyut 46; Moskova mekanizması

- 47, 57, 59, 60; Viyana mekanizması 59
- İran 1, 25, 34, 78, 79, 82, 83, 87, 89, 99, 100, 122, 135, 181, 187, 195-197, 210, 216, 225, 240, 247; Azerbaycan'ı 100; Azerileri 218; -Irak savaşı 152; Kürtleri 32
- İranlılar 101
- irredentizm 26, 215
- İskân Kanunu 116
- İskenderun Körfezi 34
- İslam ümmeti 1, 171
- İsmail Ağa [Simko] (Şekak aşireti reisi) 82, 89, 99, 101, 244
- İsmail Bey (Gaspıralı) 106
- İspanya 23, 27-30, 35, 56, 202, 204, 223
- İstanbul 3, 35, 79, 85, 90, 91, 95-98, 106, 111, 153, 155, 156, 158, 178
- İstiklal Mahkemesi 119
- İsviçre 10, 28, 218, 221, 226
- İşkence Dosyası 2
- İtalya 79
- İtilaf Devletleri 66
- İttifak Devletleri 79-81, 88, 90, 92-94, 98, 101-103
- el-İttihadü'l-federali 188
- İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 97
- İzmir 90, 156, 158
- İzmit 158
- Jön Türkler 97
- Juppe, Alain 203
- Kafkasya 83, 87, 88, 117; Güney Kafkasya 78
- Kahire 86, 97
- Kanada 225, 227; örneği 228
- Kanun-ı Esâsi 108
- Karabük 2, 172
- Karadeniz bölgesi 55, 79, 90, 142-145, 156
- Karakeçili aşireti 244
- Karayalçın, Murat 164, 173, 228
- Kars 88, 92
- Kartal, Remzi 162, 174
- Kastilyalılar 29
- Katalanlar 5, 29
- Katalonya 28
- KAWA 218
- Kaya, Şükrü 117
- Kaya, Yaşar 162, 173, 174
- Kazamias, A. 112
- Kazan, Şevket 171
- Kedourie, E. 11
- kendi kaderini tayin 8, 37, 38, 61-67, 200, 214, 215, 230, 246; halkı 44, 179
- "kendi" tarafından tanımlanma 7, 8, 14, 20, 31, 39, 61, 64, 73, 102, 142
- Kerkük 77, 81, 195
- Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattı 197-199, 208, 210
- Kıbrıs 219
- Kılıncı, Mahmut 229
- Kırca, Coşkun 168
- Kilikya 82, 84, 86, 88
- Kinkel, Klaus 57
- Kocaoğlu, M. 210
- Koç, I. 140
- Koçgiri aşireti 82, 96; isyanı 96
- Komili, Halis 178
- Konya 116
- Kopenhag İnsani Boyut Belgesi 40, 47, 49, 123, 230
- korucular 151; -ın maaşları 155
- koruculuk sistemi 150, 151, 162, 166, 168, 171, 172; -nin dağıtılması 235, 236
- Körfez Krizi 145, 152; Savaşı 76, 181, 184, 187, 197
- Köse, İsmail 168
- köy boşaltma 152, 153, 157, 171
- Köylüoğlu, Azimet 152
- Kurtuluş Savaşı 111, 119, ayrıca bkz. Anadolu'daki direniş hareketi
- Kuzey Irak 1, 32, 37, 77, 82, 83, 138,

152, 154, 160, 163, 181, 184-200,
202, 2033, 206, 207, 210, 240, 241,
247; -lı Kürt liderler 160, 189, 210; -
lı Kürtler 189, 207
Kuzey İrlanda 35
Kuzistan 78
Kürdistan 28, 34, 76, 77, 82, 93, 97-101,
176
Kürdistan Birliğinin Demokratik Partisi
229
Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) 186-
188, 190-194, 197, 199, 207, 247
Kürdistan Devriminin Yolu 131
Kürdistan İnsan Hakları Projesi 58, 232,
234
Kürdistan Komünist Partisi (KKP) 175
Kürdistan Kurtuluş Partisi 218
Kürdistan Teali Cemiyeti 96-98, 101
Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) 186-
188, 190-194, 197, 199, 207, 247
Kürt aşiretleri 99, 166, 186, 243, 244,
246; reisleri 94, 102, 103, 126, 136,
155
Kürt ayrılıkçılığı 120
Kürt Enstitüsü 178, 236
Kürt etnisitesi 55, 130-132, 135,
137, 159, 172
Kürt göçmenler 156, 159, 160; -in
nüfusu 175
Kürt isyanları 16, 125
Kürt kimliği 34, 131, 134, 135, 137,
172, 178, 212, 243
Kürt kültürü 212
Kürt millet vekilleri 123, 161, 169, 201,
221
Kürt milliyetçileri 28, 94, 98, 101, 111,
123, 126, 131, 132, 140, 180, 218
Kürt milliyetçiliği 33, 93, 97, 98, 103,
123, 126, 130, 137, 153, 162, 170,
176, 221
Kürt mülteciler 157, 182
Kürt nüfusu 138-140
Kürt özerkliği 85, 97, 102

Kürt politikacılar 142
Kürt radikalleri 235
Kürt realitesi 1, 2, 58, 115, 137, 141,
176, 212, 231, 238, 241
Kürt seçkinleri 33, 101, 102, 104, 221
Kürt subaylar 123
Kürt ulusal hareketi 32
Kürtçe 140, 141; eğitim 141, 161, 163,
166, 168-170, 172, 231, 232, 238;
radyo-televizyon 58, 141, 160, 161,
163, 164, 169, 170, 172, 231, 232,
238
Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgeler 80,
82, 164; iller 171; köyler 188
Kürtlerin hak ve özgürlükleri 175; kendi
kaderini tayin hakkı 162; kültürel hak-
ları 170, 173, 178
Lahey 204
Lapidoth R. 74
Lazlar 2, 19, 55, 89, 107, 109, 239
Lewis B. 120
Lice 148
Lijphart, A. 218, 219
Londra 2, 58, 83; hükümeti 81
Lozan Antlaşması 1, 53-56, 85, 93, 245;
Konferansı 84, 93
Lübnan 147, 219, 221
Madrid 28, 29, 35
Mahmud (Şeyh) 82, 99, 100
Major, John 184
Makedonya 37, 72
Malatya 170
Malezya 218
Marksizm 30
Marmara bölgesi 156
Martinez, Miguel 59, 201; Raporu 60
matbaa kapitalizmi 8
Mauritius 238
Mazlum-Der 153
McGarry, J. 227, 228
MED-TV 204, 230
Medeni Kanun 119

- Medler 32
Memecan, Salih 148
Menemen olayı 120
Menteşe, Nahit 234
Meral, Hamo (Alan aşireti reisi) 166
Mersin 158
Mersin-Alıcı, D. 118, 121
Mezopotamya 79, 80, 82
Mısır 79
Mill, J. S. 65
millet sistemi (Osmanlı'da) 1, 15, 53, 107, 109, 225, 239
Milli aşireti 82, 85, 96
Milli Güvenlik Kurulu (MGK) 163, 181-183
Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 165-167, 172, 178
milliyetçilik 5, 12, 29, 52, 241; sınıf-temelli 30; sosyalist-temelli 30; ayrıca bkz. Kürt ve Türk milliyetçilikleri
Misak-ı Milli 82, 84, 91, 92, 95, 108
Mondros Mütarekesi 79, 80, 88-91, 97, 107
Montagu, Edwin 81
Moskova 88
Mumcu, Uğur 123
Mustafa Celaleddin (subay ve diplomat) 106
Musul 78, 81, 82, 84, 85, 93, 99, 100, 123, 195
Muş 123
Mutki aşireti 123
Mutlu, S. 139, 140, 158

Naab, Richard 194
Nasturiler 85, 86
Navarre 28
nevrüz 162
Noel, William Charles 80, 82
North Atlantic Treaty Organisation (NATO) 184, 186
Nubar, Boghas (Ermeni temsilci) 98
Nye, Joseph 205, 208

O'Leary, B. 227, 228
Oklahoma City 206
Olağanüstü Hal 149, 161, 162, 165, 170, 172; bölgesi 151, 154
Olson, R. 98, 124
Oran, B. 109, 115, 116, 123
Orhun anıtları 105
Orman yangınları 153
Orta Amerika 37
Orta Anadolu 79
Orta Asya 31, 105, 121, 162; ülkeleri 202
Ortadoğu 4, 35, 76, 79, 83, 106, 232; -daki devletler 206; haritası 78
ortaktoplumluluk 218, 219, 222, 239
Oslo 248
Osmanlı İmparatorluğu 1, 8, 14-16, 31, 33, 35, 53, 78-83, 85-87, 93, 94, 97, 100, 103, 105-107, 110-112, 115, 120, 136, 225 ; çöküşü 244;
Müslüman tebaası 243; paylaşılması 85; Osmanlı kimliği 108; milleti 107; seçkinleri 136; toplumu 114; toprakları 107; yurtseverliği 106-108
Osmanlıcılık 97, 106, 107, 239

Öcalan, Abdullah 131, 132, 140, 147, 159, 175-177, 196, 229, 234
Önen, Yavuz 2
"öteki" tarafından belirlenim 73, 242
"öteki" tarafından etiketlenme 8, 105, 241
"öteki" tarafından tanımlanma 7, 8, 11, 13, 17, 21, 28, 31, 39, 40, 61, 62, 73, 102, 242
Özal, Turgut 135, 138, 140, 159, 160, 164, 170, 1722, 176, 184, 185, 187, 188, 192, 228, 245; ve Kürt sorunu 169
özalgi 6, 32
özbilinçlilik 6, 12, 21, 39, 62, 102,
Özbudun, E. 126, 128
Özer, A. 157, 158, 228
özerklik 187, 192, 204, 222-225; kültürel 166

Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP)

- 162
özkimlik 21
Özsoy, A. E. 140
Öztürk, Ramazan 148
özyönetim I, 29, 51, 67, 69, 70

Pakistan 37
pantürkizm 106
Paris 85, 94, 135, 191, 237
Paris Barış Konferansı 80, 81, 94, 97
Paris Şartı 47
Parla, T. 116
Parlak, Kemal 175
Pehlevi, Rıza (İran Şahı) 89
Peker, Recep 114
Pelletreau, Robert H. 207
Pencap 223
Pers İmparatorluğu 33, 78, 88
Peru 147
Picot, George 86
PKK I, 2, 30, 32, 34, 599, 61, 131, 132, 134, 140, 141, 145-156, 159, 163, 164, 166, 168, 171, 174-177, 186-196, 199-206, 210, 215, 217, 228-230, 232-234, 240, 247, 248; propaganda 160; -li radikaller 212; saldırıları 156; terörü 137, 203, 204, 212, 245; üsleri 189; yandaşları 179
Polonya Azınlık Antlaşması 41, 53
Pomaklar 2, 116, 156
Porter, John Edmund 206
pozitif ayrımcılık 51, 61
Prados, A. B. 190
proto-ulus 4

Rafıancani, Haşimi 196, 197
Raşid, Amir Muhammed (Irak Petrol Bakanı) 199
Refah Partisi (RP) 164-166, 171, 1722, 177, 193, 231, 237; meclis grubu 242; politikaları 168
Renan, Ernest 11

- Robins, P. 146, 149, 162
Romanya 116
Roucek, J. S. 66
Ruanda 36
Rum milliyetçiliği 103
Rum Pontus devleti 90
Rumlar 1, 16, 54, 90, 113
Rusya 78, 79, 87, 88, 106, 201
Ruşeni Bey 117, 121
Sabancı, Sakıp 178, 214
Safire, William 206, 208
Es-Sahaf, Muhammed Seyyid (Irak Dışişleri Bakanı) 198
Said (Şeyh) 85, 119, 120, 123-125, 134, 163; isyanı 4, 119, 124, 136
Selim I. (Yavuz) 244
Senegambia 226
Sevr Antlaşması 8, 53, 80, 81, 83, 87-89, 93, 94, 96, 102, 137, 224, 242
Sevr sendromu 213, 224, 242
Seyid Abdülkadir (Osmanlı devlet adamı) 97, 98
Shehadi, K. S. 64, 68, 69, 75
Shorter F. 156
sıcak takip 152
sınırlı müdahale 215
Sihler 4, 223
Silopi 185
sirayet süreci 25, 187
Sivas 90
Sivas Kongresi 91, 107, 108
Siverek 132
siyasi çözüm 163, 166, 170, 203, 211
Slovaklar 72, 173
Slovenya 37, 72, 227
Smith, A. D. 6, 9, 11, 12, 15, 21, 31
Soğuk Savaş 46, 50, 200, 210; dönemi 36, 37
Somali 36
Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 58, 134, 135, 160-162, 164, 171, 173, 237, 231; CHP ile birleşmesi 165, 170
Sovyetler Birliği (SSCB) 5, 34, 36, 37,

- Türk-Irak sınırı 181-186, 192, 193, 197, 246
- Türkeş, Alpaslan 165, 178
- Türkiye (Cumhuriyeti) 1, 3, 5, 10, 11, 14, 16, 19, 23, 25, 26, 31-33, 38, 53-61, 76, 78, 80, 84, 85, 87, 93, 94, 101, 103, 105, 108, 120, 122, 131, 135, 138-146, 163, 179-181, 186-191, 194-203, 209, 216-218, 232-235, 238-243; -nin bağımsızlığı 93; -nin insan hakları sicili 233
- Türkiye Büyük Millet Meclisi 57, 93, 109, 124, 172, 212, 231, 242; ayrıca bkz. Büyük Millet Meclisi
- Türkiye Cumhuriyeti (T. C.) Anayasası 55, 59, 60, 76, 175, 201, 209
- Türkiye İşçi Partisi (TİP) 129, 130
- Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi (TKSP) 175, 229, 248; Dördüncü Kongresi 235
- Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) 178
- Türkiye-Irak ticareti 189
- Türkler 2, 8, 31, 94, 95, 96, 106-109, 113, 147, 171, 172, 185, 222, 244
- Türkmenler 77
- Türkoloji 105
- Ubeydullah (Şeyh) 93
- Uganda 37
- ulus (terimi) 3, 8-16, 30, 32, 52, 55, 241
- ulus-inşası 15-17, 19, 31, 32, 34, 111, 123, 125,; süreci 101, 112, 117
- Uluslararası Af Örgütü 60
- Uluslararası Kuzeybatı Kürdistan Konferansı 59, 76, 229, 232, 234
- Urniye Gölü 78
- Üçler Komitesi 42
- Üçlü İttifak 79
- Ürdün Krallığı 83
- Vambéry, Arminius 105
- Van 78, 90, 155
- Van Bruinessen, M. 34, 93, 124, 126, 127, 132, 138, 140, 244, 248
- Varlık Vergisi 115
- vatandaşlığa dayalı milliyetçilik 9, 10, 31, 115, 116, 247; vatandaşlığa dayalı ulus 15; modeli 9
- Viyana 47
- Vizcaya 28
- Washington 204
- Wilson, Woodrow 53, 66, 82, 97, 99, 102
- Wimmer, Willy 57
- Winter, M. 112
- Yahudiler 1, 54, 1133, 115, 117
- Yakındoğu 78
- yayıma süreci 25, 187
- YEKBUN 218, 232
- Yeni Delhi 223
- Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) 172, 173
- Yeni Türkiye Partisi (YTP) 128, 129
- yerel diller 8, 9
- Yılmaz, Mesut 169, 170, 231, 249; ve Kürt sorunu 169
- Yugoslavya 5, 34, 37, 72, 227
- Yunan hükümeti 90; ordusu 90
- Yunanistan 10, 14, 79, 81, 116, 135 -da Türkler 218
- Yunanlılar 82, 84, 86, 88, 93
- Yusuf Ziya [Koçoğlu] Bey 123
- Zaho 185
- Zartman, I. W. 226
- Zazaca 122, 140

72, 79, 80, 88, 92, 93, 103, 185,
208, 217, 126, 227; -nin çöküşü 181
Soysal, Mümtaz 57, 191
Stockholm 97
Studeman, William (Amiral) 204
Suriye 25, 32, 34, 80, 85, 86, 147, 187,
195, 196, 210, 216, 240, 247; -nin
PKK'ye desteği 210
Süleyman Nazif 97
Süleyman Paşa (Osmanlı devlet adamı) 106
Süleymaniye (kenti) 99-101
Sümerler 121
"sürgünde Kürt parlamentosu" 162, 175,
204, 235
Süryaniler 86, 89
Süveyş Kanalı 79
Sykes, Mark 86

Şam 196, 240
Şapka Kanunu 119
Şekak aşireti 189, 199
Şemdinli 146
Şerif Paşa (Osmanlı devlet adamı) 81, 85,
95-98, 100-102
Şeriye ve Evkaf Vekaleti 112
Şeyh Said bkz. Said

Tahran 89, 196, 197, 240
Tahrir-i Sükûn Kanunu 119
Talabani, Celal 186, 188, 192, 207
Talbot, Strobe 208
Tamiler 4
Tanzanya 37
Tarcys, Daniel (Avrupa Konseyi Genel
sekreteri) 203
taşma süreci 26, 187
Tatarlar 2, 106
Tebriz 89, 100
Tekin Alp 107
terör sorunu 141, 166, 172, 177
Terörle Mücadele Yasası 2, 56, 59, 60,
149, 165, 169, 171, 177, 202, 209,
211, 233, 235

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 92, 109, 111,
112
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 54, 112
Thomsen, Vilhelm 105
Thornberry, P. 70, 71
Tibetliler 71
Tilly C. 7
TOBB Raporu 177, 224, 229, 231, 238,
246, 248
Topçu, Yaşar 178
toprak bütünlüğü 36-38
toprak reformu 168
Toprak, B. 121
Toros, A. 140
Toroslar 34
Trabzon 90
Trakya 155
Transkafkasya 162
Tuğ, Baki 168
Tunceli 122, 125, 129, 133, 140, 149,
152; ayrıca bkz. Dersim
Tunçay, M. 107, 124
Türkan aşireti 244
Türk Dışişleri Bakanlığı 188, 192
Türk Dil Kurumu 121, 134
Türk dili 105, 112
Türk etnisitesi 110, 116-118, 121, 123,
136, 224
Türk kimliği 8, 31, 105, 117, 134, 136,
141, 172
Türk kültürü 117
Türk milliyetçileri 140, 147, 155, 241
Türk milliyetçiliği 14, 104-107, 111, 112,
114, 115, 119, 121, 123, 134, 137,
179, 224 ; vatandaşlığa dayalı Türk
milliyetçiliği 97
Türk Ocakları 121
Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) 1, 183,
188, 212, 225
Türk Tarih Kurumu 121, 134
Türk Tarih Tezi 121, 122
Türk tarihi 105
Türk ulusu 32, 113

